

ANNALES

Annali di storia in mediterranean studies
Annali di Studi Utrani e mediterranei
Annals for Utrian and Mediterranean Studies
Series History et Sociologia, 18, 2008, 1

ANNALES

**Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterraneei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies**

Series Historia et Sociologia, 18, 2008, 1

KOPER 2008

ISSN 1408-5348

UDK 009

Letnik 18, leto 2008, številka 1

**UREDNIŠKI ODBOR/
COMITATO DI REDAZIONE/
BOARD OF EDITORS:**

prof. Furio Bianco (IT), Tomaž Bizajl, dr. Milan Bufon, dr. Lucija Čok, dr. Lovorka Čoralić (HR), dr. Darko Darovec, dr. Goran Filipi (HR), dr. Vesna Mikolič, Aleksej Kalc, dr. Avgust Lešnik, prof. John Martin (USA), dr. Robert Matijašič (HR), dr. Darja Mihelič, prof. Edward Muir (USA), prof. Claudio Povoło (IT), dr. Drago Rotar, Vida Rožac-Darovec, dr. Mateja Sedmak, Salvator Žitko

**Glavni urednik/Redattore Capo/
Managing Editor:**

dr. Darko Darovec

**Odgovorni urednik/Redattore
responsabile/Responsible Editor:**

Salvator Žitko

**Tehnične urednice/Redattori
tecnici/Technical Editors:**

Alenka Obid, Suzana Giljanović, Martina Vovk

Lektorji/Supervisione/Language Editors:

Richard Harsch (angl.), Grega Rihtar (sl.), Peter Štefančič (sl.)

Prevajalci/Traduttori/Translators:

Marco Apollonio (sl./it.), Miloš Bartol (sl./angl.), Petra Berlot Kužner (sl./angl.), Breda Biščak (sl./angl.), Violeta Jurkovič (hr./angl.), Nataša Kitič (it./sl., it./angl.), Luisa Vignini (sl./it.), Marisa Žgur (sl./it.)

**Oblikovalec/Progetto grafico/
Graphic design:**

Dušan Podgornik

Prelom/ Composizione/Typesetting:

Franc Čuden - Medit d.o.o.

Tisk/Stampa/Print:

Grafis trade d.o.o.

Izdajatelja/Editori/Published by:

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper / Università del Litorale, Centro di ricerche scientifiche di Capodistria / University of Primorska, Science and Research Centre of Koper®, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko / Società storica del Litorale©

**Za izdajatelja/Per gli Editori/
Publishers represented by:**

dr. Darko Darovec, Salvator Žitko

**Sedež uredništva/Sede della redazione/
Address of Editorial Board:**

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper/Capodistria, Garibaldijeva/Via Garibaldi 1, tel.: ++386 5 66 37 700, fax 66 37 710;
e-mail: annales@zrs.upr.si, **internet:** http://www.zrs.upr.si/

Redakcija te številke je bila zaključena 30. 5. 2008.

**Sofinancirajo/Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, Ministrstvo za šolstvo in šport Republike Slovenije, Mestna občina Koper, Občina Izola, Banka Koper

Annales - series historia et sociologia izhaja dvakrat letno.
Annales - series historia naturalis izhaja dvakrat letno.

Letna naročnina za obe seriji je 29,21 EUR, maloprodajna cena tega zvezka je 10,43 EUR.

Naklada/Tiratura/Circulation: 700 izvodov/copie/copies

Revija Annales je vključena v naslednje podatkovne baze / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: Historical Abstract and America: History and Life (ABC-CLIO, USA); IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); Sociological Abstracts (USA); Referativni Zhurnal Viniti (RUS).

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Boris Kavur: Implementing, Writing and Thinking Palaeolithic Archaeology in Slovenia 1 <i>Izvajati, pisati in misliti arheologijo stare kamene dobe v Sloveniji</i> <i>Eseguire, scrivere e pensare archeologia del paleolitico in Slovenia</i>	Roberta Vincoletto: Le visite pastorali del vescovo Francesco Zeno nella diocesi di Capodistria (1600–1680) 67 <i>Pastoralni obiski koprške škofije škofa Francesca Zena (1660–1680)</i> <i>Pastoral Visits of the Bishop Francesco Zeno in the Diocese of Koper (1660–1680)</i>
Matej Župančič: Arheološke najdbe in dejavnost L. K. Moserja v Ospu, Predloki in Črnem kalu v istrski Sloveniji 15 <i>Archaeological Finds and Activity of L. K. Moser in Osp, Predloka and Črni kal in Istrian Slovenia</i> <i>Ritrovamenti archeologici e attività di L. K. Moser a Osp, Predloka e Črni kal nell'Istria slovena</i>	Milan Bufon: Medkulturni dialog in evropska območja družbenega in kulturnega stika 79 <i>Dialogo fra culture e zone europee di contatto sociale e culturale</i> <i>Intercultural Dialogue and European Areas of Social and Cultural Contact</i>
Tomislav Vignjević: Med dobrim in slabim razbojnikom. Ikonografija in slog nekaterih upodobitev Kristusovega križanja na prehodu v novi vek 31 <i>Between the Good and the Bad Thief. Iconography and Style of Some Depictions of the Crucifixion of Christ During the Transition to the Modern Age</i> <i>Tra il buono e il cattivo ladrone. Iconografia e stile di alcune raffigurazioni della crocifissione di Cristo nel passaggio all'evo moderno</i>	Neala Ambrosi-Randić, Moira Kostić-Bobanović: English as a Foreign Language Learning Strategies Used by Croatian Learners 89 <i>Strategije, ki jih hrvaški učenci uporabljajo pri učenju angleščine kot tujega jezika</i> <i>Le strategie che gli allievi croati attivano nell'apprendimento dell'inglese come lingua straniera</i>
Vesna Kamin: Piranski sliki Angela de Costerja 41 <i>The Paintings by Angelo de Coster in Piran</i> <i>Le tele piranesi di Angelo de Coster</i>	Jožica Škofic: Med raznolikostjo narečnega gradiva in mejami njegovega prikaza na jezikovni karti 97 <i>The Variety of Dialectal Material and the Boundaries of its Representation on the Language Map</i> <i>Tra la varietà del materiale dialettale e i limiti della sua rappresentazione sulla mappa linguistica</i>
Igor Presl: Skrivnostni tiskar Tolomeo Ianiculo. Tiskana knjiga iz 16. stoletja kot zgodovinski vir? 49 <i>Silent Printer Tolomeo Ianiculo. Book Printed in the 16th Century as a Historical Source?</i> <i>Tolomeo Ianiculo: un tipografo misterioso. Il libro stampato del XVI° secolo come fonte storica?</i>	Rada Cossuta: Romansko-germanska glagolska prepletanja v kraškem in istrskem narečnem prostoru 105 <i>Romance-Germanic Verbal Influences in the Karstic and Istrian Dialect Areas</i> <i>Intrecci verbali romanzo-germanici nell'area dialettale carsica ed istriana</i>

- Metka Furlan:** Iz primorske leksike II 111
From Primorska Lexis II
Dal lessico del litorale II
- Suzana Gilijanović:** Izbrani istrskobeneški leksemi v krkavškem govoru I 119
Selected Istro-Venetian Lexems in Idiom of Krkavče I
I lessemi istroveneti nella parlata di Krkavče I
- Liliana Spinozzi Monai:** Alcune riflessioni sul mutamento ligusitico basate sul dialetto del Torre 133
Nekaj refleksij o jezikovnih spremembah, značilnih za tersko narečje
Some Reflections on Linguistic Change Typical for the Val del Torre Dialect
- Barbara Buršič Giudici:** Toponimia istriota I: Sissano 139
Istriotska toponimija I: Šišan
Istriot Toponymy I: Šišan
- Ernest Ženko:** Modernost in postmodernost v luči vrnitve potlačenega 157
Modernity and Postmodernity in the Light of the Return of the Repressed
Modernismo e postmodernismo alla luce del ritorno del sopresso
- Erika Zlatkov:** Garden as an Eye. The Garden of the Venetian Palace Soranzo-Capello 167
Vrt kot oko. Vrt beneške palače Soranzo-Capello
Il giardino come un occhio. Il giardino del palazzo Soranzo-Capello a Venezia
- Tarik Murano, Marina Pacenti:** Romanička umjetnost ranog srednjeg vijeka i društvene elite u Istri (Slovenija) – Fenomenološki pristup ... 179
Romanic Art of Early Middle Ages and Social Elite in Istria (Slovenia) – a Phenomenological Approach
Arte romanica del primo medioevo ed élite sociali in Istria (Slovenia) – approccio fenomenologico
- Katja Cergolj Edwards:** A Rhizome as a Map of a Rupture of the Cartesian Dualism 185
Rizom kot zemljevid razloma kartezijskega dualizma
Il rizoma quale mappa della rottura del dualismo cartesiano
- Nelida Nemec:** Karst Landscape as an Inspiration for Creative Opuses of Lojze Spacal and Zoran Mušič 193
Kraška pokrajina kot inspiracija za ustvarjalna opusa Lojzeta Spacala in Zorana Mušiča
Il paesaggio carsico – ispiratore per le opere creative di Lojze Spacal e Zoran Mušič
- Polona Tratnik:** (Bio)umetnost in manipuliranje z živim 207
(Bio)art and Manipulation of the Living
(Bio)arte e manipolazione della vita
- KOMUNICIRANJE:
 OD SEBSTVA DO POLITIČNE SKUPNOSTI
 COMUNICAZIONE:
 DALL'EGO ALLA COMUNITÀ POLITICA
 COMMUNICATION:
 FROM SELF TO POLITICAL COMMUNITY
- Mojca Pajnik:** Mnenja o migrantih v tisku: potreba po korektivu javnomnenjskega raziskovanja 219
Opinions Concerning Migrants in the Press: the Need for Correction of Public Opinion Research
Opinioni sui migranti nella stampa: necessità di una correzione nei sondaggi
- Špela Lenardič:** Konfliktne teme v slovenskih časopisnih komentarjih: primer odnosov med Slovenijo in Hrvaško 233
Conflict Issues in Slovene Newspaper Commentaries: the Case of Relations Between Slovenia and Croatia
Temi conflittuali nei commenti dei quotidiani sloveni: esempio delle relazioni fra Slovenia e Croazia
- Ines Beguš:** Opazovanje pojavov prekinitev in obtoževanj na primeru pogovornih oddaj Trenja in Pod žarometom 243
Observation of Interruptions and Accusations – the Case Study of Talk Shows Trenja and Pod Žarometom
Osservazione delle interruzioni e delle accuse durante i dibattiti tv ospitati dalle trasmissioni Trenja e Pod žarometom

POROČILA IN OCENE
RELAZIONI E RECENSIONI
REPORTS AND REVIEWS

Janez Berdavs: Evropsko združenje za
teritorialno sodelovanje – nova možnost
preseganja meja? 253

Kristjan Knez: Convegno internazionale "I
turchi, gli Asburgo e l'Adriatico" 257

Vesna Kamin: Razstava "Abitare il Settecento" /
"Živeti v osemnajstem stoletju" 260

Vida Sruk: Človek, odtujen v množico.
Družbenokulturni diskurz Joséja Ortege
y Gasset (Avgust Lešnik) 262

Maja Sunčič: V postelji z najboljšo
med ženami: imaginarij antične junakinje
Alkestide (**Karmen Medica**) 263

Mark Sebba: Spelling and Society.
The Culture and Politics of Orthography
Around the World (**Ana Tominc**) 265

Navodila avtorjem 269
Istruzioni per gli autori 271
Instructions to authors 273

Kazalo k slikam na ovitku 275
Indice delle foto di copertina 275
Index to images on the cover 275

original scientific article
received: 2008-04-23

UDK 902/903"632"(497.4)

IMPLEMENTING, WRITING AND THINKING PALAEOLITHIC ARCHAEOLOGY IN SLOVENIA

Boris KAVUR

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1

e-mail: boris.kavur@zrs.upr.si

ABSTRACT

Slovene Palaeolithic archaeology has all the elements of a successful nationalistic story; it has a clear and uncontested, even heroic beginning, represented by S. Brodar's discovery of the bones in Potočka zijalka. Therewith, or to be exact, with the start of his excavations, began the national scientific research of the Palaeolithic period in Slovenia. The institutional foundations were laid in the first years after World War II, when several pioneers of Slovene archaeology joined forces and established the research infrastructure still in operation today. Archaeology and Palaeolithic archaeology were to become antagonists, since one became affiliated with the humanities and the other with natural sciences. Observing the activities of the first three decades after 1945, we can see that researchers excavated test trenches in many caves and rock shelters in their attempts to discover new Palaeolithic sites, and in many of them they came across finds from later archaeological periods. Unfortunately, subsequent reports of these excavations only dealt with the Palaeolithic finds, a sad fact and probably a reflection of a conceptual divide in archaeology. Since the 1980s the situation changed due to a conceptual transformation reaching its peak with the discovery of the Divje babe I bone artefact, changing the international position of Slovene archaeology.

Key words: Archaeology, Palaeolithic, history of research

ESEGUIRE, SCRIVERE E PENSARE ARCHEOLOGIA DEL PALEOLITICO IN SLOVENIA

SINTESI

L'archeologia slovena del paleolitico racchiude tutti gli elementi di una significativa storia nazionale, che ha un inizio chiaro e inconfutabile quasi eroico, rappresentato dalla scoperta di Srečko Brodar che nella grotta Potočka zijalka trovò le prime ossa. Da quel momento, o più precisamente dall'inizio dei suoi scavi incomincia la ricerca scientifica a livello nazionale del paleolitico in Slovenia. I primi quadri istituzionali sono stati formati subito dopo la fine della seconda guerra mondiale, quando alcuni pionieri dell'archeologia slovena hanno unito le loro forze per creare l'infrastruttura di ricerche, che opera tutt'oggi. L'archeologia e l'archeologia dell'età della pietra si sono ritrovate su sponde opposte, poiché la prima era collegata con le scienze umanistiche, la seconda invece con le scienze naturali. Esaminando le attività dei primi tre decenni dopo l'anno 1945, possiamo notare che gli studiosi, nella speranza di scoprire nuovi ritrovamenti del paleolitico, nei loro sondaggi di scavo in numerose grotte e sporgenze rocciose, portavano alla luce pure ritrovamenti di epoche più recenti. Purtroppo, nelle pubblicazioni posteriori venivano presentati soprattutto i ritrovamenti del paleolitico. Questi fatti biasimevoli erano l'espressione della divergenza concettuale nell'archeologia. Dopo l'anno 1980 però, la situazione si capovolge ed ha come conseguenza una trasformazione sostanziale, che raggiunge il suo apice con il ritrovamento del reperto osseo nella grotta Divje babe I e modifica radicalmente anche il ruolo internazionale dell'archeologia slovena.

Parole chiave: archeologia, paleolitico, storia delle ricerche

INTRODUCTION...

History has apparently always been written by senior members of the scientific community. These people were active for a long time and had a strong influence on the evolution of the science. In most cases their scientific career started long ago and since sticking to ones own ideas and promoting them is a general human characteristic, their attempts at a history of research had a more or less biographical trait. They were generally nice narratives about what was done, but not analyses of how it was done and why. On the other hand, the younger generation might find the task of writing about the history of research a stimulative incentive to get acquainted with the conceptual past of Slovene archaeology. It is the best way to demonstrate the constant progress of science by placing the research results in its contemporary intellectual environment, enabling us to really understand and asses the creative potential of our forerunners – the people who created and developed the science of archaeology.

Not to follow old and, to-date, somewhat inappropriate approaches to the historiography of science only listing events in a chronological order, we should make an attempt at observing our research topic on three levels – how the research was done, what was written about it and what the researchers thought about the object of their research. It is, of course, impossible to draw a line between the three observed categories mentioned above, since they are more analytical categories of historical reconstruction than a research reality, which was never divided so strictly. But if we trace these categories we will be able to detect a vague line between the individual researchers and their impact on the science as a whole. It might be wrong to imagine these three levels as three strictly hierarchically organised units with clear boundaries – the best comparison that jumps to my mind is that of a planetary system in which the constituent parts are constantly moving, influencing and being influenced by other parts on different levels.

While observing the way in which archaeology was implemented, we are actually focusing our attention on the institutional background of archaeological research. The organisation of institutions and the common aims of researchers employed in them were, on the one hand, strongly influenced by the political dictate at the national level; on the other hand, however, the personal initiatives and aspirations of some influential researchers in these institutions helped shape public opinion, which in return influenced the dictate of cultural policy-makers. By trying to get an insight into these dynamic relations we should indirectly observe the basic characteristics of a broader cultural mindset, which formed the cultural and economic background of research. Although proven wrong many times, we may assume that these processes and backgrounds are of long duration

and transcend the personal influence of individual researchers.

When we observe how archaeology was written about, we are moving into a limited sphere of thought in a rather small and narrow archaeological community of a single nation. This level informs us of the inter-scientific relations between archaeologists of different specialisations. By observing the scientific writings – books, papers and, perhaps most important, commemorative speeches and book reviews – we are actually able to see what archaeologists think other archaeologists know and what they expect from their research. At this level the relations and problems are strongly influenced by editorial policies, on the one hand, and the outwards oriented internal scientific standards within specialist groups, on the other. Therefore, the backgrounds observed on this level are, on a temporal scale, of medium duration – we might even suspect that they are generation specific.

Finally, archaeological thought brings us to the individual researcher. This is quite a vague level. Contrary to most beliefs, I believe, this level is most influenced by the social environment. The individual is constantly exposed to pressures, suggestions and information from his surroundings. Due to all the information pouring in, it is the level where an individual researcher can often very swiftly and unpredictably change one's ideas. These details are sometimes hidden in the emotionally coloured and almost confessional parts of articles, where authors are defending their theories or explaining their mistakes. But the clearest example of these traits can be seen in public discussions and interviews.

Sometimes the situation changes – due to new finds, the introduction of new research fields or the activities of a single influential person. In Slovenia a lot has changed in the last century. The analysis of the history of research, its changes and causes presents a problem which will be dealt with in the future; consequently this article ends with the middle of the 1990s, the last decade of the first century of Palaeolithic research in Slovenia.

... AND EXPLICATION

Although several texts on the history of Slovene Archaeology were written in the last century, we can only characterize three of them as serious attempts. In all of them (Ložar, 1941; Slapšak, Novaković, 1996; Novaković, 2002) Palaeolithic Archaeology was only mentioned and none of the texts grasped the parallel dynamic of the evolution of the specific scientific field. The texts are oriented towards the evolution of research in later archaeological periods and since they cover longer time spans it was established that "... the history of Slovene archaeology reveals a pattern of sharp ruptures (both in infrastructure and in concept) concomitant with major political changes" (Novaković, 2002, 323).

In the case of Slovene Palaeolithic Archaeology this might be only partly true. Since it was the youngest major field of archaeological research before the introduction of Medieval Archaeology (in Slovene conceptions), it witnessed only the last big political rupture – World War II and the subsequent establishment of the second Yugoslavia. But at a conceptual level – the evolution of Slovene Palaeolithic thought was independent and cut off from the introduction of new concepts and the dynamics inside the rest of Slovene Archaeology. From the end of the 1980s and the beginning of the 1990s on we have witnessed a major change in the conception of Palaeolithic research. In the past its main goal was topographic – to discover new sites and to determine their cultural and chronological position, but in the 90s the focus shifted towards environmental research and even archaeological experimental work. The changes were brought on firstly by the work of I. Turk and his systematic research in Divje babe I and later with Vida Pohar's revision of the excavations in Potočka zijalka. Of course the major conceptual change took place after 1997 with the publication of a pierced long bone from a juvenile cave bear found in Divje babe I (Kavur, 2000), which placed this find into the centre of a global debate on the cognitive and technical abilities of the Neanderthals. Although previously announced by some works by Ivan Turk and his colleagues, the strategies and goals of research changed dramatically – consequently, this article deals with the research prior to the discovery. A single find profoundly changed the structure, position and presence of a marginal branch of science in the media – the evaluation of this event, its proper setting into the global archaeological debates and the evaluation of its consequences remains the task for the future.

FORMATIVE PERIOD

In his first attempt to present the history of research in the article entitled "Palaeolithic of Slovenia", F. Osole divided the history of research into three periods: the period before World War I, the period between the Wars and the period after World War II (Osole, 1965, 9). Such a divide was based on broader historical circumstances which had only a minor impact on the conceptual and epistemological evolution of this research field. Each of these major ruptures of course did bring subtle changes, influencing archaeological thought with a slight delay.

Speaking about the period before World War II, the area of today's Slovenia should be called to attention that was divided between two political formations. The major part of Slovenia was included in Yugoslavia, while the area of Karst and the Littoral were part of Italy. From this period, only the sites and finds from the central part of Slovenia were included into historical and archaeological analyses. Although some finds were later returned to Slovenia, they never received a proper

treatment. Only one site partly, excavated by Italian archaeologists before the World War II, was included in to the schemes of Slovenian Palaeolithic research and influenced them strongly – Betalov spodmol. But only the part excavated by Srečko Brodar after the war was included, as the material from Anelli's excavations was not yet published. On the other hand, we should be aware that even the finds from the rest of Slovenia remained mostly unpublished until the 1980s.

When speaking of Slovene Palaeolithic archaeology today, we can see that the researches before World War I were mostly done on Slovene ethnic territory in the Trieste Karst, outside of Slovenia (then and now) and did not at all influence the conceptual evolution of Slovene archaeology. And since this research was mostly carried out by untrained excavators from Trieste and Vienna, a lot of the finds are lost today, some are either unpublished or without any contextual data and the fact remains that most of the work was done by researchers, who did not belong to the "Slovene tradition" of Palaeolithic research. The facts given above prevent me from extending the history of research into this period, therefore I wish, in the text below, refer to "Slovenian Archaeology" in terms of institutional frameworks for disciplinary research.

In their analysis of the history of Slovenian archaeology B. Slapšak and P. Novaković summed up the situation in the first half of the 20th century. They stated that the period between the two World Wars was a time of acute underdevelopment on the institutional level. A fully developed archaeological service, comparable to the network in use before 1912, was not established until after 1945 (Slapšak, Novaković, 1996, 285). This is also the time when Slovene Palaeolithic archaeology was born. It was founded by a non-archaeologist in a time when Prehistoric Archaeology was virtually nonexistent. Perhaps these circumstances are to blame for its exclusion from prehistoric archaeology. S. Brodar established a research policy, which he himself followed and also transferred to his successors, after the scientific field had become institutionalised with his employment at the University of Ljubljana.

The first archaeological site, dating to the Palaeolithic and immediately recognised as such, was the cave of Potočka zijalka, discovered in 1928 by Srečko Brodar, a high-school teacher in Celje. His excavations in subsequent years produced, not only the biggest number of Aurignacian bone points in Central and Eastern Europe, but also offered support to the biglacial theory of J. Bayer. Not only the archaeological finds, but also the geographical setting on a mountain, 1700 meters above sea level and the climatological consequences of its position, launched the site and its discoverer in the centre of European Palaeolithic archaeology (Osole, 1987). Although he was not formally educated as an archaeologist; he became the most important interpreter of

man's earliest prehistory on the territory of the first Yugoslavia. He also wrote an extensive examination of the Palaeolithic in Slovenia which was published abroad in the first volume of *Quartär* (Brodar, 1938).

After the initial discovery and research, he continued his work in cave sites like Špehovka, Mornova zijalka, Jama pod Herkovimi pečmi, Njivice, Kostanjevica near Krka, and Ajdovska jama. Living and working in Celje, he conducted his research mainly in the Eastern and South-Eastern part of today's Slovenia. In 1939 he returned to Ljubljana, where he was employed as a high-school teacher and in the same year finished his doctoral studies at the University of Ljubljana. Afterwards, everything came to a halt – the war broke out.

After 1945 the study of archaeology had to be established anew in Ljubljana. The only institution to persist was the National museum, where Jože Kastelic was appointed director (Kastelic, 1950). This central national institution covered all archaeological periods, with a single exception of the Palaeolithic. At the same time, the study of archaeology at the Faculty of Arts of the University of Ljubljana was still combined with that of history. Researchers dealing with archaeological history pointed out that it was in 1947, when Josip Korošec was employed as professor of prehistoric and Slavic archaeology, that the independent study of archaeology truly began (Kastelic, Slapšak, 2000). But already a year before that Josip Klemenc and Srečko Brodar were thinking of establishing a programme entitled Archaeology (Budja, 2004, 3). Unfortunately, the position of Brodar was beginning to shift more and more towards natural history at this time – the first department which was later transformed into an independent faculty. An attempt at a wholesome and humanistic approach to the Palaeolithic failed in the beginning of the 50s, when the proposed study programme Archaeology and Palaeolithic was not confirmed – although a study major in archaeology was established, Anthropology became subject to Biology and the Palaeolithic became part of Geology and Palaeontology (Budja, 2004, 3–4; Novaković, 2004, 13). Conceptually, the Palaeolithic moved away from the humanistic orientation of archaeology. Predrag Novaković in his *History of Archaeology at the University* looked for the causes of the failure of the study programme in the financial demands of the new proposal, but stressed that the major factor was surely the traditional connection between archaeology and other humanities (Novaković, 2004, 48–50).

Taking into consideration the position of Josip Korošec a decade later, when he refused to include the subject Quarternology in the study of Archaeology and defended the unity of Prehistory with the Palaeolithic being only a part of it (Novaković, 2004, 66), we can assume that the political decisions were the result of an individual's struggle for an affirmative leading role in Archaeology.

On 5th September 1945 the Slovene Academy of Sciences and Arts was established in Ljubljana and a month before that the Institute for the Protection and Scientific Study of Cultural Monuments and Natural History Sites. With these two acts the new government laid the foundations of an archaeological infrastructure, which dominated research strategies of the next 50 years. A year after the Academy had been founded, its research plan was adopted. The plan included archaeological excavations and the archaeological topography of Slovenia.

Following their plan, the Academy established the Archaeological Commission in March 1947 and only a month later J. Kastelic presented its research plan for the first five years. One of the points included in the document was also the urge to conduct scientific research "... in the frontier territories, especially in the littoral area, which Slovene science was cut off from for several decades". This statement explains why the earliest overviews of the state of research of the Slovene Palaeolithic included the history of research prior to World War I, conducted in the eastern part of Italy on Slovene ethnic territory (Brodar, 1950; 1955; Osole, 1965). It is true that no conceptual connection to the later Slovene Palaeolithic Archaeology existed, but the political "westbound urge" could not be viewed as the only motive. To evaluate it, we should turn our attention to how it was done. The excavations before 1914 were mostly palaeontological excavations which yielded archaeological finds as by-products. Furthermore, Slovene Palaeolithic archaeology was oriented towards Palaeontology from the beginning, as has been pointed out above. It is therefore easy to link "the Prehistory of Palaeolithic research" with palaeontological excavations, conducted in the western, previously Italian part of Slovenia.

The Founding Act, establishing the Academy of Sciences and Arts, was passed in 1947. Based on this act the Institute of History was founded, which included also the Section for Archaeology. S. Brodar, who was working at the Section for Prehistory of the Institute of Geology, cooperated with the Section for Archaeology in this period. This cooperation was formalised in 1950, when he was included into the scientific council of the Section, next to J. Korošec, J. Kastelic, J. Klemenc and B. Škerlj. There-with, Palaeolithic research was officially included into the framework of the Section for Archaeology.

J. Korošec started the publication of the first Slovenian archaeological journal – *Arheološki vestnik* in 1950 at the Department of Archaeology at the Faculty of Arts. It started completely from scratch, but took place in the same year as the revival of the great archaeological journals such as *Starinar* in Belgrade, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* in Split and *Germania*, as well as *Berichte RGK*, in Germany (Gabrovec, 1979).

S. Brodar was elected professor at the Institute for the Prehistory of Man in 1946, but his chair was part of the Faculty for Mathematics and Natural Sciences (Osole,

1963). He was given the honour of writing the first article in the first volume of *Arheološki vestnik*, entitled "A cut through the Slovene Palaeolithic" (Brodar, 1950). The first major archaeological article on the Slovene Palaeolithic after 1945 was thereby an historical examination of research in this field, whose form and content determined the future fashion of writing about Palaeolithic Archaeology. The article had all the characteristics of most of the later articles written on this theme – it would be illustrative to expose three of them.

In an attempt to demonstrate the historical evolution of this specific scientific field the article lists all the major discoveries of palaeolithic sites in a chronological order. Beside data on the time of discovery, the discoverer, the original interpretation, it also provides a contemporary interpretation of the finds – an interpretation possible at the time of writing. This makes the article, and most other articles written later, no more than a recent reinterpretation of past discoveries and an indication of the period in which it was written.

The second characteristic is the overall discomfort with cultural determinations. Ever since authors described the Slovene palaeolithic finds, they were comparing them with finds from neighbouring regions, accommodating the cultural successions with the dynamics outside of Slovenia and lamenting on the difference between the archaeological record of the French and Slovene Palaeolithic.

Another characteristic of most archaeological articles in the 1950s and 60s is the post war frustration with the western border of Slovenia. When describing the history of research on "Slovene territory" it is the territory on which Slovenians lived in the 50s and not that of the Republic that is taken into consideration. The first act of palaeolithic research is described to have happened in the Trieste Karst, i.e. outside of Slovene territory of that time, and by Italian and Austrian researchers. It is not clear to what degree this orientation is a consequence of a broader political dictate or simply a personal orientation of a scholar who was wounded in World War I at Doberdob on the Italian front. Whatever the reason, the orientation was in accordance with official Slovene politics, a fact that was already echoed in the first programme issued by J. Korošec.

When in 1963 S. Brodar's successor at the Faculty, Franc Osole, described his professor, he characterised him as a person "...with a clear view of natural history and a consistently dialectically materialistic mind..." (Osole, 1963). One should bear in mind that it is not a historic text, but a public speech delivered on the occasion of the 70th birthday of the laureate S. Brodar; yet, this is a significant example of the genre of public speeches given at different anniversaries. Although we cannot learn a lot of history from them, these texts, commemorating anniversaries of researchers, scientific societies, or magazines (Škerlj, 1953; Osole, 1963; Du-

lar, 1986; Pohar, 2000; Gabrovec, 1998), do not offer much historical information, but they do mirror the broader political context of working in Archaeology and employ a dictum that reflected the political situation of that period. As shown above, the philosophy of dialectical materialism, which formed the ideological foundations of post-war socialist societies, were generally never introduced into the real research goals of Prehistoric Archaeology. It remained only a superficial characteristic of the declarative dictum of public presentations, which celebrated the "achievements and victories of the working people".

Evaluating the work of S. Brodar, while taking into consideration the memories of his co-workers and students, the first part of the description, given above, would be the correct one. Although he laid the foundations for Palaeolithic Archaeology without any institutional support on a national level, he very soon realized the importance of cooperating with other scientists. Because of his intellectual background, this cooperation was aimed at scientists working in the fields of natural science – geology, sedimentology, palaeontology, anthracotomy, and palynology. One may see in these ties an approach to concepts of Palaeolithic Archaeology from the first half of the century, when the status of past ages and the correct recognition of palaeontological remains played a prominent role in research. On the other hand, these approaches can generally be identified as characteristic for every scientific beginning, when the basics for research are being laid. S. Brodar, generally characteristic of most archaeologists conducting their research in the Alpine area, where the remains of cave bears in caves are abundant, exceeded the concepts of natural history only involving the debate on the cave bear cult. This was the only social hypothesis allowed in the world of the Ice Age humans, who were thought of only having ecological relations with their prey.

It is interesting that in this period, this was not only the opinion of the people working in palaeolithic research, but also of the other archaeologists. When J. Korošec discussed the tasks of archaeology in 1950 (Korošec, 1950, 7), he included the research of the Palaeolithic in the science of Archaeology in its broader sense, but considered it to be connected more with Geology and Palaeontology, since its main objective was to establish the chronology and the economy with "...the cultural remains, howsoever interesting and important," having "only a secondary meaning".

The major changes following 1945 were, of course, political – the annexation of the former Italian provinces of the Littoral and Istria to Slovenia and Croatia and the introduction of a socialist system. These circumstances influenced Archaeology, as well, which changed completely at the time. The few professional archaeologists active before the war migrated and a new institutional system with new researchers was established. According

to Novaković (2002, 335) the main change was that: "The Archaeology of the 1950s finally "outgrew" its more than 70 year status as "the science of two or three". But this was not the case with Palaeolithic Archaeology.

GATHERING INFORMATION

To understand the political dictate on the national science of Archaeology we should return to 1950 and to the first conference of Yugoslav archaeologists in Niška Banja. The conference was planned as a meeting in which a new programme of Archaeology in Yugoslavia was to be proposed. The representatives concluded the meeting with a resolution containing the following points (Korošec, 1951):

Ad 1 "Archaeology should be, as a socio-historical science, directed at the examination of material and intellectual culture on the basis of scientific findings of historical materialism."

Ad 2 "... the focus should be shifted towards the examination of material culture of our nations...", which "will only increase the future solidification of the brotherhood and unity between our nations and will also increase the socialist patriotism".

Among other conclusions, written in a political tone, the plan was also to start intensive and systematic field research to provide material for an archaeological map of Yugoslavia.

J. Korošec resigned as the head of the Archaeological section at the Academy of Arts and Sciences in the beginning of 1959 and his position was taken by S. Brodar. The new head issued a new summary of decisions of the Institute programme: "Its task being to demonstrate the development of society, its economic and social relations on the basis of the remains of material culture." (Pleterski, 1997, 49). The relations mentioned above would of course have to be chronologically determined. Consequently, the search for the optimal chronological course of the Pleistocene, which should be recognised by geological changes produced by the climatic variation, became the second most important goal of palaeolithic research. In the second half of the 1960s it was thought that the broader climatic cycles in the Alpine area were known well enough to be used as a marker for the chronological determination of a particular site (Brodar, 1967). Such a way of thinking was understandable, since Palaeolithic Archaeology was traditionally linked to natural sciences. In the long term, however, this orientation was not to its advantage. Since the belief in the correctness of geological chronology was firmly established, the micro chronology of individual visits to the site was largely ignored and layers that sometimes included more than one level with archaeological remains were merged. Not to mention the problems with the correlation of individual micro sedimentological situations with the regional, globally influenced climatic cycles.

The late 1950s and 60s were characterized by feverish collecting of information. On the one hand, new, politically dictated excavations started in the western part of Slovenia and on the other hand, analyses of finds in Slovene, Austrian, and Italian museum collections were undertaken. Since the analyses of finds in museums abroad were not (and are still not) completed, new syntheses were based mainly on recently discovered finds. S. Brodar visited the excavations conducted by F. Anelli in a cave called Betalov spodmol near the town of Postojna. After 1945 he continued Anelli's excavations there and afterwards extended his search for palaeolithic sites to the whole region. Sites like Risovec, Parska golobina, Jama v Lozi, Županov spodmol, Zakajeni spodmol, and Ovčja jama were partially excavated in the next two decades.

Since the Section for Archaeology lacked its own employees, the major part of the excavations was conducted by external associates, from 1957 mostly by Franc Osole. When the post of the Section's director was taken by S. Brodar, the number of cave excavations increased, while other excavations practically did not take place. The situation changed in the 1970s and after 1975 cave excavations almost ceased. In a recent survey it has been shown that approximately half of all the excavations undertaken by the Institute of Archaeology, and the Section as its predecessor, were conducted in a cave (Belak, 1997).

F. Osole graduated in Biology and Geology at the Natural History Department of the Faculty of Arts in 1952. After teaching Biology for a year, he was employed as a teaching assistant at the Institute for the Prehistory of Man. In 1960 he received his doctor's degree and was elected assistant professor for Quaternary studies and four years later the Palaeolithic of Yugoslavia. In 1969, following the resignation of S. Brodar, he took over all his lectures at the Departments of Geology and Archaeology.

Almost 15 years after *Arheološki vestnik*, another periodical, intended only for publication of prehistoric finds, made its modest appearance. It was named *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji* (Report on the Research of the Neolithic and Copper Age in Slovenia). Its first number was issued in 1964, with the second following a year after that. Intended only for the publication of finds from the Neolithic and the Copper Age, it soon slipped into oblivion, only to be resurrected again in 1974 and thematically expanded into *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* (Report on the Research of the Palaeolithic, Neolithic and Copper Age in Slovenia). In spite of its title and the fact that it was published by the Chair for the Archaeology of Pre-metal Periods at the Department of Archaeology, Palaeolithic Archaeology at the Department was still taught by F. Osole from the Department of Geology.

Financially, these were the worst years. Because of

the general crisis in the late 1950s, M. Brodar established the Slovenian branch of the Archaeological Society of Yugoslavia in 1960 and managed to include the task of resuming the archaeological topography of Slovenia in the programme of the new Society. The topography was to include all archaeological periods from the Palaeolithic to the Middle Ages. A five year contract was signed with the Federal Fond for Scientific Work for the execution of the project with the official title "The Archaeological Map of Yugoslavia". S. Brodar was appointed federal coordinator for the realisation of the project and his task was to appoint regional executive committees. In Slovenia the coordination was directed by M. Brodar as president and S. Jesse, S. Pahič, and P. Petru as members of the committee. S. Pahič introduced the methodology to be used for the collection of data (Pahič, 1962). Beside more technical guidelines, Pahič also presented the tasks of the project – the first one was to "...take care of the archived evidence of archaeological sites on Slovene ethnic territory."

Again the notion appeared that the duty of Slovene Archaeology was to conduct research on the whole Slovene ethnic territory – despite the fact that some parts of it were located in neighbouring states. Archaeologists dealing in Prehistory were oriented towards the West, while archaeologists and historians dealing with the Early Middle Ages focused their attention towards the North, to the area of the first Slavic state during the 8th and 9th century. These were actually the two different concepts in existence: in Italy Slovene scientists conducted research on the past of the territory where Slovenians lived at that moment and in Austria Slovene scientists conducted research on the past of the Slovenians which lived there in the past and still lived there at the time when research was being done. We might be allowed to call the first one a "national" archaeology, since it undertook research on the past of the territory and the second one a "nationalistic" archaeology since it conducted research into the past of our direct ancestors. The two archaeologies had some things in common: they were both state funded and Slovene archaeologists newer did any fieldwork there. But there was also a difference between the two. Namely, that the archaeological finds of the early Slavic sites in Austria were published in Slovene literature, whereas, in the case of palaeolithic research in the Trieste Karst, only the history of research was published. Although appearing Slovene archaeological literature, the sites and finds from Italian and Austrian sites were not included in the project of the archaeological topography of Slovenia, at least not in the initial period.

It took five years for the project to collect the information and its editing for individual sites took another four years. Overviews for particular periods started to be written in 1969. The publication, however, did not appear until 1975, when M. Brodar ensured additional

funds for the printing. The book *Arheološka najdišča Slovenije* (ANSL, 1975) can be viewed as the greatest achievement of Slovene Archaeology and the high point of the cooperation of the first generation of formally educated Slovene archaeologists.

Not all national archaeological projects were successful. After the 1961 conference on palaeolithic nomenclature in Köln, Germany, although the Institute of Slovenian Language at the Academy of Sciences and Arts was already preparing terminological dictionaries, M. Brodar proposed that each research field should prepare its own terminology. In accordance with this proposal he took charge of the archaeological terminology for the palaeolithic period. After some initial efforts by the Archaeological Section the project came to a halt and the collected material was turned over to the Institute of Slovenian Language.

Oriented even more to the geological field of research, F. Osole co-authored the Slovenian carsological terminology, published in 1973 and contributed to several lexicographical projects. Despite several attempts to revive the project of archaeological terminology, or at least partially revive it, the project was never finished. When Vida Pohar (in cooperation with F. Osole) published her Slovenian translations of French typological lists of stone tools for the Middle and the Upper Palaeolithic (Pohar, 1978; 1979), her terminology was to a degree ignored by the creator of the first attempt at the terminological dictionaries.

SYNTHESIS OF THE SEVENTIES

In 1972 most scientists of this first generation from the Section for Archaeology retired, leaving room for new generations of archaeologists. S. Brodar retired and in the following months the Section managed to gain greater independence – on 28th November 1972 the Section for Archaeology with the Institute of History was transformed into the Institute of Archaeology at the Slovene Academy of Sciences and Arts. M. Brodar became the first director of the Institute and when the editing of *Arheološka najdišča Slovenije* turned to its final phase in 1972, he concluded in his research program that the newly established Institute should continue with the archaeological topography of Slovenia.

In the beginning of the 1970s the results of the conclusions written 20 years earlier in Niška Banja began to show results and the quantity of archaeological material increased. As the Slovene co-ordinator, M. Brodar took the initiative and was able to secure a certain division rate of national funds intended for research – 10% were designated for the research of the Palaeolithic.

The project of the national archaeological topography of Slovenia was in full swing, when in 1971, at the congress of the UISPP, a short publication entitled *Époque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie*

(Novak, 1971) was published. It was intended to show the advanced state of Yugoslav Archaeology to foreign participants of the conference, but as it was being prepared, several contributors expressed the wish to expand the work into a monumental synthesis. The final decision on the constitution of the project was reached at the Conference of Prehistoric Archaeologists in 1972 in Slavonki Brod. The form and the editors of the individual volumes were determined and the main publisher was named. It was suggested that for the elaboration of the volumes, no new field research need be undertaken, but that reports should include previously unpublished finds. The Centre for Balcanological Research of the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Hercegovina edited the project and Đuro Basler was elected editor of the first volume, covering the Palaeolithic and Mesolithic. The initial idea was to present the palaeolithic period on the entire territory of Yugoslavia, but the form was later altered due to some editorial problems and the periods were finally presented for each Republic separately.

The first volume of *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja. Paleolitsko i mezolitsko doba* (The Prehistory of Yugoslav Countries. Paleolithic and Mesolithic) was published in 1979 (Basler, 1979) and it differed from all subsequent volumes, since later volumes were arranged by periods (volumes for the *Neolithic*, *Copper Age*, *Bronze Age* and *Iron Age*) and the contributions in the volumes were based on individual cultures or cultural groups.

This orientation reflects the approach to the study of Palaeolithic Archaeology not only in Slovenia, but very likely in Croatia and Bosnia and Herzegovina, as well. Fraternising with natural sciences produced not only strong attachments with Geology and Palaeontology, which were means of chronological determination, but also with Geography. The non-humanistic (archaeological) conception of space was therefore reflected on several levels – the geographical area was limited by state borders and the internal division of regions was made according to contemporary standards.

Slovene Archaeology traditionally divided the area of Slovenia in several regions, according to the cultural differences of a particular period. In the Neolithic, for example, the eastern and western parts of Slovenia differ very much, culturally. A division of Slovenia was made also for the Palaeolithic, although the level of research was different. Presented chronological levels were no more than broadened techno-complexes which covered the entire territory of Slovenia in a particular period of time and even extended far beyond it. Notwithstanding, the territory was divided into regions and for each region the known sites were listed. The analytical area was thereby equated with the cultural one and since the analytical area was defined by state borders we have strong reason in calling the Slovene Palaeolithic Archaeology nationalistic. But was this "Nationalist" Ar-

chaeology an outcome of political dictate on Archaeology, or was it rather the result of something else – the general sceptical orientation of Slovene archaeologists.

Perhaps it looks impossible to link geographical conceptions of cultures and conceptual orientations of Archaeology, but they do have something in common – they are both the result of the largest Slovene archaeological project – the publication *Arheološka najdišča Slovenije*. The project was the largest and the longest ever done and it continued even after the volume had been published, since it included all the archaeologists active from the 1950s to the 1970s and strongly influenced their way of thinking, implementing and writing about Archaeology. The main task of their work was to find sites within the borders of Slovenia. Finding sites never posed a problem, writing syntheses on the material discovered, however, did.

A very good example of a synthesis written with a lot of contradictory statements in the first five sentences, is the article "Palaeolithic and Mesolithic regions and cultures in Slovenia", M. Brodar and F. Osole wrote in *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja* (Brodar, Osole, 1979, 159). The first two sentences read: "The state of research into palaeolithic cultures in Slovene territory cannot, as yet, offer substantial evidence about this oldest and longest prehistoric period to an extent, within which it would be possible to determine particular regions, zones or the like. Any such division would be at this time rash, arbitrary and without a firm base."

But in the fourth and the fifth sentence it is written: "Therefore the palaeolithic cultural remains in Slovenia can only be presented as a whole, organised chronologically, from the oldest periods on, according to cultural stages. That is why the territory of Slovenia is, for practical and didactical reasons, divided into three geographical regions, which, from a culturally-historical perspective, for now do not show any characteristics."

The sceptical orientation is reflected in the constantly repeated phrase "not yet". Every synthesis in published articles is described as a preliminary listing of new finds, which will produce new facts. According to this conceptual position the time for a proper synthesis is set in the far future, when more facts will be known. This position is clearly a consequence of the ongoing topography of Slovenia. The greatest irony is that the first sentence of the synthesis tells us that the time to produce a synthesis has not yet come and, as a result of this, the spatial division is not possible either, but it is done due to "practical and didactical reasons" – reasons derived from outside of archaeology and significantly influencing it.

The ever ongoing topography is becoming like the quest for the Holy Grail. Archaeologists are constantly looking for it and when they find something they are only sure that that is not it. Popperian philosophy of science never penetrated into Slovene Palaeolithic Archae-

ology and despite the fact that the search for new sites was only partly systematic (it included only test excavations in caves and no open-air surveys), no extensive research system was introduced. Sites were simply functioning as nothing more than dots on two levels. On the chronological level they confirmed the presence of humans in a certain point in time and on the spatial level they confirmed the presence of humans in a certain point in space. The archaeological finds were thought of as, simply, no more than tools for the confirmation of the accuracy of the two points.

COLLECTING INFORMATION AGAIN

Another indication of the quest for new palaeolithic sites in light of incessant topographical research, was a series of articles by M. Brodar in *Arheološki vestnik*, where he describes test excavations he undertook in caves across Slovenia (Brodar, 1985). Although it was customary to publish preliminary results from excavations in journals, such as *Varstvo spomenikov* and *Arheološki pregled*, he, for the very first time, presented results from excavations, which did not yield any archaeologically positive results at all, in the main archaeological publication in Slovenia.

Another conceptual change occurred at the same time. In 1979 M. Brodar published the article entitled "50 years of Palaeolithic Research in Slovenia". The article is special, in that it marks the shift from the long, towards the short chronology of research. In *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja* F. Osole included research prior to World War I (Osole, 1979), while in the same year M. Brodar rejected this research and asserted his father's discovery of Potočka zijalka to be the true beginning of palaeolithic research in Slovenia (Brodar, 1979a, 21). This opinion had previously also been shared by F. Osole (Osole, 1967), but in this publication he, contrary to his previous opinions, decided to present the long chronology of research.

It seems that the last years of the 1970s were the turning point in Slovene Palaeolithic Archaeology. The typological lists used as analytical tools for the description of the stone artefacts (Pohar, 1978; 1979a) were published at the same time as the great syntheses of research and cultural sequences (Brodar, 1979; Brodar, Osole, 1979; Osole, 1979). Among the great declarations of pride, however, some minor regrets began to show. M. Brodar wrote an article on 50 successful years of research into the Palaeolithic and concluded it with a complaint that the situation was deteriorating (Brodar, 1979a, 28). He admitted that excavations immediately after 1945 were most rife, with palynologists and palaeontologist cooperating on projects, but that since then the situation did not improve, rather, it even deteriorated. Admitting that at that time no systematic research existed and no one who could continue his work must

have been very painful for a person who co-created the structure of the entire Slovenian archaeology.

To summarise the activities of three decades of work after 1945, we can observe, among other things, a reality, which most probably originating from organisational and financial divisions in Slovene Archaeology. In their attempts to discover new palaeolithic sites, researches excavated test trenches in many caves and rock shelters and in many of them came across finds from later archaeological periods. The reports from these excavations only consider palaeolithic finds, while all the other finds were handed over to specialists for particular periods and, unfortunately, remained unpublished. We should not look for the cause in these differences among research methodologies or excavating techniques, but rather in the paramount need to discover new archaeological sites, a direct consequence of topography. Every specialist was searching for sites from his particular field of interest. The traditional position of Palaeolithic Archaeology in Slovenia proved to be fatal for non-palaeolithic finds, discovered at the initial phases of palaeolithic excavations. Its attachment to natural sciences distanced it from the rest of Archaeology, even at the Institute of Archaeology (M. Brodar) and needless to say at the Department of Geology (F. Osole and later V. Pohar).

DECONSTRUCTION WITH ELEMENTS OF THE "NEW ARCHAEOLOGY"

Slovene Palaeolithic Archaeology witnessed only one major conceptual change in its development and that one came somewhat late. The change was brought about by a new generation of scientists. In most other major fields of Archaeology it happened a few years earlier, but in palaeolithic research it was connected with the employment and later also research of Ivan Turk at the Institute of Archaeology at the Research Centre of the Slovene Academy of Sciences and Arts. For several years Ivan Turk excavated for the former director of the Institute, M. Brodar, at the site of Divje babe I and focused on new methods for the scientific processing of geological and palaeontological data. This decision to use new methods proved to be crucial for future research, since it enabled him to deal with large samples of finds. He based his methodology on statistical analysis, whereby his research became theoretically oriented towards "new archaeology" and all this despite the fact that he never fully embraced the nomothetic premises and remained somewhat sceptic towards a higher degree of inclusion of theory into Archaeology.

I. Turk also conducted his own excavations on several sites. He purposely included a large group of scientists working together and publishing their results on the organisational level, for the very first time in the history of palaeolithic research. Beside the usual contributors,

there were also archaeologists specialised in other fields and periods. He continued with the systematic sounding of caves and conducted several excavations in which he, for the very first time, organised a group of co-workers who published the finds from the later archaeological periods as well.

Dealing with large numbers of geological samples taken on a limited area and the results of these excavations pointed out the inappropriateness of old chronological schemes, which were based on a hypothetical course of Alpine glaciations. A new and more appropriate division of the Pleistocene on the Slovenian territory was introduced (Turk, Verbič, 1993). He also drew up a systematic project of dating at the site of Divje babe I, using several different techniques, which, consequently, became one of the best dated sites in Europe. His innovative approaches also led to the discovery of fossilised remains of cave bear hair in the sediments (Turk et al., 1995). In the last 20 years his work proved to be highly innovative, not only on Slovene, but also on an international level, where it triggered one of the biggest and most ardent debates in Palaeolithic Archaeology of this century. Unfortunately, however, the general conception of Palaeolithic Archaeology among other archaeologists still remains as it was.

THE LAST DECADE OF THE 20TH CENTURY

The situation in Slovene Palaeolithic Archaeology seems rather strange at present, i. e. in the last 15 years. In this period the only two major systematic, problem oriented research projects, running in Slovenia in the last 15 years, came to an end; excavations both in Divje babe I and in Potočka zijalka were concluded. These are also the only two sites to be published in a monographic form.

The only find, or better yet, problem to attract wider attention was a perforated bone, discovered in the cave Divje Babe I and interpreted as a flute (Turk, Dirjec, Kavur, 1997; Turk, 1997). It might have passed unnoticed if it had not been presented on a broader level and as a central point of multidisciplinary research. On an international level it attracted attention because of its age and its questionability. In Slovenia, however, it exceeded the "normal" framework of palaeolithic research. The leader of the project, I. Turk, included, not only the work of archaeologists, but also that of ethnographers and musicologists that he had cooperated with, in the final publication. Seen from a traditionally Slovene perspective, organizing an international scientific discussion, where opponents and advocates of the "flute theory" were to be present, was unusual. Thereby, Turk did not only overstep the traditional framework of palaeolithic publications, but also widened the debate on a specific subject to a point never experienced before in Slovenia.

Something else happened in Slovene Archaeology at the same time. During the large scale rescue excavations on highway routes, three palaeolithic sites (Podgorica, Zemono II and Kamna Gorica) and several isolated finds of stone artefacts (Pod Kotom – sever, Čatež – Sredno polje, Col, Dragomelj) that most probably date to the Palaeolithic, were discovered. But these were not the only finds discovered recently – at least one new site was discovered by local archaeologists (Cerkniško jezero).

This development introduced several new problems. In the past Palaeolithic Archaeology was conducted exclusively by specialists and was mostly ignored by the rest of the archaeological community. As a consequence of this development the general knowledge about this period, the methodology of Stone Age site excavations and artefact research among most other archaeologists is rather alarming and the prospect of seeing the finds properly published is rather weak.

Having said all of the above, we can conclude that the archaeologists with a poor knowledge of the Palaeolithic are actually victims of the system and the responsibility is to be placed on institutions and individuals dealing in Palaeolithic Archaeology: researchers at the Institute of Archaeology and at the Department of Geology. They have been less successful on two levels – on the one hand they have partly failed to follow the recent changes and trends in the development of European Palaeolithic Archaeology and on the other, they have failed to inform and educate other Slovene archaeologists in what they were doing.

When observing the history of employment policy in Archaeology and archaeological research in Slovenia, we can understand why it was so difficult to introduce people with fresh ideas into different institutions. Strict division of research areas and a partial shift away from archaeology, which was explained as being based on the geological and palaeontological origins of Palaeolithic Archaeology, and the specific methods of field work, all created an isolated subsystem in Slovene archaeology. The isolation was maintained by a very small numbers of people active in the field. The number of people employed to conduct formal research on the Palaeolithic period was constantly the same, from the founding of the institutions in the early 1950s until today. And the trend is nowadays negative. Looking back we can conclude that the Palaeolithic is the most self isolated and conservative, but also innovative research field of Slovene Archaeology.

The orientation and position of Palaeolithic Archaeology was, in spite cooperation with other research fields, mostly ignored by the rest of the Slovene archaeological community – and it in turn ignored the rest of Slovene Archaeology. The consequence of this mutual lack of interest was a late beginning to stone tool studies in younger archaeological periods, and, although

a little earlier, an implementation of modern research trends and cooperation with specialists for younger archaeological periods in Palaeolithic Archaeology. In other words, Palaeolithic Archaeology in Slovenia did not undergo any formal changes in its 50 years of existence. The structure remained the same – it was and it is still implemented by two people, working in two institutions – it never became a research field of more than three people and more than two ideas. The National Museum, housing the bulk of palaeolithic finds in Slovenia and with appropriate specialists covering all archaeological periods, is to this day without a specialist for the Palaeolithic.

One cannot avoid an impression that the employment policy was never aimed at expanding activities, but merely at sustaining the extant framework of research. This, on the other hand, halted innovations and limited any major intrusions of theoretical novelties. The people working in Palaeolithic Archaeology were self-satisfied, but would perhaps be open to criticism, if there were any.

CONCLUSION

Slovene Palaeolithic archaeology has all the elements of a successful nationalistic story; it has a clear and uncontested, even heroic beginning, represented by S. Brodar's discovery of the bones in Potočka zijalka. Therewith, or to be exact, with the start of his excavations, began the national scientific research of the Palaeolithic period in Slovenia. The institutional foundations were laid in the first years after World War II, when several pioneers of Slovene archaeology joined forces and established the research infrastructure still in operation today. As part of the infrastructure the main national archaeological periodical was founded and, although another one was founded later, *Arheološki vestnik* remained the only archaeological magazine to feature book reviews as well as articles.

Since the 1980s the situation changed due to a conceptual transformation reaching its peak with the discovery of the Divje babe I bone artefact, changing the international position of Slovene archaeology.

Unfortunately, *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* was transformed in 1998 into *Documenta Praehistorica* – a magazine open to a broad spectrum of contributions firstly became specialised for Neolithic studies, only to later become a publication of the annual Neolithic symposium organised by Mihael Budja at the Department of Archaeology. Although this is now one of the most important international magazines for the field of Neolithic studies, a publication dealing also in pre-neolithic research in Slovenia was lost – an effect that became visible in the next decade, when the only space still open for the publication of Palaeolithic finds remains *Arheološki vestnik*.

It therefore follows that the only discussions likely to incite changes of opinions is centred around *Arheološki vestnik*. Unfortunately, discussions before the Divje babe I controversy were few in numbers. Only one major debate arose, which surpassed the level of standard book reviews. At the end of the 1970s and the beginning of the 1980s P. Petru (professor of Roman provincial archaeology) wrote the first part of a book entitled *The History of Slovenia* in which he dealt, among other things, with the prehistoric periods (Petru, 1979). Critical remarks were published by M. Brodar (Brodar, 1979b; 1981), but the later evaluation of these comments and the whole debate around the publication, which pointed out the low culture of public debate and the need for it, also demonstrated the unnecessary degree of personal note in the discussion (Slapšak, 1984, 28). In fact, the authors disagreed over the details of a popular science book published at the same time as the final synthetic publications of the Palaeolithic Archaeology. The author under criticism (Petru), as a non-specialist, simply tried to do his best in summarising the published articles and wrote a readable text. M. Brodar, on the other hand, focused in his criticism on the details and attempted to impose a rigid scientific and partly conservative style of debate.

Other non-research oriented genres liable to new ideas were also book reviews, or judging from the way they were written up to the late 1990s, book presentations. Mostly, of course, interesting books which yielded new facts or approaches were presented and this selection also dictated the style of writing. In the history of *Arheološki vestnik* there was, in my opinion, only one single severe and correct book criticism. M. Brodar (Brodar, 1998) justly presented his comments on the book *Le Paléolithique en ancienne Yougoslavie*, written by Anta Montet-White (Montet-White, 1996). Unfortunately, the text was published in the Slovene only, despite the fact that it should have been presented to an international audience. Although he focused on details and sometimes stuck to conservative ideas, he rightfully concluded the text with this sentence (Brodar, 1998, 400): "Burning books is an uncultured act, but we could not blame anyone for burning the complete number of copies printed."

This brings us back to the concepts of Slovene Palaeolithic research. The principal researcher of the 1990s, I. Turk, introduced major and essential changes, but not being an active teacher, he was never given the opportunity to relay these conceptual changes onto a broader archaeological community, which remains very traditional. By publishing his work the results became available to the scientific community, but the reactions, positive as well as negative, came from abroad. Unfortunately, his position and the contemporary structure of Slovene Archaeology did not allow for a regional ideological reproduction. This traditional orientation of the

scientific community, embedded in the sceptical position of science, forms the background for a non-critical perception of changes in other fields of archaeological research. Its result is also ignorance or, to be more specific, an inability to understand temporal relations between written texts, which in turn, in the absence of relevant analytical histories of the research field, creates an illusion that leads most archaeologists to perceive conclusions, dating from half a century ago, as still valid.

So it still looks as, when dealing with a subject of research which extends over a considerable period of time and changed its appearance (at least a little bit), as is the case with Slovene Palaeolithic Archaeology, it is best to

summarise the general trends that characterised it, that appeared and reappeared at different points in time, as short as possible. So, the Slovene Palaeolithic Archaeology entered the second half of the last decade of the 20th century:

- Conceptually and methodologically linked to natural sciences and alienated from the rest of Archaeology and humanistic studies in general.

- Strongly bound to old research concepts which were established in its formative period by the founders of this scientific field.

- Until the end of the last decade a science of two or three people.

IZVAJATI, PISATI IN MISLITI ARHEOLOGIO STARE KAMENE DOBE V SLOVENIJI

Boris KAVUR

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1

e-mail: boris.kavur@zrs.upr.si

POVZETEK

Kljub skoraj stoletni tradiciji raziskav stare kamene dobe v Sloveniji, se arheologija paleolitika izvaja kot specifično raziskovalno področje, na obrobju zgodovino-pisane in arheologije kot celote, kar je kot kaže posledica strukturne delitve slovenske arheologije v trenutku vzpostavitve osrednjih izobraževalnih in raziskovalnih ustanov. Besedilo predstavlja kronološke okvirje formiranja slovenske arheologije ter izpostavlja specifične tematske usmeritve in spremembe na organizacijski ter tudi na konceptualni ravni, ki so oblikovale pozicijo arheologije stare kamene dobe v okvirih razvoja slovenske arheologije. Pregled kaže, da je kljub nekaterim skupnim organizacijskim in infrastrukturnim okvirjem potekal razvoj arheologije stare kamene dobe drugače kot pri drugih obdobjih slovenske arheologije – dejstvo, ki ga lahko pripišemo vplivu drugačnih raziskovalnih smernic, konceptualnih okvirjev ter drugačni, od mlajših arheoloških obdobji nekoliko neodvisni kronologiji zbiranj in sintetiziranja znanj.

Obdobje pred drugo svetovno vojno, ki je bilo označeno kot pred-institucionalno, je oblikoval in zaznamoval s svojim delom Srečko Brodar. Prvi je zastavil sistematične raziskave in se je z rezultati svojega dela povzpел med vodilne poznavalce stare kamene dobe v Evropi. Po drugi svetovni vojni je bila arheologija stare kamene dobe, zaradi organizacijskih in tudi osebnih interesov ključnih osebnosti, dodeljena Naravoslovnemu oddelku, ki je bil kasneje preoblikovan v samostojno fakulteto. Žal je tako ostala ločena od izobraževalnega in posledično konceptualnega razvoja slovenske arheologije, kar je povzročilo močnejšo navezavo na naravoslovne vsebine ter oddaljevanje od humanističnih, predvsem kulturnih konceptov.

Skladno s političnimi smernicami je za razliko od predvojnega obdobja bilo težišče raziskav usmerjeno na področje zahodne Slovenije oziroma na področje matičnega Krasa. V času razvoja slovenske arheološke raziskovalne infrastrukture je arheologija stare kamene dobe igrala pomembno vlogo, kar je jasno razvidno tudi iz visokega števila testnih izkopavanj v jamah in spodmolih. Večina mlajših arheoloških najdb iz takratnih izkopavanj še vedno večina ni bila ustrezno analizirana, kar pripisujemo negativnim učinkom delitve raziskovalnih interesov med naravoslovno in humanistično usmerjeno arheologijo.

V trenutku širitve muzejske in spomeniško-varstvene mreže, ko se je arheologija preoblikovala iz vede peččice, in je poleg raziskovalnih prevzela tudi spomeniško-varstvene funkcije, je ostalo preučevanje stare kamene dobe omejeno na izključno raziskovalno sfero. Ko se je infrastrukturna organizacija arheologije radikalno spremenila in prilagodila razmeram, ki so jih diktirali posamezni politični okvirji in delovne razmere ter raziskovalne možnosti, je paleolitska arheologija vzdrževala obstoječe okvirje ter je posledično postajala vedno bolj obrobna in izolirana. Prav tako kljub intenzivnemu sodelovanju pri zveznih založniških projektih ni prišlo do večje internacionalizacije poznavanja oziroma intenzivnejših sodelovanj – tako v Jugoslaviji kot tudi v širših okvirjih. Odras je tudi zasnova prvega zvezka Praistorije Jugoslovenskih Zemalja, kjer so za razliko od kasnejših zvezkov, ki so organizirani na osnovi kul-

turne delitve, sinteze vedenj o stari kameni dobi predstavljene na osnovi upravno-politične delitve jugoslovanskih republik in pokrajin.

Veliki projekti sinteze zgodovinskih in topografskih znanj ob koncu sedemdesetih let so vzpodbudili nov raziskovalni zagon za večino slovenske arheologije. Sovpadli pa so z obdobjem upada sondiranja v jamskih objektih. Kljub založniškemu sodelovanju, tako v znanstveni periodiki, kot tudi v produkciji velikih zgodovinskih pregledov, ki so predstavljali tudi sinteze znanja o posameznih obdobjih, se je vse prevečkrat zgodilo, da je paleolitska arheologija ostala strukturno ujeta v koncepte, ki so jih določale smernice razvoja naravoslovnih znanosti, oziroma so jo za humanistično publiko, z negodovanjem ključnih raziskovalcev, pojasnjevali nestrokovnjaki.

Ključne konceptualne spremembe so se začele v osemdesetih, ko so se predvsem v arheologiji stare kamene dobe uveljavili raziskovalni pristopi z elementi nove, procesno usmerjene arheologije, ki je posnemala dobre raziskovalne prakse in pristope iz predvsem angleško govorečega raziskovalnega področja. Spremembe so doživele vrhunec, ko je zaradi odkritja preluknjane kosti jamskega medveda iz najdišča Divje babe I slovenska arheologija stare kamene dobe ponovno prodrla med mednarodno aktualnejša vprašanja. Žal pa niti izjemna publiciteta ter mednarodna aktualnost nista uspeli premakniti organizacijskih in institucionalnih okvirjev – okvirjev, ki so bili vzpostavljeni z vzpostavitvijo slovenske povojne arheologije.

Ključne besede: arheologija, paleolitik, zgodovina raziskav

BIBLIOGRAPHY

- ANSL (1979):** Arheološka najdišča Slovenije. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za arheologijo – Državna založba Slovenije.
- Basler, Đ. (ed.) (1979):** Praistorija Jugoslovanskih Zemalja. I. Paleolitsko i mezolitsko doba. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Belak, M. (1997):** Izkopavanja, ki jih je (so)financiral inštitut. In: Pleterski, A.: Inštitut za arheologijo polstoletnik. Ljubljana, ZRC SAZU, 98–105.
- Brodar, M. (1979a):** 50 years of Palaeolithic research in Slovenia. Arheološki vestnik, 30. Ljubljana, 21–28.
- Brodar, M. (1979b):** Paleolitik v "Zgodovini Slovencev". Arheološki vestnik, 30. Ljubljana, 528–543.
- Brodar, M. (1981):** Odgovor na ugovor. Arheološki vestnik, 32. Ljubljana, 645–646.
- Brodar, M. (1985):** Iskanje novih paleolitskih postaj v letih 1971–1982. Arheološki vestnik, 36. Ljubljana, 25–38.
- Brodar, M. (1998):** Anta Montet-White: Le Paléolithique en ancienne Yougoslavie. Arheološki vestnik, 49. Ljubljana, 395–400.
- Brodar, M., Osole, F. (1979):** Paleolitske i mezolitske regije i kulture u Sloveniji. In: Basler, Đ. (ed.): Praistorija Jugoslovanskih Zemalja. I. Paleolitsko i mezolitsko doba. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja. 159–194.
- Brodar, S. (1938):** Das Paläolithikum in Jugoslawien. Quartär, 1. Erlangen, 140–172.
- Brodar, S. (1950):** Prerez paleolitika na slovenskih tleh. Arheološki vestnik, 1. Ljubljana, 5–11.
- Brodar, S. (1955):** Paleolitik na Krasu. In: Hadži, J. (ed.): Prvi Jugoslovanski speleološki kongres. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 79–87.
- Brodar, S. (1967):** Razčlenitev pleistocena. Arheološki vestnik, 18. Ljubljana, 227–233.
- Budja, M. (2004):** Arheologija na Univerzi v Ljubljani – palimpsesti osmih desetletij. In: Novakovič, P. et al.: Osemdeset let študija arheologije na Univerzi v Ljubljani. Ljubljana, Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 1–10.
- Dular, J. (1986):** Ob petišestdesetletnici Mitje Brodarja. Arheološki vestnik, 37. Ljubljana, 13–16.
- Gabrovec, S. (1979):** Thirty years of prehistoric archaeology in Arheološki vestnik. Arheološki vestnik, 30. Ljubljana, 13–20.
- Gabrovec, S. (1998):** 50 Jahre des Instituts für Archäologie. Arheološki vestnik, 49. Ljubljana, 14–16.
- Kavur, B. (2000):** Na napačni strani. Časopis za kritiko znanosti, 200–201. Ljubljana, 19–29.
- Kastelic, J. (1950):** Narodni muzej v Ljubljani in njegovi problemi. Zgodovinski časopis, 4. Ljubljana, 195–207.
- Kastelic, J., Slapšak, B. (2000):** Oddelek za arheologijo. In: Šumi, J. (ed.): Zbornik 1919–1999. Ljubljana, Filozofska fakulteta, 145–150.
- Korošec, J. (1950):** Arheologija in nekatere njene naloge. Zgodovinski časopis, 4. Ljubljana, 5–22.
- Korošec, J. (1951):** Prvo posvetovanje jugoslovanskih arheologov. Arheološki vestnik, 2. Ljubljana, 73–76.
- Lovenjak, M. (2004):** Zgodovina knjižnice Oddelka za arheologijo. In: Novakovič, P. et al.: Osemdeset let študija arheologije na Univerzi v Ljubljani. Ljubljana, Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 111–136.
- Ložar, R. (1941):** Razvoj in problemi slovenske arheološke vede. Zbornik za umetnostno zgodovino, 17. Ljubljana, 107–148.
- Montet-White, A. (1996):** Le Paléolithique en ancienne Yougoslavie. Grenoble, Jérôme Millon.
- Novak, G. (ed.) (1971):** Epoque préhistorique et proto-

historique en Yougoslavie – Recherches et résultats. Beograd, Comité national d'Organisation du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Proto-historiques.

Novaković, P. (2002): Archaeology in five states – A peculiarity or just another story at the crossroads of "Mitteleuropa" and the Balkans: A case study of Slovenian archaeology. In: Biehl, P. F. (ed.): *Archäologien Europas. Geschichte, Methoden und Theorien*. Tübinger Archäologische Taschenbücher, Band 3. Münster, Waxmann, 323–352.

Novaković, P. (2004): Zgodovina arheologije na Univerzi v Ljubljani. V: Novaković, P. et al.: *Osemdeset let študija arheologije na Univerzi v Ljubljani*. Ljubljana, Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 11–110.

Osole, F. (1963): Akademik prof. dr. Srečko Brodar, sedemdesetletnik. *Arheološki vestnik*, 13–14. Ljubljana, 7–11.

Osole, F. (1965): Paleolitik Slovenije. *Arheološki vestnik*, 15–16. Ljubljana, 9–20.

Osole, F. (1967): Oris poselitve Slovenije v pleistocenu. *Arheološki vestnik*, 18. Ljubljana, 241–246.

Osole, F. (1979): Rad na istraživanju paleolitskog i mezolitskog doba u Sloveniji. In: Basler, Đ. (ed.): *Praistorija Jugoslovenskih Zemalja. I. Paleolitsko i mezolitsko doba*. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, 129–134.

Osole, F. (1987): Brodar, Srečko. *Enciklopedija Slovenije* 1, A-Ca. Ljubljana, Mladinska knjiga, 387–388.

Pahič, S. (1962): Arheološka topografija Slovenije. Argo, 1. Ljubljana, 93–120.

Petru, P. (1979): Arheološka obdobja. In: *Zgodovina Slovencev*. Ljubljana, Cankarjeva založba, 17–93.

Pleterski, A. (1997): Inštitut za arheologijo polstoletnik. Ljubljana, ZRC SAZU.

Pohar, V. (1978): Tipologija in statistična obdelava mlajšepaleolitskih kamenih orodnih inventarjev. Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji, 6. Ljubljana, 7–42.

Pohar, V. (1979): Tehnika izdelave in tipologija staro- in srednjepaleolitskega kamenega orodja. Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji, 7. Ljubljana, 15–80.

Pohar, V. (2000): Franc Osole (1920–2000). *Arheološki vestnik*, 51. Ljubljana, 257–258.

Slapšak, B. (1984): H konceptu kulturnega razvoja v arheoloških poglavjih Zgodovine Slovencev. *Arheo*, 4. Ljubljana, 28–29.

Slapšak, B., Novaković, P. (1996): Is there national archaeology without nationalism? Archaeological traditions in Slovenia. In: Diaz-Andreu, M., Champion, T. (eds.): *Nationalism and Archaeology in Europe*. London, University College London Press, 256–293.

Škerlj, B. (1953): Šestdesetletnica profesorja Srečka Brodarja. *Arheološki vestnik*, 4. Ljubljana, 349–350.

Turk, I. (ed.) (1997): Mousterian "Bone Flute" and the other finds from Divje babe I Cave in Slovenia. Ljubljana, Založba ZRC SAZU.

Turk, I. et al. (1995): 45.000 let stare fosilne dlake jamskega medveda iz najdišča Divje babe I v Sloveniji. *Arheološki vestnik*, 46. Ljubljana, 39–51.

Turk, I., Dirjec, J., Kavur, B. (1997): A-t-on trouvé en Slovéie le plus vieil instrument de musique d'Europe?. *L'Anthropologie*, 101, 1997, 3. Paris, 531–540.

Turk, I., Verbič, T. (1993): Uvodna razprava za posodobitev kronologije mlajšega pleistocena v Sloveniji. *Arheološki vestnik*, 44. Ljubljana, 29–44.

pregledni znanstveni članek
prejeto: 2007-09-25

UDK 902/904(497.4-14):929Moser

ARHEOLOŠKE NAJDBE IN DEJAVNOST L. K. MOSERJA V OSPU, PREDLOKI IN ČRNEM KALU V ISTRSKI SLOVENIJI

Matej ŽUPANČIČ

Pokrajinski muzej Koper, SI-6000 Koper, Kidričeva 19

Komisija za topografijo pri Narodni in študijski knjižnici Trst, IT-34138 Trieste, Ul. Petronio 4

e-mail: matej.zupancic@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Avtor na osnovi rokopisne dokumentacije dr. L. K. Moserja osvetli nekatere arheološke najdbe iz Ospa, Predloke in Črnega Kala v istrski Sloveniji ob koncu 19. stoletja. Kot osnova mu služijo pisma Osrednji spomeniški komisiji na Dunaju ter ohranjeni dnevniki L. K. Moserja v tržaškem Mestnem naravoslovnem muzeju. Glede na opise je bilo možno izdvojiti posamezna najdišča in slediti usodi nekaterih predmetov. Pokaže se potreba po obdelavi približno istočasne arheološke aktivnosti A. Puschija. V prispevku je opazna tudi arheološka vloga vaškega predstojnika J. Andrejašiča iz Črnega Kala oziroma "slovenske" komponente ob "avstrijski" in "italijanski".

Ključne besede: arheologija, Osp, Predloka, Črni Kal, istrska Slovenija, Moser, grobovi, prazgodovina, rimska doba, rimski napisi, glagolski napisi

RITROVAMENTI ARCHEOLOGICI E ATTIVITÀ DI L. K. MOSER A OSPO, PREDLOKA E ČRNI KAL NELL'ISTRIA SLOVENA

SINTESI

In base alla documentazione manoscritta del dott. L. K. Moser l'autore fa luce su alcuni ritrovamenti archeologici a Osp (Ospo), Predloka e Črni Kal nell'Istria slovena alla fine del XIX secolo. Il lavoro si basa sulle lettere spedite alla Commissione centrale per i monumenti a Vienna e sui diari di L. K. Moser conservati nel Museo di storia naturale di Trieste. In base alle descrizioni è stato possibile definire i singoli siti archeologici e seguire la sorte di alcuni oggetti. Si palesa il bisogno di analizzare anche l'attività archeologica pressoché parallela di A. Puschi. Nell'articolo si evidenzia anche il ruolo archeologico del capovilla di Črni Kal J. Andrejašič, ovvero la componente "slovena" accanto a quella "austriaca" e "italiana".

Parole chiave: archeologia, Ospo, Predloka, Črni Kal, Istria slovena, Moser, tombe, preistoria, età romana, iscrizioni romane, iscrizioni glagolitiche

Dr. Ludwig Karl Moser,¹ dopisnik dunajske Osrednje spomeniške komisije iz Trsta² in zbiralec tudi arheoloških starin, je obiskoval občasno tudi kraški rob; to nikakor ni čudno zaradi njegovega zanimanja za kraške jame, pa tudi, ker je ta rob tako rekoč zamejeval Trst, v katerem je živel od leta 1876 (Mader, 2002; Mihovilič, 2005). Dostop do arheoloških najdišč, o katerih so mu sporočali informatorji s terena, sta mu olajševali Južna in Istrska železnica, kot tudi proga Trst–Hrpolje, pa še ladijske zveze Trsta s Koprom in Miljami – mnogo tega danes ne deluje več! Dostikrat sporne vloge L. K. Moserja v kompetenčnih vprašanjih med tržaškimi muzealci, Osrednjo spomeniško komisijo in poreškimi Provincialnim muzejem ter ponujanja predmetov antikvariatom³ tokrat ne bomo posebej obravnavali.*

Kot dopisnik dunajske Spomeniške komisije in tudi kot turist je ob neštevilnih, večkrat težko sledljivih in danes slabo preglednih obiskih beležil in pošiljal drobne in manj drobne notice na Dunaj in v nekatere lokalne časopise. Priznati mu moramo, da je hitro, skoraj takoj po obisku in posegu na najdišču, pošiljal rokopisno notice, tudi z risbami in skicami, dunajski Spomeniški komisiji, pa tudi drugam v tisk. Pri njegovem delu morda poleg arheološke izobrazbe pogrešamo sistematiko; tudi njegovo edino obsežnejše tiskano delo *Der Karst und seine Höhlen* (1899b) vsebuje množico opazanj in podatkov brez sinteze; zato ga težko vzporejamo s skoraj istočasnimi Marchesettijevim delom o prazgodovinskih gradiščih iz leta 1903 – obe deli pa obravnavata približno enak prostor med Alpami in morjem. V celoti vzeto bo potrebno oba "italijanska" strokovnjaka (C. Marchesetti, A. Puschi) in "avstrijskega" Moserja vzporejati in ocenjevati zelo previdno v kontekstu tedanjih nacionalnih in nacionalističnih trenj⁴ in tudi pozneje.⁵ Ko Mario Cosiansich (1918, XII, op./nota 1) povzema uspehe prazgodovinskih raziskav na Tržaškem, po opisu delovanja C. Marchesettija z veliko mero rezerviranosti doda: "Ein eifriger Forscher war ferner auch L. C. Moser. Er hat ohne Zweifel manche Verdienste um die prähistorische Durchforschung des Landes; leider war er etwas zu sehr Dilettant und Liebhaber, um bei seinen Arbeiten immer die richtigen Grenzen einzuhalten ... er publizierte über paläolithische Funde verschiedene Din-

ge, die, wie Marchesetti richtig feststellte, einer wissenschaftlichen Kritik nicht standhalten konnten". V na tem mestu obravnavanih najdiščih pa je poudarek na rimskodobnih najdiščih, z izjemo ene prazgodovinske sekire izpod črnikalskega Gradu. Kot v historiografiji⁶ je tudi v arheologiji s časom postalo vrednotenje osebnosti in institucij na (narodnostno in državno) obmejnem ozemlju pogojeno z nacionalno zamejenostjo. To še posebej v Trstu in v Istri, kjer se je vpletala pred prvo svetovno vojno še neka nadnacionalna skupnost, kot se je dogajalo podobno tudi po drugi svetovni vojni in ponovno od začetka tretjega tisočletja dalje. Zaradi povedanega se zdi vedno bolj potreben nek bolj celovit prikaz Moserjevega dela v celoti in tudi v podrobnostih.

Na tem mestu posebej obravnavamo Moserjevo prisotnost v Predloki in bližnji Bržaniji na osnovi dopisov dunajski Osrednji spomeniški komisiji, ki se hranijo v Avstrijskem državnem arhivu (ÖSA AVA) na Dunaju. V letih od 1980 do 1990 so bili na Dunaju pregledani dopisi raznih korespondentov Osrednje spomeniške komisije s posebnim poudarkom na gradivu z najdišč Primorske (Istra, Kras, Posočje) in še posebej glede dopisnika L. K. Moserja. Tedaj italijanski poznavalci niso poznali gradiva, saj je Kraljevina Italija po vojni pozabila na zahtevek za restitucijo tega materiala. Tako se imamo zahvaliti vodstvu arhiva za vsestransko podporo pri iskanju in kopiranju tega gradiva. Dnevnike, ki jih hrani tržaški Naravoslovni muzej (Crismani, 2001; Mader, 2002), na tem mestu uporabljamo predvsem za dopolnitev seznamov predmetov, ki jih je ponujal antikvariatom. Tokrat le omenjamo njegovo navzočnost v Bezovici in na Dolinskem, saj so jo že obdelali (Župančič, 1990a; Flego, Župančič, 1991), leta 1889 je obiskal Gradišče Mati božja (tudi: Marija Snežna) pri Črnotičah (Moser, 1889; 1895; Župančič, 2006), v Nugli je bil leta 1894 (Crismani, 2001), v letih 1882, 1886, 1898, 1899 je obiskoval Socerb (Sveto jama in Jame pod socerbskim gradom (Moser, 1886; 1901, [33]; Malečkar, Župančič, 2008), pri Socerbu vodil izkopavanja grobišča in jih objavil v letih 1902 in 1903 (Moser, 1902; 1903; Dugulin, 2002; Mader, 2002; Crismani, 2002). Tako nekako v razponu dveh desetletij in pol sledimo Moserjevemu obisku na najdiščih v Bržaniji in na kraškem

* Sestavek je nastajal v letih 2004–2006 v sklopu naloge "Odtujena dediščina" pri Ministrstvu za kulturo Republike Slovenije.

1 Ludwig Karl Moser (Teschen, 7. 11. 1845 – Bolzano, 2. 6. 1918), gimnazijski profesor biologije, v Trstu od leta 1876. Teschen, danes Cieszyń/ Český Těšín, leži ob mejni reki Olza med Poljsko in Češko.

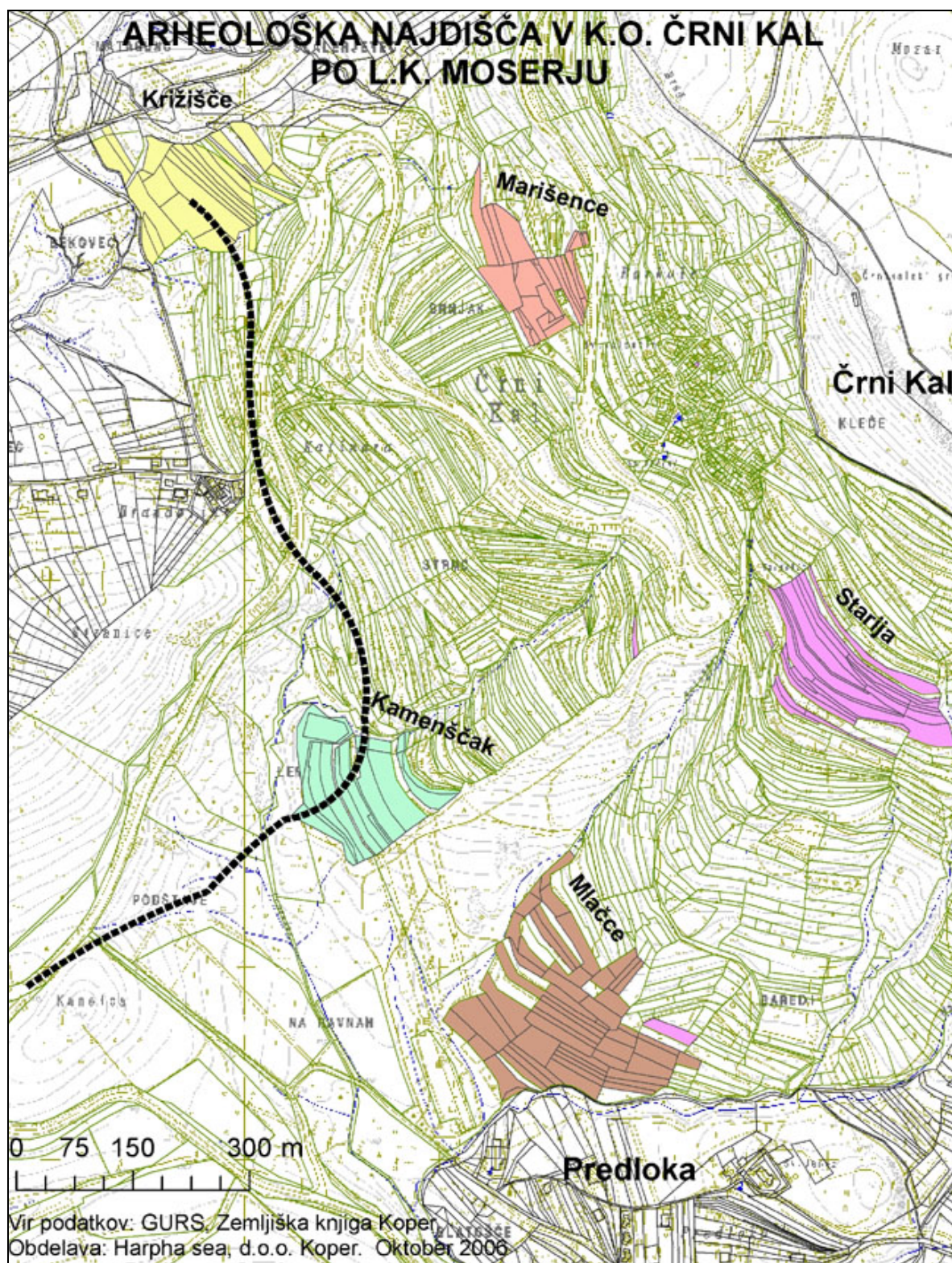
2 K. K. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale, Wien.

3 Iz dnevnikov dr. L. K. Moserja so razvidni sezname arheoloških najdb in tudi mineralij, ki jih je Moser ponujal trgovini. Na tem mestu bomo upoštevali le predmete, ki izvirajo iz obravnavanega področja. Zahvaljujem se upravama obeh tržaških muzejev (Museo civico di Storia naturale in Museo civico di Storia ed Arte), še posebej direktorjema S. Dolceju in Adrianu Dugulinu, ki sta mi 3. 7. 2006 dovolila uporabljati v tem prispevku navedbe iz njihovega gradiva, po tudi uporabo slikovnega materiala.

4 Dovolj je prebrati nepodpisan pamflet "Marchesetti a Moser" v Il Cittadino (19–20. 2. 1887).

5 Podrobneje o odnosih L. K. Moserja s sodobniki G. Bandelli (2005, 35ss).

6 "Historiography on the 20th ct. in the northern Adriatic until very recently, and even now tends to function within national frameworks – an approach fatal for many aspects on the complex situation in the border areas" (Rutar, 2005, 241).

Sl. 1: Črni Kal – toponimi. Arheološka najdišča okoli Črnega Kala po dr. L. K. Moserju. Osnova: Kataster Črni Kal, Zemljiška knjiga, TTN.

Fig. 1: Črni Kal – toponyms. Archaeological finds around Črni Kal according to Dr. L. K. Moser. Based on: Črni Kal Cadastre, Land Register, TTN.

robu, a pozabiti ne smemo, da je medtem obiskal še mnogo najdišč drugod in da za vse obiske očitno niti ne vemo. Ni odveč pripomniti, da njegovo delovanje povzemamo iz rokopisnih pisem, ki jih je pošiljal na dunajsko Osrednjo komisijo, medtem ko so strokovni javnosti poznani le skopo objavljeni povzetki teh pisem v poročilih dunajske Osrednje spomeniške komisije. Pri tem nam nekoliko pomagajo njegovi v Trstu ohranjeni dnevniki, ki smo jih lahko uporabili za ta namen. Obiske lahko delno datiramo po objavljenih noticah, po dnevnikih in po arhivu Osrednje komisije. Nismo pregledovali arhiva dunajske Prazgodovinske komisije, saj ta ni finansirala Moserjeve aktivnosti v Bržaniji. Glede prazgodovinske sekire izpod Gradu nad Črnim Kalom bo potrebno pregledati še korespondenco z Naravoslovnim dvornim muzejem na Dunaju, posebej s Petrografskega oddelkom.

Iz opisa spusta od železniške postaje v Podgorju⁷ čez kraško planoto in steno do Bezovice in Predloke na začetku jeseni leta 1898 je moč razbrati, kako zelo je bil tako rekoč prisiljen k hoji: ob tem je nedvomno pridobil poseben odnos do pokrajine. Iz kratkega odlomka iz opisa omenjenega spusta "...reiste ich per Staatsbahn nach der Station Podgorje in Istrien ab, und ging von hier per pedes über die öde Hochplatte des Tschitscherbodens und dann über die steile Felsstufe ins Risanthal ..." se to lepo vidi; osemdeset let pozneje je nehote ponovil spust konec maja leta 1979 I. Geister (1990). Železniško postajo v Podgorju kot izhodišče in kot povezavo za prebivalce istrske Slovenije omenjata še pred kratkim tudi R. Cossutta in F. Crevatin v dialektološkem atlasu istrske Slovenije (2005, 15–29).

Le za trenutek se ustavimo ob metodi in nekakšni taktiki, ki si ju je izbral. Jamam je posvetil največ obiskov, zato je tudi razumljiva njegova že omenjena monografija *Der Karst und seine Höhlen*. Dostikrat je v eno jamo ali na eno najdišče odhajal zaporedno, pa tudi v daljših presledkih in tam tudi kopal. Nadalje so značilni obiski posameznih najdišč na prostem, tu je skoraj po pravilu naletel na rimske ostanke in ponekod tudi sondiral. Obsežnejša izkopavanja⁸ si je dovolil le redko, verjetno iz finančnih razlogov in zaradi sporov z institucijami in s posameznimi drugimi izkopavalci. Med poročili iz oddaljenejših terenov (Kobarid, Jasih–Vižinale, Predel, ...) izstopajo bolj prestižne najdbe. Očitno je sodeloval s kar sposobno mrežo informatorjev, med njimi so bili gotovo tudi divji kopači in preprodajalci. Sam je posamezne predmete bil tudi prisiljen ponujati v prodajo.⁹

Zdi se, da se je na terenu vsaj za silo sporazumeval v slovenščini: dosledno je skušal navajati ledinska imena, v pisavi pa tudi šumnike s strešico. Poleg nemščine in italijanščine je obvladal tudi poljščino, kot je navedel v dokumentaciji tržaške nemške gimnazije.¹⁰ Posvečal se je tudi etimologiji slovenskih besed, kar je očitno pri njegovih stikih z izobraženimi Slovenci, kot na primer z zgodovinarjem, geografom in arheologom Simonom Rutarjem, ki pa ga označuje kot "slavista" (Flego, 2004). Ne le da je na ta način ohranil prenekateri toponim, zabeležil je tudi nekatere slovenske izraze, kot na primer za gobo "prešutnico" pri Petrinjah (Župančič, 2006). Sicer pa si je, vsaj za arheološko indikativne toponime, pomagal tudi z izpiski (Müllner, 1879; Deschmann, Hochstetter, 1879).

7 Podgorje je postaja na progi (Divača)–Kozina–Podgorje–Pulj.

8 s.v. Moser, Ludwig Karl: npr. prvo izkopavanje prazgodovinskega grobišča v Istri v Beramu I. 1883 ter prazgodovinskega in rimskega pri Socerbu I. 1902 (Mihovilič, 2005, 508).

9 Med pisno zapuščino v tržaškem muzeju je tudi seznam gradiva, ki ga je Moser ponudil dunajski trgovini z antikami "Kafka": "Diese Sammlung wurde an Kafka Wien zum Verkaufe abgetreten. Taf. III."

Med bronastimi predmeti so:

"6. Kupferbarren v. Marišence (Röm Gräber) Černikal"

Med železnimi pa:

15. Lanzen Spitze Černikal

16. Bruchstück eines Helmes Černikal

Med svinčnimi:

19 und 20. Bleikugeln (Röm Gräber) Černikal

Iz stekla:

24. Glasbruchstück aus der Höhle S. Servolo

26. Amethystfarb. Glas v. Marišence b. Černikal

27. Randstück einer Glasvase v. Marišence b. Černikal

45. 1 grauer drehscheibe gearb. Topfscherben Černikal

45. Bruchstück eines Deckziegels mit Wellenornamentdarstellung aus einem Grabe von Krogle b. Dolina.

Zobje iz rimskih lokalitet:

55. ein Backenzahn v. Esel Černikal

Med preostalimi ponujenimi predmeti lahko prepoznamo vsaj kleščasto fibulo iz Bajte pri Trnovci (Flego, Župančič, 2005, 456, Fig. 7), ki pa je kasneje očitno prispela v tržaški Mestni muzej za zgodovino in umetnost.

10 Dr. Lidiji Rupel se zahvaljujem za podatek.

V tem prispevku bomo obravnavali njegovo dejavnost na najdišču pri Ospu (2. februarja 1897) ter na najdiščih v Predloki in Črnem Kalu (26.–28. decembra 1898). Veduti Podpeči in Rožarja je narisal pozneje. V času od leta 1882 do 1903 (brez izkopavanj na Socerbu) se je v Bržaniji in na kraškem robu od Socerba do Nugle mudil vsaj 33 dni ob pouka prostih dneh, skoraj vedno ob sobotah in nedeljah.

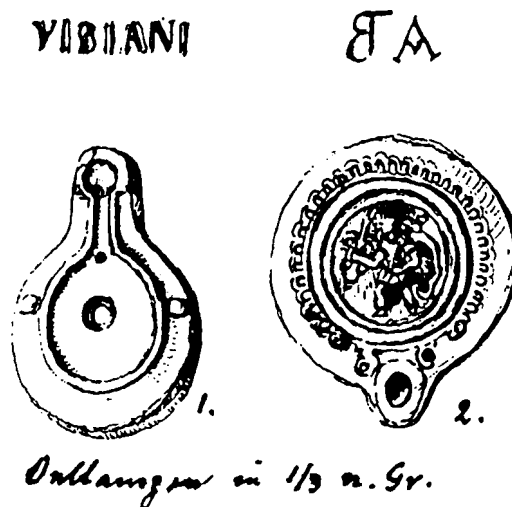
Osnovni poročili Spomeniški komisija sta dopisa v Avstrijskem državnem arhivu (ÖSA AVA, 2 za Osp) in (ÖSA AVA, 1 za Bezovico, Predloko in Črni Kal z več mikrolokacijami). V celoti prinašamo besedilo, če se nanaša na arheološke lokacije in topografske odnose med njimi, izpuščamo popotne zabeležke brez arheološke ali topografske vsebine.

Moserjeva poročila lahko razdelimo na več sklopov: oljenki iz Ospa, kamnita sekira s Črnega Kala, posamezne najdbe, ki jih bo treba povezati tudi z najdbami iz evidence predloškega župnika J. Sancina¹¹ iz naselbinskega in grobišnega območja ob župnijski cerkvi in pa opis in risbe rimskih nagrobnikov. Obiske strnemo v vsaj dva, namenjena Ospu, in vsaj dva Predloki in Črnemu Kalu.

OSP – GRUBELJCE

Dopis L. K. Moserja, 2. februar 1897 (ÖSA AVA, 2): dopis na osnovi poročila dekana J. Kompareta,¹² da so našli na Grubeljcah dve oljenki in dva merjaščeva čekana. V besedilu sta tudi risbi oljenke z žigom VIBIANI (na Moserjevi skici N:1, premer okoli 7 cm, dolžina 11 cm), ki močno ustreza pogostemu tipu X-a po E. Buchiju (1975, 161ss); datacija od sredine 2. do začetka 3. stoletja. Druga je oljenka z žigom AB ter nekoliko nejasno podobo (Župančič, 1990b, 20). Moser drugo oljenko opisuje: "... Die Oberseite habe ich in beifolgender Skizze abzubilden versucht; ... ist das Bild undeutlich ausgefallen, wegen des zu klein angenommenen Maßstabes. Die Oberseite von N:2 zeigt das Bild einer Merkur-ähnlichen Figur, die auch im Abdruck der Lampe auch nicht recht richtig zum Ausdruck kommt. ...". Po risbi sodeč so mere druge oljenke enake prvi. Po vsej verjetnosti je upodobljen prav Merkur. Podobne oljenke so še v izprve polovice 3. stoletja (Bailey, 1980, 369, Pl. 84, Q 1397).¹³ – Pozneje, 14. februarja 1897, pa je sledilo enodnevno izkopavanje (Moser, 1897) na Grubeljcah.

Sledijo Moserjevi daljši opisi vrste najdišč pri Črnem Kalu in Predloki v okviru ekskurzije 26. – 28. decembra 1898 in z naknadnimi podatki 16. januarja 1899, ki sta

Sl. 2: Osp: Oljenki po dr. L. K. Moserju (Wien, Österreichisches Staatsarchiv (ÖSA AVA)).

Fig. 2: Osp: Oil lamps according to Dr. L. K. Moser (Vienna, Austrian State Archives (ÖSA AVA)).

mu jih posredovala kaplan I. Tiringier¹⁴ in vaški predstojnik J. Andrejašič.¹⁵ Dopis je Moser zaključil 2. februarja 1899 (ÖSA AVA, 1) K besedilu spadata tudi dva lista z risbami predmetov iz Predloke in Črnega Kala. Tretji list, enakega formata, hrani Naravoslovni muzej v Trstu med dnevniki: na tem so upodobljeni kamnita glajena sekirica, kos stekla, fibula in obesek. Med predmeti, ponujenimi antikvarju, sta tudi dva steklena predmeta iz Marišenc ("Amethystfarb. Glas" ter "Randstück einer Glasvase"). Risba, kolikor je sicer nepopolna, dopušča obliko Isings 43, ki so zelene barve: zdi se, da vijoličasti (ametistni) odlomek ni narisani. Po tem dopisu je trajalo dalj časa le dopisovanje glede petrografske analize sekire in glede odtisov glagolskih napisov.

BEZOVICA

Moser se je po kraški planoti in čez kraški rob spusti od železniške postaje Podgorje proti vasi Bezovica, kjer opisuje najdbo srednjeveških kovancev v ruševinah kamnite okrogle hiške pri Bezovici. Ta del poti in opis najdišča je bil že v celoti objavljen (Župančič, 1990a); iz Bezovice se je mimo vasi Loka napotil k župnišču v Predloki.

11 Sancin, Jožef (1842–1927). V predloškem župnišču je ohranjeno njegovo rokopisno gradivo Zgodovinske drobtinice za Predloko Lonche, 1898; letnica označuje verjetno začetek pisanja, zaključeno je bilo okoli 1904.

12 s.v. Kompare, Josip (1858–1925): v Ospu od 1889 do 1907 (Pelikan, 2005, 404).

13 Za ljubeznivo pomoč se zahvaljujem Vereni Vidrih Perko iz Gorenjskega muzeja v Kranju.

14 Ivan Tiringier, kaplan (1897–1901) v Predloki.

15 Josip (Jože) Andrejašič (Josephus Andriasich, 10. 3. 1856–14. 1. 1932). Danes je v vasi priimek Andrejašič.

PREDLOKA – ŽUPNIJSKA CERKEV SV. JANEZA KRSTNIKA

"... gelangte ich ins Pfarrhaus von Predloka, wo mich der Herr Pfarrer Sancin auf einen in der Kirche eingemauerten römischen Inschriftstein¹⁶ aufmerksam machte – Er ließ ihn freilegen. Fig. I [= In.lt. X/4, 356]¹⁷ zeigt die Copie desselben, leider sehr schlecht erhalten und daher unleserlich."¹⁸

In der Einfriedung des Friedhofes befindet sich, aus dem alten Kirchenpflaster herausgenommen (1892), ein Wappen (Fig. II.) Fig. III. ein Stein, aus dem Keller des Pfarrhauses.

Fig. IV. ein Grenzstein mit dem kaiserl. Wappen 1755, ebenfalls in der Friedhofsmauer. In der Kirche (l. Hand b. Eingange) befindet sich eine glagolitische, gut erhaltene, umfangreiche Inschrift, die ich später einmal abgeklatschen gedenke."¹⁹

Sl. 3: Skica kot priloga pismu dr. L. K. Moserja Osrednji spomeniški komisiji: kamnito gradivo iz Črnega Kala in Predloke (Wien, Österreichisches Staatsarchiv (ÖSA AVA)).

Fig. 3: A sketch enclosed in the letter written by Dr. L. K. Moser to the Central Heritage Commission: Tombstones from Črni Kal and Predloka (Vienna, Austrian State Archives (ÖSA AVA)).

16 J. Sancin je nastopil službo v Predloki l. 1886; napis je že pred tem evidentiral P. Kandler.

17 Navajanje "Fig. rimska številka" v Moserjevem besedilu o najdbah se nanaša na originalno oštevilčenje predmetov na dveh listih. Navedbe [In lt X/4] v oglatih oklepajih so v tem prikazu dodane kot pojasnilo.

18 Kamen z napisom je vžidan v vogal cerkve desno od nekdanjega vhoda, tako da je dobro vidna napisna ploskev, ki danes ni ometana, medtem ko stransko ploskev pokriva zunanji zid veže pred cerkvijo. Župnik Sancin omenja v rokopisu na str. 65; omenja ga tudi G. Cirilli (gl. op. 26).

19 Gradbeni napis na steni stolpa iz l. 1461 [Fučić 1982, nr. 338]. O napisu tudi Mader, 2001, 133–134. Glej tudi v nadaljevanju "Predloka glagolski napisi".

ČRNI KAL – GRAD

Iz Predloke se je avtor 27. oktobra 1898 odpravil proti Črnemu Kalu. V prvem delu opisa pravzaprav ni arheološke vsebine, očitno si je Moser šele pozneje našel informatorja. Nad vasjo stoji na skalnati luski (Kunaver, Ogrin, 1992) pred kraško steno ruševina Grad.²⁰ Moserja je prevzela slikovitost pogleda, in ga je tudi upodobil v svinčniku (glej sliko 5).

Skica VI naj bi kazala ruševino s Steno od strani, viden je pri tem tudi del nižje ležečega jamskega gradu. Ruševina sama je popolnoma nedostopna, saj počiva na samostojno stoječi skali. Iz pripovedi razberemo, da se tedaj ni uspel povzpeti na ruševino utrdbе. Desno se v ozadju vidi jamska pečina, morda je skiciral tudi jamsko utrdbо.²¹ Ugotavljamo, da je desno od Gradu opazil vhod v jamo ("Felsenhöhle"), verjetno Jamo v Kovšci,²² ki jo je pozneje tudi želel obiskati. Obe omenjeni skici (V in VI) je v dunajskem gradivu treba še zaslediti in objaviti z integralnim besedilom, čeprav eksplicitno ne govori o arheoloških najdbah oziroma najdiščih.

ČRNI KAL – ANTIČNI NAPISI

Bolj se posveti "arheološkim" ostankom, očitno je, da mu informator (pozneje se izkaže, da Ivan Andrejašič) nudi vso podporo.

Römische Inschriften in Črni Kal.

Im Schweinstall²³ des Bauers Josip Skorja No. 3 in Cernikal sind in der Wand drei Bruchstücke von römischen Grabsteinen eingemauert, mit schöner Inschrift [= In.It. X/4, 362] und sculptorisiertem Architrav. Fig. VII A u B beide getrennt und von mir copiert, so wie dieselben in der Mauer stehen.²⁴

Na istem listu kot napis z arhitravom in spodnji del nagrobnika je tudi risba tretjega odlomka, očitno na-

grobnika, ki sicer ni zabeležen v literaturi; prikazana integracija napisa²⁵ dopušča tudi kako drugo izbiro gentilnega imena:

C·LIBVRNIVS·C·F	[C(aius) Libu]rniu[s] [C(ai) f(i)lius]
VALENS	Vale[ns]
V·F·SIBI·ET·SVIS	[v(ivus) f(ecit)sib]i et [suis]
OMNIBVS	[om]n[ibus]

Sl. 4: Rekonstrukcija. Črni Kal: risarska rekonstrukcija rimskega napisnega kamna CIL 5, 510 (grafična obdelava Nataša Tumpić).

Fig. 4: Reconstruction. Črni Kal: Graphical reconstruction of a Roman inscribed stone CIL 5, 510 (graphical adaptation by Nataša Tumpić).

20 Colombo (2002, 298–300, Fig. 7): ruševine tabora iz 16. st. na skali ("Grad") in utrjene jame v Steni; posnetek je nastal okoli l. 1920. Pobočje pod Steno in okoli Gradu je bilo še popolnoma neporaslo in kamnito.

21 V VG 270: Grotte di San Sergio, Alpi Giulie 24, genn.-ott. 1–5, 25–26: presek jame in foto jame skupaj z Gradom; Župančič (1990, 21) s staro fotografijo. Puschi omenja, da jamsko utrdbо domačini imenujejo "Tratizza" (Benussi, 1928, 261).

22 Jama v Kovšci: imenovana tudi Grotta dell' orso di Poppecchio, Jama v Kavšci, Jernejeva jama, Jama pri železniškem useku: kat. št. 3735. Omenja jo Lonza (1977, 200), izkopavanj B. Lonze se je spominjal tudi M. Peracca iz Milj (Župančič, 24, 1982, 214).

23 Glede prenosa rimskih napisnih kamnov iz Črnega Kala v koprski Mestni muzej dokument tržaške prefekture, oddelek za lepe umetnosti in spomenike, št. 385 e 334 z dne 24. 3. 1923, podpisan vodja oddelka Guido Cirilli, našteva naslednje kamne in lokacije: V Črnem Kalu:

a. Napis na peščenjaku, včasih v hiši Giacoma Zacha in sedaj v čuvanju pri g. Andrassichu. [= In.It. X/ 363]. Pripis s svinčnikom: Pavlic Giuseppe di Gius. No. 5 Lapide glag.

b. Fragment okenskega okvirja v seniku n. 49 FUS I... [In.It. X/360]. S svinčnikom pripisano Giovanni Semic fu Giuseppe, Cernikal 14.

c. Fragmenti, ki so bili del vratnega okvirja hiše št. 38, svinčnikom pripisano Giuseppe Skorja fu Matteo No 53, Cernikal. Danes ohranjen le en fragment: M SO..S. Drugi fragment je tudi verjetno ohranjen v bližini (AEC...Paulla) [In.It. X/4, 362].

2a. Iz vasi Loka našteva dokument del nagrobnika L. SEPTV., ki je bil najden v gozdu, ki iz Črnega Kala vodi na kraški rob [In.It. X/4, 361].

Glede napisnih kamnov okoli župnijske cerkve pravi, da niso ogroženi. Omenja napis, vzidan desno od stranskega vhoda v cerkev [In.It. X/4, 356].

24 Der Bauer ist bereit die Steine abzutreten, falls man ihm die Arbeit und Ersatz bezahlt.

25 Za ljubeznivo pomoč in za dovoljenje, da uporabim kot vzorec enega izmed njegovih predlogov, se zahvaljujem prof. Cl. Zaccarii iz Trsta.

Moser za noben fragment ne nakaže izvirne lokacije. Oba napisna in ornamentirani odlomek so narisani tako, kot so bili vzdani, to je obrnjeno. Na istem listu je tudi risba nagrobnika (Sticotti, 1951, 363) iz Mlačic pri Predloki, tedaj še last Ivana Semiča. Le-ta je narisani v perspektivi, ker je bil verjetno vdolan v drugo steno kot nagrobnik z arhitravom.

PREDLOKA – MLAČICE

Grabstein fig. VIII [= *In.It. X/4, 363*]²⁶ wurde vom kurzem bei dem Pfarrhofe in Predloka in der Localität "~~Mladce~~ von ~~Pod Mladcih~~" vom Bauer Ivan Semič aus Černikal N.o 24 gefunden. Nachdem ich eine naturgetreue Zeichnung machte, ersuchte ich den Eigentümer den Stein für die Friedhofmauer in Predloka zu überlassen, was er auch versprach. (Die Fundstätte heißt "Mladce".²⁷ Die Lokalität "Pod Mladcih" erscheint auch und wird später erwähnt werden).

ČRNI KAL – CERKEV

Po gornjem opisu rimskih napisnih kamnov bežno omenja cerkev v vasi: Beim Besuch der Ortspfarrkirche in Cernikal [Valvasor schreibt den Ortsnamen Tschernekall (deutsch), was er des vorzüglichen starken Weines gedankt]; finden wir die hübschen "Lavabo" auf, die aus der Blütezeit des venetianischen Kupferstiches stammen. Leider muß die Kirche,²⁸ wegen beträchtlichen Senkungen der Fundamente, allseits gestützt werden. Die Herstellung eines ordentlichen Wasser Abzuggrabens [Canales] von der Ursprung Stelle würde dem Übelstande abhelfen.

ČRNI KAL – GRAD (SEKIRA)

Moser po opisu antičnih napisov omenja najdbo kamnite sekire neposredno pod skalnatim zobom, na katerem stoji ruševina utrdbe, imenovane tudi Grad. "Durch den Bürgermeister²⁹ Andrejašič erfuhr ich, daß am Fuße

der Burgruine, behufs Gewinnung der Bausteinen, Grabungen vorgenommen wurden,³⁰ bei denen, wie ich aus eigenen Anschauung weiß, eine Culturschichte aufgedeckt wurde, aus der sonderbarweise ein feines kleines "*Chlormelanit Beil*", ein Randstück eines Glasgefäßes (siehe die Figuren VII und VIII), einige Gefäßreste jüngerer und älteren Datums, Randstück eines eisernen Gefäßes und zwei Bleikugeln³¹ zu Tage gefördert wurden. Das Chlormelanit Beil habe ich sofort angekauft. – Dieser Fund ist von besonderer prae-historischer Bedeutung und scheint auf alte Handelswege hinzudeuten. Die Untersuchung der bemerkten Felshöhle wird vielleicht Aufschluß geben."

Glede sekire sledi več dopisov med Moserjem in Spomeniško komisijo ter med Komisijo in petrografskim oddelkom dunajskega Naravoslovnega muzeja. Že Moser sam je določil kamnino glajene neolitske sekire kot klormelanit, ko se je v zadnjem dopisu (1. avgust 1899, ÖSA AVA, 3) pravzaprav le potožil, da na Dunaju niso določili nič več kot on sam "Der ergebenst gefertigte Correspondent beehrt sich mit Bezug auf die Zuschrift v. 8. März d. Js. Z. 824 ex 1899. dem geäußerten Wünsche bezüglich des Chlormelanit-Beiles v. Černikal insofern aufzukommen, daß er nicht einen Splitter, sondern das ganze Beil zur Untersuchung einsendet, mit der Bitte daß derselbe nach vorgenommener mikropetrografischen Untersuchung? Es wird dem Spezialforscher leichter sein einen Splitter abzuspringen, als mir. Der großen Härte und der bedeutenden ...? wegen halte ich das Beil für aus dem Mineral Chlormelanit gefertigt: Bin deshalb ... sehr begierig zu erfahren, ob meine Diagnose eine richtige ist. Mit den Entscheidungen vom 9. März und von 27. März erkläre ich mich vollkommen einverstanden".³² In v istem dahu še dodaja: "Mit Bezug auf die Zuschrift v. 8. März bezüglich der Funde von Cernikal und Predloka erlaube ich mir zu berichten, daß auch vor kurzem Herr Conservator Puschi³³ dort dieselben Fundstätten besuchte und einen goldenen Ring erwarb, der auch römischer Provenienz sein soll".

26 Pod risbo kamna z napisom je Moser pripisal: Auf der Lokalität "Mladce" gefdnt: nachst Predloka. Eigentümer Ivan Semič N°24 in Černi Kal.

27 Kartiranje toponimov iz Zemljiške knjige Črni Kal, kot so Mladce, Njiva u Mladzi, Njiva u Mlazih, Srednich Mladzech, Ta gurenja Mlaza, Njiva u Mlazeh pri Potoku [to je pri Masovcu], U Mlazeh nad Kunčovem, in podobnih je omejeno izključno na pobočje med desnim bregom potoka Masovec in levim bregom vodotoka Kaluščica, na karti TTN Kozina 32 označba "Mlačice".

28 Cerkev je danes posvečena sv. Valentinu. Na začetku 20. stoletja so staro cerkev sv. Lovrenca "prezidali in povečali – menda zaradi plačenja zemljišča" (Premrl, 2005, 23); nagnil se je tudi zvonik iz začetka 19. stoletja, ki predstavlja izrazito vedutno posebnost Črnega Kala.

29 Naziv "Bürgermeister" za Andrejašiča je verjetno vljudnost. Črni Kal v tem času ni bil občina. Tržaški slovenski časopis Edinost tedaj uporablja izraz "vaški predstojnik".

30 Nepodpisan prispevek Andrejašiča v časopisu Edinost (Starinske najdbe, 1899) omenja, da je poseg pod Gradom opravilo 6 domačinov novembra 1898, nato pa 9. januarja 1899 še na najdišču pod vasjo.

31 Moser navaja v seznamu gradiva, ki ga je ponudil dunajski trgovini z antikami "Kafka", tudi "Bruchstück eines Helmes Cernikal" ter dvojice svinčenih krogel iz rimskih grobov pri Črnem Kalu. Glej opombo 9! Oba podatka nekoliko zmanjšujeta verodostojnost podatkov v podrobnostih, vendar naš sum ni nedvoumno utemeljen.

32 Moserjevo poročilo in tudi povzetek v Moser, 1899a, 212.

33 Puschi, Alberto (Trst 13. 2. 1853–9. 11. 1922), geograf in zgodovinar, numizmatik; direktor Mestnega muzeja za zgodovino in umetnost v Trstu 1884–1919; o njem nedavno Klara Buršič Matijašič (2007).

Sl. 5: Skica kot priloga pismu dr. L. K. Moserja Osrednji spomeniški komisiji: kamnito gradivo iz Črnega Kala in Predloke (Wien, Österreichisches Staatsarchiv (ÖSA AVA)).

Fig. 5: A sketch enclosed in the letter written by Dr. L. K. Moser to the Central Heritage Commission: Tombstones from Črni Kal and Predloka (Vienna, Austrian State Archives (ÖSA AVA)).

ČRNI KAL – MARIŠENCE

Moser po opisu najdbe kamnite sekire pod Gradom in po omembi utrjene jame pove "Im Weingarten "Marišence"³⁴ unmittelbar unter dem Ort Černikal hat Andreašic ein römisches Grab aufgedeckt. Er barg ein schlecht erhaltenes Skelet, ein patiniertes Stück "Kupfer" – zwei Eisennägel ein Stück Lava Zähne von Pferd und Rind und Ziegelfragmente. Am Rand des Weingartens ist noch ein zweites ganz unberührtes Grab, dessen Eröffnung ich in den letzten Faschings Tagen auszu-nehmen gedenke. Hier endet mein Bericht über meine Weihnachtstour."

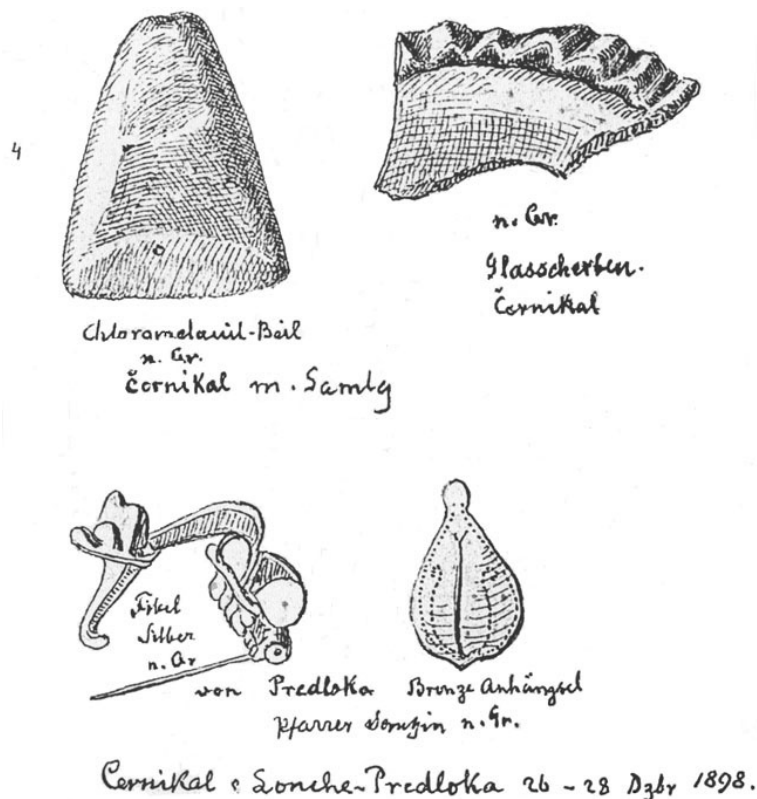
Po opisu Marišence nadaljuje Moser pisanje poročila doma v Trstu šele 16. januarja 1899, tokrat sledi pri-povedi kaplana Tiringerja iz Predloke. Najprej omenja grobove: "Am 16 Jänner 1899 theilt mir Pfarrcaplan Tiringer aus Predloka, dass man in der Nähe des Pfarrhofes in der Richtung gegen Černikal auf römische Gräber gestossen sei. Die hier vorfindigen Tumuli deuten darauf hin. Die Bauern stossen auf eine Mauer zu deren beide Seiten Skelettgräber aufgedeckt wurden. Neben den Skeletten fand man Kupfer = Bronze = und 5 Silberdenare, ein silbernes Armband, einen Ziegelstein mit Marke³⁵ AL' Auch Urnenreste wurden gefunden. Herr Tiringer war in Folge Substitution des Dechants von

34 Verjetno to isto najdišče omenja kot "Merišče" E. Boltin Tome kar dvakrat (Boltin-Tome 1979, 54; 1981, 235). Njene koordinate bolj ustrezajo legi današnjega pokopališča. – V rokopisni zapuščini dr. V. Šribarja je zabeležka iz časa okoli 14. 8. 1953: "Črni Kal: Njiva .???, našli kamen kropilnik. Njiva se nahaja na sev.-zah. Strani vasi. Marišnica – ime njive". Zahvaljujem se dr. Renati Šribar, ki mi je junija 2007 odstopila kopije zapiskov pokojnega očeta.

35 Žig ni omenjen v Zaccaria, Župančič, 1993; morda fragment sicer pogostega žiga L. Q. Thal., oc., 169.

Ospo nicht in der Lage einen Plan an Ort und Stelle aufzumachen." S pisanjem poročila je zaključil šele, ko mu je Tiringer prinesel prispevek J. Andrejašiča v Edinosti (Starinske najdbe, 1899, 3),³⁶ opoldne pa ga je obiskal še Andrejašič sam: "Gestern³⁷ bringt er ein Schreiben in slovenischer Sprache von Bürgermeister Andreašic aus Černikal ein, also den Bericht über diese Grabfunde in der sloven. Zeitschrift "Edinost" ergänzt. Mittags besuchte mich Andreašic in meiner Wohnung und überbrachte mir zur Ansicht 5 Silberdenare von

Antoninus Pius, Gordianus und noch ein anderer Imp. (?) und 6 große sehr schlecht erhaltene Bronzemünzen, ein Anhängsel Federverzierung aus Bronze – eine silberne Fibel mit Wolfsköpfchen (siehe die beiden Bleistiftskizzen). Welche Fundgegenstände als Beigaben von den Skeletten verwahren. Es wurden sämtliche Urnenbruchstücke und Fundgegenstände aufgesammelt und befinden sich in Černikal. Unter dem Grad (Burggruine) fand man auch eine Eisenlanze.³⁸

Sl. 6: Predmeti po dr. L. K. Moserju iz dnevnika Črni Kal – Predloka, 26.–28. 12. 1898 (Museo civico di Storia Naturale, Trieste): sekirica iz klormelanita izpod Gradu, steklo (Črni Kal – Marišence), srebrna fibula in bronast obesek iz Predloke: vse merilo 1:1.

Fig. 6: Artifacts from Črni Kal and Predloka according to Dr. L. K. Moser's diary of December 26–28, 1898 (Museum of Natural History in Trieste): Chlormelanite hatchet found beneath the Castle, glass (Črni Kal – Marišence), silver fibula and bronze pendant from Predloka – ratio 1:1 for all artifacts.

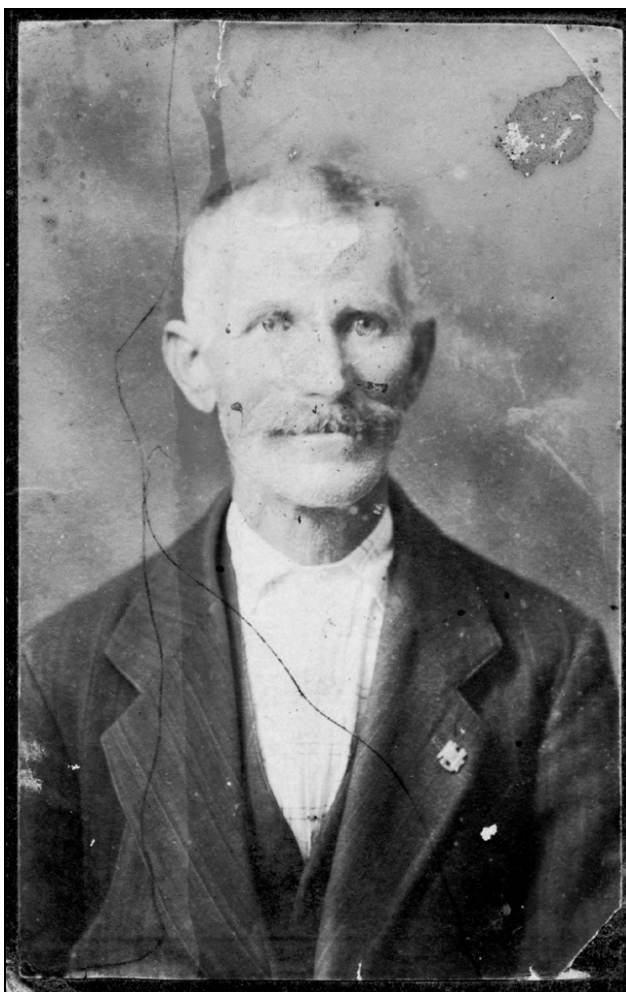
³⁶ Avtor je nedvomno J. Andrejašič:

"Starinske najdbe. Iz Črnikala nam pišejo: Blizo nad vasjo Črnikal stoji visoka skala, na kateri je videti razvaline starega gradu. Ob vznožju te skale so prišli na sled nekemu podzemeljskemu zidovju. V novembru mesecu minolega leta se je zbrala dobrovoljno šestorica njih, ki so bili radovedni, kaj da pomenja to zidovje. Podali so se na izkopavanje, in res so našli raznovrstnih čepinj, posod, raznega železja, umetne steklenine, človeških in živalskih kosti m tudi nepoznane tvarine.

Dne 9. januarja t. 1. so se pak podali, po nasvetu vaškega predstojnika, ravno ista šestorica na izkopavanje na neko drugo mesto pod vasjo Črnikal. In zopet so našli staro grobišče iz rimskih časov, v katerem so našli še dvoje človeških črepinj in druga okostja, nekaj kosov denarjev, 6 vrst zmesi, podobne teramu, raznovrstne steklovine, razne opeke, eno zapestnico in tudi živalskih čudno velikih zobov. Takih grobišč se je našlo okoli vasi Črnikal že na petih mestih. Dobro bi bilo, da bi se kateri narodni zavod pobrigal za to, da bi se pregledale te starine."

³⁷ To je 1. febr., saj je Moser pismo zaključil 2. febr. 1899.

³⁸ Prim. omembo železne sulice med predmeti iz Črnega Kala, ponujenimi dunajskemu antikvarju Kafki (op. 11).

Sl. 7: Vaški predstojnik Josephus Andriasich, 10. 3. 1856 – 14. 1. 1932 (osebni arhiv g. Franka Andrejašiča).

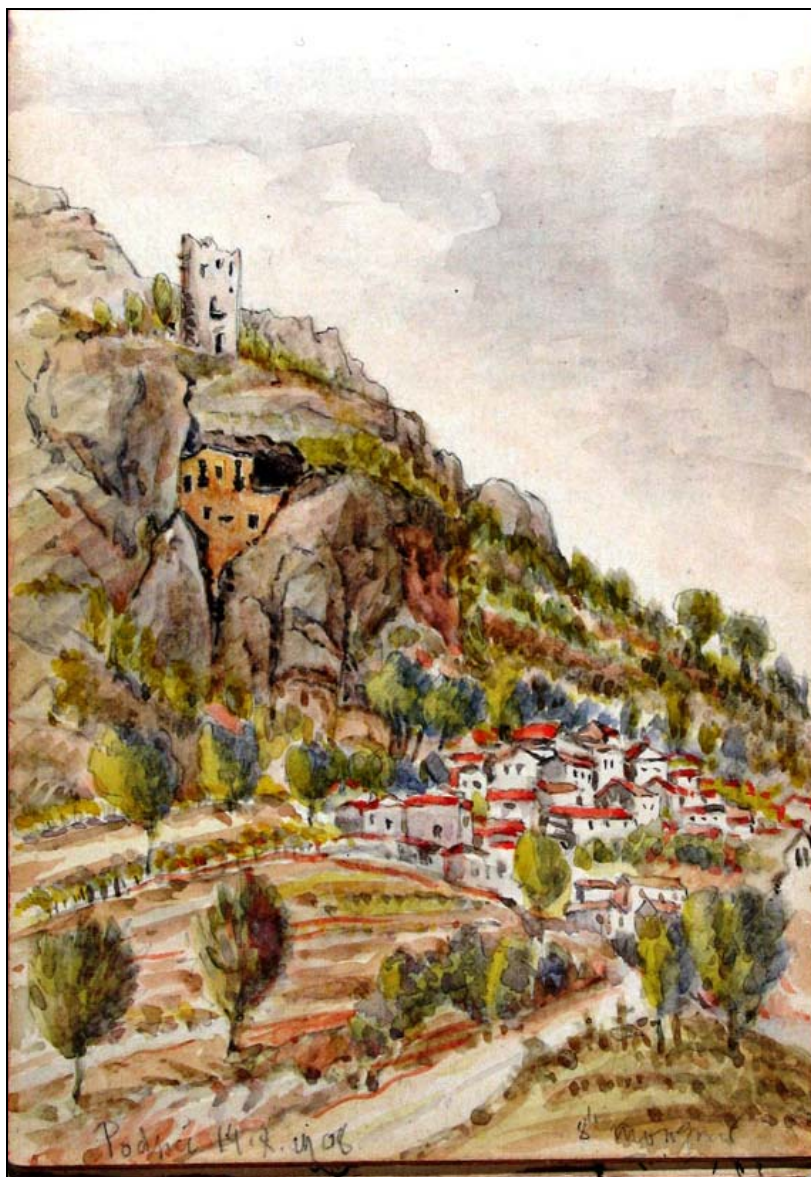
Fig. 7: Village head Josephus Andriasich, March 3, 1856–January 14, 1932 (personal archive of Mr Franko Andrejašič).

Die obigen Fundgegenstände stammen von den Lokalitäten: *Komiščak*³⁹ mit 15 Münzen, *Pod Mladcih*: 1 Denar, *V Mladcih* 2 Denare, *Na stelo njivah*, ein Glas u(nd) 2 Bronzenadeln, *Na Križišče*⁴⁰ Knochen und Kohle Scherben, *Na stariji* ähnliche Funde. Im Ganzen sind also 6 Localitäten aufgedeckt worden." Iz nemškega besedila je razvidno, da je Moser imel vsaj pri zaključnem odstavku pred seboj slovensko besedilo, saj se

mu je zapisala slovenska beseda, ki jo je takoj tudi prečrtal. Moser zaključi dopis z obračunom stroškov, videti je, da je z denarjem Spomeniške komisije plačeval kopače na uro, kljub temu, da iz prispevka v Edinosti zvedemo, kako so se vsaj novembra 1898 zbrali dobrovoljno in iz radovednosti, medtem ko Moser piše malček bolj realistično "behufs Gewinnung der Bausteinen".

39 Puschi našteva več najdišč v okolici Črnega Kala (Benussi, 1928, 261), med njimi tudi "Komischtia", ki je nedvomno isto kot Moserjev "Komiščak"; dodatno zmedo vpelje ledina "Gomiščak" (ANSI, 1975, 129), kar pa je verjetno le poskus "slovenjenja". Puschi omenja na tem mestu rimsko cesto. Ob cesti omenja dve skupini žar in več drugih predmetov, pa tudi skeletne pokope. – Med variantnimi zapisi v zemljiški knjigi je tudi Komensčak, kar kaže na izvor v "komunski", skupni. – Vendar nas v dvome spravlja opis pri Moserju "...in der Nähe des Pfarrhofes in der Richtung gegen Černikal auf römische Gräber gestossen sei. Die hier vorfindigen Tumuli ...". Tu omenjena pot bi lahko peljala tako čez "Komiščak" kot tudi dosti bolj verjetno po levem bregu grape Kaluščice. Lokacije omenjenih tumulov za sedaj ne moremo podrobneje opredeliti, pa tudi tega ne, če so bili res tumuli v Črnem Kalu. Zamenjava z manjšimi grubljami je prav tako verjetno na pobočju pod gradiščem Mati božja pri Črnotičah (Župančič, 2006).

40 Puschi omeni najdišče "Krisistich" z rimskim kamnom, skozi teče rimska cesta iz Osapske v Rižansko dolino (Benussi, 1928, 261).

*Sl. 8: Dr. L. K. Moser: Podpeč (14. 8. 1908, 8h Morgen), akvarel
(Museo civico di Storia Naturale, Trieste).*

*Fig. 8: Dr. L. K. Moser: Podpeč (August 14, 1908, 8 am), watercolour
(Museum of Natural History in Trieste).*

PREDLOKA (GLAGOLSKI NAPIS)

Moser je opazil že 26. decembra 1898 v Predloki, kot sem že omenil, tudi glagolski napis ob vhodu v cerkev in sklenil, da ga nekoč odtisne. Po ponovnem obisku Predloke ob ekskurziji⁴¹ je prosil za ustrezen papir Komisijo (dopis 1. avgusta 1901, Denkmalfpflege 1094/1901), da naj bi odtisnil kar dva glagolska napisa, gradbenega iz leta 1461 in tistega na kustodiji iz leta 1466 (Fučić 1982, 338–339). Papir naj pošljejo g. župniku Johannu Sancinu v Predloko, pošta Kozina.⁴² Župnik je na Dunaj poslal odtisa obeh glagolskih napisov 10. maja 1902 (AVA, 1095/1901). O rezultatu izvemo iz dopisa jezikoslovca V. Jagića⁴³ 7. junija 1902, ki je razrešil oba napisa in dodatno prosil W. Neumanna iz Spomeniške službe za ponovni odtis zaradi določenih nejasnosti pri branju (AVA, Denkmalfpflege, Orte 991/1902). Napis na zvoniku je v Predloki videl tudi S. Rutar (Rutar Si., 1896, 155), kustodija pa naj bi bila tedaj še vzdana na evangelijski strani prezbiterja v podružnični cerkvi sv. Štefana v Zanigradu. Leta 1880 pisec v podlistku (Naša Sloga, let. 11, št. 12, 16. jun. str. 1) "Glagoljica u Koparščini" omenja iz Predloke le gradbeni napis in ne kustodije. V Sancinovem rokopisu sta oba napisa omenjena, kot da sta iz Predloke, in sta razrešena.

Kratek obisk Moserja v Predloki in Črnem Kalu pomeni zelo bogat topografski prispevek, še zlasti, ker nam je uspelo locirati dokaj natančno v besedilu omenjena najdišča, saj so vpisi teh toponimov v katastru lepo razvidni in se ne prekrivajo. Za sedaj manjka podrobna določitev najdišča "pod Mladci", še zlasti, ker Moser izrecno pove, da je to najdišče drugo, kot so Mladci–Mlačice. Ob upoštevanju drugega topografskega opisovalca, A. Puschija, z izredno skopimi opisi (Benussi, 1928, 261), lahko malo bolje sledimo poteku rimske ceste od Križišča, koder naj bi bil najden rimski napisni kamen, pa vse do Komiščaka, kjer omenja Pusch žare in dva skeleta z novci. Ta odsek ceste je možno podaljšati še do Črnega pila (Župančič, 1990b, 24, op. 29), kjer je bil najden napis *Iter privatum* (It, X/4, 372), ki označuje odcep do antičnega naselja in grobišča v Predloki. Izbor toponimov (skupaj z variantami, ki so posledica različnih zapisov) smo izpisali iz seznama parcel v zemljiški knjigi s sodišča v Koprju. Kartiranje teh

je pokazalo izrazito grupiranje in neprekrivanje. Še posebej smo poskušali s kartiranjem toponima Merišče (Marišče), ki pa se pojavljata daleč stran od Marišence, in zamenjava skorajda ni možna. Opomniti pa je treba na rokopisno zabeležko pri skici (sl. 6) peščenjakovega kvadra iz groba "Sandstein a.d. Grabe v. Marišce = Marišence = verödeter Ort (Černikal)". Moserjev zapis si moramo razlagati kot sprotni poskus etimologije, je pa tudi posredni dokaz za grobove na Marišencah. Morda je le pripis ob Tiringerjevem obisku v Trstu zopet poskus etimologiziranja. Terenske ogleda je nato v sedemdesetih letih 20. stoletja opravljala E. Boltin Tome; njene zapiske bo potrebno še izkoristiti (gl. ARKAS!). Tako izpis pri Moserju navedenih toponimov iz zemljiške knjige za Črni Kal ter njihovo kartiranje jasno pokažeta, da lahko nedvoumno lociramo Marišenco, Križišče, Komiščak, Starije in Mlačice, medtem ko za sedaj "pod Mladce" iščemo po logiki pod Mlačicami bodisi v strugi potoka Masovca ali na Blatu. Iskanje po isti metodi v okviru k.o. Loka ni dalo rezultatov. Domnevamo, da se je Andrejašič s svojo pripovedjo držal okvirov svoje vaše skupnosti, to je ozemlja k.o. Črni Kal. Tudi mesta čuvanja antičnih spomenikov so po pravilu v Črnem Kalu, pač glede na lastnike najdišč, medtem ko župnijska cerkev deluje kot sekundarni privlačnostni center za odlaganje posameznih kosov. K temu je nedvomno pripomogla dejavnost župnikov, posebej g. J. Sancina. V tem vidimo z veliko gotovostjo tudi ključ za premestitev glagolske kustodije, upoštevajoč Rutarjev podatek, iz Zaniграда v Predloko.

ZAHVALA

Zahvaljujem se gospem in gospodom, ki so mi pomagali: Milan Stepan, župnik iz Predloke; Maja Kranjc, Inštitut za raziskovanje krasa, Postojna; Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Wien; Franko Andrejašič, Črni Kal 5; Andrea Kourgli, Bibliothek NHM, Wien; Aljoša Žerjal in Nataša Kolega, Harpha sea, d.o.o., Koper; Claudio Zaccaria, Università Trieste; Nataša Tumpić, Koper; Adriano Dugulin, direktor, Museo Civico di Storia ed Arte, Trieste; Sergio Dolce, direktor, Museo Civico di Storia Naturale, Trieste; Verena Vidrih Perko, Kamnik.

41 Dnevnik: 27. – 29. 7. 1901 (sobota–ponedeljek): Trst–Koper (z ladjo) in z vozom do Sv. Antona, dalje peš: Truške – dolina Dragonje – Kubed – Predloka. Kar velika razdalja, nad 20 km, v poletni vročini!

42 Pismo Moser zaključuje s prošnjo "Indem ich im vorhinein denke [: und im gültige rasche Erledigung meines in Juli überreichten Berichtes d. Subvention f. d. Ausgrabung auf der Cerova staja bitte:]

43 Jagić, Vatroslav, von, 1838–1923, univerzitetni profesor (1886–1908) slavistike na Dunaju.

ARCHAEOLOGICAL FINDS AND ACTIVITY OF L. K. MOSER IN OSP, PREDLOKA AND ČRNI KAL IN ISTRIAN SLOVENIA

Matej ŽUPANČIČ

Regional museum, SI-6000 Koper, Kidričeva 19

Commission for topography of the Slovene national library of the studies, IT-34138, Trieste, via Petronio 4

e-mail: matej.zupancic@guest.arnes.si

SUMMARY

The article assesses the archaeological activity undertaken by the Trieste biologist Dr. L. K. Moser at the end of the 19th century in the vicinity of the villages of Osp, Črni Kal and Predloka located in Istrian Slovenia. The assessment is based on printed sources, L. K. Moser's manuscripts kept by the Austrian State Archives in Vienna and written and pictorial sources kept by the Civic Museum of History and Art and by the Civic Museum of Natural History in Trieste.

On the basis of notes and fallow names carefully written down by Moser, the author of the article locates the sites from Moser's notes in the vicinity of Črni Kal using the relevant land register and cadastral plans. The drawings of inscribed Roman tombstones include an unidentified monument.

The article also mentions Moser's co-operation with the village head Jožef Andrejašič who was undoubtedly the author of an unsigned archaeological notice published in 1899 in the Trieste newspaper Edinost.

Key words: Archaeology, Osp, Predloka, Črni Kal, Istrian Slovenia, Moser, tombs, prehistory, Roman times, Roman epigraphs, Glagolitic inscriptions

VIRI IN LITERATURA

ANSI (1975) – Arheološka najdišča Slovenije. Ljubljana, DZS.

MAGW – Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien.

MZK – Mitteilungen der Zentral-Kommission für Denkmalpflege, Wien.

ÖSA AVA – Österreichisches Staatsarchiv Wien (ÖSA), Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA).

ÖSA AVA, 1 – ÖSA, AVA, Denkmalpflege, Funde, 224.

ÖSA AVA, 2 – ÖSA, AVA, Denkmalpflege, Funde, 248, 2. februar 1897.

ÖSA AVA, 3 – ÖSA, AVA, Denkmalpflege, Funde, 636, 1. avgust 1899.

Il Cittadino (19–20. 2. 1887) – Il Cittadino, anno 22, 43. Trieste, 19–20 febr. 1887.

Bandelli, G. (2005): La questione dei castellieri da Richard Burton a Carlo Marchesetti. V: Bandelli, G., Montagnari Kokelj, E. (eds.): Carlo Marchesetti e i Castellieri – 1903–2003. Atti del Convegno internazionale

di studi (Castello di Duino, Trieste, 14–15 novembre 2003). Fonti e Studi per la Storia della Venezia Giulia 2, 2005, 9. Trieste, Editreg, 33–54.

Bandelli, G., Montagnari Kokelj, E. (eds.) (2005): Carlo Marchesetti e i castellieri 1903–2003. Atti del Convegno internazionale di studi (Castello di Duino, Trieste, 14–15 novembre 2003). Fonti e Studi per la Storia della Venezia Giulia 2, 2005, 9. Trieste, Editreg.

Bailey, D. M. (1980): A Catalog of the Lamps in British Museum, 2. Roman Lamps Made in Italy. British Museum, London.

Benussi, B. (1928): Dalle annotazioni di Alberto Puschi per la carta archeologica dell'Istria. Archeografo Triestino, IIIS 14, 1927–28. Trieste, 243–282.

Boltin-Tome, E. (1979): Slovenska Istra v antiki in njen gospodarski vzpon. Slovensko morje in zaledje, 2–3. Koper, Lipa.

Boltin-Tome, E. (1981): Črni Kal. Varstvo spomenikov, 23. Ljubljana, Zavod SR Slovenije za VNKD.

Buršič-Matijašič, K. (2007): Alberto Puschi i Buzeština. Buzetski zbornik. 34. Buzet – Pula, Katedra Čakavskog sabora, 11–64.

- Colombo, F. (2002):** Il "Taber" di Draga e la genesi delle strutture erette a difesa delle incursioni turche nei dintorni di Trieste alla fine del quattrocento. *Archeografo Triestino*, S 4, 62. Trieste, Minerva, 285–320.
- Cosiansich, M. (1918):** *Prähistorische Untersuchungen in der Umgebung von Triest* (übersetzt von O. Menghin). *Bbl. zu den Mitt. der Z.-K. für Denkmalpflege*, Bd. 16, Beiblatt, XII–XXIX. Wien.
- Cossutta, R., Crevatin, F. (2005):** Slovenski dialektološki leksikalni atlas slovenske Istre (SDLA-SI) I. Knjižnica Annales Majora. Koper, Založba Annales.
- Crismani, A. (2001):** I segreti della grotta di Nugla in Istria: le ricerche di Alberto Puschi e di Karl Moser. *Atti CMSA Trieste*, 18. Trieste, Civici Musei di Storia ed Arte, 161–199.
- Crismani, A. (2002):** Ricerche sul sito di San Servolo. V: Dugulin, A. (ed.): *La necropoli di San Servolo: Veneti, Istri, Celti e Romani nel territorio di Trieste*. Trieste, Civici Musei di Storia ed Arte, 53–62.
- Dernikovič, A. J. (1983):** Osp: Vas, stena, dolina. *Planinski vestnik*, 1983/6 (junij). Ljubljana, Planinska zveza, 352–356.
- Deschmann, C., Hochstetter, F. (1879):** *Prähistorische Ansiedelungen und Begräbnisstätten in Krain: erster Bericht*, *Denkschriften der Math.-Naturwissenschaftlichen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*; Bd. 42. Wien.
- Dugulin, A. (ed.) (2002):** *La necropoli di San Servolo: Veneti, Istri, Celti e Romani nel territorio di Trieste*. Trieste, Civici Musei di Storia ed Arte.
- Flego, S. (2004):** Pejca v Lascu: zakaj in čemu? (diskusija k članku T. Fabca). *Annales. Series historia et sociologia*, 14, 2004, 2. Koper, 431–432.
- Flego, S., Župančič, M. (1991):** *Arheološka topografija občine Dolina = Topografia archeologica del comune di San Dorligo della Valle*. Trst – Ljubljana, NSK – ZRC SAZU.
- Fučič, B. (1982):** *Glagoljski natpisi*. Zagreb, JAZU.
- Geister, I. (1990):** Ornitolška freska Hrastovske doline. V: Žitko, S. (ed.): *Kraški rob in Bržanija*. Koper, Obra-tovalnica IMO, Turistično posredovanje – Skupščina občine, 135–140.
- Kunaver, J., Ogrin D. (1992):** Exfoliation-generated rock shelters in limestone escarpments in western Dinaric Slovenia. V: *Proceedings of the International Symposium "Geomorphology and sea" and the Meeting of the Geomorphological Commission of the Carpatho-Balkan Countries*, Mali Lošinj, Sept. 22–26 1992. Zagreb, Geografski odjel Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta, 267–274.
- Lonza, B. (1977):** *Appunti sui castellieri dell'Istria e della provincia di Trieste*. Società per la preistoria e protostoria della Regione Friuli-Venezia Giulia, 2. Trieste, Italo Svevo.
- Mader, B. (2001):** Die glagolitischen Denkmäler im österreichischen Küstenland aus der Sicht der k.k. Zentralkommission für Kunst- und historische Denkmale in Wien. *Acta Histriae* 9, 2001, 1. Koper, 121–142.
- Mader, B. (2002):** Karl Ludwig Moser e gli scavi a San Servolo alla luce del materiale archivistico della i.r. Commissione centrale per la ricerca e la conservazione dei monumenti di storia ed arte. V: Dugulin, A. (ed.): *La necropoli di San Servolo: Veneti, Istri, Celti e Romani nel territorio di Trieste*. Trieste, Civici Musei di Storia ed Arte, 17–23.
- Malečkar, F., Župančič, M. (2008):** Pet posegov dr. L. K. Moserja I. 1899 v jamah pod gradom na Socerbu [v delu].
- Marchesetti, C. (1903):** *I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia*. Museo civico di storia naturale, Trieste.
- Mihovilić, K. (2005):** s.v. Moser, Ludwig Karl. V: *Istarska enciklopedija*. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 508.
- Moser, L. C. (1886):** *Geschichtliche Notizen über die Grotte von Sct. Servolo (slav. Sačerb) und das Schloss gl. Namens bei Triest*. *Mittheilungen der Section für Höhlenfunde des Österreichischen Touristen-Club*, Jahrgang V, 1886, Nr. 3, 1. Oct. 1886, 37–42.
- Moser, L. C. (1889):** *Das Gradišče "Mati Božja" bei Černotič im Küstenlande*. *Annalen des k.k. Naturhistorischen Hofmuseums*, Bd. IV. Notizen, 110–111.
- Moser, L. C. (1895):** *Il Castelliere di Sta. Maria della Neve presso Černotič*. *Il Tourista, Organo von Club Touristi Triestini*, 2, 1895, 6 (5 giugno). Trieste 54–58.
- Moser, L. K. (1896):** *Grabungen in der Höhle "Pecina jama pod ostri vrh" bei Nugla in Istrien*. *MZK*, 22. Wien, 44–46.
- Moser, L. K. (1897):** *Notizen: Osp*. *MCC NF*, 23. Wien, 169–170.
- Moser, L. K. (1899a):** *Bericht über den Fund eines Chlormelanitbeiles von Černikal, die Römergräber von Predloka und deren Beigaben (römisch)*. *MZK*, 25. Wien 212.
- Moser, L. K. (1899b):** *Der Karst und seine Höhlen: naturwissenschaftlich geschildert: mit einem Anhang über Vorgeschichte, Archäologie und Geschichte, und einer chromotypie, zwei Tafeln mit Reproductionen prähistorischer Funde, einer Orientierungskarte und 24 Abbildungen im Texte*. Triest.
- Moser, L. K. (1900):** *Notiz*. *MAGW*, 30. [139].
- Moser, L. K. (1901):** *Höhlenforschungen im Küstenlande*. *MAGW*, 31. [33].
- Moser, L. K. (1902):** *Notizen*. *MZK*, III S, vol. I, 1902. Wien, 89, 119, 148, 155, 180, 249.
- Moser, L. K. (1903):** *Die Nekropole von S. Servolo in Istrien*, *Jahrbuch der Zentralkommission I*. Wien, Koll, 115–138.
- Moser, L. K. (1903):** *Notizen*. *MZK*, III S, vol. II. Wien, 100, 386.
- Müllner, A. (1879):** *Emona, archaeologische Studien aus Krain*. Laibach, Kleinmayr & Bamberg.

- Pelikan, E. (2005):** s.v. Kompare, Josip (1858–1925). V: Istarska enciklopedija. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 404.
- Premrl, B. (2005):** Po poteh mojstrov Felicijanov iz Rodika. Sežana, Kulturno društvo Vilenica.
- Rutar, Sa. (2005):** War, memory and nation in the northeastern Adriatic: a contribution to methodology. V: Pirjevec, J., Bajc, G., Klabjan, B. (eds.): *Vojna in mir na Primorskem*. Knjižnica Annales Majora. Koper, Založba Annales, 241–254.
- Rutar, Si. (1896):** Samosvoje mesto Trst in mejna grofija Istra: prirodnoznanstveni, statistični, kulturni in zgodovinski opis. Ljubljana.
- Sancin, J. (1898–1904 cca):** 1. Liber, Res historicae, Zgodovinske drobtine za Predloko Lonche 1898, rkp. Predloka, Župnijski arhiv.
- Starinske najdbe (1899):** Starinske najdbe. Edinost (večerna izdaja), Domače vesti, v torek 31. januarja 1899. Trst, 2–3.
- Sticotti, P. (1951):** Inscriptiones Italiae, 10, 1951, Regio X/Fasc. 4, Tergeste. Roma, Unione Academica Nazionale.
- Zaccaria, Cl., Župančič, M. (1993):** I bolli laterizi del territorio di Tergeste romana. In: Zaccaria, C. (ed.): *I laterizi di età romana nell'area nordadriatica*. Roma, 135–178.
- Župančič, M. (1982):** Preliminarna poročila o konservatorskih raziskavah in delih = Preliminary research and work reports. Arheološki spomeniki 1980–1981. Varstvo spomenikov 24. Ljubljana, 131–215.
- Župančič, M. (1983):** Skozi preteklost. V: Dernikovič, A. J.: *Osp: Vas, stena, dolina*. Planinski vestnik, 1983/6 (junij). Ljubljana, Planinska zveza, 353–356.
- Župančič, M. (1990a):** Kamnita okrogla hiška pri Bezovici v Istri (poročilo dr. L. K. Moserja iz 1. 1898). Traditiones, 19. Ljubljana, Inštitut za slovensko narodopisje SAZU, 269–273.
- Župančič, M. (1990b):** Arheološka podoba Brega s Kraškim robom. V: Žitko, S. (ed.): *Kraški rob in Bržanija*. Koper, Obratovalnica IMO, Turistično posredovanje – Skupščina občine, 19–24.
- Župančič, M. (2006):** Grobišče Kalaužnik in gradišče Mati božja pri Črnotičah v istrski Sloveniji (po L. K. Moserju). Annales, Series historia et sociologia, 16, 2006, 2. Koper, 453–464.
- Župančič, M., Flego, S. (2005):** "La Strada dei Castellieri" sul Carso Triestino. V: Bandelli, G., Montagnari Kokelj, E. (eds.): *Carlo Marchesetti e i castellieri 1903–2003. Atti del Convegno internazionale di studi (Castello di Duino, Trieste, 14–15 novembre 2003)*. Fonti e Studi per la Storia della Venezia Giulia 2, 2005, 9. Trieste, Editreg, 455–470.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2008-02-26

UDK 75.046.3:27-312.8

MED DOBRIM IN SLABIM RAZBOJNIKOM. IKONOGRAFIJA IN SLOG NEKATERIH UPODOBITEV KRISTUSOVEGA KRIŽANJA NA PREHODU V NOVI VEK

Tomislav VIGNJEVIĆ

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1,
Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije Koper, SI-6000 Koper, Titov trg 5
e-mail: tomislav.vignjevic@zrs.upr.si

IZVLEČEK

V poznosrednjeveškem slikarstvu Srednje Evrope se zelo razširi mnogofiguralni, narativno izčrpni in s številnimi podrobnostmi obogateni ikonografski tip Kristusovega križanja, kakršnega na Slovenskem srečamo v dokaj številnih primerih. Najbolj zanimivo je Križanje na Dovju, kjer je izpričano zgledovanje po južnonemških in salzburških Križanjih iz kroga slikarja Conrada Laiba.

Ključne besede: Kristusovo križanje, Ikonografija, Dovje, Conrad Laib, kazenske prakse

TRA IL BUONO E IL CATTIVO LADRONE. ICONOGRAFIA E STILE DI ALCUNE RAFFIGURAZIONI DELLA CROCIFISSIONE DI CRISTO NEL PASSAGGIO ALL'EVO MODERNO

SINTESI

Nella pittura tardomedievale dell'Europa centrale si diffonde in modo particolare una tipologia iconografica della crocifissione di Cristo che predilige una figuratività narrativamente esaustiva e arricchita con numerosi dettagli, tipologia che appare parecchio diffusa in Slovenia. La più interessante è la crocifissione presente a Dovje, nella quale si riscontra l'influenza delle crocifissioni della Germania meridionale e quelle di Salisburgo appartenenti alla cerchia del pittore Conrad Laib.

Parole chiave: la crocifissione di Cristo, iconografia, Dovje, Conrad Laib, pratiche penali

Likovna umetnost pogosto odseva družbo, v kateri je nastala, zgodovinske razmere, mentalitete ter običaje, ki jih na svojstven način vključuje in preoblikuje v umetninah. Prepletenost med družbeno stvarnostjo in vizualno reprezentacijo se marsikdaj zrcali v ikonografiji, kjer so svetopisemski motivi preoblikovani in transformirani, dodane so jim nadrobnosti in lastnosti, ki so metaforična preoblikovanja besedil, lahko pa so tudi prevzete iz vsakdanjega življenja. V slikarstvu poznogotske in renesančne umetnosti je zelo razširjen izjemno natančen, ekspresiven in s pripovednimi nadrobnostmi nasičen vizualni opis Kristusovega pasijona in njegovega trpljenja (Marrow, 1979; Büttner, 1983).

Te podobe so bile naravnane tako, da so od gledalcev terjale *compassio* in vživetje v natančne prikaze pasijona ali mučeništev svetnikov, hkrati pa so v tedanjem opazovalcu zbujele tako občutek groze, kot sočutja nad trpljenjem Odrešenika. Številne pripovedne epizode, ki so bile vključene v prizore, so v gledalcu zbudile interes in sočustvovanje, kar je bilo od začetka 15. stoletja doseženo z dinamiziranjem figur in skupin ter vključevanjem literarnih pripovedi.

Leta 1517 je Antonio de Beatis, sekretar rimskega kardinala Luigija d'Aragona, na svojem potovanju po Nemčiji, Franciji in Nizozemskem, po tem, ko so zapustili Trento in prišli čez Alpe, v svoj dnevnik zapisal, da je drugače kot v Italiji, povsod ob cestah, predvsem pa v bližini vasi in mest, mogoče videti velike upodobitve Križanja, z mrtvim Kristusom in obema razbojnikoma ob strani ("*crucifixi revelantissimi e grandissimi*"). Ti pa so zbujeali v gledalcu "nič manj groze kot pobožnosti" ("*El che veramente induce non meno terrore che devotione*") (Groebner, 1999, 212–213). Tovrstno pričevanje nam jasno dokazuje občutek nelagodja in tudi presenečenja, ki ga je italijanski obiskovalec dežel onkraj Alp zaznal ob soočenju z ekspresivnostjo severnjaške poznogotske umetnosti.

Podobe nasilja, okrvavljenega Kristusa trpina ali *arma Christi*, ki v sežeti obliki z znaki ponudi verniku vizualna izhodišča za meditacijo in vživetje v potek Kristusovega trpljenja, ali pa mučeništva svetnikov, polna mučenja in krvi, so tudi nekakšen opomin tedanjim vernikom, saj ga skušajo navdati s krivdo za Kristusovo darovanje za človeštvo. Kot je dejala srednjeveška mističarka in avtorica Mechtilde iz Magdeburga (ok. 1210–1285), bodo Kristusove rane krvavele, dokler bo obstajal človeški greh oziroma krvavele bodo, obtožujoč grešnike, do samega sodnega dne. Številne spodbude in opozorila k meditaciji nad krvavečimi in mučenimi telesi svetnikov in Kristusa so vseprisotna v poznosrednjeveški pobožnosti. Od tod izhajajo tudi številne likovne upodobitve z motiviko mučenja, trpljenja in s krvjo in ranami prekritih teles (Sinka, 1985, 126; Walker Bynum, 2002, 27).

Dela likovne umetnosti so bila spodbuda k meditaciji in vživetju v Kristusov pasijon: tako je Johann Pauli,

kompilator pridig Geilerja von Kaysersberga, v svojem delu iz leta 1517 svetoval bralcem, naj si dogajanje križanja vizualizirajo s pomočjo opazovanja razpela in si tako ustvarijo notranje podobe pasijonskega dogajanja s pomočjo zunanjih podob (Pauli, 1517, fol. XLIIIr; Bushart, 2004, 18).

Pomen vizualizacije pasijona s pomočjo podob ali z deli likovne umetnosti je bil tako rekoč eden temeljnih elementov poznosrednjeveške nabožnosti, kjer je meditacija nad podobami v gledalcih izzvala sinestetično izkušnjo, ki je bila osredotočena na vid. Poznorsrednjeveška vizualna pobožnost je temeljila na predpostavki, da je notranjost osebe ali vernika pred podobo področje, v katerega so bile projicirane dobre in slabe podobe. S pomočjo kontemplacije nad podobami je bila oseba očiščena, saj so podobe prodrle skozi oko in bile tako rekoč vgravirane v notranjost vernika. Zrenje je bilo *movens* odrešitve in "*heilbringende Schau*", je od podob izposloval komunikacijo in odziv njihovih *oculi misericordiae* ali *indulgentiae* (Lentes, 2006, 361–363).

V ikonografiji slikarstva severno od Alp, zlasti v srednji Evropi, se predvsem v 15. stoletju zelo razširi specifična ikonografska posebnost v upodabljanju enega izmed najbolj ključnih motivov krščanske umetnosti – Kristusovega križanja, dogodka, ki je bil tesno povezan z liturgijo, saj se je elevacija hostije nanašala na odprtje rane ob strani in s tem na Kristusovo dejanje odrešitve. Kristus je upodobljen na križu med dvema razbojnikoma, Dizmo in Gesto, ki imata vsak svoj pomen znotraj biblične pripovedi in sta posledično povsem različno vrednotena.

Upodobitve iz tega časa močno poudarjajo natančno vizualno deskripcijo posledic krutih kazni, ki so doletele oba razbojnika, čeprav je v Janezovem evangeliju zapisano, da so jima "le" polomili goleni s kiji. Kristusu tega niso storili, ker je že prej umrl, obema razbojnikoma pa so na ta način skrajšali življenje, saj sta tako ostala brez opore v nogah, kar je pospešilo njuno smrt. Poznorsrednjeveške in severnorenasnančne upodobitve Križanja ponujajo gledalcu množico nadrobnosti, tudi žanrskih detajlov, iz evangelijev, apokrifov in srednjeveških besedil prevzetih metafor, ki jih prelijejo v podobe, s katerimi gledalcu ponudijo vizualne spodbude k meditaciji in poglobitvi v krščanske misterije, hkrati pa skušajo v gledalcu spodbuditi in izzvati čustva empatije in sočutja.

Trenutek, ko se biriči namenijo zlomiti noge obeh razbojnikov, je ravno tako našel svoje mesto v likovni umetnosti in je bil upodobljen med drugim v lesorezu "*Malo Križanje*" iz let 1503/4 Albrehta Dürerja (Schoch, Mende, Scherbaum, 2002, 119–121). Ob levem križu z dobrim razbojnikom Dizmo je upodobljen mož na lestvi s kijem v rokah, ki se ravno namenja polomiti goleni, s čimer pa je bila dejansko le skrajšana smrt obsojencev, saj je kazenska praksa v rimskem času ta poseg izvajala z namenom, da je zaradi polomljenih nog (*crurifragium*) obsojenec umrl zaradi zadušitve, saj ni imel več opore v nogah (Merback, 1999, 118–119).

Sl. 1: Albrecht Dürer: "Malo križanje" (Schoch, Mende, Scherbaum, 2002, 119).

Fig. 1: Albrecht Dürer: "The Little Passion" (Schoch, Mende, Scherbaum, 2002, 119).

Slika Križanje, ki je nastala okoli leta 1530 in je sedaj v Diecezanskem muzeju v Celovcu (Demus, 1991, 590; Höfler, 1998, 181–182), se tako v ikonografiji kot v kompoziciji zgleduje po Dürerjevem lesorezu, ki je bil zelo vpliven. Koroški slikar, ki je deloval v prvi tretjini 16. stoletja, je v svoji sliki prevzel tako motiv birača na lestvi kot tudi druge elemente Dürerjevega lesoreza, denimo *repousoir* z vojakom na desni, skupino vojakov, ki kocka za Kristusov plašč, in delno skupino z Marijo in Janezom Evangelistom.¹

Evangeliji so dokaj skopi v poročanju o obeh razbojnikih, zato pa se jima toliko bolj posvečajo mlajša besedila. V grški tradiciji apokrifnih evangelijev imata oba razbojnika večjo vlogo kot v evangelijih. V Nikodemovem evangeliju iz 5. ali 6. stoletja, ki je včasih poimenovan *Acta Pilati*, prvič zasledimo njuni imeni: "in naj bosta Dizma in Gesta, dva hudodelca, križana s teboj". Opisano je tudi, kdo je na desni in levi strani ob Kristusu (James, 1924, 103; Merback, 1999, 23).

¹ Dürerjev lesorez Malo Križanje je med drugim vplival tudi na upodobitev Križanja Albrechta Altdorferja iz okoli 1526, ki je sedaj v nürnberskem Germanisches Nationalmuseum (gl. Bushart 2004, 246–247), povsem pa je kopiran na tabelni sliki ingolstadtskega mestnega slikarja Melchiorja Feseln iz let 1521–38, ki je sedaj v Darmstadtu (Hessisches Landesmuseum) (gl. Beeh, 1990, kat. št. 65).

Sl. 2: Križanje, Škofijski muzej, Celovec (Höfler, 1998, 181).

Fig. 2: The Crucifixion, Klagenfurt Diocesan Museum (Höfler, 1998, 181).

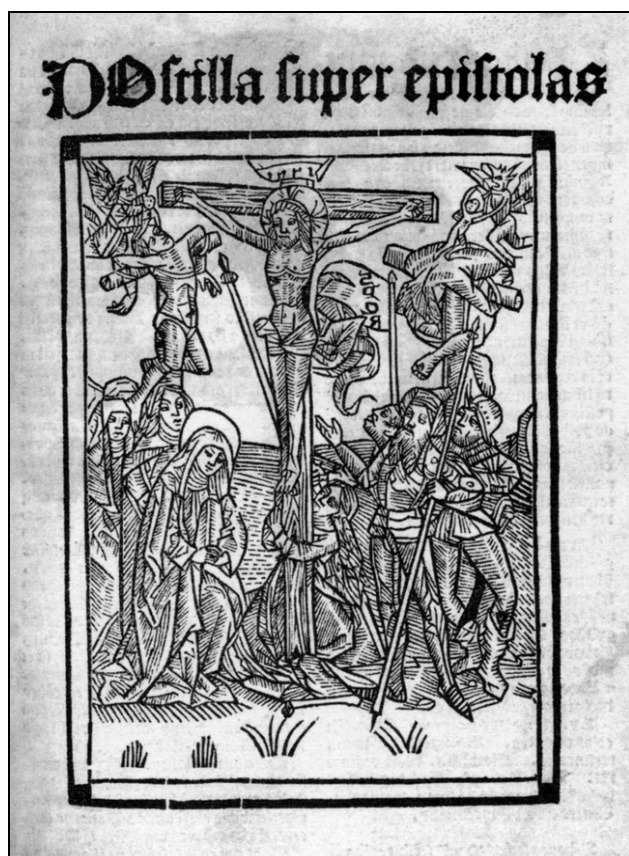
Šele pozneje, od 14. stoletja dalje, pa se v ikonografiji likovne umetnosti v upodabljanju obeh razbojnikov dokaj natančno zrcalijo, z današnjega stališča, izjemno krute kazni, ki so jih v tem času dejansko izvrševali nad prestopniki in zločinci in so bile sestavni del vsakdana tedanje družbe. Te naturalistične vizualne deskripcije izmučenih in ranjenih teles so predvsem značilnost umetnosti v Srednji Evropi in južni Nemčiji, saj prav v delih slikarjev in kiparjev s tega območja zasledimo likovno najbolj izrazite prikaze trpljenja, ran in mučenja, ki so jim bili izpostavljeni Kristus in predvsem oba razbojnika.

Lomljenje udov s kolesom in nato pritrditev skrivenčenega telesa kaznjencev oziroma prestopnikov na kolo, ki so ga "razstavili" mimoidočim na obrobju mest, je bila običajna kazenska praksa v pregonu in kaznovanju prestopnikov tega časa. Ta način kaznovanja je našel presenetljivo natančen refleks v upodobitvah enega temeljnih dogodkov v krščanski religiji, Kristusovega kri-

žanja, kjer sta oba razbojnika upodobljena kot kaznjenci v tedanjih postopkih eksekucije.

Tovrstne upodobitve niso bile dojete le kot predmet uživetja in *compassio* za gledalca, temveč tudi kot aluzija na dejanske eksekucije in rituale kaznovanja. Ti so bili v času 15. stoletja in zgodnjega novega veka spektakli z udeležbo množice gledalcev, ki je reagirala skrajno čustveno in se povsem vživela v usode obsojencev. Natančne reprezentacije mučenja in fizične bolečine v slikarstvu so se nanašale tudi na povsem realne sočasne izkušnje kazenske prakse, ki so na svojevrsten način odsevale in vključevale figure in podrobnosti, ki so se zgledovale po tedanjih načinih mučenja in kaznovanja.

V lesorezu Križanja na prvi strani knjige Guilleremusa *Postilla super epistolas et evangelia*, ki je izšla v Baslu okoli leta 1499, je slab razbojnik povsem ovit okoli križa, hudič je zgrabil njegovo dušo, njegovo telo pa se odvrča od Kristusovega lika v sredini podobe, s čimer je nakazano njegovo zavračanje spokore in od-

Sl. 3: Križanje, Guillermus: *Postilla super epistolas*, Michael Furter, Basel (arhiv Narodne in univerzitetne knjižnice, Ljubljana).

Sl. 4: *The Crucifixion*, Guillermus: *Postilla super epistolas*, Michael Furter, Basel (Archives of the National and University Library, Ljubljana).

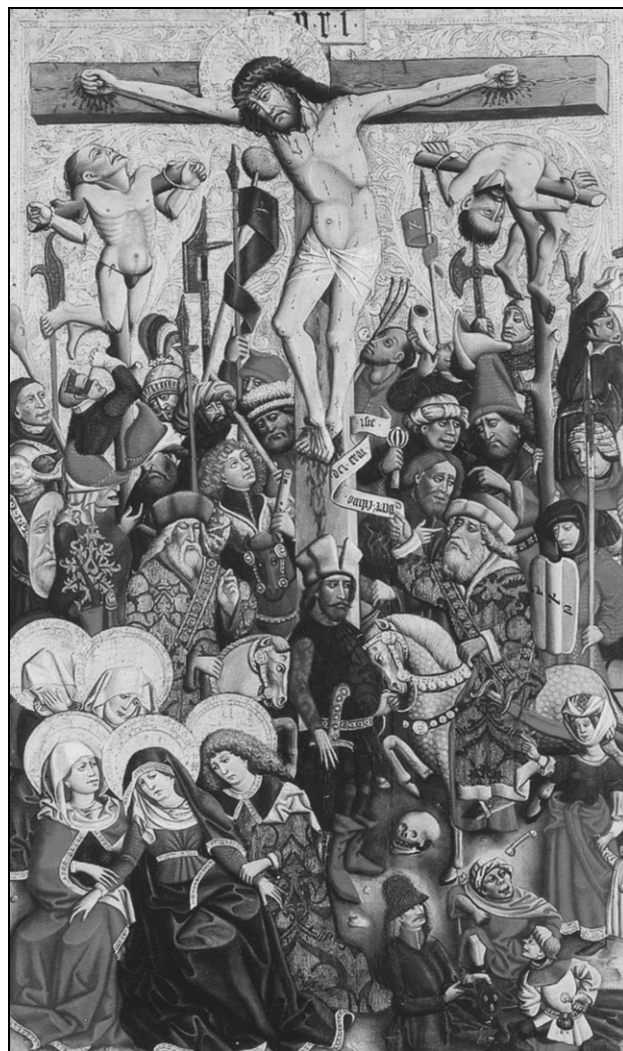
rešitve (Kristeller, 1922, 43; Vignjevič, 2001, 46). Dobri razbojnik Dizma zre v Odrašenika, medtem ko angel prevzema njegovo dušo, ki se je izvila iz razbojnikovih ust. Lesorez z začetka 16. stoletja prikazuje, kako so kaznjencem polomili ude in nato njihovo telo ovili okoli kolesa. Zanimiva je podobnost obeh teles, Geste, ovitega okoli križa, in kaznjenca ovitega okoli kolesa.

V tiskani ediciji Bamberškega kazenskega zakonika (Bambergische Halsgerichtsordnung) iz leta 1507 je kaznjenec, ki ga bodo obglavili, ravno pri spovedi, menih pa mu kaže razpelo in ga spoveduje. V ozadju biriči dvigujejo kolo, na katerega so pritrdili kaznjenca. Njegovi udi so polomljeni in oviti okoli kolesa (Groebner, 2004, 104). Kazanje razpela, ki ga menih drži pred obsojenčevim obrazom, je pospremljeno z besedami: "Če boš potrpežljiv v svoji bolečini/ boš od nje zagotovo pridobil/ torej se voljno podaj vanjo". Podoba izmučenega Kristusovega telesa na križu je bila torej lahko razumljena ne le kot poziv k empatiji in compassio, temveč je lahko vsebovala številne asociacije na de-

janska mučenja in eksekucije kriminalcev.

Številne upodobitve nasilnih, s krvjo prežetih mučenstev svetnikov in Križanj, ki so značilnost pozne gotike, v kateri je nekakšna eskalacija ekspresivne nasilnosti, so torej vsebovale tudi asociacije na dejanske načine mučenja in kaznovanja v času poznega srednjega in začetka novega veka. Namen ni bil zgolj vzbuditi pobožnost, temveč tudi prežeti čustvovanje gledalca in vzbuditi grozo.

V tabelni sliki iz Hallstatta iz Zgornje Avstrije iz srede 15. stoletja (1450–55) je slab razbojnik upodobljen povsem obrnjen, z glavo navzdol, kar je ena izmed značilnosti upodobitve v bavarskem in avstrijskem slikarstvu 15. stoletja. Križanje spremlja množica, ki je povsem zapolnila spodnji del podobe (Schultes, 2002, 93–94).

Sl. 4: Križanje, Hallstatt, župnijska cerkev (Schultes, 2002, 93).

Fig. 4: *The Crucifixion*, Hallstatt, Catholic Parish Church (Schultes, 2002, 93).

V slovenski umetnosti 15. in 16. stoletja so prav tako ohranjene upodobitve Kristusovega križanja, kjer sta oba razbojnika upodobljena po tedaj v Srednji Evropi najbolj razširjenem ikonografskem tipu. Dobri razbojnik Dizma, ki se na Golgoti spreobrne in pokesa za grehe, je upodobljen na Kristusovi desni strani, torej na mestu, ki v tedanjem vrednotenju leve in desne strani pomeni boljšo, pomembnejšo in pravilnejšo umestitev. Dizma zre v Kristusa in tudi s tem izraža svojo spreobrnitev, medtem ko Gesta, ki je na Kristusovi levi strani, odvrta pogled od Odrešenika.

Spreobrnitev, ali pa nepopolnosten zlo obeh prestopnikov, je še bolj nazorno prikazana z angelom, ki spre-

jema dušo spreobrnjenega in skesanega Dizme, in peklenščkom, ki je ujel nespreobrnjeno dušo drugega prestopnika. Oba razbojnika imata povsem polomljene vse ude, ki so oviti okoli obeh križev, dogodek pa spremlja množica ob vznožju križev.

Zelo zanimiv primerek tega ikonografskega tipa v Sloveniji, ki vsebuje množico stranskih oseb, pripovednih nadrobnosti in naturalistične upodobitve obeh razbojnikov, je freska na zahodni steni cerkve sv. Mihaela na Dovju pri Mojstrani, ki je nastala okoli 1460. Gre za monumentalno upodobitev Križanja, ki obsega množico nadrobnosti, posameznih skupin in oseb, torej za značilen primer mnogofiguralnega Križanja (Roth, 1967), ki

Sl. 5: Križanje, Dovje, cerkev Sv. Mihaela (foto: M. Smerke).
Fig. 5: The Crucifixion, Dovje, St Michael's Church (photo: M. Smerke).

se ga je v avstrijski umetnosti zgodovini oprijelo tudi poimenovanje "*Kreuzigung mit Gedräng*", in sicer na podlagi starih inventarizacij, kjer so bila takšna dela označena kot *kreuzigung mit eym gedränge*.

Dizma je povsem ovit okoli križa. V nekakšni akrobatski izvedbi je zgornji del njegovega telesa obrnjen navzdol, kar je izjema, saj je ta položaj v drugih delih skoraj vedno "prihranjen" za slabega razbojnika. Ob njem je napisni trak z besedilom, ki je odlomek iz Lukovega evangelija "memento mei domine dum veneris". Ob Kristusu je napis "amen dico tibi/hodie mecum eris in paradiso".

Gesta se zvija v smrtnih mukah, njegov obraz je spačen v grimaso, lasje so rdeči, njegovo dušo pa prevzema peklenšček. Rdeči lasje so v ikonografiji in mentaliteti poznosrednjeveške družbe pomenili negativne, zavržene lastnosti oseb in njihove zle značaje, z njimi pa so v likovni umetnosti običajno upodabljali prestopnike in osebe, ki so imele negativno vlogo, Kajna, Judo ali Malha (Mellinkoff, 1993, 147–159).

Križanje na Dovju je bilo opredeljeno kot delo koroškega slikarja (Höfler, 1996, 98–99; Vodnik, 2001, 219–231), vendar pa je v marsikaterem ikonografskem elementu očitno zgledovanje po salzburško-bavarskem slikarstvu, saj vsebuje množico elementov, ki govorijo o ikonografski povezavi z upodobitvami mnogofiguralnih Križanj v tem krogu. Predvsem se na Laiba in njegovi dve sliki Križanja (v Österreichische Galerie na Dunaju (Saliger, 1997, 188–197) in v Stolnici v Gradcu (Saliger, 1997, 214–231)) navezuje sama množica oseb, ki ob vznožju vseh treh križev pričajo temu, za Krščanstvo ključnemu dogodku.

Tudi v koroškem slikarstvu je v Nadškofijskem muzeju v Celovcu ohranjeno mnogofiguralno Križanje iz Innernöringa, ki je nedvomno delo slikarja iz kroga Konrada Laiba, nastalo okoli leta 1460 (Höfler, 1987, 49–52; Saliger, 1997; Höfler, 2003, 471–472). Množica oseb ob vznožju križev je na tej sliki skoraj povsem sklenjena in sega v višino v povsem ravni črti, ki jo presegajo le sulice in prapori. Osebe so iz repertorija Konrada Laiba (denimo figura tolstega obraza z močnim podbradkom, starčevska figura dobrega stotnika s sivo, razcepljeno brado in z dolgimi sivimi lasmi, značilna eksotična pokrivala in turbani; zelo zgovorno je dejstvo, da povsem podobne obrazne tipe in nošo srečamo na freskah v Vremskem Britofu, ki so nastale okoli leta 1445 in so delo nekega salzburškega slikarja (Höfler, 1997, 143–147)), le da je v celoti manj dinamike in tudi telesnost ter karakterizacija obrazov sta precej poenostavljene v primerjavi z obema Križanjema Konrada Laiba.

Poleg tega gre pri številnih ikonografskih prvinah v tem obsežnem delu na Dovju za očitne povezave s salzburško-bavarskimi deli. Križanje na Dovju je polno narativnih nadrobnosti in pripovedne širine, kar ga postavlja v ikonografsko povezavo s slogovno sicer drugačnim bavarskim slikarstvom tega časa. Osebe ob vznožju

križev so kompozicijsko razgibano porazdeljene v posamezne skupine, kar je v precejšnji meri drugače kot v Laibovih delih ali v Križanju iz Innernöringa, kjer skorajda prevladuje izokefalija.

Poleg tega je v freski na Dovju ob levem robu slike vključena Veronika, ki drži prt s pravo Kristusovo podobo in ga kaže klečeči starejši osebi, kar je upodobljeno tudi v številnih bavarskih delih tega časa, le da v njih Veronika prt kaže Mariji. Tako je ta ista figura s Kristusovo podobo upodobljena, na primer, že v Križanju iz benediktinskega samostana v Tegernseeju, ki ga je leta 1444 izvršil münchenski slikar Gabriel Angler (Bayerisches Nationalmuseum, München) (Suckale, 2003, 143–147), kot tudi v Križanju v stolnici v Münchnu (Liedke, 1997, 29), ki je malo mlajše kot freska na Dovju, ali pa v upodobitvi tega motiva v delu salzburškega slikarja v ž. c. St. Bartholomäus v Oberbergkirchnu (okoli 1455–60) (Salzburg, 1972, 112–113). Značilno je, da v Križanjih, ki so delo Konrada Laiba, te figure ne najdemo.

Podobno je s skupino biričev, ki kockajo za Kristusovo suknjo. V tej grupi se je ravno kar vnel spor, kar je enega izmed udeležencev napotilo celo na to, da skuša prepir razrešiti kar z bodalom, ki ga vihti v desnici. Zelo podobno skupino z enakimi žanrskimi podrobnostmi divjega prepira in vihtenja noža najdemo v sliki Križanja iz benediktinskega samostana v Benediktbeuerenu, ki je sedaj v Bayerisches Nationalmuseum v Münchnu iz časa okoli 1470 in v drugih bavarskih slikah Križanja iz druge polovice 15. stoletja (Möhring, 1997, 181–183).

V podružnični cerkvi v St. Leonhardu v okrožju Rosenheimu je na sliki Križanja prav tako upodobljena skupina dveh sprtih vojakov, od katerih eden zamahuje z nožem, poleg tega pa je v tem delu, ki je očitno nasledstvo Konrada Laiba, slab razbojnik upodobljen z zlomljenim telesom in okončinami, na katerih so vidne sledi udarcev kolesa, viseč z glavo navzdol, tako kot na Dovju, le da je tam ta dodatna muka doletela spokorjenega razbojnika Dizma (Liedke, 1997, sl. 12).

Zanimivo je, da skorajda vse primere upodobljenega razbojnika z glavo in s telesom, obrnjenim navzdol, najdemo v avstrijsko-bavarskem prostoru, najprej že od začetka 15. stoletja v Avstriji in nato še na Bavarskem. To zelo specifično obliko lahko povežemo s tedanjo pravno prakso kaznovanja prestopnikov židovskega rodu, ki jih je v tem prostoru v času srednjega in zgodnjega novega veka za hude prestopke doletela kazen obešanja za noge med dvema psoma, kar je sledilo lomljenju kosti s kolesom (Merback, 1999, 186–195).

Poleg tega je razporeditev protagonistov na slikah bavarskih umetnikov v skupine v prvem planu (levo Veronika, na sredi skupina s svetimi ženami in Janezom Evangelistom ter desno skupina biričev v prepiru) in v bolj kompaktno skupino z vojaki za križem mnogo bližje freski na Dovju, kot pa Laibovim upodobitvam Križanja, kjer ni ne skupine, ki kocka za plašč, ne Ve-

Sl. 6: Križanje, München, stolnica (arhiv avtorja).

Fig. 6: The Crucifixion, Munich, Cathedral (author's archive).

ronike, in kjer so figure mnogo bolj stisnjene v celovito skupino s poudarjeno izokefalijo. Številni ekspresivni elementi v posameznih figurah in dinamika celote prav tako nakazujejo seznanjenost z bavarskim slikarstvom tega časa.

Vendar pa na Dovju ni izjemne ekspresivnosti, značilne za bavarsko slikarstvo tega časa, ki se najbolj kaže na karikiranih, skorajda spačenih obrazih in v živahni gestikulaciji. Freska na Dovju je slikarsko manj razgibana in ekspresivna v podrobnostih, a zato izpričuje v formi in nadrobnostih bližino z Laibovim slikarstvom in s salzburško likovno tvornostjo srede 15. stoletja. Vse te posebnosti govorijo za to, da se je slikar freske na Dovju močno zgledoval po ikonografskih in nekaterih kompozicijskih elementih salzburško-bavarskega slikarskega kroga.

Ne nazadnje je pri tem zelo pomemben tudi pointer, da je poznejša župnija Dovje od leta 1033 spa-

dala pod freisinške škofe in da so še v 15. in 16. stoletju ti imenovali župnike (Blaznik, 1955; Žnidaršič-Golec, 2000, 48–49).

V bolj poljudnih delih, v katerih umetniška kvaliteta še bolj stopa v ozadje pred živopisno ekspresivnostjo, pa sta oba razbojnika, Dizma in Gesta, vizualno predstavljena skoraj povsem tako, s polomljenimi udi, ovitimi okoli križa, kot tedanji prestopniki, ki so jih privezali na kolo, kar je bila običajna oblika kaznovanja tudi na tedanjem slovenskem ozemlju (Studen, 2004). Najbolj značilen primer tega poljudnega sloga je freska na steni prezbiterija cerkve sv. Jurija v Volči pri Poljanah, ki je nastala okoli leta 1520 in je delo hrvaškega slikarja iz kroga Tomaža iz Senja (Höfler, 1996, 183).

Znamenja krute kazni, polomljeni in okoli križa oviti udi, rane in krvave srage pri upodobitvah obeh razbojnikov tako reflektirajo rituale kaznovanja v poznosrednjeveški in zgodnje novoveški Evropi. Eksekucije v tem

obdobju so bile bolj kot teatri groze grozljivi teatri milosti, ki so jo gledalci namenili obsojencem. V njih je bil neločljivo prepleteno nasilje in odrešitev, likovne

reprezentacije pa so gledalcem z aluzijami na sočasne eksekucije s podobo spokorjenega in pokesanega Dizme ponujale tudi model za lastno ravnanje in pobožnost.

BETWEEN THE GOOD AND THE BAD THIEF. ICONOGRAPHY AND STYLE OF SOME DEPICTIONS OF THE CRUCIFIXION OF CHRIST DURING THE TRANSITION TO THE MODERN AGE

Tomislav VIGNJEVIĆ

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1

University of Primorska, Faculty of Humanities Koper, SI-6000 Koper, Titov trg 5

e-mail: tomislav.vignjevic@zrs.upr.si

SUMMARY

At the end of the 14th century and in the 15th century, painting outside Italy witnessed an incredible spread of rich narrative depictions of the key event of the Passion. The Crucifixion of Christ was depicted as a narrative enriched with numerous details and portraying a number of characters, with special emphasis being placed on the two thieves crucified alongside Christ.

As a rule, the good thief Dysmas was depicted on Christ's right hand side, while impenitent Gestas was placed on his left hand side. His depictions reveal many signs of the cruel punishment inflicted on criminals at that time. The iconography of such representations thus offers a fairly precise reflection of the then case law and methods of punishment.

Several depictions of this motif are also preserved in central European painting. In Slovenia, the most comprehensive frescoes can be found in the Church of Dovje which used to be under the Freising Diocese. Depicting many narrative details (Veronica, soldiers throwing dice and quarrelling, huge military escort on Calvary, the group composed of Mary, John the Evangelist and Mary Magdalene at the foot of the cross, etc.), the scene preserved speaks in favour of the fact that its painter modeled it on depictions of the Crucifixion as found in southern Germany and Salzburg, in particular on paintings by Conrad Laib.

Key words: Crucifixion of Christ, iconography, Dovje, Conrad Laib, methods of punishment

LITERATURA

Beeh, W. (1990): Deutsche Malerei um 1260 bis 1550 im Hessischen Landesmuseum Darmstadt. Darmstadt, Hessisches Landesmuseum.

Blaznik, P. (1955): Freisinška župnija Dovje. Zgodovinski časopis, IX, 7–24.

Bushart, M. (2004): Sehen und Erkennen. Albrecht Altdorfers religiöse Bilder. München, Berlin, Deutscher Kunstverlag.

Büttner, F. O. (1983): Imitatio Pietatis. Motive der christlichen Ikonographie als Modelle zur Verähnlichung. Berlin, Gebr. Mann Verlag.

Demus, O. (1991): Die spätgotischen Altäre Kärntens. Klagenfurt, Verlag R. Habelt.

Groeber, V. (1999): "Abbild" und "Marter". Das Bild des Gekreuzigten und das städtische Gewalt. V: Jussen, B., Koslofsky, C. (eds.): Kulturelle Reformation. Sinnformationen im Umbruch. 1400-1600. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht Verlag.

Groeber, V. (2004): Defaced. The Visual Culture of Violence in the Late Middle Ages. New York, Zone Books.

Höfler, J. (1987): Die Tafelmalerei der Gotik in Kärnten (1420-1500). Klagenfurt, Verlag des Geschichtsvereins für Kärnten.

Höfler, J. (1996): Srednjeveške freske v Sloveniji, I. Gorenjska. Ljubljana, Družina.

Höfler, J. (1997): Srednjeveške freske v Sloveniji, II, Primorska. Ljubljana, Družina.

- Höfler, J. (1998):** Die Tafelmalerei der Dürerzeit in Kärnten (1500–1530). Klagenfurt, Verlag des Geschichtsvereins für Kärnten.
- Höfler, J. (2003):** Kärnten. V: Rosenauer, A. (ed.): Kunst in Österreich, Bd. 3, Spätmittelalter und Renaissance. München – Berlin – London – New York, Prestel Verlag.
- James, M. R. (ed.) (1924):** The Apocryphal New Testament. Oxford, University Press.
- Kristeller, P. (1922):** Kupferstich und Holzschnitt aus vier Jahrhunderten. Berlin, Bruno Cassirer.
- Lentes, T. (2006):** "As far as the eye can see...": Rituals of Gazing in the Late Middle Ages. V: Hamburger, J. F., Bouché, A.-M. (eds.): The Mind's Eye. Art and Theological Argument in the Middle Ages. Princeton, Princeton University Press.
- Liedke, V. (1997):** Die Törwanger Kreuzigungstafel aus des Mitte des 15. Jahrhunderts. *Ars Bavarica*, 79/80, 23–36.
- Marrow, J. H. (1979):** Passion Iconography in Northern European Art of the Late Middle Ages and Early Renaissance. A Study of the Transformation of Sacred Metaphor into Descriptive Narrative. Kortrijk, Van Ghemmert Publishing Co.
- Mellinkoff, R. (1993):** Outcasts: Signs of Otherness in Northern European Art of the Middle Ages, I. Berkley – Los Angeles, University of California Press.
- Merback, M. B. (1999):** The Thief, the Cross and the Wheel. Pain and the Spectacle of Punishment in Medieval and Renaissance Europe. London, Reaktion Books.
- Möhring, H. (1997):** Die Tegrenseer Altarretabel des Gabriel Angler und die Münchner Malerei von 1430–1450. München, Scaneg Verlag.
- Pauli, J. (1517):** Die brösamlin doct. Keisersperg uffgelesen von Frater Johann Pauli, barfüßer ordens. Straßburg.
- Roth, E. (1967):** Die volkreiche Kalvarienberg in Literatur und Bildkunst des Spätmittelalters. Berlin, Erich Schmid Verlag.
- Saliger, A. (ed.) (1997):** Conrad Laib. Wien, Österreichische Galerie.
- Salzburg (1972):** Spätgotik in Salzburg. Die Malerei, 1400–1530. Salzburg, Salzburger Museum Carolino Augusteum.
- Schoch, R., Mende, M., Scherbaum, A. (2002):** Albrecht Dürer. Das druckgraphische Werk, Bd. II, Holzschnitte und Holzschnittfolgen. München – Berlin – London – New York, Prestel Verlag.
- Schultes, L. (2002):** Die gotischen Flügelaltäre Oberösterreichs, Bd. I, Von Anfängen bis Michael Pacher. Linz, Bibliothek der Provinz.
- Sinka, M. M. (1985):** Christological Mysticism in Mechtild von Magdeburg Das fließende Licht der Gottheit: A Journey of Wounds. *The Germanic Review*, 40, 1985, 123–128.
- Studen, A. (2004):** Rabljev zamah. K zgodovini kriminala in kaznovanja na Slovenskem od 16. do začetka 21. stoletja. Ljubljana, Slovenska matica.
- Suckale, R. (2003):** Süddeutsche szenische Tafelbilder um 1420–1450. V: Suckale, R.: Ausgewählte Schriften zur Kunst des Mittelalters. München – Berlin, Deutscher Kunstverlag.
- Vignjević, T. (2001):** Iz zibelke tiskarstva. Ilustracije v inkunabulah. Ljubljana, Narodna galerija – Narodna in univerzitetna knjižnica.
- Vodnik, A. (2001):** Freska Križanja na Dovjem. V: Klemenc, A. (ed.): "Hodil po zemlji sem naši ...". Marijanu Zadnikarju ob sedemdesetletnici. Ljubljana, ZRC SAZU.
- Walker-Bynum, C. (2002):** Violent Imagery in Late Medieval Piety. *Bulletin of the Germanic Historical Institute*, 30, 3–36.
- Žnidaršič-Golec, L. (2000):** Duhovniki kranjskega dela Ljubljanske škofije do Tridentinskega koncila. *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 22. Ljubljana, Inštitut za zgodovino Cerkev pri Teološki fakulteti.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2008-04-18

UDK 75.071:929De Coster

PIRANSKI SLIKI ANGELA DE COSTERJA

Vesna KAMIN

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-pošta: vesna.kamin@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Pričujoči članek želi osvetliti slikarja Angela de Costerja in njegov opus, ki ga predstavljata dve sliki v prezbiteriju župne cerkve sv. Jurija v Piranu. Gre za Čudež sv. Jurija in Mašo v Bolseni. Pri slednji avtorica podrobneje obravnava ikonografski motiv, ki je dokaj redek v slikarstvu in kiparstvu. Ob tem je opozorjeno tudi na slikarjevo vlogo znotraj ceha Collegia dei Pittori v Benetkah, njegovo šolanje pri Johannu Carlu Lothu ter nadaljnje izobraževanje v Rimu na Accademii di San Luca. Za obe piranski sliki so podani tudi arhivski podatki iz župnijskega arhiva sv. Jurija v Piranu.

Ključne besede: slikarstvo 17. stoletja, Johann Carl Loth, Angelo de Coster, župnijska cerkev sv. Jurija v Piranu, Čudež sv. Jurija, Maša v Bolseni

LE TELE PIRANESI DI ANGELO DE COSTER

SINTESI

Il presente testo desidera far luce sul pittore Angelo de Coster e sulla sua opera maggiore racchiusa in due tele, conservate nel presbiterio della chiesa di San Giorgio a Pirano. Si parla del Miracolo di San Giorgio e della Messa a Bolsena. Di quest'ultima tela, l'autrice esamina in modo più dettagliato il motivo iconografico, che è molto insolito sia nella pittura che nella scultura. Allo stesso tempo rileva il ruolo del pittore all'interno della corporazione Collegio dei pittori di Venezia, i suoi primi studi nella bottega di Johann Carl Loth e quelli successivi presso l'Accademia di San Luca a Roma. Sulle due tele piranesi sono presentati anche i dati ritrovati nell'archivio storico parrocchiale di San Giorgio a Pirano.

Parole chiave: la pittura del XVII secolo, Johann Carl Loth, Angelo de Coster, chiesa parrocchiale di San Giorgio a Pirano, Miracolo di San Giorgio, Messa a Bolsena

Sl. 1: Angelo de Coster, Čudež sv. Jurija, župniška cerkev sv. Jurija, Piran, detajl (foto: M. Klemenčič).
Fig. 1: Angelo de Coster, Miracle of S. George, parochial church S. George, Piran, detail (photo: M. Klemenčič).

Angelo de Coster, beneški slikar nizozemskega porekla, je danes v umetnostnozgodovinskih krogih poznan le po dveh velikih platnih, *Čudežu sv. Jurija* in *Maši v Bolseni*, ki visita v prezbitariju župne cerkve sv. Jurija v Piranu. Temu primerno je njegovo delo slabo raziskano, zato želim v pričujočem članku povzeti dosedanje vedenje o slikarju in ga dopolniti z novimi arhivskimi podatki in opozorilom na ikonografsko problematiko, predvsem pri dokaj redki upodobitvi *Maše v Bolseni*.

O življenju Angela de Costerja nam je znanih do sedaj relativno malo podatkov. Izhajal je iz nizozemske slikarske družine, v kateri je bil že njegov oče Pieter (Pietro) de Coster (Amsterdam, ok. 1641 – Benetke, 1702), ki je bil prav tako slikar, izšolan v Amsterdamu v krogu slikarjev, kot sta Jan Cossiers in Abraham van Diepenbeeck.¹ V drugi polovici 17. stoletja ga je pot vodila v Benetke, kjer je med leti 1685 in 1700 večkrat zabeležen kot član ceha *Collegio dei Pittori*.² V Benetkah se je poročil z Benečanko Marietto Moro in si kupil hišo v okolici

S. Giustine, njegova dela pa najdemo na Šolti, v Makarski, Kotorju ter v Villi Giovanelli v Noventi Padovani pri Padovi. Umrl je v Benetkah leta 1702 in bil pokopan v cerkvi S. Giustine (Lucco et al., 2001, 819–820).

O njegovem sinu Angelu de Costerju nam je poznanega bistveno manj, njegov opus pa je omejen na dve sliki v Piranu in štiri risbe v Rimu.³ Angelo de Coster se je rodil v Benetkah 22. novembra 1680 kot Angelo Antonio očetu Pietru de Coster in materi Marietti Moro. Podatek o rojstvu je ohranjen v župnijskem arhivu S. Giustine, ki ga danes hrani župnijski arhiv S. Francesco della Vigna (Krstna knjiga, 1669–1720, c. 29; Aikema, 1983, op. 9). O njegovem zgodnjem šolanju zaenkrat nimamo podatkov, verjetno je začel slikarsko pot v delavnici svojega očeta Pietra. Znova ga zasledimo leta 1698, zapisanega skupaj s Pietrom Condo, kot pričo pri oporoki slikarja Johanna Carla Lotha.⁴ Kot kaže, sta si bila moža zelo blizu in je Angelo verjetno delal v njegovi veliki slikarski delavnici.⁵ V Lothovi delavnici, ki je bila izrednega pomena za mladega Angela, so se kovali

1 Za Pietra de Costerja glej: Martin, 1999; Prijatelj, 1960; 1971; Aikema, 1983; Demori-Staničič, 1988; Ericani et al., 2001. Krno Prijatelj postavlja za letnico njegovega rojstva leto 1612 oziroma 1614 (Prijatelj, 1960, 55). Po vsej verjetnosti gre za napako, saj imamo podatek, da je Pieter de Coster umrl leta 1702, ko je bil star 61 let (Orlandi, 1753, 419). Prvi pravo letnico njegovega rojstva objavi Bernard Aikema (Aikema, 1983, 251).

2 Za arhivske omembe v letih 1685, 1686, 1690 glej Favaro, 1975. Za leta 1687, 1694, 1700 glej BMCC.

3 Za Angela de Costerja glej: Martin, 1999; Lucco et al., 2001; Prijatelj, 1960; 1971; Aikema, 1983; Favaro, 1975; Moretti, 1984; Zava Boccazzi, 1984.

4 (1) *Testimonii cedulae: Pietro Conda quondam Gierollemo / Ansolo Antonio de Coster, Figliolo del signore Pietro/* (ASV, 1). Prepis arhivskega podatka v Ewald, 1965, 47; Lux, 2000, 146–164.

5 Johann Carl Loth (München, 1632 – Benetke, 1698) ali Carlo Lotti (Carlotto), kot so ga klicali v Benetkah, je ena od osrednjih osebnosti beneškega seicenta, skupaj s Pietrom Liberijem, verjetno njegovim učiteljem in Antonijem Zanchijem je predstavljal vrh skupine "tenebrosi". V Benetkah je imel veliko slikarsko delavnico, ki je bila mnogim slikarjem odskočna deska za nadaljnjo samostojno pot. Lanzi je Lotha označil z "egli ebbe luogo fra' primi quattro pittori del suo tempo, che tutti portavano il nome di Carlo [Carlo Maratta, Carlo Cignani, Carl Loth, Charles Le Brun]". Tesno je prijateljaval s kiparjema Giustom Le Courtom in Enricom Merengom. Slednji mu je izdelal spominsko ploščo s portretom, ki se nahaja v zakristiji cerkve San Luca v Benetkah (Ewald, 1965; Lux, 2000, 146–164; Lucco et al., 2001, ad indicem).

Sl. 2: Angelo de Coster, *Maša v Bolseni, župnijska cerkev sv. Jurija, Piran* (foto: M. Klemenčič).
Fig. 2: Angelo de Coster, *Mass in Bolsena, parochial church S. George, Piran* (photo: M. Klemenčič).

slikarji, kot so Daniel Seiter in Johann Michael Rottmayr, ki sta bila v njegovi delavnici med letoma 1665 in 1688, in s katerima je moral po vsej verjetnosti imeti stike tudi Angelo de Coster (Lucco et al., 2001, 507, 562–564).

Po smrti očeta leta 1702 se je Angelo za kratek čas odpravil v Rim, kjer je sodeloval na natečajih Accademie di San Luca. Na tovrstnih natečajih so umetniki, tako slikarji kot kiparji, lahko združili svoje teoretsko vedenje s praktičnim. Združevanje prakse in teorije je bil *raison d'être* tovrstnih akademij; na rimski akademiji so takšne natečaje izvajali vse od leta 1663 (Enenkel et al., 2001, 16; Cipriani et al., 1990, 9–12). Leta 1703 je de Coster prejel drugo nagrado za svojo risbo *Savel se zateče k čarovnici, da bi okreplila Samuelov duh, da bi govoril pošteno o Davidovem prijateljstvu*.⁶ De Coster je naslednje leto ponovno sodeloval na natečaju, kjer je zopet prejel drugo nagrado za svojo risbo *Amulij, kralj Albe, ki ga je ubil Romul, s svojimi tovariši na njegovem prestolu*.⁷ skupaj s slikarjema Giovannijem Battisto Armillijem iz Riminija in Antonijem Bicchierarijem iz Rima.⁸ Naslednje leto, leta 1704, se je vrnil v Benetke, kjer je kmalu dobil naročilo za piranski sliki.

Angela de Costerja ponovno zasledimo Benetkah v letih 1712, 1715 in 1726, ko je njegovo ime zapisano v

knjigah ceha *Collegio dei Pittori*. Iz istih knjig tudi izvemo, da je bil Angelo med letoma 1724 in 1728 tajnik ("cancellario") ceha. Podpisoval se je namreč kot "Angiolo de Coster cancellario del Collegio de' Pittori" (Favaro, 1975). Tudi v poznejših letih najdemo zapise, ki omenjajo Angela de Costerja. Tako je leta 1732 nastopil kot ena od prič slikarju Nicoli Grassiju. Tega leta je Nicola Grassi v imenu svojega očeta zaprosil za posojilo v višini 250 dukatov pri cehu pekov (*Arte dei Pistori*). Podobno, kot je imel nekaj let poprej funkcijo tajnika v cehu slikarjev, je imel v tridesetih letih 18. stoletja v cehu pekov funkcijo "quadernièr".⁹ Leto pozneje, 20. avgusta 1733, ga ponovno zasledimo v povezavi z Grassijem; tokrat kot pričo pri kupoprodajni pogodbi med Grassijem in cehom pekov (*Arte dei Pistori*). Podoben akt sledi 26. septembra 1736, ko je bil de Coster zaradi Grassijeve odsotnosti določen za njegovega zastopnika: "*Al Signor Nicola Grassi quondam Giacomo benché absente ma per lui suoi eredi, o successori qui represente, et accettante D. Angelo de Coster quodam Pietro*" (Zava Boccazzi, 1984, 30, op. 9). Ali lahko na podlagi tega zapisa sodimo o njunem prijateljstvu, ki je nastalo v letih, ko sta bila zgolj znanca in je bil de Coster Grassiju priča zgolj zaradi večjega

6 Tema za poizkusno risbo je bila *David odseka Goljatovo glavo* ali *David zmagovalec*. Zmagovalec natečaja je bil Cristofaro Giussani iz Milana (Cipriani, Valeriani, 1988, 25, 35).

7 Amulij je bil Enejev daljni potomec, brat Numitorja, zakonitega prestolonaslednika. Amulij je dal brata vreči v ječo, svojega nečaka pa je ubil med lovom, nečakinjo Reo Silvijo pa prisil, da je postala vestalka. Vendar bogovom njegov načrt ni bil po godu, tako je nekoč Mars zapeljal Reo v svetem gozdu in Rea je postala mati Romula in Rema. Amulij je dal Reo Silvijo usmrtiti, ker je prekršila svojo zaobljubo, dvojčka pa dal v košaro in poslal po reki Tiberi. Ko je Romul leta pozneje izvedel, od kod prihaja, se je podal v Albo Longo, ubil Amulija in predal prestol svojemu dedu Numitorju. Prizor, ko Romul ubije Amulija, je upodobil tudi de Coster (Schmidt, 1995).

8 Tema tokratne poizkusne risbe je bila *Rebeka pri vodnjaku* (Cipriani, Valeriani, 1988, 41, 49).

9 Angelo je bil v cehu pekov "quadernièr" vsaj med letoma 1731 in 1736, kot izvemo iz notarskih aktov (Moretti, 1984, 17).

zaslužka? Po vsej verjetnosti sta bila Grassi in de Coster prijatelja oziroma je moralo obstajati vsaj nekakšno zaupanje med njima, da ga je Grassi pooblastil kot svojega zastopnika.

Njegova delo nam je tako do sedaj poznano zgolj skozi piranski liki Čudež sv. Jurija in Maša v Bolseni, na kateri je na bazi kapitela napis MDCCVI PIN. ANG.º DE COSTER VENE. Sprva so bili strokovnjaki glede na pisanje Antonia Alisija mnenja, da gre za dve različni roki. Šele ko je Alisi v 50. letih 20. stoletja temeljito pregledal župnijski arhiv, je prišel do zaključka, da gre v obeh primerih za deli Angela de Costerja (Alisi, 1955, 129). Domneval je, da so obe liki naročili člani bratovščine sv. Jurija v Piranu (Alisi, 1955, 130), vendar bo v nadaljevanju razvidno, da so liko Čudež sv. Jurija naročili člani bratovščine sv. Jurija, Mašo v Bolseni pa člani bratovščine sv. Rešnjega telesa.

V zapisih bratovščinske knjige sv. Jurija beremo med odhodki, da so člani bratovščine 17. septembra 1705 izročili kot predjume 310 lir Angelu de Costerju za liko Čudež sv. Jurija. Zapis so zavedli šele 14. januarja 1706: "*Adi detto* [14 Genaro 1706] *è Fu li 17 Settembre 1705¹⁰ decorso per tanti contanti da me sudetto et il Signor Rocho Apollonio Gover.e [Governatore] mio Precesore al Sig.r. Agello de Coster Pitor in Venecia L. [Lire] trecento e dieci è questi per capara di Farne un quadro con il Miracolo dimostrato e seguito li 21 Giugno¹¹ giorno della Aparatione di detto santo per il turbine intorno in detto Giorno e come meglio nel disegno fatto dal medesimo come in esso è receputa si Vede Val[ore] Lire 310:-". Preostanek plačila, 434 lir, so zabeležili istega leta, 5. maja 1706: "*Adi 5 Maggio* [1706] *per tanti contati al Sig.r. Anzolo de Coster L. [Lire] quatrocento e trenta quatro per saldo del quadro del Miracolo sudetto come apar sua ricevuta Val[ore] Lire 434:-" (ŽAJ, 1).¹²**

Za omenjeno liko obstaja tudi podatek, kako so člani bratovščine uspeli zbrati vsoto za del plačila Angelu de Costerju. Tako med prihodki Bratovščine Sv. Jurija za leto 1706 obstajata dva zapisa: prvi z dne 21. aprila, ki govori o delno zbrani vsoti, namenjeni za poravnanje stroškov dokončanja slike: "*Adi detto* [21 Aprile] *per tanti ricevuti di Elemosina per la Terra per la Fabricatione del quadro posto in Chiesa di San Giorgio giusto alle notte di nomi di diversi particolari come in quele*

Lire quatro cento e trenta tre denari Val[ore] Lire 433:13" in drugi zapis, ki beleži zbrano preostalo manjkajočo vsoto za liko Čudež Sv. Jurija: "*Adi 30* [30. april 1706] *detto per tanti ricavati di Elemosina per la Terra per la Fabricacione del quadro posto in chiesa di San Giorgio Val[ore] Lire 59:9" (ŽAJ, 2).¹³*

Pri Čudežu sv. Jurija gre za prizor, ko je 21. julija 1343 svetnik rešil mesto Piran pred nevarnim neurjem. Sv. Jurij je prikazan v trenutku reševanja mesta in je obkrožen z angeli. V desnem zgornjem delu slike kerubina držita piranski grb. V spodnjem delu slike se skoraj čez celotno površino razteza veduta mesta Piran. O tej veduti so se zastavljala vprašanja, kako je lahko slikar tako natančno upodobil pogled na mesto z morja. Možna sta dva odgovora; prvi, da je Angelo de Coster osebno obiskal Piran in doslikal veduto, in drugi, da so mu naročniki poslali natančna navodila za izvedbo vedute. K slednjemu odgovoru se nagiba tudi Alberto Craievich v *Istria. Città maggiori* (Pavanello et al., 2001, 203–205). Naslednje vprašanje se pojavlja pri napisu v spodnjem levem kotu.¹⁴ Antonio Alisi je zagovarjal tezo, da je neznan kanonik leta 1761 naročil slikarju Lorenzu Pedriniju iz Bologne, da doda napis na mestu, kjer naj bi se nahajala podpis in datacija Angela de Costerja (Alisi, 1955, 152–153). Žal pa tega plačila Pedriniju člani bratovščine niso zavedli v svojih knjigah. Prvič sta bili obe liki restavrirani v 19. stoletju. Temeljitejši restavratorski posegi pa so bili na obeh piranskih slikah opravljeni med letoma 1991 in 1992 pod vodstvom takratnega Medobčinskega zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Piran in Restavratorskega centra Republike Slovenije. Stratigrafske preiskave in fotografije mikropresekov so pokazale, da napis v levem kotu na liki Čudež sv. Jurija ni bil dodan pozneje. Prav tako ni bila doslikana panorama Pirana, kar izključuje domnevo, da je bila veduta mesta naslikana na že končani liki (MZVNKD, 1991–1992; RC, 1992).

Če natančno pogledamo liko Čudež sv. Jurija, opazimo zanimivo posebnost oziroma anomalijo.¹⁵ V zgornjem desnem delu slike je skupina dveh kerubinov, ki nosita piranski grb. Spodnji kerubin in grb nad njim nista naslikana v celoti in delujeta, kot da bi bila naknadno obrezana v desni ravni vertikalni liniji. Prav tako je neurje, naslikano v desnem spodnjem kotu slike pod kerubinoma in piranskim grbom, nekoliko prekratko ali

10 List, ki bi nosil prvo omembo o plačilu predjuma z datumom 17. septembra 1705, manjka.

11 Napaka pri zapisu: gre za čudež, ki se je zgodil 21. julija 1343 (Alisi, 1955, 129).

12 ŽAJ, Piran., 1. Prvi je delno objavil arhivske podatke o plačilu slike Antonio Alisi (Alisi, 1955).

13 Za nesebično pomoč pri arhivskem delu in transkripciji besedil se zahvaljujem Danieli Milotti Bertoni iz Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije Območne enote Piran in profesorju Edu Muirju iz Northwestern University v Čikagu.

14 Napis: QVID METVAM STYGIVM TE PROPVGNANTE DRACONEM, / GRANDE DECVS POPVLI, PRESIDIVMQVE MEI, / GENS MEA, PERDOMITIS ITERVM SERVATA, PROCELLIS / PARVA MEMOR LATE, SIGNA REPENDIT OPIS / IPSA DIES IVLI PRISCO DECORATA TRIVMPHO, DV BIS ADES VOTIS BINA TROPHEA REFERT / SEPTIMA A DECIMO MONSTRABANT SECLA SALVTEM / PER VERBVM HVMANIS QVINTVS ER ANNVS ERRAT/.

15 Ob zadnjem restavriranju slike v 90. letih 20. stoletja ta opažanja niso zabeležili. Za pomoč se zahvaljujem konservatorjema Juretu Berniku in mag. Igorju Weiglu iz Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije Območna enota Piran.

Sl. 3: Angelo de Coster, Maša v Bolseni, župnijska cerkev sv. Jurija, Piran, detajl: Peter iz Prage (foto: V. Kamin)
Fig. 3: Angelo de Coster, Mass in Bolsena, parochial church S. George, Piran, detail: Peter from Prague (photo: V. Kamin).

celo nasilno skrajšano, glede na to, da je osrednji pojav vsebine slike. Zapaženo kaže na to, da je bilo platno na desni strani verjetno obrezano ali skrajšano. To bi se lahko zgodilo pri kakšnem starejšem restavratorskem posegu ali takoj po dokončanju slike, ko so jo prinesli v piransko cerkev in ugotovili, da na predvideni steni zanj ni dovolj prostora in ni enakega formata kot slika *Maša v Bolseni*. Verjetno so člani obeh bratovščin pri slikarju Angelu de Costerju naročili dve sliki enakega formata, ki naj bi viseli na obeh nasprotnih straneh prezbiterja, pri tem pa pozabili omeniti, da je v severni steni prezbiterja že vzdana spominska plošča poreškemu škofu Nikolaju Petroniju grofu Caldani iz leta 1667.¹⁶

Za piransko sliko *Maša v Bolseni* Antonio Alisi domneva, da so tudi to sliko naročili člani Bratovščine sv. Jurija (Alisi, 1955, 129). Vendar pa v njihovih knjigah o prihodkih in izdatkih podatka o plačilu ne zasledimo. Tomaž Brejc je leta 1983 v svoji topografiji *Slikarstvo od 15. do 19. stoletja na Slovenski obali* zapisal podatek – žal brez navedbe vira, da naj bi de Coster za *Mašo v Bolseni* prejel 600 lir (Brejc, 1983, 149). Glede na sam motiv bi se dalo sklepati, da bi lahko med možnimi naročniki iskali člane bratovščine sv. Rešnjega telesa v Piranu. Tako zasledimo v knjigi bratovščine sv. Rešnjega telesa (*Santissimo Sacramento*) za leta 1620 do 1785

zaznamek med odhodki glede plačila Angelu de Costerju. Leta 1705 so de Costerju plačali 310 lir za sliko: "[21. 4. 1705] *Per tanti contati al s.r Agnello de Coster Pitor a conto del quadro giusto al Schritto L. 310:-*". Sledita dva zapisa iz leta 1706 za nadaljnje plačilo: "[30. 5. 1706] *Per contati al sig. Agnello de Coster Pitor per conto del Quadro L. 310:-*" in [8. 7. 1706] *per tanti contati per il Quadro L. 124:-*". Dokončno plačilo so člani izvedli leta 1707, kot dobimo podatek iz njihove knjige: "*Adi 15 giugno 1707 Per tanti contati al s.r Angelo de Coster per resto del Quadro L. 124:-*" (ŽAJ, 3).¹⁷

Slika *Maša v Bolseni* je bila pred zadnjim restavriranjem v slabšem stanju kot *Čudež sv. Jurija*, barve so zelo potemnele, ponekod, še zlasti v spodnjem delu in v vogalih, je barvna plast odpadala. Med restavriranjem v 19. stoletju je bila tudi ta slika ob straneh obrezana in prebarvana na poškodovanih mestih (MZVNKD, 1991–1992).

Maša v Bolseni prikazuje duhovnika Petra iz Prage, kako leta 1263 daruje sveto mašo v mestecu Bolsena v cerkvi Santa Cristina. Na piranski sliki je prikazan prav ta evharistični čudež, ko je pri maši iz posvečene hostije pritekla kri in preplavila oltarni prt. Čudež je bil posledica duhovnikovega dvoma v transsubstanciacijo, trenutek, ko se vino in kruh spremenita v Kristusovo kri in

16 Papež Aleksander VII. je imenoval leta 1667 Nicolaja Petronia Caldano za poreškega škofa (†1671). Avstrijski cesar Leopold I. pa ga je povzdignil v grofa (Alisi, 1989, 8).

17 Za pomoč pri iskanju podatkov o plačilih in transkripciji besedil se toplo zahvaljujem Danieli Milotti Bertoni iz Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije Območne enote Piran.

telo. Ko je Peter iz Prage doživel omenjeni čudež, je pohitel v Orvieto k papežu Urbanu IV. in mu poročal o velikem dogodku. Papež je dal prenesti relikvije iz Bolsene v Orvieto in ustanovil praznik sv. Rešnjega telesa (*Corpus Christi*).¹⁹ Največji praznik evharistije je veliki četrtek, dan spomina na Zadnjo večerjo. Vendar pa praznovanje evharistije ob pripravi na veliko noč ni prišlo dovolj do izraza, zato se je papežu zdelo potrebno izraziti ljubezen do evharističnega Jezusa s posebnim praznikom, s katerim bi počastili Kristusovo telo in kri. Razprava o resničnosti dogodka v Bolseni je še zmeraj odprta zaradi dejstva, da imamo ohranjen najzgodnejši zapis o čudežu šele po letu 1323 (Lansing, 1998, 164–165; Lazzarini, 1952). Prva upodobitev omenjenega čudeža je freska v katedrali v Orvieto, delo Ugolina di Preta Ilaria. Freska, ki se nahaja v *Cappelli del SS. Corporale*, je nastala med letoma 1356 in 1357 (Gronau, 1939, 542).²⁰

Po vsej verjetnosti se je de Coster s prizorom seznanil v času svojega bivanja v Rimu, ko je sodeloval na dveh natečajih Accademie di San Luca. Najslavnejša je verjetno Rafaelova upodobitev *Maše v Bolseni* na freski v papeški palači. Freska se nahaja v Heliodorjevi sobi, skupaj z ostalimi tremi – Izgon Heliodorja iz templja, Rešitev sv. Petra iz ječe in Srečanje papeža Leona I. z Atilo. Vse štiri freske, ki jih je Rafael poslikal med letoma 1511 in 1514, prikazujejo božje posege v zgodovino Cerkve in s tem podpirajo zahtevo Cerkve, da mora biti postavljena v središče sveta. Papež Julij II. je v teh prizorih videl priložnost, da skozi prizore ponazori takraten položaj Cerkve in ovrže dvome v vero in obstoj Boga (Champan et al., 2004). Prizor *Maše v Bolseni* je dokaj redek motiv v slikarstvu. Približno v istem času, ko je de Coster naslikal *Mašo v Bolseni*, je nastala tudi slika Francesca Trevisanija, ki prav tako prikazuje *Čudež iz Bolsene* (La Cappella del Miracolo, S. Cristina, Bolsena, 1704).²¹ Trevisani je v nasprotju z de Costerjem motiv omejil zgolj na glavnega protagonista Petra iz Prage. Poleg slike je ohranjena tudi skica (olje na platnu) za Trevisanijevo sliko, nastala okoli 1699, ki pa se od originala ne razlikuje veliko. Zanimivo je, da je Trevisani skico naslikal v času, ko je bil član Accademie di San Luca. Skico je naročil Andrea Adami, ki je bil v službi kardinala Ottobonija (Cipriani et al., 2000, 20). Skica se

danes nahaja v Accademii di San Luca v Rimu. Sklepali bi lahko, da je de Coster videl skico in na podlagi videnega zasnoval svoj prizor. Čeprav je de Coster, v nasprotju s Trevisanijem, poleg prizora samega čudeža naslikal tudi prizor s papežem Urbanom IV. na desni strani slike, bi lahko pri osrednjem motivu, duhovniku Petru, črpal iz Trevisanijeve skice. Tudi de Coster je, tako kot Trevisani, vzel za ozadje osrednjega prizora oltar, na katerega so postavljeni razkošni svečniki, ob njem pa je prikazan duhovnik s kelihom v roki.²² V škofijskem muzeju v Milanu (*Museo diocesano di Milano*) imajo v svoji zbirki še eno upodobitev *Maše v Bolseni*. Gre za sliko Francesca Robbia, slikarja iz Milana.²³ Tudi pri tej sliki se je slikar Robbio odločil uprizoriti zgolj osrednji prizor čudeža z duhovnikom Petrom v osredju. Ozadje tudi tokrat predstavlja oltar z velikimi svečniki.

Pri obeh slikah, *Čudežu sv. Jurija in Maši v Bolseni*, se pojavlja vprašanje, od kod je črpal de Coster. Že poprej je bila nakazana možna povezava med Francescom Trevisanijem in de Costerjem pri zasnovanju osrednjega motiva. Enrico Lucchese je v svojem članku iz leta 2003 opozoril na de Costerjevo dosledno kopiranje ene od Lothovih slik. Gre za motiv *Snemanja Kristusovega telesa s križa*, ki se nahaja na vratcih tabernaklja v levem kotu *Maše v Bolseni*. De Coster je na tem mestu citiral svojega učitelja Johanna Carla in njegov motiv *Snemanje Kristusa s križa* iz cerkve Santa Maria dei Derelitti v Benetkah, bolj poznane kot Ospedaletto (Lucchese, 2003, 249). De Coster je vzel za vzor Kristusovo krčevito zvito telo, obdano z angeli. Pri Lothovi sliki Kristusovo telo obdajata še svetnika sv. Katarina in sv. Jernej.

O zadnjih letih de Costerjevega življenja zaenkrat nimamo arhivskih podatkov in ni nam znano, kaj je v tem času počel. To vprašanje ostaja odprto in čaka na nadaljnje raziskovanje. Prav tako ostaja odprto vprašanje o njegovem opusu. Glede na njegovo šolanje pri Lothu, bivanje v Rimu, udejstvovanje na tamkajšnjih natečajih ter prijateljevanje z rimskimi in beneškimi slikarji, je težko verjeti, da je Angelo de Coster v svoji slikarski "karieri" ustvaril zgolj dve sliki, namenjeni župni cerkvi sv. Jurija v Piranu.

19 "Naj se ta dan množice vernikov zbirajo v cerkvah v velikem številu z veliko gorečnostjo ter naj duhovniki in ljudstvo izkažejo svoje veselje s hvalnicami" je v buli ob ustanovitvi praznika zapisal papež Urban IV. leta 1264 (Timmers, 1968).

20 V katedrali v Orvieto se nahaja tudi relikviarij Rešnjega telesa, na katerem je Ugolino di Vieri med letoma 1337 in 1339 v emajlu upodobil čudež v Bolseni (Lazzarini, 1952, 51–57; Testa et al., 1990, 35–39).

21 Francesco Trevisani (Koper, 1656 – Rim, 1746) se je šolal v Benetkah pri Antoniu Zanchiju in Josephu Heintzu. Tako kot de Coster se je tudi on odpravil v Rim, kjer je postal član Accademie di San Luca. Tudi on je sodeloval na natečaju Accademie di San Luca leta 1697, v času ko je bil predstojnik Carlo Fontana (Cipriani et al., 2000, 20; Bodmer, 1939, 389–391).

22 Jacques Gamelin je naredil ta isti prizor po sliki Francesca Trevisanija. Gamelinova *Maša v Bolseni* se nahaja v Carcassonnu v Muzeju lepih umetnosti (Musée des Beaux-Arts), (Brejon De Lavergnée, 1978, 268). Poznamo tudi kiparsko uprizoritev tega prizora. Gre za delo Benedetta Buglionija iz leta 1496. Benedetto Buglioni (1461–1521), ki se ga omenja kot naslednika Andree della Robbie v Firencah, je bil med drugim tudi član komisije, ki je bila zadolžena za iskanje primerne prostora, kamor bi postavili Michelangelovega Davida (Bombe, 1911, 208–209; De Fabriczy, 1904, 139–142).

23 Francesco Robbio (Milano, ? – Ferrara, 1729) je bil doma iz Milana, vendar je deloval v Ferrari, kjer je tudi umrl (S. N., 1934, 417).

THE PAINTINGS BY ANGELO DE COSTER IN PIRAN

Vesna KAMIN

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1

e-mail: vesna.kamin@zrs.upr.si

SUMMARY

This paper will attempt to shed some light on the current state of knowledge concerning Angelo de Coster, a Venetian painter of Dutch origin, who is known to the art-historian community only as the author of two large canvases – The Miracle of St. George and The Mass of Bolsena from the parish church of St. George in Piran. At the same time the author of this paper wishes to discuss new archive sources and to emphasize the iconographic problems, concerning primarily the rather uncommon depiction of The Mass of Bolsena. Until recently, the known facts about the life of Angelo de Coster were relatively scarce. He came from a Dutch family of painters. His father, Pietro de Coster, is well known in comparison to his son and was educated in Amsterdam in the circle of painters like Jan Cossiers and Abraham van Diepenbeeck. Angelo de Coster was born in Venice on the 22nd of November 1680. At present we do not have any information concerning the beginnings of his education. It is likely that his first education as a painter took place in the workshop of his father Pietro. Further on in his career he worked in the workshop of Johann Carl Loth, who was the head of one of the biggest workshops in Venice in the middle of the 17th century, where painters like Daniel Seiter and Johann Michael Rottmayr were educated. At the start of the 18th century Angelo de Coster ventured to Rome to the Accademia di San Luca, where he competed in several competitions, which provided an opportunity for the artists – painters and sculptors – to combine their theoretical knowledge with practical work. In the year 1704 he was commissioned to paint both paintings in Piran. Antonio Alisi postulates that both paintings were commissioned by the members of the fraternity of St. George from Piran. On the basis of archive sources the author of this paper establishes, that the painting The Miracle of St. George was in fact commissioned by the members of the brotherhood of St. George, while The Mass of Bolsena was commissioned by the members of the fraternity of Corpus Christi. The Miracle of St. George depicts a scene from the 21st of July 1343, when this saint saved the city of Piran from the dangerous tempest. The Mass of Bolsena is dated and signed on the base of the capital: MDCCVI / PIN. ANG. DE COSTER VENE. The Mass of Bolsena depicts father Peter of Prague as he gives holly mass in the town Bolsena in the church of St. Christina. The painting from Piran depicts the moment of miracle of the eucharist during the holly mass as blood starts to flow out of the consecrated host and floods the altar cloth. This miracle was a consequence of the priest's doubts concerning the transubstantiation, the moment when bread and wine turn to the body and blood of Christ. Most likely Coster became familiar with this scene during his stay in Rome, when he competed in two competitions at Accademie di San Luca. The Mass of Bolsena is not a commonly depicted motif. The most famous depiction of this scene is probably Rafael's depiction on a fresco in the Pope's Palace (1511–1514). The author lists some other examples: frescoes in the cathedral of Orvieto, the paintings by Francesco Trevisani and the painting by Francesco Robbia. The data regarding the last years of Coster's life are scarce and it is not clear what he did during that time. The question of his opus remains open as well.

Key words: seventeenth century painting, Johann Carl Loth, Angelo de Coster, parochial church S. George in Piran, Miracle of S. George, Mass of Bolsena

VIRI IN LITERATURA

ASV, 1 – Archivio di Stato di Venezia (ASV), Notarile Testamenti, Busta 905, Testamenti Notaio Francesco Simbeni, 7. september 1698, Venezia.

BMCC, 1 – Biblioteca del Museo Civico Correr (BMCC), ms. Moschini XIX., Cop. Nota de' pittori registrati ne' libri della Veneta Accademia, trattane l'anno 1815.

ŽAJ, 1 – Župnijski arhiv sv. Jurija (ŽAJ), Piran. Bratovščinska knjiga sv. Jurija, 1706, c. 124 (odhodki).

ŽAJ, 2 – ŽAJ, Piran. Bratovščinska knjiga sv. Jurija, 1706, c. 123 (prihodki).

ŽAJ, 3 – ŽAJ, Piran. Bratovščinska knjiga sv. Rešnjega telesa, 1705, c. 246 (za leto 1705), c. 247 (za leto 1706), c. 249 (za 1706), c. 250 (1707).

Aikema, B. (1983): Tre oltramontani operanti nel Veneto: De Coster, Doringy e Vernansal. Notizie da Palazzo Albani, XII, 1–2. Urbino, 251–260.

- Alisi, A. (1955):** Pirano. La sua Chiesa. La sua Storia.
- Alisi, A. (1989):** La Voce di San Giorgio. Cronologia Piranese, 51, april–maj 1989. Piran, 7–8.
- Bodomer, H. (1939):** Trevisani, Francesco. Thieme/Becker. Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart, 33 (Theodotus-Urlaub). Leipzig, Ulrich Thieme und Felix Becker.
- Bombe, W. (1911):** Buglioni, Benedetto. Thieme/Becker. Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart, 5 (Brewer-Carlingen). Leipzig, Ulrich Thieme und Felix Becker.
- Brejc, T. (1983):** Slikarstvo od 15. do 19. stoletja na Slovenski obali. Topografsko gradivo. Koper, Založba Lipa.
- Brejon De Lavergneée, A., Rosenberg, P. (1978):** Francesco Trevisani et la France. Antologia di Belle Arti, II, 1978, 7/8 (december). Torino, 265–276.
- Champan et al. (2004):** Raphael. From Urbino to Rome. London, National Gallery Company.
- Cipriani, A., Valeriani, E. (1988):** I disegni di figura nell'Archivio Storico dell'Accademia di San Luca. Concorsi e Accademie del secolo XVIII, II. Rim, Quasar.
- Cipriani, A. et al. (1990):** Prize winning drawings from the Roman Accademy 1682–1754. Rim, Quasar.
- Cipriani, A. et al. (2000):** Aequa Potestas. Le arti in gara a Roma nel Settecento. Rim, De Luca.
- Demori-Staničić, Z. (1988):** Pieter de Coster u Splitu. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 27. Split, 271–279.
- Enenkel, K. A. E. et al. (2001):** Recreating Ancient History. Episodes from the Greek and Roman Past in the Arts and Literature of the Early Modern Period. Leiden, Brill.
- Ericani, G. et al. (2001):** Una villa e i suoi tesori. Dipinti, affreschi e stucchi in Villa Giovanelli a Noventa Padovana. Treviso, Canova.
- Ewald, G. (1959):** Opere del Loth e della sua bottega nei musei civici veneziani. Bolletino dei musei civici veneziani, 1. Venezia, 1–10.
- Ewald, G. (1965):** Johann Carl Loth 1632–1698. Amsterdam, Hertzberger.
- De Fabriczy, C. (1904):** Benedetto Buglioni. Rivista d'Arte, II, 1965, 6/7. Firenze, 139–142.
- Favaro, E. (1975):** L'Arte dei Pittori in Venezia e i suoi statuti. Firenze, Pubblicazioni della Facoltà di lettere e filosofia, Università di Padova.
- Gronau, H. D. (1939):** Ugolino di Prete Ilario. Thieme/Becker. Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart, 33 (Theodotus-Urlaub). Leipzig, Ulrich Thieme und Felix Becker.
- Lansing, C. (1998):** Power & Purity. Cathar Heresy in Medieval Italy. New York, Oxford University Press.
- Lazzarini, A. (1952):** Il Miracolo di Bolsena. Testimonianze e documenti dei secoli XIII e XIV. Rim, Edizioni di Storia e Letteratura.
- Lucchese, E. (2003):** Note a margine di una mostra di dipinti del Seicento veneziano a Rovigno. Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, LI, 2003, 1. Trieste, 231–255.
- Lucco, M. et al. (2000):** Il Seicento. La Pittura nel Veneto, I. Milano, Electa.
- Lucco, M. et al. (2001):** Il Seicento. La Pittura nel Veneto, II. Milano, Electa.
- Lux, M. (2000):** L'inventario di Johann Carl Loth. Arte Veneta, 1999/I, 54. Venezia, 146–164.
- Martin, A. J. (1999):** De Coster, Angelo. Saur. Allgemeines Künstler-Lexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker, XXI (contell-courtry). München, Saur.
- Moretti, L. (1984):** Novità documentarie su Nicola Grassi. V: Russo, C. (ed.): Nicola Grassi e il Rococò europeo. Udine, Istituto per l'Enciclopedia del Friuli Venezia Giulia, 15–23.
- Orlandi, P. A. (1753):** Abecedario pittorico. Contenente le notizie de' professori di pittura, scoltura, ed architettura, dopolnjena verzija (ed. Pietro Guarienti). Venezia, Pasquali.
- Pavanello, G. et al. (2001):** Istria. Città maggiori: Capodistria, Parenzo, Pirano. Pola: opere d'arte dal Medioevo all'Ottocento. Mariano del Friuli (GO), Edizioni della Laguna.
- MZVNKD (1991–1992):** Poročila Medobčinskega zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Piran, 1991–1992. Piran, MZVNKD Piran.
- RC (1992):** Poročilo Restavratskega centra RS, marec 1992. Ljubljana, RC RS.
- Prijatelj, K. (1960):** Slike Pietera i Angela de Costera na našoj obali. Peristil, III. Zagreb, 55–58.
- Prijatelj, K. (1971):** Nuova giunta al Catalogo di Pietro de Coster. Studi di Storia dell'Arte in Onore di Antonio Morassi, XII, 1971, 1–2. Venezia, 246–248.
- Schmidt, J. (1995):** Slovar grške in rimske mitologije. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- S. N. (1934):** Robbio, Francesco. Thieme/Becker. Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart, 28 (Ramsden-Rosa). Leipzig, Ulrich Thieme und Felix Becker.
- Testa, G. et al. (1990):** La Cattedrale di Orvieto. Santa Maria Assunta in Cielo. Roma, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato.
- Timmers, J. J. M. (1968):** Eucharistie. *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, I (A-Ezechiel). Rom, Herder.
- Zava Boccazzi, F. (1984):** Nota per il Grassi a Venezia. La "Rebecca" di S. Francesco della Vigna. V: Russo, C. (ed.): Nicola Grassi e il Rococò europeo. Udine, Istituto per l'Enciclopedia del Friuli Venezia Giulia, 28–36.
- Istrianet (2008):** Miracolo di Bolsena. <http://www.istrianet.org/istria/illustri/trevisani/images/miracolo-bolsena1.jpg> (2008-03).

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2007-09-09

UDK 014.5:930.2(450)"15"

SKRIVNOSTNI TISKAR TOLOMEO IANICULO. TISKANA KNJIGA IZ 16. STOLETJA KOT ZGODOVINSKI VIR?

Igor PRESL

Pomorski muzej Sergej Mašera Piran, SI-6330 Piran, Cankarjevo nabrežje 3

e-mail: igor.presl@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Avtor je s pričujočim prispevkom želel odpraviti dvome, da je psevdonim Tolomeo Ianiculo uporabljal renesančni tiskar Bartolomeo Zanetti, ko je delal za literata in diplomata Giangiorgia Trissina, hkrati pa prek možnih vzrokov za prikrivanje identitete osvetliti njune medsebojne odnose ter vlogo pisarjev in tiskarjev med burnimi vojno-političnimi ujmami v italijanskih deželah v začetku 16. stoletja. Razloge za samoodrekanje slavi, ki bi si jo tiskar lahko delil z avtorjem knjig, vidi v vohunskem in zarotniškem okolju, ki je prežemalo Trissinovo in Zanettijevo življenje in delo, z bibliološko analizo nekaterih danes dostopnih knjig pa ugotavlja, da so bile izdelane na način, ki ustreza Zanettijevemu tipu tiskarstva. Identiteto z veliko verjetnostjo potrdi z navedbo knjige, v kateri se skupaj pojavita Trissinov grb in pravo Zanettijevo ime.

Ključne besede: analitična bibliografija, Benetke, vodni znaki, tiskarji, vohunstvo, diplomacija, 16. stoletje, pisarji

TOLOMEO IANICULO: UN TIPOGRAFO MISTERIOSO. IL LIBRO STAMPATO DEL XVI° SECOLO COME FONTE STORICA?

SINTESI

Con il presente articolo l'autore ha voluto fugare i dubbi sull'utilizzo dello pseudonimo Tolomeo Ianiculo che sarebbe stato utilizzato dal tipografo del Rinascimento Bartolomeo Zanetti quando lavorava per il letterato e diplomatico Giangiorgio Trissino. L'autore vuole anche fare luce sui rapporti fra questi personaggi analizzando i possibili motivi del voler celare l'identità e sul ruolo degli scrittori e dei tipografi durante le tempeste politiche e di guerra nel territorio italiano all'inizio del XVI secolo. La ragione per la rinuncia alla gloria che il tipografo avrebbe potuto condividere con l'autore dei libri viene individuata nell'ambiente di spie e traditori che permeava la vita e il lavoro di Trissino e Zanetti. Mediante l'analisi bibliografica di alcuni libri oggi accessibili l'autore evince che i libri venivano confezionati in un modo che si adattava al tipo di stampa di Zanetti. L'identità viene confermata con grande credibilità menzionando un libro in cui si trovano contemporaneamente lo stemma di Trissino e il vero nome di Zanetti.

Parole chiave: bibliografia analitica, Venezia, filigrane, tipografi, spionaggio, diplomazia, XVI secolo, scrittori

UVOD

Skromno delo o obširni, diskontinuirani in heterogeni tematiki je nujno selektivno, včasih tudi na račun osebe, predmeta ali dogodka, morda enako pomembnega, a v drugem kontekstu. Nadzorovano spoznanje o "populaciji mrtvih" bomo skušali predstaviti z neko možno "realnostjo"¹ odnosov med indici, navidez nepovezanimi pojavi, "malenkostmi", ki bi jih sicer v zaslepljenosti z reprezentativnimi, vrhunskimi dosežki izjemnih posameznikov spregledali. Sledili bomo tako imenovani "paradigmi evidentnega", katere "ključi" so posamezna znamenja, dogodki in podobno, ki jih dominantni zgodovinski diskurz ne zmore zaznati oziroma upoštevati, ker ne nastopajo dovolj pogosto, da bi bili kvantitativno relevantni, lahko pa nudijo nov prostor v alternativni epistemologiji – gre seveda za marginalne pojave, ki omogočajo odkrivati prav bistvene sestavine preteklosti.² S kvantitativnimi modeli naj bi izgubljali človeški dejavnik in izjemnost zgodovinskega dogajanja (Andersen, 2002, 10), na račun homogenosti in primerljivosti pa bi spregledali vse posameznosti, ki jih nudi določen zgodovinski vir (Ginzburg, 1993, 21). Ker bomo pozornost usmerili na obrobja, temačne strani, za katere je značilno pomanjkanje (arhivskih) virov, bomo to skromnost skušali dopolniti z analizo materialnih sledi preteklosti, v našem primeru knjige,³ in preverili zgodovinsko povednost njenih nebesedilnih elementov, bralcu skritih oziroma za branje "motečih" sestavin, ki pa so konstitutivne za fizično pojavnost tiskane knjige, prek katere stopa v sedanost velik del preteklosti. Zgodovinska relevantnost naj bi bila odvisna prav od uspeha interpretacije razmerja med obliko in vsebino knjige, med njeno "arheologijo" in "filologijo" (Maniaci, 2002, 15–19). Sledili bomo dragocenemu priporočilu, naj se arhivski viri

dopolnjujejo z bibliološkimi analizami materialne pojavnosti knjige (Zappella, 1998, 5; Fahy, 1995, 38), in metodološkemu konceptu tiste historiografije knjige, ki bi uspela empirizem angloameriške analitične bibliografije (knjiga kot fizični objekt) integrirati v zgodovino knjige, denimo analovske šole (knjiga kot družbena funkcija). Čeprav ju ločita Atlantik in Rokavski preliv, sta smeri neizogibno komplementarni, šele z razkrivanjem funkcije knjige v določeni družbi pa lahko spoznamo vez med njeno fizično pojavnostjo in intelektualno vsebino, ki jo želi shraniti oziroma prenesti, to je njene specifične "tehnik" ustvarjanja pomena (Tanselle, 2004, 54–55, 58).⁴ Preden pa se lotimo te zgodovine, moramo utišati sistem lastnih referenc in se upreti skušnjavi, da bi zgodovino knjige brali skozi optiko neizbežne zmage tiska. Tisk ni preprosto zamenjal, izpodrinil rokopisa, ampak gre za drug medij s povsem novim pomenom in družbeno vlogo ter za dopolnjevanje in sobivanje rokopisne in tiskane knjige vse do današnjih dni (McKitterick, 2006, 22; Chartier, 2002a, 111). To prežemanje bomo predstavili z analizo materialnih sestavin tiskane knjige ter s pomočjo arhivskih virov in literature skušali poiskati tiskarja, ki se je za tisk besedil italijanskega humanista, črkopisnega inovatorja in diplomata Giangorgia Trissina (tudi Gian Gorgia) skrival za psevdonimom Tolomeo Ianiculo. Prav prek možnih razlogov za uporabo psevdonima bo postala jasnejša tudi Trissinova osebnost in njegova vloga v tako imenovani pravopisni vojni ter politiki.

PREGLED DOSEDANJIH OBJAV,
MATERIALI IN METODE

V avtentičnost tiskarjevega imena je podvomil že A. Quondam, ko je na podlagi kataloga Britanskega muzeja⁵ sklepal, da bi tiskar, ki bi delal samo leta 1529 zgolj

1 Historična dejstva so tako rezultat zgodovinske "realnosti" kot tudi protokolov upovedovanja (vsakokratne) realnosti. Preteklosti ne moremo razumeti kot neodvisne empirične entitete, resničnosti, ki bi jo, če nismo subjektivno pristranski, z ustreznimi postopki lahko bolj ali manj verodostojno rekonstruirali, temveč kot diskurzivno konstrukcijo in rezultat reprezentacij (Luthar, 2007, 103; Jenkins, 1995, 9).

2 Mikrozgodovinski postopek povzemajo tudi: Reid, 2001, 138; Muir, 1993, XXII; Ginzburg, 1976, XI–XXV; Levi, 1995, 14–16; Verginella, 1995.

3 Morda ni odveč opozoriti na osrednjo vlogo, ki jo ima knjige kot fizični predmet v kulturni zgodovini, saj pokaže, kako na pomen vseh sporočil, besedilnih, glasbenih in drugih, vpliva materialna oblika, prek katere se ohranjajo in prenašajo skozi čas in prostor (Tanselle, 2004, 22).

4 Velik korak k razumevanju razmerja med angloameriško bibliografijo in francosko *histoire du livre* je napravil priznani francoski zgodovinar in "osvežitelj" analovske tradicije R. Chartier. Ker je do analize besedil prišel kot socialni zgodovinar analovske šole, ga je najbolj zanimal proces, s katerim bralci ustvarjajo pomen zapisa (oz. poslušalci recitiranega, gledalci koreografskega itn. besedila). Čeprav ga K. Jenkins ne prišteva k "polnopravnim" postmodernistom (Jenkins, 2000, 182–183), se je tudi po njegovi zaslugi zgodovinopisje začelo zanimati za dotlej marginalna področja, med drugim tudi za materialno kulturo (prim. Luthar, 2007, 111), tehniko analitične bibliografije ter koncept tekstualnosti in materialnosti besedil. Chartier meni, da so se zgodovinarji kulture že začeli zavedati vloge, ki jo ima materialna pojavnost pri ustvarjanju pomena, in da je knjiga prav posebna oblika te pojavnosti – veliko pozornost je torej treba nameniti tehničnim, vizualnim in fizičnim elementom, ki določajo proizvodnjo in potrošnjo besedila, ko le-to postane knjiga (Chartier, 1994, IX; 2001, 99; 2002b, 113). Ne zadostuje pa preprost seštevek oz. sodelovanje angloameriške in francoske tradicije – potreben je širši pristop, s katerim bodo besedilna kritika, analitična bibliografija ter rekonstrukcija družbenega in kulturnega dogajanja med proizvajalci in potrošniki omogočili razumevanje procesa ustvarjanja pomena med bralcem in besedilom. Chartier meni, da se bibliografija ukvarja z besedili, zgodovina kulture z bralcem, obe disciplini pa si postavljata teoretična vprašanja in rešujeta tehnične probleme (Chartier, 2002b, 115; Waterman, 1997, 4–5).

5 Short-title catalogue of books printed in Italy and of Italian books printed in other countries from 1465 to 1600 now in the British Library.

za Giangiorgia Trissina, moral imeti velike tehnične in finančne probleme (Quondam, 1980, 69). G. Castellani je nato kot najverjetnejšega predlagal pisarja, tiskarja in poznavalca takratne sodobne grščine Bartolomea Zanettija iz Casterzaga pri Brescii. Do te ugotovitve je prišel z metodo izključevanja, primerjavo fizičnih lastnosti Trissinovih knjig, tiskanih leta 1524 in 1529, zaradi fonetične podobnosti obeh imen in domnevne Trissinove hudomušnosti pri izbiri vzdevkov (Castellani, 1992).⁶

Trissinova umetniška in jezikoslovna ustvarjalnost je tesno povezana z dvema tiskarjema, Ludovicom Arrighijem in Tolomeom Ianiculom. Prvi je v Rimu natisnil njegova dela leta 1524, drugi (verjetno) v Vicenzi leta 1529 in 1548. Medtem ko se je s prvim ukvarjalo več raziskovalcev (Morison, 1990, 164–176; Casamassima, 1963; 1965; Carter, 2002, 119–121), je drugi ostajal neznan in vezan le na tisk Trissinovih del. Zato Castellani sklepa, da gre za psevdonim (Castellani, 1992, 183). Po njegovem mnenju naj bi bil Ianiculo v letih 1511–1575 edini tiskar v Vicenzi, s čimer predpostavi, da je navedba kraja tiska resnična. A prav kot ime tiskarja bi tudi kraj tiskanja lahko bil izmišljen, kar se je iz različnih razlogov tudi pogosto dogajalo (prim. Rhodes, 1995; Parenti, 1996). Če je Trissinove knjige leta 1529 res tiskal Zanetti, jih je lahko tudi kje drugje, saj naj bi bil v Firencah le še leta 1527, naslednjega pa že v Benetkah (Layton, 1981, 137). Ker je prvo (ohranjeno) knjigo tam natisnil šele leta 1535, je seveda možno, da je Zanetti leto 1529 preživel v Vicenzi, kar bi se tudi povsem skladalo s težnjami Trissinove akademije, ki je imela sedež v njegovi vili Cricoli, gostila pa najrazličnejše nadarjene umetnike in druge izobražence (Piovene, 1963, 15; Olivieri, 1980, 176–177).

Castellani ugotavlja, da se izdaji Trissinovih del v letih 1524 in 1529 razlikujeta samo po tiskarskem oziroma založniškem⁷ signetu⁸ v kasneje tiskanih knjigah (Castellani, 1992, 175). Pomen tega signeta je bil pojasnjen že v predgovoru k leta 1729 izdanemu Trissinovemu zbranemu delu: mitološki zmaj (kača) čuva na drevo obešeno zlato runo, moto pa je Kreontova izjava iz

Sofoklejevega Kralja Ojdipa: "Če iščeš, najdeš".⁹ Levo in desno od drevesa sta začetnici tiskarja PT in IA, včasih samo T in IA, iz česar bi lahko domnevali, da je to tiskarjev signet. Očitno pa gre za Trissinov heraldični znak, saj je Karel V. v dvajsetih letih 16. stoletja podelil Giangiorgiovi veji pridevek Zlatega runa, s čimer bi se razlikovala od drugih vej te velike rodbine (Castellani, 1992, 177). Castellani sklepa, da je bil Trissinov tiskar Zanetti tudi zaradi premorov, ki se pojavljajo v njegovem delu prav v letih, ko naj bi delal za Trissina. Slednjemu naj bi ustrezala tiskarjeva kaligrafska spretnost in znanje grščine, saj je moral izdelati matrice za grške črke (in verjetno dopolniti komplet črk, ki jih je Trissino "podedoval" po Arrighiju), ki jih je uvajal v italijanski črkopis. O možnih vzrokih za uporabo psevdonima pa Castellani navaja le kulturne in individualno psihološke vzgibe. Trissino je želel biti vedno v prvi vrsti, obćudovan pesnik, mecen mladih in nadarjenih umetnikov, Vicenzo, sicer bolj ali manj odkrito zaveznico Maksimilijana I. in nato Karla V., pa tudi s pomočjo svoje akademije povzdigniti v nov kulturni center, ki bi lahko konkuriral Benetkam (Castellani, 1992, 185; Quondam, 1980, 70; Olivieri, 1980, 176–177). Ali je torej možno, da tiskarju svojih del preprosto ni "pustil do besede"?¹⁰ Morda pa je tiskar sam želel ostati anonimen zaradi Trissinovih rodbinskih sporov, vpletenosti v protestantsko gibanje in njegove diplomatske (to je vohunske) vloge v zapletenih odnosih med Vatikanom, Firencami, Benetkami, Francijo in Habsburžani?

Castellani se je pri svojih raziskavah lahko opiral na tiskane bibliografije in kataloge posameznih knjižnic, ni pa mogel še uporabljati spletnih bibliografskih servisov, predvsem popisa italijanskih tiskanih knjig iz 16. stoletja.¹¹ Nekaterih knjig, ki jih je natisnil Zanetti, ni poznal, njegova bibliološka analiza pa se ukvarja predvsem z grafičnimi, manj s strukturnimi in tehničnimi elementi, ki bi odkrili način izdelave knjige in izvor tiskovne podlage, papirja, ter tako več povedali o tiskarju.¹² Z upoštevanjem zgolj pozitivnih lastnosti in dosežkov humanističnega idealista Trissina ostaja odprto

6 Zanetti naj bi se v kolofonih knjig pojavljal tudi kot Gianettis. Ianiculo je latinizirana oblika imena Giovanni, ki v beneškem in bergamaškem narečju zveni kot Zani (Castellani, 1992, 183). Tudi Palladio je vzdevek, ki ga je bodočemu arhitektu Andrei di Pietru dal Trissino po angelu iz svoje pesnitve *Italia liberata da Gotthi* (Barbieri, 1980, 194; Piovene, 1963, 17; Temanza, 1778, 285).

7 Razmerja med založniki in tiskarji so bila v 15. in 16. stoletju lahko zelo raznolika, lastništvo tiskarn pestro, oddajanje del podizvajalcem pa pogosto. Zato je težko natančno določiti, kdo je bil (po današnjih merilih) založnik, kdo tiskar (Richardson, 1999, 30).

8 Signete lahko opredelimo kot lastniške heraldične znake, ki so ločevali izdelke enega obrtnika od izdelkov drugih (Zappella, 2001, 559–560).

9 Povzeto po prevodu Kajetana Gantarja (Sophocles, 1998, verz 111). Iskati je sled za grehom, tj. morilcem Ojdipovega očeta kralja Laja. Vablivo je ugibanje, če je Trissino s tem želel napovedati družinske spore, ki so se obetali z rojstvom sina Cira v drugem zakonu (Faggion, 2002, 287).

10 Odsotnost tiskarjevega signeta, imena ali uporaba psevdonima sta indikativni, saj je bil tiskar navadno ponosen na svoje delo, ki je bilo naprednejše od prejšnje rokopisne izdelave, njihovi izdelki so dosegli večje množice, s tem pa tiskarji večjo slavo in možnost premagovanja smrtnosti, tj. doseganja pomembnega cilja renesančnega človeka (McKitterick, 2006, 32–33).

11 Censimento nazionale delle edizioni italiane del XVI secolo, EDIT16. Več o prednostih, omejitvah in pomanjkljivostih tega projekta: Harris, 2001; Campioni, 1999; Maltese, 1999; Simonetti, 1999, 220–222.

12 Zato tudi meni, da se izdaji iz let 1524 in 1529 razlikujeta samo po kasnejši uporabi signeta. A drugačen je tudi format, papir, postavitve besedila, razlike so v uporabi grških črk.

vprašanje, zakaj na tisk njegovih del ni mogel (ali smel) biti ponosen tudi njegov tiskar. V sicer zelo izčrpnem orisu, ki ga nudi zbornik s posvetovanja o Giangorgiu Trissinu (Pozza, 1980), bralec pogreša prav motiv, ki bi sestavil drobce v verjeten in poveden mozaik. Za zgodovinopisje je namreč vohunstvo, večni spremljevalec diplomacije, marginalen pojav zaradi pomanjkanja pisnih virov, saj je bilo o tej tajni dejavnosti malo proizvedene in še manj ohranjene dokumentacije, ki so jo seveda radi tudi sproti uničevali. Zlahka se torej prepustimo zavesti tako imenovani verižni tautologiji: ker je malo dokumentov, je majhen pomen, torej ne gre za "pravo" zgodovino, ampak je to bolj domena lahkotne književnosti in novinarstva (Preto, 2004, 13).¹³ Če pa želimo izvedeti, "koliko pomembnega dogajanja je mogoče zaznati takrat, ko se na videz nič ne zgodi" (Levi, 1995, 14), si moramo zastaviti nekaj vprašanj "med vrsticami" in ugotoviti, če odgovori ustrezajo "kriterijem resnice", to je poskusiti razumeti, kaj je v tistem času veljalo za resnično. Zgodovinske rekonstrukcije ne bomo presojali glede na to, kako zvesto predstavlja realno, saj je realnost vedno proizvod protokolov zgodovinskega upovedovanja. Moč zgodovine ni v množici podatkov o preteklem, ki jih posreduje, temveč v tem, da ponuja specifične oblike, v okviru katerih sploh lahko razmišljamo o preteklem (Luthar, 2007, 106). Ali je torej zgolj naključje, da je Trissinov prvi tiskar, Ludovico Arrighi, izginil med plenjenjem Rima leta 1527? Kako so se njegove tiskarske črke nato znašle v Trissinovih rokah? Ali res ni sumljivo, da je Trissino v Benetkah prebival prav na Muranu, otoku steklarjev in ogledal, skrbno varovanih beneških skrivnosti, z veliko fluktuacijo mojstrov in tistih, ki bi do teh skrivnosti radi prišli? Da je skupina plemičev in duhovnikov, ki so v Benetkah želeli videti novi Konstantinopol, bila povezana s puščavniškim redom samostana Camaldoli, kjer je leta 1520 Zanetti tiskal knjige? Da je Zanetti kot pisar delal za francoskega ambasadorja v Benetkah Pellicierja, njegov mlajši sin Camillo pa za španskega oziroma cesarskega? Kaj lahko sklepamo iz razvpitega primera Pellicier, ki je stal življenje tudi župnika Valierja z Murana? Odgovore na ta vprašanja bomo skušali smiselno povezati z ugotovitvami bibliološke analize, s katero bomo pokazali, da je Trissinove knjige leta 1529 tiskal manj pazljiv in slabše opremljen tiskar, torej verjetno potujoči tiskar z manjšo in pomanjkljivo zalogo tiskarskih črk in manjšo (morda prenosno) tiskarsko prešo, naročnik tiskanja, v tem primeru avtor sam, pa je za tisk uporabil kar svoj pisemski papir. Tiskar bi torej lahko ustrezal podobi Zanettija, Trissino pa je prav v letih velike politične in vojaške obveščevalne aktivnosti verjetno imel več pisemskega papirja za tovrstno korespondenco kot pa denarja za nakup papirja za tiskanje. Iz podobnosti signeta in vodnega znaka bomo sklepali tudi

na veliko avtorjevo vlogo pri tisku in potrdili domnevo, da signet ni tiskarjev, ampak avtorjev, razloge za tiskarjevo anonimnost pa iskali v vohunskem in zarotniškem okolju, ki je prežemalo Trissinovo in Zanettijevo življenje in delo. Zanetti bi namreč lahko želel prikriti sodelovanje s Trissinom zaradi možnosti ponovnega dela za florentinske tiskarje Giunte, pa tudi zaradi pravkar začete kariere v Benetkah. Morda pa se je zbal za svoje življenje, ker smrt Trissinovega prvega tiskarja Arrighija ni bila naključna? Trissino je bil namreč v službi dveh medičejskih papežev, Leona X. in Klementa VII., njegova rodbina je bila problematična tudi zaradi simpatij do protestantizma (Cozzi, 1995, 33), njegova črkopisna reforma pa ni bila politično nevtralna, saj je iskala tretjo pot med florentinsko jezikovno prevlado, ki je podpirala medičejško ekspanzionistično politiko, in smerjo Pietra Bemba ter predlagala poenotenje italijanske izgovarjave (Quondam, 1980, 70; Sherberg, 2003).

GIANGIORGIO TRISSINO IN NJEGOV ČAS – MED KNJIŽEVNOSTJO IN VOHUNJENJEM

Giangorgia Trissina (1478–1550) navadno opisujejo kot jezikoslovca, pesnika in inovatorja v dramatik in črkopisu. Kot humanist je moral posedovati vsestranska znanja, od Aristotela do Plinija in Vitruvija, od dramatike in arhitekture do diplomacije. A njegova literatura je bolj sad togega teoretičnega programa kot pa poetične vizije, poezija je formalistična, zmes homersko-vergilijanske epike, trubadurske lirike in krščansko-cesarskih idealov. Morda je to bil literarni izraz sentimentalnega cesarjevega privrženca, ki bi ustrezal anahronističnemu položaju in vrednotam plemstva beneške *terraferme* (Logan, 1972, 46, 102, 236). Uspel pa je združiti hladno preračunljivost, sposobnost preživetja v burnih vojnih časih sredi maščevalnega družinskega okolja in občutljivost, skoraj dvorjansko uglajenost humanističnega učenjaka.

Ko so v začetku 16. stoletja v italijanskih deželah začeli problemsko razmišljati o razmerju med fonetiko in ortografijo klasičnih jezikov, so opazili tudi razkorak med izgovorom ljudskega jezika in možnostjo zapisa z latinskim črkopisom. Trissino je želel poenotiti italijanski jezik in v črkopis uvesti nove, grške, črke za glasove, ki jih latinščina ni poznala. Manifest reforme, imenovan *Epistola del Trissino de le lettere nuovamente aggiunte nella lingua italiana*, je leta 1524 natisnil Ludovico Arrighi v Rimu. Tako črkopisno reformo je zavrnila večina takratnih jezikoslovcev. Ko sta človeško voljo usmerjala častihlepje in želja po veličini ne glede na predmet in uspeh, je predlog s kar 33 črkami moral končati v košu. Reforma je namreč želela reševati zadrege v zapisu toskanske izgovorjave, česar Toskanci ni-

13 A prav poročila ambasadorjev in drugih vohunov Svetu desetih in Velikemu svetu so bila osnova za historiografsko naratavo (t. i. vera storia) v letih 1494–1527 (Logan, 1972, 88–89, 115).

so potrebovali, drugi pa ne razumeli, saj niso poznali toskanske rabe jezika (Migliorini, 1950, 81). Zaradi burnega dogajanja v Italiji v prvih desetletjih 16. stoletja pa se je tudi Trissino moral ukvarjati s čedalje manj kulturnimi posli.

Širjenje beneške oblasti na *terraferma* v zgodnjem 15. stoletju je poleg vojn povzročalo nove družbene probleme in polarizacije: kmetje in obrtniki so navadno (p)ostali zvesti Republiki, plemiči in premožni meščani pa se zlahka postavili na sovražnikovo stran. Leta 1425 je bil z zaporo Velikega sveta večini plemičev onemogočen dostop do oblasti; na isti način so bili od vzvodov političnega odločanja in boljših javnih služb odrinjeni tudi meščani (Romanin, 1855, 45–46; Preto, 1980, 40).¹⁴ Zaradi manjše vojaške vloge je večina tamkajšnjih plemičev raje izbrala habsburško vojsko, za katero so verjeli, da ravna s plemstvom bolje kot beneška. Mnogi so bili *condottieri*, najemniški vojaki drugih italijanskih dvorov in evropskih sil (Logan, 1972, 35, 45). V vladarju Svetega rimskega cesarstva so zato zlahka prepoznali naravnega zaveznika, ki so se mu lahko potožili nad beneškim jarmom (Faggin, 1980, 4). Ko je Maksimilijan oktobra 1509 zasedel Vicenzo, si je pridobil simpatije premožnih meščanov in plemičev, ljudstvo pa je ostalo zvesto Benetkam. Giangorgiev sorodnik Leonardo Trissino, sicer izgnan zaradi umora, je na čelu nemške najemniške vojske zavzel tudi Padovo in prevzel oblast v Trevisu ter mesto podaril Maksimilijanu (Ventura, 1964, 180–181). Že čez mesec dni pa so se nemške čete umaknile in pred beneškim maščevanjem so pobegnile tudi družine njihovih privrženecv, med njimi tudi Trissinova. Tako se je začelo Giangorgievo sedemletno izgnanstvo, med katerim je obiskoval mnoge italijanske dvore in pripravljajl svoja literarna dela ter črkopisno reformo. Diplomatsko pot je začel leta 1513, ko ga je papež Leon X. poslal na pogajanja na Dansko in k cesarju Maksimilijanu v Augusto. Tu pa ga je cesar pregovoril (ali drugače "nagradil"), da je postal njegov orator v Vatikanu (Faggin, 1980, 27–28).¹⁵ Iz papeževega odposlanca se je tako prelevil v cesarskega vohuna. Leta 1516 ga je beneški Svet desetih na papeževo prošnjo pomilostil in mu vrnil zaseženo posest. Ali so Trissinu res tako zlahka odpustili greh, zaradi katerega so usmrtili več padovanskih plemičev? Ali pa se je moral odkupiti na isti način kot večina izgnancev, s katerimi je delil usodo? Izgnanci so bili zelo priljubljen cilj tajnih služb, saj so se nahajali izven matične dežele, želeli so biti pomiloščeni predvsem zaradi

Sl. 1: Giangorgio Trissino v očeh graverja Lodovica Perinija v začetku 18. stoletja (Trissino, 1729).

Fig. 1: Giangorgio Trissino as seen by the engraver Lodovico Perini at the beginning of the 18th century (Trissino, 1729).

izgubljene lastnine, imeli so finančne težave in bili vedno pripravljeni prodati informacijo o na primer položaju vojaških enot (Preto, 2004, 476). Trissino se je po letu 1516 torej lahko vrnil na beneško ozemlje. Če se je za preklic izgnanstva res moral nekako odkupiti Benetkam, je bil spet v dvojni vlogi, saj ga je tokrat papež poslal v Benetke kot svojega nuncija (Faggin, 1980, 28). Nuncij pa je bil vohun *par excellence* (Preto, 2004, 44).¹⁶

14 Več o upravni strukturi v Vicenzi in beneški politiki do *terraferme*: Ventura, 1964, 118–125; Pullan 2002, 25–32.

15 Oratio je v humanističnem smislu govor v latinščini, ki je bila še vedno univerzalni in diplomatski jezik. Beseda orator v službi diplomacije dobi širši pomen, to je človek univerzitetne izobrazbe, ugajenega vedenja, sposoben uradnih govorov in tihih pogajanj (Preto, 2004, 44). V dokumentih beneškega Sveta desetih se vohuni oz. obveščevalci pojavljajo z besedami orator, exploratoribus et nuntiis secretis, nuncii incogniti (ASV, 1).

16 Cerkev ima od leta 1485 v Benetkah nuncija, ki deluje kot ambasador, od tega pa se pričakuje predvsem vohunjenje. Nuncij je bil pravo središče, katalizator informacijske dejavnosti (Preto, 2004, 113).

VOHUNSTVO, MEDICINA IN PISMENOST – NELOČLJIVI PRIJATELJI?

Benetke so bile konec 15. in v začetku 16. stoletja središče pomorskih in trgovskih, pa tudi informacijskih poti – bile so informacijska agencija dobršnega dela Evrope (Preto, 2004, 87). Beneški viri o tajnih obveščevalnih dejavnostih so zbrani večinoma v fondih Sveta desetih (*Consiglio dei Dieci, Parti secrete, miste, criminali*). Od ustanovitve leta 1310 je bil Svet desetih zadolžen za tajne zadeve in edina magistratura, ki je lahko izvajala tajna dejanja bodisi kot kazni bodisi kot preventivo. V obdobjih zaveznitve s papeško državo so tudi njihove vohune in drugačne neželene goste raje usmrtili na skrivaj, enako med premirji s Turki (prim. Boccato, 2002, 209–210). Najbolj tiho in skrivnostno pa je smrt navadno nastopila z zastrupitvijo ali zadavljenjem (Cozzi, 1997, 151). Zastrupljeni naj bi bili tudi nekateri papeži, med njimi tudi Klemen VII., Trissinov (občasni) zavetnik. Od tu izhaja velika povezanost tajnih služb z medicino in dostopom do vednosti o novih strupih in tehnikah usmrčitve, ki se je širila z rokopisnimi in tiskanimi medicinskimi priročniki (Preto, 2004, 248, 361). A v renesansi so bili klasični viri za medicino grški, ne latinski. Objava teh besedil v sodobni grščini je seveda zahtevala jezikovno izobražene ljudi. Grška medicinska besedila so še v prvi polovici 16. stoletja raje prepisovali kot tiskali, saj so to bila obsežna dela, namenjena maloštevilnemu občinstvu (Nutton, 1993, 16, 21–22). Grški priseljenci, ki so iz domače dežele pobegnili pred Turki, so imeli zaradi povezav s po vsem Sredozemlju razseljenimi sonarodnjaki veliko vlogo v vohunjenju za in proti Turkom (Preto, 2004, 121, 481), njihova skupnost pa je bila v Benetkah med pomembnejšimi zaradi številčnosti in mnogih učenjakov (Cozzi, 1995, 149; Burke, 2004, 13–14). To je torej prostor, ki družbi Zanettija in Trissina: znanje grščine in poznanstva z grškimi učenjaki in zdravniškimi krogi, lepopisje in tiskarstvo ter obveščevalna dejavnost.

LEPOPISNI PRIROČNIKI – UČBENIKI KRIPTOGRAFIJE

Zgodbo je pravzaprav treba začeti z Ludovicom Arrighijem, tiskarjem in avtorjem več priročnikov o tehnikah pisave papeške kurije, imenovane *cancelleresca*, ki je natisnil prva Trissinova dela. Prav Trissino je Arrighija priporočil papežu Klemenu VII. kot mojstra, ki je v tiskarske črke znal preliti vso eleganco lastnega rokopisa, primerne za pisarja apostolske *cancellerije* (Steinberg, 1955, 53).

Čeprav so se rokopisni elementi v tiskani knjigi ohranili še dolgo v 16. stoletje (McKitterick, 2006, 33–38), je kaligrafija s pojavom tiskarstva izgubila množič-

nost, hkrati pa postala bolj cenjena posebej za dragocenejšje in pomembnejše dokumente, svečana besedila in podobno. Učenje kaligrafije in prodaja takih priročnikov sta zato postala donosen posel, za italijanske dežele pa tudi pomemben izvozni artikel (Morison, 1990, 151–152). V tej luči moramo gledati tudi Arrighijevo dejavnost, posebej ko je (verjetno leta 1523) zapustil Rim in v Benetkah s pomočjo graverja Eustachia Celebrina iz Vidma natisnil blokovsko knjigo *Il modo da temperare le Penne con le varie Sorti de littere*. Po natančni analizi dogodkov in takrat natisnjenih del je Morison ugotovil, da je beneški graver Ugo Da Carpi, ki mu je Arrighi jeseni leta 1523 zaupal izdelavo tiskarskih blokov za drugo knjigo *La Operina*, z delom namenoma zavlačeval in tako omogočil beneškemu konkurentu Taglientiju,¹⁷ da je leta 1525 uspešno izdal svoj učbenik lepopisja *Lo presente libro insegna la vera arte de lo eccellente scriuere* (Morison, 1990, 180, 186). Med čakanjem na Da Carpijev izdelek je Arrighi za družabnika vzel Lautizia Perugina, ki je začel izdelovati tiskarske črke. Kaj je to pomenilo za Trissina, ki mu je Arrighi tiskal knjige septembra in oktobra istega leta (1524) s premičnimi tiskarskimi črkami? Morda se je kot njegov znanec in mecen nehote znašel sredi hudega boja za knjižni trg, boja, ki ni bil ne pravičen ne pošten. Ni jasno, če sta se Arrighi in Trissino srečala še pred plenjenjem Rima spomladi 1527, a med raziskovalci Trissinovega življenja in dela v splošnem velja, da ko je pisal z Murana 10. oktobra 1526, je pri sebi imel matrice in kalupe Arrighijevih tiskarskih črk (Morison, 1990, 174, 176, 191; Quondam, 1980, 70). A kako je prišel do njih? Morda v zameno za finančno pomoč, ki naj bi jo nudil Arrighiju za stroške sodnega pregona Da Carpija (Morison, 1990, 200)? Morda pa si jih je pridobil na nečeden način, ko so se odnosi z Arrighijem poslabšali? Trissino namreč v uvodu v delo *Epistola del Trissino* (...) zelo pohvali Arrighijevo spretnost pri oblikovanju in izdelavi tiskarskih črk ter tisku. Kaže pa, da to slednjemu ni preprečilo, da je že nekaj mesecev kasneje natisnil tudi dva temeljita odgovora na Trissinov predlog črkopisne reforme, Firenzuolovega *Discacciamento de le nuoue lettere, inutilmente aggiunte ne la lingua toscana* in Tolomejevega *Il Polito*. Ne bi čudilo, če bi mu Trissino to potezo hudo zameril, kar bi v napetem ozračju boja za prvenstvo in tržišče lepopisnih priročnikov lahko imelo tragične posledice. Ali ne bi bilo najmanj sumljivo, če bi človek "izginil" med plenjenjem Rima?

Zakaj pa so bili lepopisni priročniki tako pomembni? Poleg odličnosti, možnosti vstopa v svet "posvečenih" in dostopa do boljših služb so namreč nudili tudi učenje šifriranja, zelo pomembne obveščevalne dejavnosti, s katero so se ukvarjali mnogi priznani učenjaki, na pri-

17 Giovanni Tagliente je bil beneški matematik in lesorezec, sicer učitelj kaligrafije v šoli beneške cancellerije, kasneje pa njen tajnik (Censimento nazionale delle edizioni italiane del XVI secolo).

mer Partenio in Giovanni Soro, ki je bil, prav kot Tagliente, tajnik dožve *cancellerije* in prvi mož beneške kriptografije.¹⁸ In tu srečamo Arrighijevega neposrednega tekmeca Taglienteja, ki je prav v delu *Lo presente libro* (...) poleg tehnike ustaljenih pisav ponudil tudi učenje kriptografije (*le inziperate*) (Preto, 2004, 274, 276). Ker je v Arrighiju videl nevarnega tekmeca, lahko sklepamo, da je take vsebine ponujal tudi slednji. Tudi s tem se v drugačni luči pokažejo Arrighijeva nesrečna usoda, skrivnostna vloga Giangorgia Trissina in njegovo sodelovanje z Zanettijem. Beneška oblast si je z dostopom ljudstva do nižjih, a pomembnih in častnih služb v državni administraciji namreč kupovala kolektivno zvestobo kot nadomestek za politično zapostavljenost, posameznikova zvestoba pa je bila cena, ki jo je za to morala tvegati. V državno upravo je dobila mnogo tajnikov, pisarjev, notarjev in podobno, ki so imeli dostop do zaupnih podatkov (Pullan, 2002, 13). Celo rubrikatorji svečanih (diplomatskih ipd.) pisem so bili tarča vohunov in sami potencialni informatorji (Preto, 2004, 202).

ALI JE TRISSINOVE KNJIGE LETA 1529 RES TISKAL BARTOLOMEO ZANETTI?

Bartolomeo da Bressa (Brescia) Zanetti iz Casterzaga je tiskal klasične grške knjige, pa tudi liturgične in besedila v moderni grščini. Tiskarstva se je izučil v Firencah pri Filippu Giunti v drugem desetletju 16. stoletja. Nato je živel v Benetkah, leta 1520 pa je v samostanu Fontebuona pri Camaldoliju tiskal knjigo pravil samostanskega življenja in o življenju svetega Romualda. V naslednjih letih je Zanetti sicer tiskal knjige ali vsaj sodeloval pri tiskanju, Laytonova pa domneva, da se po letu 1540, ko je tiskarsko opremo s črkami vred prodal Gabrielu Giolitu de' Ferrariju, njegovo ime v knjigah ne pojavlja več (Layton, 1981, 143). Prav leta 1543 pa je natisnil knjigo, ki z veliko verjetnostjo potrdi, da se za Tolomeom Ianiculom skriva Bartolomeo Zanetti.

Nekatere Trissinove knjige, ki jih je leta 1529 natisnil Zanetti pod psevdonimom Ianiculo, so danes dostopne tudi v Sloveniji (Narodna in univerzitetna knjižnica in Pomorski muzej – Museo del mare Sergej Mašera Piran – Pirano) in v Benetkah (Biblioteca Nazionale Marciana). Z analizo nekaterih dovolj povednih elementov materialne podobe teh knjig bomo skušali pokazati, da jih je natisnil manj pazljiv tiskar z manjšo, verjetno prenosno tiskarsko prešo na en poteg, s skromnim naborom tiskarskih črk, papir pa je naročnikov oziroma avtorjev pisemski papir – značilnosti, ki ustrezajo tako Zanettiju, ki je bil potujoči in priložnostni tiskar, kot Trissinu, ki se je želel predvsem proslaviti, ne da bi v izid knjig vložil

veliko denarja. Seveda se moramo zavedati mej take analize: ker ne poznamo naklade, bi morali pristati na parcialne rezultate, tudi če bi imeli na voljo vse še obstoječe izvode. Morda bi izvodi knjig, ki jih ne poznamo, nudili drugačne sklepe.

PAPIR

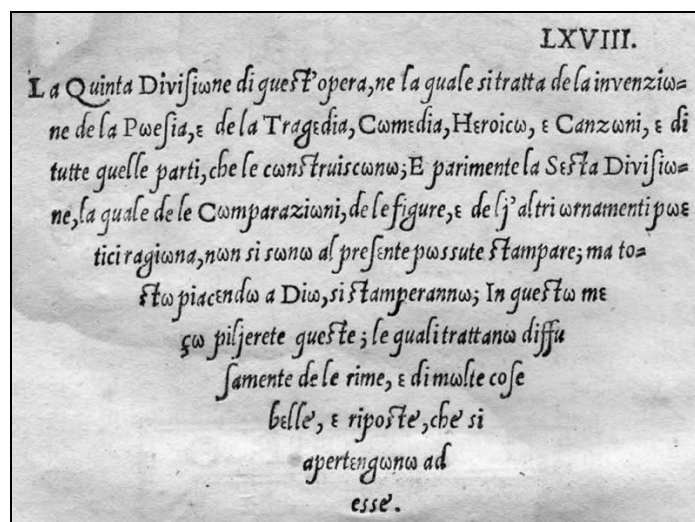
Ročno izdelan papir je ena bistvenih značilnosti antikvarne knjige. Zanj so značilne redkejšje debelejšje in gostejše tanjše vodne črte, vodni znak in pomožni vodni znak, to je sledi papirniškega sita, vidne, če pogledamo papir proti svetlobi, in tako imenovana brada, neravni robovi, ki jih v neobrezanih knjigah zasledimo še v 18. stoletju. Iz smeri poteka vodnih črt in lege vodnega znaka lahko med drugim ugotovimo sestavo snopiča in način prepogibanja tiskovne pole, velikost originalne pole, način postavitve besedila in uporabo različnih vrst papirja pri tisku ene knjige (Zappella, 2001, 99). Prav zaradi podobnosti signeta in vodnega znaka v Trissinovih knjigah iz leta 1529, kar odstopa od siceršnjih navad tiskarjev tistega časa, smo posumili v identiteto tiskarja. Ker je papir predstavljal okoli 50–65 odstotkov stroškov izdaje knjige, so ga tiskarji varčno porabljali in pazili na dinamiko kupovanja: da bi se izognili stroškom nepotrebnega naročanja in vezavi kapitala v zalogah, so kupovali zelo natančno odmerjene količine papirja, ki so jih porabili pred naslednjim nakupom. Najprej so porabili ves papir enega naročila (tipa, kakovosti, dobavitelja), preden so posegli po drugem. Zato lahko z bibliološko analizo izdaje neke knjige oziroma opusa nekega tiskarja v določenem časovnem obdobju odkrijemo več plasti različnih papirjev, ki ustrezajo fazam proizvodnega procesa (Harris, 1998, 302–303; Gaskell, 1985, 142; Fahy, 1995, 46). Papir Trissinovih knjig iz leta 1529 je debelejši od takrat običajnih tiskarskih papirjev in površina bolj grobo obdelana. Večinoma se pojavlja vodni znak, ki je enak tiskarskemu signetu, to je grbu Trissinove rodbine, v manjši meri pa tudi papir drugačne kakovosti, barve in vodnega znaka (neznačilnim za takratne tiskarske papirje). Kaže, da Trissino ni vnaprej poznal obsega in naklade svojih del, ki jih je nameraval natisniti, Zanetti pa ni bil uveljavljen tiskar z možnostjo (rednega ali zadostnega) nakupa papirja.¹⁹ Zanemariti pa ne smemo finančne plati investicije, saj knjige niso bile namenjene prodaji, ampak sodelovanju v tako imenovani črkopisni vojni ter širjenju slave in odličnosti avtorja. Trissino namreč svojih del ni ponujal v branje zaradi zaslužka ali ker bi rad slišal kritike, ampak zaradi občudovanja, ki bi ga z njimi požel (Floriani, 1980, 56). Moral jih je torej podariti. Verjetno je za tisk uporabil

18 O socialnem statusu tajnikov dožve *cancellerije* in častnem mestu na procesijah: Muir, 1984, 40; King, 1989, 91–105.

19 Tudi če je Trissino za tisk svojih del naročil papir boljše kakovosti z vodnim znakom v podobi svojega grba, se je uštel pri nakladi oz. med tiskanjem višal naklado. A v tem primeru, glede na svojo težnjo po odličnosti, bi verjetno poskrbel, da so vsa dela natisnjena na enakem papirju.

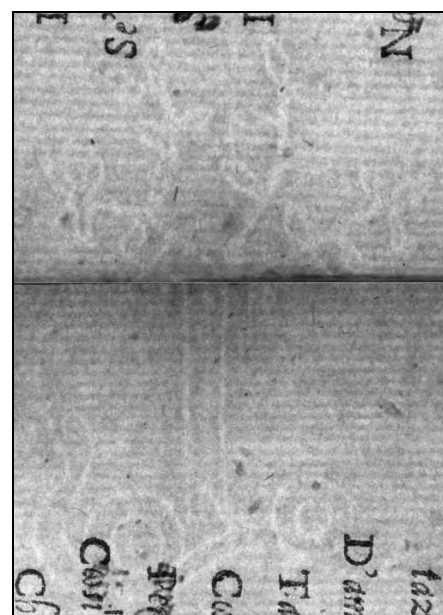
svoj pisemski papir, ki ga je v tem obdobju imel večje količine, saj je bil v letih 1521–1529 spet v papeževi diplomatski službi (Faggin, 1980, 29).²⁰ Da je knjige podarjal, priča tudi navedba v sedmi vrstici na recto

strani 68. lista knjige *La poetica*, kjer bralcu pove, da petega in šestega dela trenutno ni mogel natisniti (morda zaradi pomanjkanja papirja?), torej bo dobil (*piljerete* – prijeti, vzeti, jemati (Šlenc, 1997, 787)) le prve štiri dele.

Sl. 2: Tudi zaradi sedme vrstice na recto strani 68. lista knjige *La poetica* posumimo, da je Trissino knjige podarjal (Trissino, 1529, LXVIIIr).

Fig. 2: The seventh line on the recto side of page 68 of the book *La poetica* is one of the reasons from which one can infer that Trissino used to donate his books (Trissino, 1529, LXVIIIr).

Sl. 3, 4: Trissinov signet z začetnico tiskarja (levo) in vodni znak²¹ (desno) (Trissino, 1529).

Fig. 3, 4: Trissino's signet featuring the printer's initial (left) and Trissino's watermark²² (right) (Trissino, 1529).

²⁰ Vohuni so bili zelo aktivni od maja 1526, ko so se Benetke priključile Cognaški ligi, do bolonjskega mira decembra 1529, ki je zaključil beneško (ponovno) osvajanje terraferme (Preto, 2004, 305).

²¹ Ker je vodni znak pri formatu kvart prav na prepogibu, je slika sestavljena. Razmerje veli kosti obeh slik ne ustreza resnični.

²² In quarto format, the watermark is impressed at the page folding and so the image is composed of two parts. The size of the two figures does not correspond to their real size.

SNOPIČI

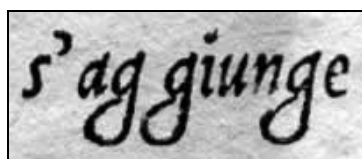
Osnovna enota knjige je tiskovna pola. Snopiči Trissinovih knjig iz leta 1529 so večinoma sestavljeni iz dvakrat prepognjene tiskovne pole z vodnim znakom v obliki rodbinskega grba na prepogibu in vodoravnimi debelejšimi vodnimi črtami, torej je format kvart (4°). Pojavljajo pa se tudi snopiči s papirjem drugačne barve in kakovosti, z drugačnim vodnim znakom in navpičnimi debelejšimi vodnimi črtami (na primer snopiča A in D v knjigi *Dante De la volgare eloquenzia*). V teh primerih je bila torej uporabljena pola drugačne velikosti. Sestava nekaterih snopičev pa kaže, da je bila tiskovna pola že pred tiskanjem razrezana. Vodni znak se namreč pojavlja v nepravilnem zaporedju, snopič C knjige *Dialogo del Trissino intitolato il Castellano* tvorita lista (tako imenovana bifolija) z različno usmerjenostjo vodnih črt, snopič A pa trije listi z navpičnimi in en z vodoravnimi vodnimi črtami. Sklepamo lahko, da je tiskarju v neki fazi dela začelo primanjkovati papirja in je manjkajoče strani natisnil na papirju druge vrste in drugega formata. Sestava snopičev kaže na to, da so pred tiskom tiskovno polo razpolovili (Harris, 2004, LIX), kar je bilo treba samo pri tiskanju s tako imenovano prešo na en poteg, s katero so hkrati lahko tiskali samo stran za stranjo oziroma polovico tiskovne pole, ne pa cele pole naenkrat.²³ Posledica takega tiska na

formatih, manjših od folija (2°), je zato pogosto nepravilno zaporedje listov z vodnim znakom in brez nje-ga (Harris, 1996, 13).

ZAPIS

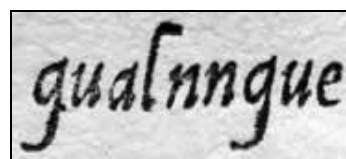
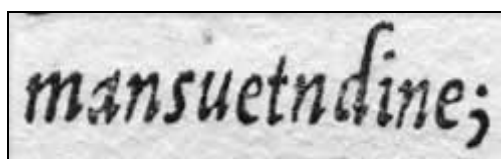
Knjige, ki jih je tiskal Arrighi v Rimu leta 1524, so brez vsakršnih okrasnih elementov, včasih tudi brez naslovne strani, saj so bile namenjene nadaljnji rokopisni obdelavi. Kot Arrighi je tudi Zanetti združeval rokopisno in tiskarsko dejavnost (Richardson, 1999, 8–9), zato so tudi knjige, ki jih je slednji tiskal za Trissina, brez sicer priljubljenih okrasnih elementov (inicialke, vinjete, miniature ...). Možno je, da zanje ni imel tiskarskega materiala, lahko pa jih ni želel uporabiti, ker so bile knjige namenjene bralcu, ki bi jih kasneje dal okrasiti, morda pa je tako želel avtor, da bi bolj poudaril svoje črkopisne zamisli.

V besedilu knjige *La poetica* je občasno uporabljena dvojna tiskarska črka g, pogostejše pa manj estetsko in prostorsko potratnejše zaporedje dveh g-jev, kar je v nasprotju s Trissinovo težnjo po odličnosti. Tudi v drugih knjigah je mnogo zamenjav črk s in f, u in n, b in h, namesto Σ pa je uporabljena za 90° zasukana črka M. Sklepamo lahko, da je tiskarja pestilo pomanjkanje tiskarskih črk.²⁴

Sl. 5: Uporaba ene dvojne in dveh tiskarskih črk za dvojni g (Trissino, 1529, XVIII (f. e3r), VIIv (f. b3v)).

Fig. 5: One double letter and two separate letters were used to print double g (Trissino, 1529, XVIII (f. e3r), VIIv (f. b3v)).

Sl. 6: Tiskarski napaki zaradi uporabe obrnjene tiskarske črke n tudi za u (oz. obratno) (Trissino, 1529, f2r).

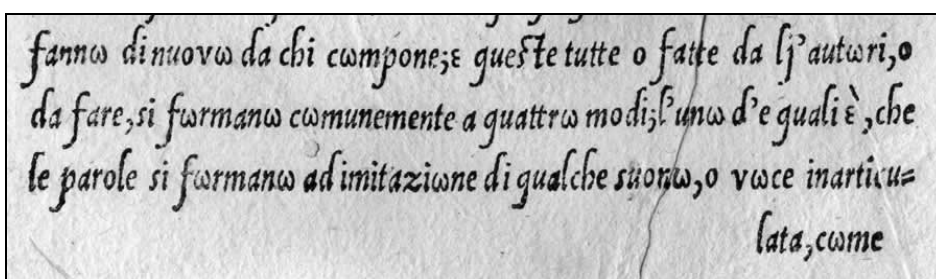
Fig. 6: Two printing mistakes caused by turning the letter n upside down in order to get u (and vice versa) (Trissino, 1529, f2r).

23 Nemogoče je, da bi se dva različna vodna znaka pojavila v istem snopiču, če je sestavljen iz ene same tiskovne pole (Zappella, 2001, 100; 1999, 276–277). Pola je bila torej razrezana že pred tiskom (Prim. Shaw, 1986; Gaskell, 1985, 42). Tak način tiskanja je izviral iz proizvodnje rokopisnih knjig. V podobnem primeru Harris sklepa na ekonomske težave tiskarja (Harris, 1996, 18).

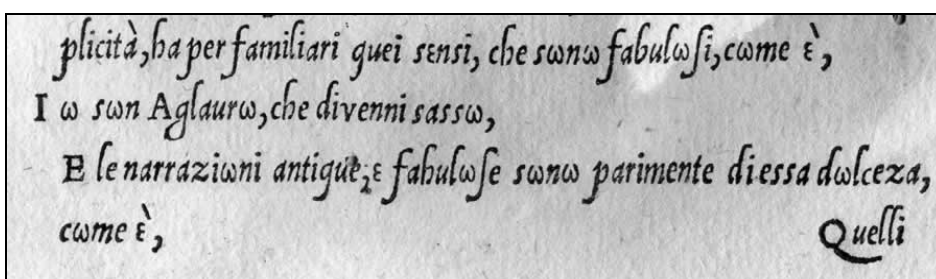
24 Griffith in Seganti, ki obravnavata Trissinovo besedilo Epistola s stališča besedilne kritike in ekdotike, pripisujeta marsikatero spremembo v črkopisu glede na izdajo leta 1524 napakam stavca in manjši pozornosti avtorja oz. (odsotnosti) korektorja (Griffith, Seganti, 1986, 164). Glede na druge značilnosti Trissinovih izdaj leta 1529 pa je to verjetno posledica pomanjkanja (tudi) grških črk.

Tej situaciji najbolj ustreza delo s tako imenovano prešo na en poteg, ki omogoča hitro ponovno uporabo črk in s tem usklajeno delo delavcev na preši in stavcev (prim. Bertoli, 1989, 312; Hellinga, 1986, 167–168). Stavci pa se niso mogli izogniti neprijetnosti, ki jo je povzročal tak "varčen" način tiska. Naenkrat so namreč lahko natisnili samo dve strani, ki sta zaporedni samo na notranji strani snopiča (v primeru kvarta, ki je predmet našega zanimanja, strani 2v in 3r). Stavec je torej v vseh drugih primerih, razen na strani 2v, moral prelom strani stalno prilagajati že natisnjenemu besedilu (prim. Shaw, 1986, 284). Če se besedilo ni končalo natančno tam, od koder se je nadaljevalo na že natisnjenih straneh, je sta-

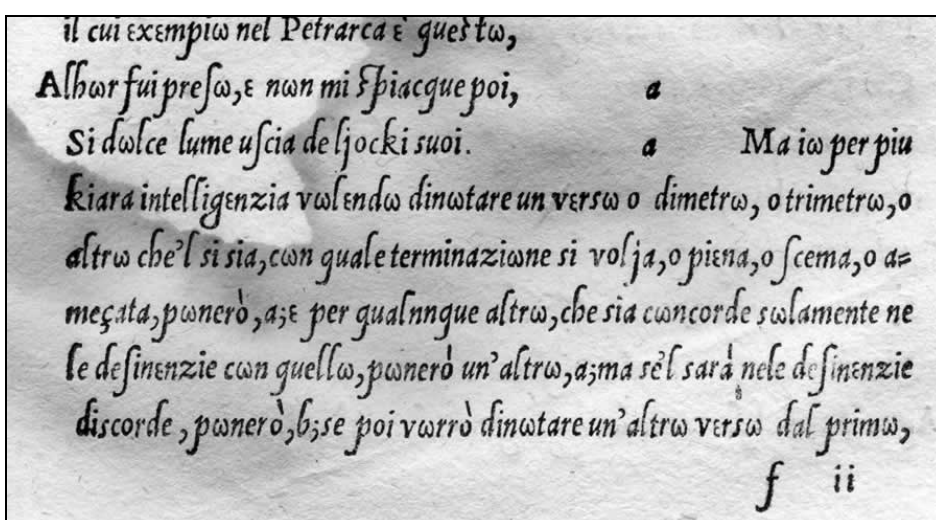
vec imel na razpolago več možnosti: če je prostora ostajalo, je lahko razrešil okrajšave in akronime, vstavil je interpunkcijske znake, večje razmake med besedami ali celo daljšo besedo namesto krajše, če pa je prostora primanjkovalo, je postopal obratno, uporabil je več okrajšav, krajše besede in manjše razmake med besedami, izpuščal je interpunkcijo (Harris, 1998, 307–308). Tudi pri Trissinovih knjigah iz leta 1529 opazimo, da predvsem zadnje vrstice na strani nimajo homogenega dukusa, pogosto so zamaknjene, razmaki med besedami so nesorazmerno veliki ali majhni, v vrstici s kustodami se pogosto znajde beseda, ki tja ne sodi in podobno.

fanno di nuovo da chi compone; e queste tutte o fatte da l'autori, o
da fare, si فرمانو comunemente a quattro modi; l'uno d'e quali è, che
le parole si فرمانو ad imitazione di qualche suono, o voce inarticu-
lata, come

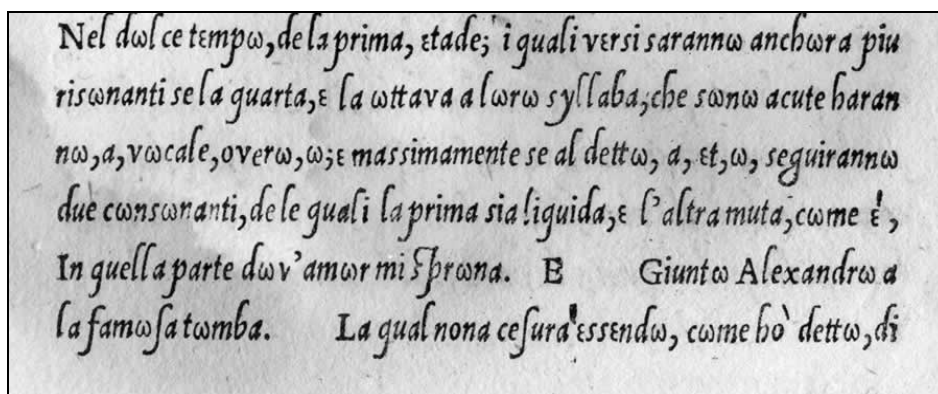
plicità, ha per familiari quei sensi, che sono fabulosi, come è,
Io son Aglauro, che divenni sasso,
E le narrazioni antiche; e fabulose sono parimente di essa dolcezza,
come è, Quelli

il cui esempio nel Petrarca è questo,
Alhor fui preso, e non mi spiacque poi, a
Si dolce lume uscì de li occhi suoi. a Ma io per più
chiara intelligenza volendo dinotare un verso o dimetro, o trimetro, o
altro che l si sia, con quale terminazione si volja, o piena, o scema, o a-
meçata, ponerò, a; e per qualunque altro, che sia concorde solamente ne
le desinenzie con quello, ponerò un' altro, a; ma se l sarà nele desinenzie
discorde, ponerò, b; se poi vorrò dinotare un' altro verso dal primo,
f ii

Sl. 7: Ko je primanjkovalo prostora, je besedilo zasedlo tudi vrstico za kustodo ali se začelo v že zasedeni vrstici (Trissino, 1529, IIIv (f. a4v), VIIIv (f. b4v), XXII (f. f2r)).

Fig. 7: The lack of space was solved by placing the text in the line reserved for the catchword or by starting it in a line already occupied (Trissino, 1529, IIIv (f. a4v), VIIIv (f. b4v), XXII (f. f2r)).

Sl. 8: Ko je prostora ostajalo, so razmake med besedami povečali (Trissino, 1529, XX (f. e4r)).

Fig. 8: Space between words was increased when there was too much space available (Trissino, 1529, XX (f. e4r)).

Knjige so bile torej tiskane s prešo na en poteg, kjer je delovni proces potekal po "formah", straneh oziroma polovicah tiskovne pole. Ker so v severni Italiji poznali večjo prešo, ki je uspešno natisnila celo polo naenkrat, že vsaj od leta 1476, lahko domnevamo, da so manjše preše in nepopolne zbirke tiskarskih črk uporabljali potujoči oziroma priložnostni tiskarji (Zappella, 2001, 242, 390), torej tudi Zanetti.²⁵

ZANETTI SE IZDA SAM: V SLUŽBI AMBASADORJA PELLICIERA – PISAR ALI VOHUN?

Pogosto se zgodi, da šele naključna najdba odpravi morebitne dvome. Tokrat je bil odločilen medmrežni katalog italijanskih tiskov iz 16. stoletja, ki odkriva vsaj dve knjigi, ki ju je Zanetti natisnil po zaprtju tiskarne leta 1540. Poleg zadnje Trissinove knjige iz leta 1548 je to bila tudi leta 1543 natisnjena medicinska knjiga *In Antidotarium*, v kateri se skupaj pojavita Trissinov rodbinski znak kot signet in ime tiskarja Bartolomea Zanettija. Zakaj pa je prav v to knjigo natisnil signet, pod katerega se je štirinajst let prej podpisoval s psevdonimom? Kakšno vlogo je pri tem imel Trissino?

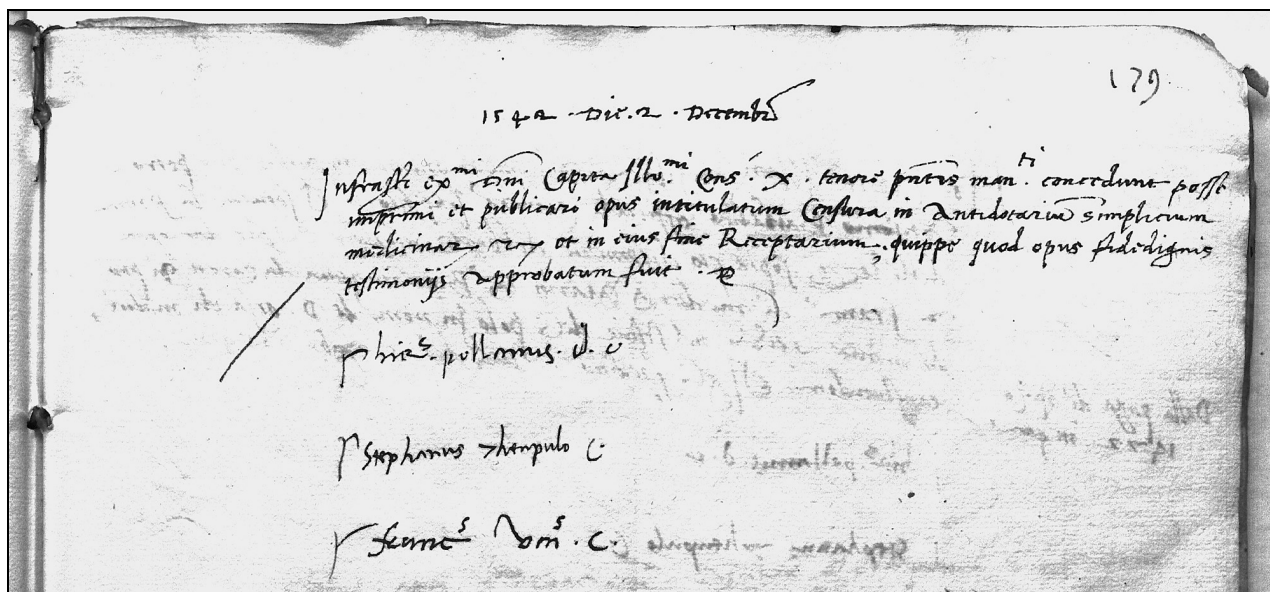
Kaže, da je bil Zanetti ozko povezan s krogom izobražencev, ki so grške knjige prepisovali v hiši francoskega ambasadorja vsaj od smrti doža Loredana (1521) (Stevanoni, 2002, 84). Francija je bila v tistem času odkrita zaveznica Turčije, uporaba grških črk in drugih kaligrafskih elementov pa je izražala bližino idej in naklonjenost bizantinskemu svetu. Tudi arhitektonske značilnosti grških cerkva v nekaterih beneških cerkvah (tudi sv. Mihaela v Muranu) so materializirale težnje tistih patricijskih krogov, ki so v Benetkah videli novi Konstantinopol. Da je bilo prav v teh cerkvenih krogih informacijsko središče protibeneških navez, priča poro-

čilo beneškega oratorja v rimski kuriji iz leta 1525. Junija je namreč papež s pretvezo, da morajo oddati nek znesek denarja in finančno poročilo, v Rim poklical priorje treh muranskih samostanov, med katerimi je bil poleg sv. Salvatorja in sv. Lene tudi sv. Mihael. Beneški obveščevalec v Rimu je uspel ugotoviti, da vzrok za potovanje niso bila finančna poročila, ampak zaupne informacije, *secretissime* (ASV, 2).

O interesni in funkcionalni povezavi med tiskarstvom, grškimi učenjaki in pisarji, medicino ter tajnimi službami priča tudi privilegij za knjigo, ki jo je pod bolj ali manj učinkovito zaščito francoskega ambasadorja v Benetkah Guillaumea Pelliciera, sicer montepellierskega škofa, leta 1536 natisnil Zanetti. To je bila grška priredba zelo popularnega priročnika za razumevanje biblijskih zgodb z naslovom *Fioretti di tutta la Bibbia*, od katere so si založniki obetali velik dobiček. Ker je avtor oziroma prireditelj za grško govoreče občinstvo, Ioannikos Kartanos, v teh letih bil v beneškem zaporu zaradi spora med ortodoksno in uniatsko cerkvijo, za tisk ne bi dobili dovoljenja senata oziroma Sveta desetih. Zato se je kot avtor v prošnji za dovoljenje za tisk in privilegij predstavil Giovanni Francesco Trincavelli, sicer sin založnika (in znanega zdravnika, prevajalca antičnih avtorjev) in korektor grških knjig, ki jih je tiskal Zanetti (Layton, 1981, 139). Samo ugibamo lahko, če je tako želel zaščititi avtorja ali pa tiskarja. Privilegij govori tako (ASV, 3):

Al Zuanfranco Trincavella (...) che havendosi molto affaticato nelli fioretti della biblia in lingua greca vulgar (...) che alcun altro p[er] X anni non possa stamparli in questa città ne' altrove nel Do[minio] suo ne stampati vender sotto pena de pagar d[lu]cati cento et perder li libri.

²⁵ Pri takem načinu dela za anglosaško bibliografijo načeloma velja, da interpunkcija ni rezultat hotenj avtorja besedi la, ampak navad stavcev. S stališča zgodovine jezika pa se najvažnejše dogaja v fazi priprave rokopisa za postavitev tiskovne forme, kar delajo korektorji (Chartier, 2002b, 118).

Sl. 9: Dovoljenje za tisk knjige (*Censura*) *In Antidotarium* (...) (ASV, 5).

Fig. 9: Permission to print the book (*Censura*) *In Antidotarium* (...) (ASV, 5).

Po letu 1539 se je Zanetti vse manj posvečal tiskarstvu, več pa pisarskemu (in morda donosnejšemu obveščevalskemu) delu za francoskega ambasadorja. Sodelovanje je bilo očitno uspešno, saj je leta 1540 vsaj začasno zaprl tiskarno. Prav v tem času pa je španski ambasador v Benetkah Diego Hurtado de Mendoza organiziral vohunsko mrežo, ki je v Španijo, habsburško zaveznico, posredovala informacije o turških vojaških zadevah (Preto, 2004, 119). In prav zanj je kot pisar delal Zanettijev mlajši sin Camillo (Layton, 1981, 138)!²⁶ Bartolomeo je torej dobro poznal krog grških menihov, učenjakov in pisarjev, ki so se ukvarjali tudi z založništvom, prepisovanjem grških knjig in tiskarstvom, očitno pa tudi z obveščevalno dejavnostjo. Knjige je tiskal tudi za Antoniosa Eparchosa, vodjo grške šole v Milanu, ki jo je ustanovil sam Franc I. Slednji je Eparchosu tudi financiral izid nekaterih knjig, ki jih je tiskal Zanetti (Layton, 1981, 143).

A ključ do razumevanja Zanettijeve vloge in razlogov za uporabo psevdonima za tisk Trissinovih knjig leži v knjigi z naslovom *In Antidotarium* (...), kjer se skupaj pojavita Trissinov rodbinski znak in navedba tiskarja Bartolomea Zanettija. Če bi se zadovoljili z ugotovitvijo, da sta bila Ianiculo in Zanetti ena in ista oseba, bi spregledali razloge, zaradi katerih je Zanetti natisnil Trissinov signet v knjigo, s katero le-ta ni imel nobene (očitne) povezave. Ker pa tako ravnanje odstopa od običajne prakse, knjiga obravnava medicinsko problema-

tiko strupov in protistrupov, nastala pa je v krogu grških učenjakov, ki so delali za francoskega ambasadorja, je vredna podrobnejšega pregleda. V italijanskih javnih knjižnicah je vsaj sedem ohranjenih izvodov, eden je dostopen tudi v univerzitetni knjižnici v Bologni v zbirki renesančnega zdravnika (!) Aldrovandija. Na strani a2r beremo, da je knjiga posvečena prav ambasadorju Pellicieru (ki je očitno tudi financiral tisk). Dovoljenje za njen tisk je Svet desetih izdal 2. decembra 1542, nekaj mesecev po razvpiti aferi, imenovani *I Segretari del 1542*, in Pellicierovi vrnitvi v Francijo.

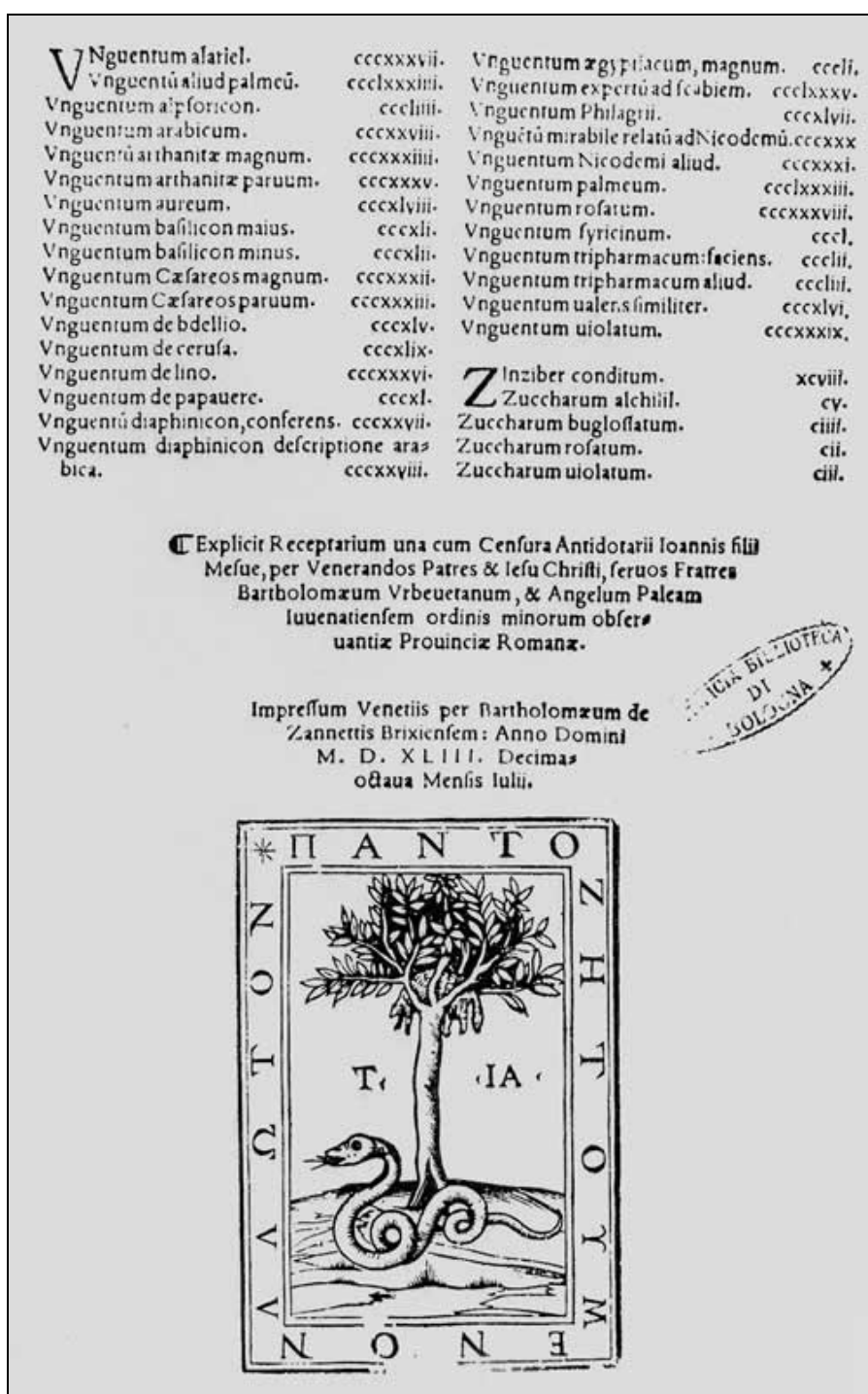
V dovoljenju se Pellicierovo ime seveda ne pojavlja. Odgovornost je moral prevzeti nekdo drug, morda Zanetti sam, ki v zaroto (vsaj uradno) ni bil vpleten.

BEG INFORMACIJ IN ŽENSKA ZGOVORNOST – AFERA I SEGRETARI DEL 1542

Po triletni vojni (1537–1540) so bile Benetke sicer pripravljene odstopiti nekaj ozemlja Turčiji, a pogajalcu Badoerju je Svet desetih zabičal, da se o prepustitvi lahko pogovarja samo v skrajnem primeru. Turški pogajalci pa so že v začetku pogovorov zahtevali vse, kar je Svet desetih v največji tajnosti sklenil žrtvovati v skrajni sili. Badoer seveda ni imel izbire – vrnil se je osramočen in osumljen izdaje, ta mir pa je Benetkam naložil tehten razmislek o novih kolonialnih razmerjih v Sredozemlju (Pedani, 1994, 151). Ko je Svet desetih razpisal nagrado

26 Več o tem ambasadorju v: Cozzi, 1995, 35.

27 Listine procesa v: ASV, 4.

Sl. 10: Kolofon in signet knjige *In Antidotarium* (Bartolomeo da Orvieto, 1543 (f. FF2r)).

Fig. 10: Colophon and signet of the book *In Antidotarium* (Bartolomeo da Orvieto, 1543 (f. FF2r)).

za katerokoli informacijo, ki bi pojasnila neuspeh mirov-
 nih pogajanj, je Girolamo Martolosso, sicer ljubimec
 soproge Agostina Abondia, enega od tajnikov Sveta de-
 setih, razodel vse, kar mu je ženska v intimnih trenutkih
 izklepetala.²⁷ Pellicierju sta skrajne meje Badoerjevih

pogajanj s Turki sporočila Costantino in Nicolò Cavaz-
 za, prvi tajnik Sveta desetih, drugi Senata, oba pa pla-
 čanca francoskega kralja. Po škandalu je Pellicier zbe-
 žal, svoje pisarje pa pustil v nezavidljivem položaju. Kot
 sokrivca so usmrtili tudi župnika z Murana Valierja. Viri

o tej veliki izdaji so skopi, saj je Svet desetih želel kar najhitreje zaključiti sodne procese zaradi neslavne vpletenosti beneških plemiških rodbin in celo svojih članov v umazane posle (Romanin, 1857, 59–63; Preto, 2004, 75–76; 2006, 124).

Medicinska knjiga o pripravi in uporabi strupov in protistrupov, ki so jo na podlagi srednjeveških virov uredili in za tisk pripravili grški učenjaki v francoski ambasadi, tajnem obveščevalnem središču, financiral glavni krivec beneškega neuspeha na pogajanjih s Turki, tiskal pa Zanetti, je torej morala iziti v zelo neugodnem trenutku. Posvetilo nosi datum julij 1542, torej mesec dni pred izbruhom škandala, dovoljenje za tisk pa je bilo izdano šele 2. decembra istega leta. Knjiga ni bila natisnjena pred julijem leta 1543. Zanetti je moral počakati, da so se strasti umirile in govorice polegle. Kot kaže, pa je z uporabo Trissinovega signeta želel doseči zaščito uglajenega književnika in diplomata, ki so mu Benetke že odpustile prohabsturške simpatije, njegov zavetnik Karel V. pa je bil odkrit sovražnik Francije.²⁸ Tudi Trissino je torej moral biti v isti družini ali vsaj v njeni bližini, razen če je tiskarju že prej prepustil lesorezni tiskovni blok lastnega signeta.

SKLEP

Za odkrivanje identitete anonimnega tiskarja smo uporabili bibliografsko analizo in skušali pokazati, da so materialna pričevanja knjige lahko primarni vir za zgodovino tiska ter na ta način shranjenih in širjenih besedil. Zgodovinska relevantnost takega vira pa seveda sloni na dopolnjevanju z drugimi, arhivskimi in drugimi, v tem primeru sekundarnimi viri. Knjiga kot izdelek tiskarskega dela s seboj nosi dokaze takorekoč iz prve roke. V našem primeru je bila pričevalnost njene materialne pojavnosti dragocena zaradi pomanjkanja drugih, na primer arhivskih virov, ki so posebej skromni v primeru raziskovanja vohunstva in drugih tajnih dejavnosti. Seveda je tudi tu pomembno kritično oceniti sam vir in

način, na katerega ustvarja pomen glede na druge zgodovinske vire. Ker navadno ne poznamo naklade knjig, tiskanih v zgodnjih stoletjih tiskarstva s premičnimi črkami v Evropi, moramo vedno upoštevati možnost, da bi analiza izvodov, ki jih ne poznamo ali niso preživeli do današnjih dni, nudila drugačne rezultate. Tudi v isti nakladi je med tiskom lahko prihajalo do sprememb zaradi poškodb črk ali drugih delov tiskarske opreme, cenzure, avtorjevih popravkov, kot smo spoznali v Trissinovem primeru, pa celo zaradi pomanjkanja papirja. Ugotovitve bibliografske analize so neizogibno deduktivne – lastnosti, ki izstopajo iz množice "običajnih", "pravih", statistično dokazljivih in verjetnih, pa so indikativne in morajo zbuditi raziskovalčevo zanimanje. Kljub neznatnemu pomenu za književnost in razvoj črkopisa Trissinove knjige iz leta 1529 izstopajo zaradi materialne pojavnosti: grob in nevsakdanje debel papir, elegantna kurziva z grškimi črkami, odsotnost okrasnih elementov, široki nepotiskani robovi, nepravilen duktus vrstic, vrsta tiskovnih napak in prilagoditev besedila že natisnjenemu na prejšnjem bifoliju in drugo. Prvi dvom v identiteto tiskarja pa je vzbudil vodni znak, ki je zelo podoben signetu. Slednji je navadno založnikov ali tiskarjev, če pa se isti motiv pojavi tudi na papirju, je to manj verjetno, saj so izdelovalci papirja želeli tržiti izdelke s svojim znakom.

Z analizo nekaterih dostopnih izvodov Trissinovitih knjig smo krog možnih tiskarjev uspeli zožiti na potujočega oziroma priložnostnega tiskarja z manjšo tiskarsko prešo in skromnim naborom tiskarskih črk. Na podlagi predhodnih raziskav je bil Trissinov tiskar najverjetneje Bartolomeo Zanetti, a G. Castellani niso zanimali vzroki za anonimnost. Prav tu pa se začne odvijati skrivnosten klobčič, ki odkriva tudi razmerja med pisarji in tiskarji ter njihovo vlogo v tajnih službah. Razloge za anonimnost tiskarja leta 1529 smo našli v vohunskem in zarotniškem okolju, v katerem sta delovala Trissino in Zanetti. Prav enako okolje pa je kasneje povzročilo, da se je ime slednjega pojavilo skupaj s Trissinovim signetom, kar potrjuje identiteto tiskarja.

28 Tudi simbolno se je bilo treba oprati krivde na čustvenem področju, kjer naj bi tak zločin proti državi, izdaja, pustil globoke sledi v vsej plemiški kasti (prim. Boccato, 2002, 208).

SILENT PRINTER TOLOMEO IANICULO. BOOK PRINTED IN THE 16TH CENTURY AS A HISTORICAL SOURCE?

Igor PRESL

Maritime Museum Sergej Mašera Piran, SI-6330 Piran, Cankarjevo nabrežje 3
e-mail: igor.presl@guest.arnes.si

SUMMARY

The author of the article combined findings published in other articles, archival sources and bibliographical analysis of several printed books by the Italian humanist man of letters and diplomat Giangiorgio Trissino in order to dispel the doubts about the identity of Trissino's printer Bartolomeo Zanetti who used the pseudonym Tolomeo Ianiculo to hide his real name when working with Trissino. Bibliographical analysis of material (non-textual) elements of some Trissino's books available nowadays revealed that they were printed in a manner corresponding to Zanetti's printing style. When printing Trissino's works in 1529, Zanetti worked as a travelling and occasional printer without his own movable type, printing press and the possibility of regular supply of paper. All these circumstances were "imprinted" on his books, which allows us to "read" them historically. The author of the article was also interested in the reasons why Zanetti decided to reject the fame he could have shared with Trissino. At that time, printers were usually proud of their work as printing required the mastery of a more advanced technique than manuscript binding. In addition, printed items reached the masses, thus increasing printers' fame and giving them the possibility of transcending their mortality, which was an important goal of a Renaissance man. The reasons for using a pseudonym were much deeper than in the case of Palladio – the pseudonym that Trissino assigned to the promising contractor Andrea di Pietro. They sprang from an environment imbued with espionage and conspiracy, with both characterizing Trissino and Zanetti's lives and work during an intense period marked by war and political intrigues. Only when reading "between the lines", one can put together a feasible and meaningful mosaic out of seemingly unconnected and arbitrary fragments of empirical "facts". What the two protagonists had in common was the knowledge of Greek and acquaintanceship with Greek scholars and medical circles, interest in calligraphy and printing, as well as in all activities necessary for intelligence and other secret services. The real identity of Trissino's printer can be inferred with great certainty from the book on poisons and antidotes that features Trissino's signet and Zanetti's real name. Having been created in the information centre of anti-Venetian alliances during a huge scandal (*I segretari del 1542*) whose main agent – the French Ambassador Guillaume Pellicier – had financed its publication, the book also confirms the suspicion that they were both involved in the intelligence service. Therefore it can be concluded that by using Trissino's signet Zanetti wanted to protect himself as Venice had already forgiven the courteous man of letters and diplomat his pro-Habsburg sympathies.

Key words: analytical bibliography, Venice, watermarks, printers, intelligence, diplomacy, 16th century, scribes

VIRI IN LITERATURA

ASV, 1 – Archivio di Stato di Venezia (ASV), Consiglio dei dieci, secreti (CXS), 1, f. 14v.

ASV, 2 – ASV, Consiglio dei dieci, secreti (CXS), 1, 19r.

ASV, 3 – ASV, Senato terra (ST), 29, 55.

ASV, 4 – ASV, Documenti Turchi (DT), 405–421.

ASV, 5 – ASV, Capi del Consiglio dei dieci (CCX), 12, f. 179r (sodobno številčenje 215).

Alighieri, D. (1529): Dante De la volgare eloquenzia. Vicenza, Tolomeo Gianicolo. Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, D 085D 051 002.

Bartolomeo da Orvieto (1543): In Antidotarium Joannis filii Mesue cum declaratione simplicium medicinarum, & solutione multorum dubiorum, ac difficilium terminorum. Venetiis, per Bartholomaeum de Zannettis. Bologna, Biblioteca universitaria, Aldrovandi Ulisse, A 5540.

Trissino, G. G. (1524b): Epistola del Trissino de le lettere nuovamente aggiunte nella lingua italiana. Roma, Lodov. degli Arrighi. Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, Dramm. D 085D 051 001.

Trissino, G. G. (1529a): Epistola del Trissino de le lettere nuovamente aggiunte nella lingua italiana. Vicenza, Tolomeo Ianiculo. Ljubljana, NUK, 2075.

- Trissino, G. G. (1529b):** Dialogo del Trissino intitolato Il Castellano, nel quale si tratta de la lingua italiana. Vicenza, Tolomeo Ianiculo. Ljubljana, NUK, 2076; Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, D 085D 051 003.
- Trissino, G. G. (1529c):** La poetica. Vicenza, Tolomeo Ianiculo. Piran, Pomorski muzej "Sergej Mašera" Piran, SK 8 TRISSINO; Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, D 085D 051 004.
- Andersen, J. (2002):** Books and readers in Early Modern England: material studies. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Barbieri, F. (1980):** Giangiorgio Trissino e Andrea Palladio. V: Pozza, N.: Convegno di studi su Giangiorgio Trissino. Vicenza, Accademia Olimpica, 191–211.
- Bertoli, G. (1989):** I segni del compositore in alcune copie di tipografia di edizioni fiorentine del XVI secolo: un po' di casistica. La Bibliofilia, 91, 1989, 3. Firenze, 307–324.
- Boccatto, S. (2002):** La pena capitale a Venezia nel primo XVI secolo (1514-1525): percezione e intrecci culturali dai Diari di Marin Sanudo. Acta Histriae, 10, 2002, 1. Koper, 199–222.
- Burke, P. (2004):** Evropska renesansa: središča in obrobja. Modra zbirka. Ljubljana, Založba /cf.
- Campioni, R. (1999):** Osservatore da un altro pianeta: Conor Fahy e il censimento delle edizioni italiane del XVI secolo. V: Harris, N.: Bibliografia testuale o filologia dei testi a stampa? Definizioni metodologiche e prospettive future. Udine, Forum, 205–211.
- Carter, H. (2002):** A view of early typography up to about 1600. London, Hyphen.
- Casamassima, E. (1963):** I disegni di caratteri di Ludovico degli Arrighi Vicentino. Gutenberg-Jahrbuch, 38. Mainz, 24–36.
- Casamassima, E. (1965):** Ancora su Ludovico degli Arrighi. Gutenberg-Jahrbuch, 40. Mainz, 35–42.
- Castellani, G. (1992):** Da Tolomeo Ianiculo a Bartolomeo Zanetti via Giovangiorgio Trissino. La Bibliofilia, 94. Firenze, 171–185.
- Chartier, R. (1994):** The order of books. Readers, authors, and libraries in Europe between the fourteenth and eighteenth centuries. Stanford, Stanford University Press.
- Chartier, R. (2001):** Testi, forme, interpretazioni. V: McKenzie, D. F.: Bibliografia e sociologia dei testi. Milano, S. Bonnard, 98–107.
- Chartier, R. (2002a):** Kratek uvod v problematiko. Monitor ISH, 4, 2002, 1–4. Ljubljana, 111–112.
- Chartier, R. (2002b):** Tekstna kritika in kulturna zgodovina. Tekst in glas, XVI.–XVIII. stoletje. Monitor ISH, 4, 2002, 1–4. Ljubljana, 112–123.
- Cozzi, G., Knapton, M. (1995):** La Repubblica di Venezia nell'età moderna. Dal 1517 alla fine della Repubblica. Torino, UTET.
- Cozzi, G., Knapton, M. (1997):** La Repubblica di Venezia nell'età moderna. Dalla guerra di Chioggia al 1517. Torino, UTET.
- Faggini, G. (1980):** Giangiorgio Trissino e l'Impero. V: Pozza, N.: Convegno di studi su Giangiorgio Trissino. Vicenza, Accademia Olimpica, 23–37.
- Faggini, L. (2002):** Disordini in una famiglia dell'aristocrazia vicentina: i Trissino nella seconda metà del '500. Acta Histriae, 10, 2002, 2. Koper, 285–304.
- Fahy, C. (1995):** Roberto Ridolfi e lo studio bibliologico della carta. La Bibliofilia, 97, 1995, 1. Firenze, 35–57.
- Field, J. V., James, F. A. (1993):** Renaissance and revolution: humanists, scholars, craftsmen and natural philosophers in early modern Europe. Cambridge, Cambridge University Press.
- Floriani, P. (1980):** Trissino, la "questione della lingua", la Poetica. V: Pozza, N.: Convegno di studi su Giangiorgio Trissino. Vicenza, Accademia Olimpica, 53–66.
- Gaskell, P. (1985):** A new introduction to bibliography. Reprinted with corr. New York, Oxford University Press.
- Gilmont, J.-F. (1990):** La Réforme et le livre: l'Europe de l'imprimé (1517-v. 1570). Paris, Cerf.
- Ginzburg, C. (1976):** Il formaggio e i vermi: il cosmo di un mugnaio del '500. Torino, Einaudi.
- Ginzburg, C. (1993):** Microhistory: two or three things that I know about it. Critical inquiry, 20. Chicago, 10–35.
- Griffith, G. T., Seganti, P. (1986):** On some problems of editing the *Epistola* del Trissino de le lettere nuovamente aggiunte ne la lingua italiana. V: Lepschy, A. et al.: Book production and letters in the Western European Renaissance: essays in honour of Conor Fahy. London, The Modern Humanities Research Association, 147–165.
- Harris, N. (1996):** Una pagina capovolta nel "Filocolo" veneziano del 1472. La Bibliofilia, 98, 1996, 1. Firenze, 1–21.
- Harris, N. (1998):** Filologia dei testi a stampa. V: Stussi, A: Fondamenti di critica testuale. Bologna, Il Mulino, 301–326.
- Harris, N. (1999):** Bibliografia testuale o filologia dei testi a stampa? Definizioni metodologiche e prospettive future. Udine, Forum.
- Harris, N. (2001):** Biblia, ovvero l'ottimismo bibliografico. La Bibliofilia, 103, 2001, 2. Firenze, 181–200.
- Harris, N. (2004):** Introduzione: la bibliografia e il palinsesto della storia. V: Tanselle, G. T.: Letteratura e manufatti. Firenze, Le Lettere, IX–LXVIII.
- EDIT16 (2007–05):** Censimento nazionale delle edizioni italiane del XVI secolo (EDIT16). Istituto centrale per il catalogo unico delle biblioteche italiane e per le informazioni bibliografiche. http://edit16.iccu.sbn.it/web_iccu/ihome.htm.
- Jenkins, K. (1995):** Re-thinking history. London – New York, Routledge.

- Jenkins, K. (2000):** A Postmodern Reply to Perez Zagorin. *History and Theory*, 39, 2000, 2. Middletown, 181–200.
- King, M. L. (1989):** Umanesimo e patriziato a Venezia nel Quattrocento. La cultura umanistica al servizio della Repubblica. Roma, Profili.
- Layton, E. (1981):** Notes on some printers and publishers of 16th century modern greek books in Venice. *Θησαυρίσματα*, 18. Venezia, 119–144.
- Lepschy, A. et al. (1986):** Book production and letters in the Western European Renaissance: essays in honour of Conor Fahy. London, The Modern Humanities Research Association.
- Levi, G. (1995):** Nematerialna dediščina: življenjska pot piemontskega eksorcista iz XVII. stoletja. Ljubljana, ŠKUC – Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Logan, O. (1972):** Culture and society in Venice 1470–1790: the Renaissance and its heritage. New York, C. Scribner's Sons.
- Luthar, O. (2007):** Trio za orkester. Resničnost, pripoved in pomen. *Filozofski vestnik*, 28, 2007, 1. Ljubljana, 103–119.
- Maltese, D. (1999):** Bibliografia nazionale italiana retrospettiva: a proposito del censimento delle edizioni italiane del XVI secolo. V: Harris, N.: *Bibliografia testuale o filologia dei testi a stampa? Definizioni metodologiche e prospettive future*. Udine, Forum, 213–218.
- Maniaci, M. (2002):** Archeologia del manoscritto: metodi, problemi, bibliografia recente. Roma, Viella.
- McKenzie, D. F. (2001):** Bibliografia e sociologia dei testi. Milano, S. Bonnard.
- McKitterick, D. (2006):** Print, manuscript and the search for order, 1450–1830. Cambridge, Cambridge University Press.
- Migliorini, B. (1950):** Le proposte Trissiniane di riforma ortografica. *Lingua nostra*, 11, 1950, 4. Firenze, 77–81.
- Morison, S. (1990):** Early Italian writing-books: Renaissance to Baroque. Verona, Valdonega, London, The British Library.
- Muir, E. (1984):** Il rituale civico a Venezia nel Rinascimento. Roma, Il Veltro.
- Muir, E. (1993):** Mad blood stirring: vendetta & factions in Friuli during the Renaissance. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- Nutton, V. (1993):** Greek science in the sixteenth-century Renaissance. V: Field, J. V., James, F. A.: *Renaissance and revolution: humanists, scholars, craftsmen and natural philosophers in early modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 15–28.
- Olivieri, A. (1980):** "Microcosmi" familiari e trasmissione "eretica": i Trissino. V: Pozza, N.: *Convegno di studi su Giangiorgio Trissino*. Vicenza, Accademia Olimpica, 175–190.
- Parenti, M. (1996):** Dizionario dei luoghi di stampa: falsi, inventati e supposti. Firenze, Le lettere.
- Pedani, M. P. (1994):** In nome del gran signore: inviati ottomani a Venezia dalla caduta di Costantinopoli alla guerra di Candia. Venezia, Deputazione di storia patria per le Venezie.
- Piovene, G. (1963):** Trissino e Palladio nell'Umanesimo vicentino. *Bollettino del Centro internazionale di studi di architettura Andrea Palladio*, 5. Vicenza, 13–23.
- Pozza, N. (1980):** Convegno di studi su Giangiorgio Trissino. Vicenza, Accademia Olimpica.
- Preto, P. (2004):** I servizi segreti di Venezia. Milano, Net.
- Preto, P. (2006):** Persona per hora secreta. Milano, Net.
- Pullan, B. (2002):** La politica sociale della Repubblica di Venezia 1500–1620. Roma, Il Veltro.
- Quondam, A. (1980):** La poesia duplicata: imitazione e scrittura nell'esperienza del Trissino. V: Pozza, N.: *Convegno di studi su Giangiorgio Trissino*. Vicenza, Accademia Olimpica, 67–109.
- Reid, D. (2001):** The historian and the judges. *Radical history review*, 80. New York, 135–148.
- Rhodes, D. E. (1995):** Silent printers. London, The British Library.
- Richardson, B. (1999):** Printing, writers and readers in Renaissance Italy. Cambridge, Cambridge University Press.
- Romanin, S. (1853–1861):** Storia documentata di Venezia. Venezia, P. Naratovich.
- Shaw, D. J. (1986):** Setting by formes in some early Parisian greek books. V: Lepschy, A. et al.: *Book production and letters in the Western European Renaissance: essays in honour of Conor Fahy*. London, The Modern Humanities Research Association, 284–290.
- Sherberg, M. (2003):** The Accademia Fiorentina and the question of the language: the politics of theory in ducal Florence. *Renaissance Quarterly*, 56, 2003, 1. New York, 26–56.
- Simonetti, C. M. (1999):** La compagnia dell'aquila che si rinnova: appunti sui consorzi editoriali a Venezia nel Cinquecento. V: Harris, N.: *Bibliografia testuale o filologia dei testi a stampa? Definizioni metodologiche e prospettive future*. Udine, Forum, 219–264.
- Sophocles (1998):** Antigona / Kralj Ojdipus. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Steinberg, S. H. (1955):** Five hundred years of printing. Harmondsworth, Penguin.
- Stevanoni, C. (2002):** La grande stagione dei libri greci. V: Sandal, E.: *Il mestier de le stamperie de i libri: le vicende e i percorsi dei tipografi di Sabbio Chiese tra Cinque e Seicento e l'opera dei Nicolini*. Sabbio Chiese, Grafo, 83–110.
- Stussi, A. (1998):** Fondamenti di critica testuale. Bologna, Il Mulino.
- Šlenc, S. (1997):** Veliki italijansko-slovenski slovar. Ljubljana, DZS.
- Tanselle, G. T. (2004):** Letteratura e manufatti. Firenze, Le Lettere.

Temanza, T. (1778): Vite dei più celebri architetti, e scultori veneziani che fiorirono nel secolo decimosesto. Venezia, C. Palese.

Trissino, G. G. (1729): Tutte le opere di Giovan Giorgio Trissino gentiluomo Vicentino non piu' raccolte. Verona, Jacopo Vallarsi.

Ventura, A. (1964): Nobiltà e popolo nella società veneta del '400 e '500. Bari, Laterza.

Verginella, M. (1995): Od Crocejevih nečakov do mikrozgodovine: spremna beseda. V: Levi, G.: Nematerialna dediščina: življenjska pot piemontskega eksorcista iz XVII. stoletja. Ljubljana, ŠKUC – Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 215–231.

Waterman, S. (1997): Chartier interview. SHARP News, 6, 1997, 4. Baltimore, 4–6

Zappella, G. (1998): Un problema metodologico: l'identificazione di una sconosciuta edizione di Niccolò Gorgonzola con errata data di stampa. Accademie e biblioteche d'Italia: Annali della Direzione generale delle accademie e biblioteche, 66, 1998, 1. Roma, 5–20.

Zappella, G. (1999): Un rebus tipografico: fascicolo apparente e fascicolo strutturale in un'edizione napoletana del seicento. V: Harris, N.: Bibliografia testuale o filologia dei testi a stampa? Definizioni metodologiche e prospettive future. Udine, Forum, 269–294.

Zappella, G. (2001): Il libro antico a stampa: struttura, tecniche, tipologie, evoluzione. Milano, Editrice bibliografica.

original scientific article
received: 2007-11-12

UDK 27-726-46:94(497.4Koper)"1660/1680"

LE VISITE PASTORALI DEL VESCOVO FRANCESCO ZENO NELLA DIOCESI DI CAPODISTRIA (1660–1680)

Roberta VINCOLETTA

Unione Italiana, SI-6000, via Župančič 39

e-mail: robertav@email.si

SINTESI

In questo contributo verrà posta particolare attenzione all'opera pastorale di Francesco Zeno, candiotto di nascita ma di origine veneziana, il quale è stato vescovo della diocesi di Capodistria dal 1660 al 1680.

Oggetto della ricerca saranno la lettura e l'analisi delle cinque visite pastorali che egli condusse, al tempo del suo vescovado, nella diocesi capodistriana e lo studio ed il confronto con la sua relazione ad limina.

Attraverso questo lavoro sarà possibile venire a conoscenza dei diversi aspetti della storia della chiesa locale e, più in generale, dell'intera comunità.

Dalle fonti utilizzate emerge il quadro di una diocesi molto tranquilla, senza particolari problemi, dove l'opera del vescovo, con le sue ripetute e puntuali visite, si mostra attenta ai problemi, pazientemente intesa a migliorare l'efficacia dell'azione pastorale.

Parole chiave: Seicento, diocesi di Capodistria, Francesco Zeno, visite pastorali

PASTORAL VISITS OF THE BISHOP FRANCESCO ZENO IN THE DIOCESE OF KOPER (1660–1680)

ABSTRACT

This paper emphasises the pastoral work of Francesco Zeno, born in Candia (Crete), but originally from Venice, who was Bishop of the Diocese of Koper from 1660 to 1680.

The paper includes the reading and analysis of the five pastoral visits made by Zeno to the Diocese of Koper during his episcopate, a study as well as a comparison with his ad limina report, from which it will be possible to learn about different aspects of the history of the local church and, more generally, of the entire community.

The sources used prove that this was a very peaceful diocese, without any particular problems. The Bishop repeatedly and punctually visited it; he paid attention to the problems, and patiently tried to improve the effectiveness of pastoral action.

Key words: seventeenth century, Diocese of Koper, Francesco Zeno, pastoral visits

INTRODUZIONE

Sono molti gli aspetti della storia di Capodistria, e più in generale dell'Istria, che anche al giorno d'oggi devono essere approfonditi, svelati e studiati. È in questa direzione che si muove questo mio lavoro.

Ho voluto qui presentare l'opera pastorale di Francesco Zeno, candiotto di nascita ma di origine veneziana, vedendo in particolare le cinque visite pastorali che dal 1660 al 1680 condusse nella diocesi capodistriana in qualità di suo vescovo. Ho lavorato quindi sui verbali di visita e sulla relazione *ad limina*, conservati nella Biblioteca del seminario vescovile di Trieste nell'archivio della diocesi di Capodistria.

L'attenzione maggiore è ovviamente dedicata all'analisi e alla presentazione della situazione, alla realtà diocesana ed alle condizioni in cui versavano il territorio e le comunità nel periodo preso in esame. Infine ho analizzato e illustrato gli interventi ed i provvedimenti che il vescovo, sulla scorta delle numerose informazioni ricavate dalle sue visite, intraprese nell'intento di correggere errori, inefficienze e inadempienze riscontrate. In definitiva si trattava effettivamente di "conoscere per governare" (Nubola, 1993).

LE VISITE PASTORALI

Le visite pastorali sono ispezioni periodiche, volute e regolate dal diritto canonico, per mezzo delle quali il vescovo prende conoscenza diretta e personale delle condizioni del territorio a lui affidato, per rilevarne i bisogni e provvedervi con carità e zelo. La visita pastorale è stato uno strumento privilegiato per la conoscenza della diocesi già in epoca medievale; con il Concilio di Trento però, la visita venne rivalutata (Baratti, 1989, 17-18). Si decretò infatti nella XXIV Sessione del Concilio di Trento (1563), che il vescovo non doveva tralasciare di visitare personalmente la propria diocesi; nel caso in cui ne fosse impedito, tale compito doveva venir assolto dal vicario generale o da un visitatore. Oltre a ciò, se il vescovo non riusciva a visitarla completamente ogni anno in tutta la sua estensione, ne doveva visitare almeno la maggior parte in modo che nel giro di due anni la visita potesse venire ultimata (Alberigo et al., 1991, 761-762). Grazie alle pressioni della curia romana, in epoca postridentina le visite si fecero sempre più frequenti e attente, venendo così a costituire una fonte non episodica, qualitativamente e quantitativamente importante per lo studio dei territori interessati.

La visita pastorale dopo il Concilio di Trento sottolineò fortemente la sua natura spettacolare attraverso un'attenta coreografia in cui niente venne lasciato al caso, infatti veniva inaugurata con un cerimoniale solenne, ricco di rituali irti di simbologie educative ed esemplari, che mirava a rinsaldare il prestigio del

visitatore e, nel contempo, a coinvolgere più direttamente la popolazione interessata dall'ispezione (Rizzo, 1999, 312).

Il visitatore doveva compiere una *visitatio rerum* ed una *visitatio hominum*:

Con la *visitatio rerum* il visitatore verifica lo stato degli edifici, il loro arredo, il loro decoro. Quindi, passa in rassegna le rendite della chiesa e la loro amministrazione. L'accertamento mira a garantire che quanto attiene di diritto alla chiesa ed al culto sia conservato e tutelato con cura.

Con la *visitatio hominum* il visitatore esamina i chierici (e chiunque abbia rapporti col personale ecclesiastico), ne verifica la condizione canonica, l'osservanza degli obblighi, giungendo ad investigare attentamente nelle pieghe della vita morale ed abitudinaria del clero. Talvolta ne verifica il livello culturale.

Infine il visitatore esamina anche la condotta dei laici. Fidandosi molto spesso delle informazioni del clero, si interessa dell'osservanza dei comandamenti della chiesa, della morale, della religiosità popolare e delle associazioni laicali. Alla fine della visita vengono emessi i decreti particolari per ogni parrocchia e i decreti generali per la diocesi, tesi a correggere errori, inadempienze e confusioni (Baratti, 1989, 20-21).

I visitatori si servivano di un questionario, il cui prototipo è stato formulato già dal Concilio di Trento e che tra il Seicento e il Settecento venne perfezionandosi, raffinandosi e precisandosi con sempre nuove tematiche di visita.

Le visite pastorali quindi risultano essere importanti e preziose fonti storiche ma anche, discusse soprattutto per il carattere parziale e altamente mediato del documento. Le notizie e le informazioni offerteci dal documento non vanno accettate acriticamente e occorre essere consapevoli dei limiti di questo tipo di fonte. Oltre a una certa schematicità nella stesura dei verbali, un limite importante è costituito dal carattere unilaterale del documento, in quanto espressione del punto di vista dell'autorità ecclesiastica e quindi non dei fedeli (Schwarz, 1993, 349-350). Si deve a volte tenere conto dei silenzi e delle inesattezze dei rapporti stesi dai visitatori. I documenti delle visite pastorali, ancor prima di illuminarci sulla situazione religiosa della parrocchia, ci parlano degli orientamenti pastorali del vescovo, in quanto è lui a dare alla visita una particolare impostazione (Baratti, 1989, 22-23). Attraverso la lettura di tali documenti si possono cogliere la sua sensibilità, il suo ideale pastorale, la sua formazione intellettuale e il suo rigore morale (Turchini, 1990, 106).

FRANCESCO ZENO E LA DIOCESI DI CAPODISTRIA

Tra i vescovi capodistriani del XVII sec. indubbiamente Francesco Zeno fu quello che giunse da più lontano, dall'isola di Candia, possedimento veneziano

fin dal 1204, e che fu costretto abbandonare con il sopraggiungere dei turchi (guerra di Candia). Zeno fu chiamato a reggere la diocesi di Capodistria dopo la morte, avvenuta nel 1659, del vescovo Baldassare Bonifacio proveniente da Rovigo.

Francesco Zeno era stato canonico e poi vicario generale della chiesa cretese (Naldini, 1967, 107-108). Aveva fin da giovane manifestato l'interesse per gli studi eruditi e per le lettere che lo accompagnò per tutta la sua vita (Negri, 1816, 24-25). Probabilmente però il suo impegno maggiore in questo settore, fu costituito dal completare l'opera *De' Commentari storico-geografici della Provincia dell'Istria*, già iniziata dal vescovo di Cittanova, Filippo Tommasini (Zeno, 1785; Ughelli, 1973, 394). Fu tra l'altro uno zio premuroso nei confronti dei suoi tre nipoti (tra i quali va ricordato Apostolo Zeno, poeta cesareo alla corte di Vienna), rimasti orfani di padre in giovane età, suo fratello, dei quali ebbe cura, pensò e provvide a loro anche in punto di morte. Non meno attaccamento dimostrò nei confronti della sua diocesi, Capodistria, la quale resse per venti anni, fu consacrato dal papa Alessandro VII il 16 febbraio 1660 (Eubel, 1940-1968) e si spense a Venezia il 14 agosto del 1680 (Naldini, 1967).

Il vescovo si trovò ad operare in una diocesi, quella capodistriana di modeste dimensioni, che nel XVII sec. contava quindici parrocchie, un capitolo cattedrale con sede a Capodistria e due capitoli collegiati rispettivamente ad Isola e a Pirano ognuno dei quali formato da un numero definito di canonici e dignità. Fin dalla sua fondazione la diocesi era formata dai territori compresi tra i fiumi Risano e Dragogna, con qualche località oltre all'uno e all'altro (Bonifacio, 1896, 8). Nel corso del Seicento si verificò nella diocesi capodistriana, come del resto in tutta l'Istria e nella penisola italiana, la suddivisione delle diocesi in minori circoscrizioni, vale a dire in vicariati foranei (Davia, 1996-97). La diocesi di Capodistria, oltre alla sede vescovile, risultò quindi divisa in quattro vicariati foranei: Pirano e la cappellania di Salvore; Isola; Covedo con le parrocchie di Socerga, Trusche, Maresego, Villa De Cani, S. Antonio, Antigiano e Risano; Carcauze con le parrocchie di Monte, Corte d'Isola, Costabona, Pagnano, Castelvenero (Pesante, 1893, 130-131).

Nel corso del '600 la diocesi conobbe una difficile situazione finanziaria, dovuta anche al riapparire e all'estendersi della peste (1630-31), quindi le entrate di cui disponevano i vescovi ed il rimanente clero erano basse al punto da rendere difficile il regolare svolgimento dei loro compiti e a volte perfino molto al di sotto del minimo indispensabile per una vita decente (Davia, 1996-1997, 33). La diocesi agli inizi degli anni Sessanta del '600 contava una popolazione di 13.000 abitanti (Zeno, 1870, 7).

Il vescovo Zeno pur ritrovandosi sprovvisto dei suoi beni e del suo patrimonio, e mandato in una diocesi, quella capodistriana, che a sua volta era economicamente debole, riuscì nel corso degli anni di vescovado a sensibilizzare alcune delle famiglie più in vista della città, come ad esempio la famiglia Zarotti, la quale contribuì dei fondi che il vescovo con un suo decreto eresse a prebenda canonica (1663) (Petronio, 1880, 9).

LE VISITE PASTORALI SVOLTE DAL VESCOVO FRANCESCO ZENO NELLA DIOCESI DI CAPODISTRIA

Il vescovo Zeno compì durante il suo vescovado cinque visite pastorali nella sua diocesi, nei seguenti archi di tempo: la prima da settembre del 1660 ad aprile del 1662, la seconda da gennaio ad agosto del 1664, la terza da marzo del 1668 a giugno del 1670, la quarta da aprile del 1672 a giugno del 1674 e la quinta da luglio del 1677 ad agosto del 1678. Le prime quattro furono compiute nella loro totalità, ovvero visitò l'intero territorio compreso nella diocesi, nella quinta ed ultima invece si limitò a visitare le chiese delle città di Capodistria, Isola, Pirano e la parrocchia di Salvore; probabilmente ciò fu dovuto al fatto che negli ultimi anni della sua vita fu cagionevole di salute (Negri, 1816, 28).

Dai verbali emerge chiaramente che il vescovo Zeno fu personalmente presente in queste sue visite accompagnato sempre dalla sua corte. I viaggi venivano svolti a cavallo o in barca ove possibile, a volte però impediti e quindi rimandati a causa del mal tempo ma anche, come risulta tra l'altro dalla relazione *ad limina*, causa la povertà delle comunità (Zeno, 1870, 1). Non mancarono nei verbali descrizioni alquanto dettagliate di tutto l'apparato processionale legato alla visita, ciò sta a testimoniare che ormai lo stile controriformista, almeno in questo, si era ormai radicato.

I verbali delle cinque visite sono ricchi di pagine in cui vengono riportati interrogatori fatti sia agli ecclesiastici sia ai laici. Le domande poste dallo Zeno nella prima visita al clero delle tre città di Capodistria, di Isola e di Pirano che a quelli dimoranti nelle quindici parrocchie, hanno un carattere propriamente conoscitivo – informativo, avvenendo a distanza di circa sei mesi dalla nomina a vescovo in un territorio a lui del tutto nuovo. Fu sua abitudine, in tutti e tre i capitoli, quello cattedrale e nei due collegiati, riunire i rispettivi canonici informandosi sugli aspetti fondamentali e basilari riguardanti il loro operato e la loro esistenza mediante un questionario non sempre riportato. Nelle quindici parrocchie oltre ad interrogare i parroci e i cappellani, sentì diversi fedeli delle confraternite, attraverso i quali sondava l'attività e la morale del parroco e verificava la presenza o meno di fedeli sospetti di aver commesso atti contrari alla morale religiosa.

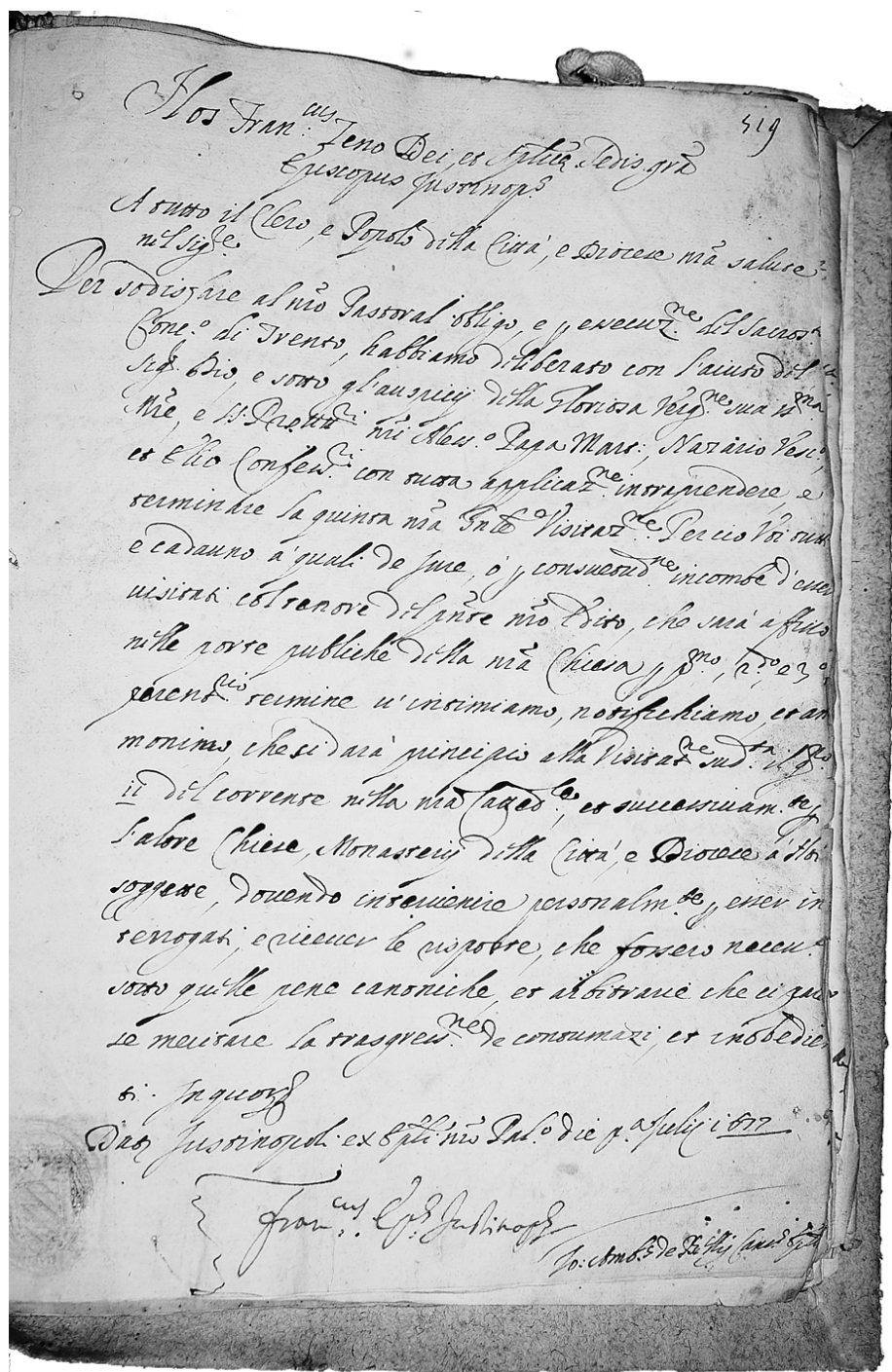

Fig. 1: Proclama della V visita pastorale del 1677 (BSTs, 2) (foto: R. Vincoletto).
 Sl. 1: Razglas petega pastoralnega obiska iz leta 1677 (BSTs, 2) (foto: R. Vincoletto).

Nel visitare le parrocchie il vescovo e i suoi collaboratori naturalmente non esaminarono solamente le chiese ma anche i sacerdoti incaricati della cura della popolazione rurale, in primo luogo i parroci e in due casi anche i cappellani. Nel corso delle sue cinque visite

egli compì cinquantanove interrogatori: tra gli interrogati cinquantasette erano parroci e due erano i cappellani. Alcuni di questi ecclesiastici vennero esaminati più d'una volta, questo perché il vescovo li ritrovò nelle visite successive sempre nella stessa parrocchia o in

altre parrocchie e, anche se erano stati già in passato sentiti, ciò non fu un valido motivo per non interrogarli, anche perché le visite si svolsero a distanza di alcuni anni, quindi certe cose potevano essere cambiate nella vita del sacerdote, oppure potevano essere cambiati i parametri e i criteri di visita adottati dal vescovo. In tutte le cinque visite il vescovo si mostrò molto interessato ad indagare su diversi aspetti relativi all'operato e "*de vita et moribus*" dei preti cercando di conoscere a fondo il clero che operava nelle sue parrocchie. Dall'interrogatorio a questi preti dislocati nelle parrocchie della diocesi di Capodistria, ricaviamo alcune notizie riguardanti la loro identità, il loro stato clericale e a volte anche sulla loro provenienza. Causa i pochi dati a disposizione, si possono solo sommariamente definire le zone o meglio le aree di provenienza del corpo ecclesiastico parrocchiale. Per lo più da quel che emerge possiamo dire che provenissero soprattutto da luoghi posti fuori dalla diocesi. Si tratta infatti di sacerdoti provenienti per lo più dall'Istria (Portole, Visinada, Montona, Pingente, etc.), ma abbiamo anche casi più rari di provenienza dal Quarnero (isola di Veglia), dalla Dalmazia (Zara) e dal Friuli. Operavano nel territorio anche sacerdoti di provenienza diocesana (Capodistria e zone limitrofe), dai dati in possesso però si trattava di un numero limitato.

La situazione economica delle parrocchie non era certamente delle più invitanti, la rendita infatti di queste chiese era per lo più costituita da prodotti naturali, un numero precisato di "orne" di vino e di olio e di "staie" di frumento e di biada, una parte ricavata da campi propri e l'altra contribuita dalle confraternite o/e dai parrocchiani. A ciò si potevano aggiungere dei contributi in denaro versati dalle confraternite in cambio di un numero precisato di messe che il sacerdote doveva celebrare, inoltre c'erano le offerte date in occasioni di battesimi, matrimoni e sepolture. Soprattutto nella prima visita il vescovo si informò dai parroci sul reale assetto economico esistente nelle loro parrocchie e nelle visite successive si fece aggiornare la situazione. Il vescovo nella prima visita, e nelle successive solo per i parroci nuovi, eseguì in primo luogo il controllo relativo al loro stato clericale e sull'avvenuta ordinazione controllando le cosiddette "lettere formate e dimissorie". Dei trentuno parroci nuovi visitati nel corso delle cinque ispezioni, diciassette al momento della visita si fecero trovare in possesso delle loro patenti delle ordinazioni (in un solo caso il parroco, precisamente della parrocchia di Carcase, risultò mancare qualche patente nella seconda visita, al che rischiando la sospensione, nella terza visita le presentò tutte), undici risultarono averle o smarrite, o dimenticate, o conservarle altrove, o averne solo alcune; a tre invece non venne posta tale domanda. Va notata la stranezza del fatto, anche perché, ormai in pieno Seicento, il possesso, la visione e la verifica di tale documentazione era cosa consolidata e ordinaria. Questo controllo tipicamente burocratico ebbe una grande

importanza, in quanto in tal modo si stabiliva tra l'altro la centralità del controllo vescovile su tutto il clero secolare in cura d'anime.

Ai parroci che il vescovo Zeno incontrò nelle sue visite non chiese mai di presentare il loro *curriculum studiorum*. Quindi non abbiamo nessuna informazione su dove e su cosa avessero studiato e se avessero conseguito alcun titolo. L'unica domanda di carattere culturale che rivolse ai suoi parroci riguardava l'esame dei libri da loro posseduti e questo per evitare che circolassero opere proibite e se, tra quelle ammesse possedute, alcune fossero da aggiornare. Nel corso delle visite non venne fatta neppure alcuna prova della conoscenza della lingua latina. Dai dati in possesso si può a grandi linee dedurre che l'aggiornamento culturale e religioso non fosse tra le necessità maggiormente sentite dai parroci in un quadro generale di semplice povertà.

Il vescovo verificò anche le conoscenze possedute dai singoli parroci e cappellani in merito all'amministrazione dei sacramenti, a questioni pratiche, piuttosto che dottrinali vere e proprie. Lo scopo era quello di verificare se questi preti fossero in grado di offrire ai parrocchiani almeno una cura d'anima basilare. Grande importanza assumeva in questa indagine il sacramento della confessione, e in tutti gli interrogatori fatti ai parroci nelle sue visite si batté su questo. Sembrava assumere un'importanza quasi superiore a quello della comunione ed era fondamentale per il vescovo che i laici si confessassero almeno per la festività di Pasqua. Ciò avveniva probabilmente perché, mediante la confessione, il sacerdote stringeva un rapporto più stretto con i fedeli, così poteva più facilmente verificare, controllare possibili errori e devianze, quindi intervenire su chi si allontanava dalla retta via. Il vescovo comunque non verificò mai il "*modus confitendi*" utilizzato dai parroci. In un solo caso ammonì un parroco, Zuanne Busich, della parrocchia di Monte, nella quarta visita, al quale consigliò di ascoltare le confessioni dei suoi parrocchiani con paterna carità e non più impaurirli col dire loro di essere dannati e che il diavolo gli avrebbe portati via, perché in tal modo non faceva altro che spaventarli e rischiava che finissero col tralasciare di confessarsi (BSTs, 3).

Dai verbali emerge che l'amministrazione dei sacramenti agli infermi, tra cui soprattutto la comunione, era sentito, prima di tutto dal popolo, e anche dai parroci, come un dovere fondamentale, che cercarono di svolgere con grande zelo. Il vescovo Zeno verificò in tutte le visite se i parroci compissero i loro doveri di assistenza agli infermi e ai moribondi e se qualcuno fosse stato lasciato morire senza il dovuto conforto sacramentale. Verificato infine anche il modo utilizzato dai parroci nel portare la comunione agli infermi; nulla doveva essere lasciato al caso, bisognava seguire il cerimoniale solenne nei minimi dettagli per dare grande rilievo e impatto. I parroci, i cappellani e i curati che operavano in queste

parrocchie, svolgevano spesso e volentieri solo i compiti basilari, celebravano le messe e amministravano i sacramenti agli infermi. La predicazione non veniva svolta regolarmente così come l'insegnamento della dottrina cristiana ai bambini. Alcuni parroci, da quanto risulta dai verbali, impartivano regolarmente il catechismo, altri invece solo durante il periodo della Quaresima e altri ancora non lo svolgevano affatto adottando diverse scuse per questa loro inadempienza. Fu impegno costante del vescovo ribadire a questi parroci l'importanza e il ruolo primario della predicazione e della dottrina cristiana nella creazione di un buon cristiano. Spesso i suoi sforzi non convogliarono in grandi successi.

Egli nella relazione *ad limina* definì alcuni di questi suoi parroci come rozzi e poco abili nella cura delle anime e che facilmente intercorrevano nel peccato (Zeno, 1870, 7). Molti di loro infatti avevano il vizio del bere, suscitando maggior o minor scandalo tra la popolazione che avevano in cura. In alcuni più di altri però, tale vizio, li aveva portati a commettere gravi errori nello svolgimento dei loro doveri religiosi. Su trentuno chierici, tra parroci e cappellani, operanti nelle quindici parrocchie, durante le quattro visite, nove vennero accusati o sospettati di concubinato, di cui quattro risultavano recidivi; inoltre, di questi nove, furono quattro quelli il cui stato di concubinato fu confermato. In più per alcuni di questi si sospettava anche la paternità di uno o più figli. Nei loro confronti il vescovo reagì ammonendoli e ricordandoli i loro primari doveri, cercando di riportarli sulla retta via. Fu un atteggiamento il suo al quanto mite, la cui spiegazione in parte possiamo ricercare nella relazione *ad limina*. Egli constatò la grande diffusione della lingua illirica tra le popolazioni delle sue parrocchie, e rilevò anche la mancanza di parroci conoscitori di tale lingua (Zeno, 1870, 7). Quindi egli, probabilmente spinto dall'idea di dover garantire a tali popolazioni, almeno un minimo di amministrazione e cura religiosa, fu costretto a tollerare simili parroci, come egli stesso riportò, e imporre a loro delle pene molto miti. Va ricordato che a quel tempo non esisteva nella diocesi di Capodistria un seminario atto a istruire i religiosi; problematica questa che fu sentita anche da altri vescovi passati e dallo stesso Zeno, e che fu impossibile attuare probabilmente proprio a causa della povertà e mancanza di mezzi finanziari nella diocesi. Bisognerà attendere il 1710, quando il vescovo Paolo Naldini inaugurò il tanto atteso seminario "*Italo-sclavorum*" (Davia, 1996-97, 99).

Un altro problema a cui il vescovo cercò di porre

riparo fu quello della non residenza, tematica questa a lungo discussa al Concilio di Trento e che si era cercato di risolvere con tutta una serie di riforme. Va detto comunque che nei vent'anni in cui fu vescovo Zeno e durante le visite che compì non si scontrò molto spesso con abusi in questa materia. Ormai la maggior parte dei parroci interrogati risiedeva nelle case parrocchiali e si allontanava nei tempi limite concessi, quando ciò avveniva, solitamente si faceva sostituire in modo tale che la popolazione non soffrisse dal punto di vista religioso. Al contrario il parroco di Risano non risiedeva in parrocchia solo perché privo di casa parrocchiale, quindi viveva sempre in città. Troviamo anche il caso di Salvore, il cui parroco per questioni economiche preferiva abitare a Pirano e quindi, con l'arrivo della brutta stagione, spesso non si recava a celebrare le messe, con grande sofferenza della popolazione. Il vescovo comunque in questi due ultimi casi si limitò ad intervenire con degli ammonimenti.

Molte le persone laiche che il vescovo Zeno incontrò nell'arco delle sue visite soprattutto durante l'ispezione delle sue parrocchie, così che grazie alle loro testimonianze possiamo conoscere meglio le comunità. Si tratta di una popolazione mista, spesso infatti sono testimoniate nell'entroterra persone che parlavano la lingua slava, a volte definita come illirica, oltre che l'italiano, e persone che conoscevano solamente la lingua slava, ed il vescovo in tal caso si servì di interpreti. Le tre città costiere, nonché centri maggiori, Capodistria, Isola e Pirano si presentarono invece come compattamente italiane, i cognomi infatti, non solamente dei laici ma anche di tutti i sacerdoti, testimoniano questa forte e radicata matrice. Già il vescovo Baldassare Bonifacio, predecessore del vescovo Zeno, venne a conoscenza, attraverso le visite pastorali, della presenza ed il peso degli slavi, così che, mentre agli inizi egli aveva obiettato contro l'uso della lingua slava nella liturgia, in seguito a suppliche e richieste da parte della popolazione, la accettò.¹ Dai verbali esaminati non emerge nessun atteggiamento di sorpresa o intolleranza verso questa popolazione e le loro esigenze linguistiche nel culto da parte dello Zeno.

Le visite ci rimandano il quadro di una realtà povera ma nonostante ciò religiosamente vivace sia nei villaggi sia nelle città. A fronte di un numero esiguo di abitanti per villaggio le forme associative dei laici, ossia le confraternite, erano molto diffuse e si prendevano cura di altari, o anche di intere chiese. Va detto inoltre che, anche se in pochi casi riscontrati, alcuni altari e chiese

1 In relazione a ciò va ricordato che al concilio provinciale convocato dal patriarca Barbaro e svoltosi a Udine nel 1596, tra i decreti votati dai vescovi e i loro procuratori e poi approvati da Roma, ci fu anche quello che concedeva una prima autorizzazione ufficiale dell'uso della liturgia slava nelle diocesi istriane. Si decise che il Breviario ed il Messale in lingua illirica dovessero venir riveduti ed emendati con diligenza. Anche se tutto ciò fu approvato, il patriarca Barbaro non rinunciò a ribadire esplicitamente il proprio favore per il rito romano, che si sarebbe dovuto diffondere, col tempo, anche presso il clero slavo dell'Istria (Trebbs, 1999).

erano mantenuti direttamente dal comune. Pur essendo alquanto numerose e diffuse, queste confraternite non erano certo economicamente benestanti, soprattutto nei villaggi, infatti nel corso delle visite si riscontrarono casi registrati di altari abbandonati e trascurati, ma anche di intere chiese abbandonate e decadenti proprio per la mancanza di beni per mantenerle. In questi frangenti il vescovo volle parlare direttamente con i curatori per accertarsi sulle cause di questa decadenza e spronarli a trovare i fondi per restaurare gli edifici e gli arredi. Alcune volte il suo intervento ebbe dei risultati ragguardevoli, altre volte appena sufficienti, in alcuni casi nulli. Queste associazioni erano diffuse ovviamente anche nella realtà cittadina ed erano numerose a Capodistria, a Isola e a Pirano, dove alcune vantavano un ricco arredo e attrezzature, oltre che una lunga tradizione. A Isola incontriamo inoltre l'unica, almeno da quanto risulta dai verbali, confraternita femminile,² realtà questa non usuale, legata alla chiesa di S. Maria d'Alieto. A Capodistria invece registriamo una confraternita di mestiere, ossia quella dei marinai, legata alla chiesa di S. Nicolò.³

Il vescovo ritrovò alcune chiese, presenti nei paesi ma soprattutto le numerose chiese campestri sparse per le campagne, in pessime condizioni o in stato di vera e propria decadenza quindi non essendoci i fondi e chi si prendesse cura di loro, fu costretto a sospenderle o a minacciare la sospensione nel caso in cui non fosse effettuato alcun intervento atto a migliorarle. Nel corso delle sue visite solo in pochi casi poté riconsacrare chiese precedentemente sospese. Tale problema non fu cosa esclusiva dell'entroterra della diocesi di Capodistria, nelle stesse città infatti la situazione delle chiese non era migliore: mancanza di arredi e di suppellettili erano all'ordine del giorno. Molte anzi si trovavano in condizioni ben più gravi, in vere e proprie fasi di decadenza e senza i mezzi necessari per uscire da tali stati. È il caso, ad esempio, delle chiese di S. Lorenzo e S. Pietro a Capodistria, per le quali il vescovo dovette ricorrere alla carità e alla misericordia dei fedeli.

Il vescovo Zeno in generale si trovò di fronte ad una realtà alquanto povera che denunciò anche nella sua relazione *ad limina*, adducendola pure come giustificazione, più che plausibile, per aver sospeso diverse chiese. Nulla di strano quindi se anche le canoniche si

presentassero spesso come edifici cadenti con necessità di urgenti manutenzioni. Molti parroci venivano ospitati in case del comune o delle confraternite, in attesa di accumulare i fondi essenziali per la ristrutturazione delle canoniche. Inutile dire che la raccolta si prolungava di molti anni. Non tutte le chiese erano spoglie e decadenti, alcune anzi erano molto curate. Tra queste rientravano senz'altro la chiesa cattedrale di Capodistria e le due chiese collegiate di Isola e di Pirano.

Dagli atti visitali ricaviamo solamente dati parziali sul patrimonio delle chiese e sulla gestione e amministrazione delle entrate e dei beni. Le entrate annuali erano costituite da beni di natura diversa. Si trattava per lo più di prodotti tipici della zona: vale a dire vino, olio, frumento, biada; a volte affitti di qualche pezzo di terreno, raramente di case. Ciò valeva soprattutto per le chiese delle parrocchie; nelle città invece le principali fonti di reddito delle chiese erano costituite dalle elemosine, a volte da affitti di case, di terreni, di "cavedini"⁴ di proprietà delle chiese ed anche da proventi di legati testamentari e legati pii. Oltre a non esserci forniture regolarmente e singolarmente per ogni chiesa tali informazioni, poco o nulla si sa sugli addetti alla gestione di tali patrimoni e nel particolare sull'amministrazione adottata. A volte il vescovo incontrava camerari, massari, gastaldi e procuratori che si occupavano di questi aspetti economici e discuteva con loro, ma ciò si verificava raramente. Qualche informazione si ha sulle fabbricerie e sulla loro organizzazione nelle due chiese collegiate di S. Mauro a Isola, di S. Giorgio a Pirano e nella chiesa cattedrale di Capodistria. Durante la prima visita il vescovo Zeno constatò che i due procuratori della fabbriceria a Capodistria, scelti tra i nobili capodistriani ed eletti unitamente dal rettore della città e dal vescovo nonché confermati dal consiglio cittadino per la durata di tre anni, oltre a non presentare regolarmente il rendiconto delle entrate e delle uscite, spendevano, a loro arbitrio, senza neppure interpellare il vescovo, in cose dimostrate non necessarie (Zeno, 1870, 5). Una tendenza questa non presente solo a Capodistria e, quindi, il vescovo di fronte a tale situazione, cercò di intervenire mediante decreti e ordini che avevano lo scopo di frenare questi abusi e negligenze.

Il vescovo Zeno in generale si trovò di fronte ad una realtà alquanto povera che denunciò anche nella sua

2 Già il Valier nella visita apostolica del 1579 aveva notato la presenza di una confraternita di sole donne a Capodistria, però, intitolata a S. Maria del bel verde (Lavrič, 1986, 135). Anche per la vicina Trieste sono note alcune confraternite femminili: quella di S. Maria presso il duomo di S. Giusto e le "soruzole", una sorta di terziarie laiche, presso la chiesa di S. Francesco (Paolin, 1995).

3 Interessante notare che anche a Trieste si era formata, probabilmente già nel '300, una confraternita dei naviganti anch'essa intitolata a S. Nicolò (Paolin, 1995). Possiamo ricordare che a Capodistria gli "uomini di mare" si erano organizzati in diverse confraternite. Operava infatti presso la chiesa di S. Anna, una confraternita le cui origini si fanno risalire al XIV secolo e il cui fondo per la chiesa venne ceduto dai pescatori a patto che in essa trovasse posto un altare dedicato a S. Andrea, loro patrono. Gli attrezzi erano di proprietà dei pescatori e il "fanò" (fanale di legno intagliato per le processioni) con la statua di S. Andrea è, dal punto di vista artistico, considerato il miglior attrezzo delle confraternite capodistriane (Marković, 2000).

4 I cavedini: bacini di evaporazione dell'acqua e successiva raccolta del sale (Manzini, Rocchi, 1995).

relazione *ad limina*, adducendola pure come giustificazione, più che plausibile, per aver sospeso diverse chiese. Simili situazioni le incontriamo anche nelle sacrestie delle chiese, nella maggior parte delle quali non erano mai stati fatti degli inventari delle suppellettili sacre, dei paramenti e degli altri oggetti liturgici. Anche in tal caso il vescovo impose di farli. Ciò ci fa comprendere come la gestione dei patrimoni delle chiese era ancora avvolta da un clima generale di disordine e di trascuratezza.

Molte le persone laiche che il vescovo Zeno incontrò nell'arco delle sue visite soprattutto durante l'ispezione delle sue parrocchie, così che grazie alle loro testimonianze possiamo conoscere meglio le comunità. Nelle sue quindici parrocchie ritrovò popolazioni al quanto devote, ma si scontrò con peccatori che si erano macchiati di peccati come il concubinato, l'adulterio, l'usura, ma anche casi di stregoneria. Nei confronti di questi personaggi il vescovo reagì moderatamente, parlò e si confrontò con loro, li ammonì cercando di inculcarli i principi cristiani; di fronte a recidivi intervenne più concretamente imponendo o "spavendandoli" con pene pecuniarie o con la minaccia di reclusione, con il divieto di entrare in chiesa e altro ancora.

Nelle tre cittadine di Capodistria, Isola e Pirano, oltre ad interrogare i membri dei rispettivi capitoli, esaminò anche altri sacerdoti e chierici. Usò il termine "chierici" non per indicare in generale i membri del clero, bensì una categoria distinta, composta, a partire dal semplice tonsurato fino ad arrivare al diacono, ministro sacro immediatamente inferiore nella gerarchia ecclesiastica al sacerdote. Ho adottato tale criterio perché in questi termini venivano intesi i chierici nei verbali di visita. Si trattava generalmente di giovani, che si stavano preparando al sacerdozio e servivano durante le liturgie. Molti di questi giovani trascuravano i loro doveri nei confronti della chiesa, andavano in giro per la città in abiti non consoni al loro stato, si dedicavano ad attività amene, non rispettavano i superiori. I trasgressori furono severamente ammoniti dal vescovo e spinti a svolgere con maggior disciplina e serietà i propri doveri. Tra il 1677-1678 tramite le risposte date al questionario utilizzato dal vescovo in questa visita, veniamo ad esempio a sapere, che su un totale di ventotto tra sacerdoti /chierici (non membri dei capitoli) il 39% si recavano volentieri alle commedie che venivano organizzate per il carnevale, il 17,8% si dilettava ad andare a caccia e solo il rimanente 35,7% dichiarò di non occuparsi o assistere

ad intrattenimenti secolari. Tutti i ventotto dichiararono di confessarsi regolarmente e nei tempi stabiliti, inoltre la maggior parte di loro si recava sempre da uno stesso religioso prescelto. Molti a Capodistria avevano optato per il priore dei serviti e per i frati di S. Anna; a Pirano invece molti si recavano dai minori osservanti di S. Bernardino o dai francescani; anche a Isola la maggioranza si recava dal frate francescano che dimorava in città. Queste preferenze forse erano dettate dal minor imbarazzo legato al confessarsi ad un frate, piuttosto che ad un altro sacerdote secolare. Infine, per la domanda riguardante la continuazione o meno degli studi, su ventotto esaminati le risposte furono le seguenti: il 46% aveva smesso di studiare, il 32% continuava a studiare, il 21% rispose diversamente o non rispose.

Nella relazione *ad limina* il vescovo Zeno aveva affrontato il problema della formazione del clero, rilevando che, sia lui che i suoi predecessori, si erano scontrati con gravi impedimenti di natura soprattutto economica, che avevano impedito la realizzazione di un seminario. Sempre dalla relazione *ad limina* veniamo informati che Zeno aveva sottoposto la questione al nunzio apostolico di Venezia, sperando di ottenere dei positivi riscontri che lo avrebbero aiutato ad inaugurare l'atteso seminario (Zeno, 1870, 8). Egli aveva suggerito al nunzio di intercedere affinché venisse soppresso il convento dei serviti a Capodistria, considerato dal vescovo di poca utilità, anche perché vi operavano solamente due religiosi.⁵ Il ricavato sarebbe servito all'erezione del seminario (Zeno, 1870, 8). Le buone intenzioni di Zeno non ebbero gli effetti sperati. Nel territorio della Repubblica di Venezia c'erano ancora vaste aree provinciali interamente sprovviste di seminari: tale era il caso dell'Istria (Trebbi, 1984, 263). Le diocesi istriane erano troppo povere per affrontare con successo l'ingente sforzo finanziario richiesto.

Nei due capitoli collegati a Isola e a Pirano ed in quello cattedrale a Capodistria operavano le seguenti figure ecclesiastiche:

- a Capodistria risiedeva il vescovo ed il capitolo cattedrale costituito da dodici canonici, tra i quali quattro ricoprivano delle dignità, c'erano infatti il decano, l'arcidiacono, lo scolastico e il tesoriere. A quel tempo la città contava 3000 cittadini (Zeno, 1870, 4), tutti affidati alla loro cura spirituale. Esistevano anche due monasteri femminili ed operavano in sede ben sei ordini religiosi: domenicani,⁶ minori osservanti, conventuali, cappuccini, serviti e francescani (Zeno, 1870, 6-7). Nella

5 Ci troviamo di fronte alla realtà dei "conventini", così definiti perché composti da un numero scarso di membri. Nella vita monastica tra il '600 ed il '700 non mancarono interventi disciplinari dell'autorità ecclesiastica, spesso sollecitati dagli stessi interessati con richieste e privilegi. Dall'altra parte, solo per le congregazioni più piccole e solo in misura parziale ebbe efficacia il famoso decreto di soppressione delle comunità emanato da papa Innocenzo X a metà del '600 (Penco, 2000, 245).

6 Il vescovo Zeno, sempre nella sua relazione *ad limina*, riferì che il locale convento dei domenicani, già poco prima del suo arrivo in sede, aveva mutato l'osservanza, passando alla regola riformata (Zeno, 1870, 7).

relazione *ad limina* il vescovo Zeno sottolineò che nei due monasteri, quello dedicato a S. Biagio e quello di S. Chiara, con difficoltà venivano rispettate dalle monache la regola ed i voti, essendo queste istituzioni molto povere; aggiunse inoltre che, alcune di queste donne, giunte ormai alla vecchiaia e abituate ad un modo di vita alquanto libero, con grande difficoltà avrebbero potuto essere ricondotte all'osservanza (Zeno, 1870, 6);

- a Isola invece il capitolo collegiato di S. Mauro era formato da quattro canonici con a capo un pievano. La città di Isola contava al tempo del vescovo Zeno 1500 abitanti (Zeno, 1870, 7). Nella cittadina c'erano due conventi, quello dei francescani e quello dei serviti, ed in entrambi operava un solo religioso (Zeno, 1870, 7);

- a Pirano operavano nell'ambito del capitolo collegiato di S. Giorgio sei canonici con due dignità: il pievano e lo scolastico. In più c'era un settimo canonico che godeva un titolo separato e prebende particolari. Tale canonico era stato infatti istituito dal consiglio comunale cittadino che aveva fornito al candidato prescelto un titolo patrimoniale. L'intero capitolo aveva in cura una popolazione di 3000 abitanti (Zeno, 1870, 7), che allora viveva nella città di Pirano e nel circondario. Due i conventi presenti nel territorio della collegiata, uno in centro a Pirano dedicato a S. Francesco e l'altro dei minori osservanti dedicato a S. Bernardino situato nel circondario.

Il vescovo Zeno conobbe bene i membri del capitolo collegiato piranese già nella prima visita del 1661, rilevando una realtà alquanto indipendente che poggiava la sua forza su antiche e consolidate consuetudini. In più va sottolineato il ruolo importante che aveva la comunità nell'organizzazione ecclesiastica nella cittadina piranese, a provarlo, oltre il fatto che era il consiglio a eleggere il predicatore (cosa che avveniva anche a Capodistria e a Isola) qui designava pure il sacerdote che avrebbe dovuto insegnare la dottrina cristiana ai ragazzi, mentre a Capodistria e a Isola era il decano ossia il pievano a svolgere tale compito. Inoltre il vescovo, ogni qual volta si recava in visita a Pirano, veniva accolto da tutta la componente politica cittadina e a volte anche si incontrò privatamente con i sindaci della città.

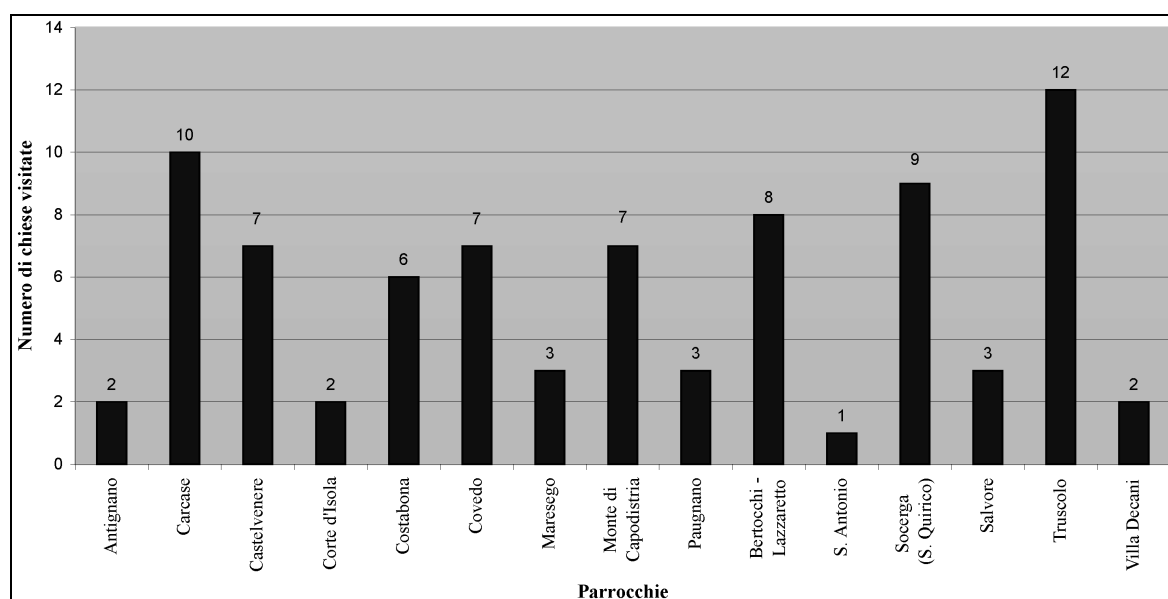
Il vescovo di fronte alle negligenze e alle manchevolezze volle intervenire destinando ai canonici dei singoli capitoli specifici ordini che se applicati giustamente potevano debellare le imperfezioni riscontrate. Ritenne opportuno regolamentare meglio la pratica religiosa, il cerimoniale e diversi altri aspetti economici-burocratici. Solitamente ordinava che tali decreti venissero affissi in sacrestia in modo tale da essere alla portata di tutti. Per coloro che non si fossero attenuti a tale norme erano previste diverse pene. Vale la pena menzionare l'intervento del vescovo nel 1672 per il capitolo di Capodistria

e i decreti specifici destinati al maestro di cerimonie, allo scolastico e al sacrestano. Questo perché alcune disposizioni date, a distanza d'anni, si vide, che non venivano rispettate e attuate in modo corretto e costante, oltre al fatto che probabilmente in quel lasso di tempo il vescovo aveva maturato nuove prospettive ed esigenze. Ed effettivamente questo suo nuovo intervento portò i risultati sperati che registrò nell'ultima visita del 1677; in tale occasione rilevò che la distribuzione quotidiana e l'elezione del puntatore, dopo anni di necessari accorgimenti, venivano svolte regolarmente e nel migliore dei modi; anche le messe perpetue venivano celebrate costantemente, in sacrestia tutto funzionava e procedeva per il meglio, l'unico punto debole era costituito dal fatto che l'ufficio divino si recitava sì nel coro puntualmente, ma sulle modalità e qualità dell'attuazione le voci erano rimaste discordanti. Ci furono infatti quelli che sostennero che tutto si svolgeva nel modo migliore e che anzi si erano verificati dei cambiamenti positivi rispetto al passato, c'era chi invece continuò a lamentarsi denunciando che il tutto avveniva senza le dovute pause e quindi frettolosamente.

Anche a Pirano nel 1668 il vescovo intervenne profondamente nell'organizzazione e nell'attività del capitolo collegiato imponendo una serie di normative e di provvedimenti aventi lo scopo di eliminare gli abusi che stavano dilagando tra il clero. Il suo scopo era di reintrodurre i buoni ordini e l'osservanza dei santi riti nella chiesa collegiata di S. Giorgio, svegliando i canonici dal sonno della trascuratezza e negligenza affinché si applicassero puntualmente nel rispettare i propri obblighi e funzioni canonicali. Fissò tutta una serie di norme, che dovevano regolare e disciplinare la recita dell'ufficio divino nel coro in conformità a diversi decreti ecclesiastici; questo fu e sarebbe rimasto uno dei problemi irrisolti. Passò poi a regolamentare lo svolgimento e la celebrazione delle messe, (BSTs, 4) avvalendosi pure in tal caso delle disposizioni in materia prese dalla Congregazione del clero. Fu suo impegno ribadire sulla necessità di ripristinare al più presto le distribuzioni quotidiane e quindi eleggere il puntatore, questo anche per adempiere ai decreti tridentini. Nel 1678 finalmente il capitolo piranese operò in tal senso.

A Isola ritrovò nel corso delle sue visite una situazione relativamente più tranquilla, se non altro per quegli aspetti riguardanti strettamente l'attività del capitolo collegiato, non riscontrò infatti nessuna manchevolezza tale, da portarlo ad intervenire. Nel 1672 invece dovette sanare dei contrasti che erano sorti tra alcuni canonici ed il pievano e tra alcuni canonici e i sacerdoti inferiori. Anche qui i problemi maggiori erano costituiti dalla mancanza del puntatore e dalle negligenze nell'ufficio divino recitato nel coro. In entrambi però non registrò risultati positivi neppure nell'ultima visita.

Grafico 1: Numero di chiese visitate per parrocchia dal vescovo nel corso delle cinque visite pastorali.
Graf 1: Število cerkev na župnijo, ki jih je škof obiskal v okviru svojih petih pastoralnih obiskov.

Tra le altre cose fu suo impegno far inventariare tutta la documentazione custodita in archivi e relativa al capitolo, questo a Capodistria (qui egli stesso nominò il curatore) e a Pirano. Ciò non fu necessario a Isola probabilmente perché il capitolo non aveva l'abitudine di congregarsi. Nei capitoli impose in più occasioni di possedere registri per la notifica delle messe e che nelle sacrestie venissero affisse le tavolette con su segnati gli obblighi di messe ed un preciso calendario di queste, in modo tale che tutti i sacerdoti fossero messi al corrente degli obblighi e degli orari stabiliti ed i fedeli potessero far conto su orari fissi.

Fu suo impegno far nominare a Capodistria e a Pirano un maestro di cerimonie, ritenendo ciò necessario per un'ottimale celebrazione delle messe. Fu egli stesso a nominarlo a Capodistria fin dal 1661; a Pirano invece però ancora nel 1672 non elessero nessuno a tale ruolo. Ordinò la realizzazione di registri e di inventari dei beni posseduti dalle chiese e impose agli amministratori di svolgere correttamente le loro mansioni e di non abusare dei loro ruoli. Verificò che venissero tenuti in ordine e aggiornati i registri di battesimi, matrimoni e morti e che regolarmente si facesse la descrizione delle anime. Cercò di sanare il permanere di usi gravemente

irregolari, vietò severamente ad esempio, ai parroci di dare licenze ai laici, con le quali li si dispensava dal dover osservare le feste e dal divieto di mangiare la carne nei giorni stabiliti. Tali licenze potevano essere concesse solamente dal vescovo, o dal vicario generale. Inoltre il parroco non doveva permettersi di concedere permessi per amministrare i sacramenti ad altri sacerdoti. Fu suo costante impegno cercare di coinvolgere attivamente i sacerdoti operanti nelle tre cittadine e non membri dei capitoli, di assistere nelle rispettive chiese collegiate o cattedrale, almeno nei giorni solenni e festivi.

Dall'analisi qui condotta emerge il quadro di una diocesi molto tranquilla, senza particolari problemi, dove l'opera del vescovo, con le sue ripetute e puntuali visite, si mostra attenta ai problemi, pazientemente intesa a migliorare l'efficacia dell'azione pastorale. Traspare la sua ferma volontà di lavorare con gradualità per convincere ed ammaestrare, piuttosto che reprimere e punire. Questo appare come un abito di governo, e non solo come qualcosa che fosse dettato unicamente dalla necessità di garantire il tessuto ecclesiastico, messo costantemente a rischio dalla generale povertà di mezzi e dalle difficoltà linguistiche.

PASTORALNI OBISKI KOPRSKE ŠKOFIJE ŠKOFA FRANCESCA ZENA (1660–1680)

Roberta VINCOLETTA

Italijanska unija, SI-6000, Župančičeva ulica 39

e-mail: robertav@email.si

POVZETEK

1660 je bil za škofa koprške škofije izvoljen Francesco Zeno. Rodil se je v Candii na Kreti, v družini beneškega porekla. Na Kreti je dolgo služil kot kanonik in župnijski vikar. Že na začetku svojega delovanja si je prizadeval globlje spoznati vse zgodovinske značilnosti svojega novega sedeža in versko življenje v njem. Pregledal je najpomembnejše dokumente škofije, morda tudi zato, da bi uredil njen finančni in pravni položaj. V 17. stoletju je imela koprška škofija malo gmotnih sredstev.

Škof Zeno je koprsko škofijo upravljal dvajset let od 1660 do 1680. V tem času jo je obiskal petkrat. Štirikrat je prepotoval celotno škofijo, petič pa se je ustavil le v cerkvah v Kopru, Izoli in Piranu ter v savudrijski župniji. V zadnjih letih svojega delovanja je bil namreč rahlega zdravja.

Iz zapisnikov o teh obiskih je razvidno, da je bil Zeno vedno osebno prisoten na obiskanem območju, spremljali pa so ga njegovi dvorjani. Zapisniki vsebujejo tudi kar natančen opis celotne procesije, ki je potekala ob teh priložnostih. Pregledani viri navajajo tudi pogovore z duhovniki in verniki. Škof je imel namreč navado, da je v vseh treh kapitljih, v stolnici v Kopru ter v izolski in piranski cerkvi, zbral kanonike ter jih izprašal o temeljnih resnicah, povezanih z njihovim delovanjem in bivanjem. Za to je uporabljal vprašalnike, ki niso bili vedno dodani zapisnikom. V petnajstih župnijah je poleg tega, da je izprašal župnike in kaplane ter preveril stanje v cerkvi, prisluhnil tudi vernikom, ki so mu pomagali razkriti, kakšna sta bila delo in moralnost župnikov, preverjal pa je tudi, če vsi verniki delujejo v skladu z določili cerkve. S tem se je hotel prepričati, če so vsi duhovniki zmožni opravljati duhovniško službo.

Zapisniki o obiskih razkrivajo, da je bilo tedanje življenje v vaseh in mestih revno, z verskega vidika pa živahno. Razširjene so bile namreč različne oblike združevanja vernikov, t.i. bratovščine.

Škof Zeno je priznal, da je finančno stanje njegove škofije težko, vendar je poudaril, da je prebivalstvo vseeno pobožno in vdano. Pokazal je odločno voljo delovati postopoma in vernike prepričati in vzgajati, ne pa zatirati in kaznovati.

Ključne besede: 17. stoletje, koprška škofija, Francesco Zeno, pastoralni obiski

FONTI E BIBLIOGRAFIA

BSTs, 1 – Biblioteca del seminario vescovile di Trieste (BSTs), Archivio della diocesi di Capodistria (AVCp), Busta 40, Francesco Zeno, Visitationes generales prima et secunda, 1660–1664.

BSTs, 2 – BSTs, AVCp, Busta 41, Francesco Zeno, Visitationes episcopales tertiae, quartae et quintae, 1668–1678.

BSTs, 3 – BSTs, AVCp, Busta 41, Francesco Zeno, Visitationes episcopales tertiae, quartae et quintae, 1668–1678, c. 490 r.

BSTs, 4 – BSTs, AVCp, Busta 41, Francesco Zeno, Visitationes episcopales tertiae, quartae et quintae, 1668–1678, cc. 144 r/v – 149 r/v.

BSTs, 5 – BSTs, AVCp, Busta 187, Atti sciolti, Relazione ad limina del vescovo Zeno.

Alberigo, G. et al. (ed.) (1991): Conciliorum Oecumenicorum Decreta. Bologna, Edizioni Devoniare.

Baratti, D. (1989): Lo sguardo del vescovo: visitatori e popolo in una pieve svizzera della diocesi di Como: Agno, XVI – XVII secolo. Comano, Alice.

Bonifacio, G. (1896): Cenni storici e statistici della diocesi di Capodistria con ritratto del nuovo vescovo e biografia. Trieste, Zhiuk e Saxida ed.

Darovec, D. (1999): Baldassare Bonifacio: Potovanje od Kopa do Pirana. In: Darovec, D. (ed.): Stari krajepisi Istre. Koper, Založba Annales, 151–160.

Davia, A. (1996–97): I vescovi dell'Istria veneta nell'età della Controriforma. Tesi di laurea, relatore prof. Giuseppe Trebbi. Trieste, Università degli studi di Trieste.

Eubel, C. (1940–1968): Hierarchia catholica medii et recentioris aevi, vol. IV. Padova, Il Messaggero di Sant'Antonio.

Lavrič, A. (1986): Vizitacijsko poročilo Agostina Valiera o Koprski škofiji iz leta 1579 – Istriae visitatio apostolica 1579 visitatio iustinopolitana Augustini Valerii. Ljubljana, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

Manzini, G., Rocchi, L. (1995): Dizionario storico e fraseologico etimologico del dialetto di Capodistria. Collana degli Atti. Trieste – Rovigno, Centro di ricerche storiche di Rovigno.

Marković, I. (2000): Il patrono San Nazario tra storia e tradizione popolare. *La Città*, 5, 2000, 10. Capodistria, 33-35.

Naldini, P. (1967): Corografia ecclesiastica o sia descrizione della città e della diocesi di Giustinopoli detto volgarmente Capo d'Istria, Venezia, 1700. Ristampa: Bologna, Forni editore.

Negri, F. (1816): La vita di Apostolo Zeno. Venezia, tip. di Alvisopoli.

Nubola, C. (1993): Conoscere per governare. La diocesi di Trento nella visita pastorale di Ludovico Madruzzo (1579-1581). Bologna, Il Mulino.

Paolin, G. (1995): I Battuti a Trieste. Metodi e ricerche, XIV, 1995, 2. Udine, 27-44.

Penco, G. (2000): Il monachesimo. Milano. Mondadori, 241-255.

Pesante, G. (1893): La liturgia slava con particolare riflesso all'Istria. Parenzo, Coana.

Petronio, F. (1880): Cenni cronologici sul capitolo di Capodistria. *Archeografo Triestino*, fasc. II, vol. VI. Trieste, 211-238.

Rizzo, M. (1999): Dinamiche istituzionali, risorse di governo ed equilibri di potere nelle "visite generales" lombarde (1580-1620). In: Nubola, C., Turchini, A. (eds.): *Fonti ecclesiastiche per la storia sociale e religiosa d'Europa: XV – XVII secolo*. Bologna, Il Mulino, 277-315.

Schwarz, B. (1993): Vescovo, clero e popolo. La visita pastorale di Feliciano Ninguarda alle pievi svizzere della diocesi di Como (1591). In: Nubola, C., Turchini, A. (eds.): *Visite pastorali ed elaborazione dei dati*. Bologna, Il Mulino, 347-356.

Trebbi, G. (1984): Francesco Barbaro, patrizio veneto e Patriarca di Aquileia. Udine, Casamassima ed.

Trebbi, G. (1999): Il concilio provinciale Aquileiese del 1596 e la liturgia slava nell'Istria. *Acta Histriae*, 7, 1999, 2. Koper, 191-200.

Turchini, A. (1990): Studio, inventario, regesto, edizione degli atti delle visite pastorali: esperienze italiane e problemi aperti. In: Mazzone, U., Turchini, A. (eds.): *Le visite pastorali. Analisi di una fonte*. Bologna, Il Mulino, 97-148.

Ughelli, F. (1973): Italia Sacra. Edizione Venetiis, 1719. Ristampa: Bologna, Forni editore.

Zeno, A. (1785): Lettere, lettera 254. Venezia, Francesco Sansoni ed.

Zeno, F. (1870): Status Dioecesis Iustinopolitanae anno 1661. Tergesti, tip. Weis.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2008-01-30

UDK 911.3:316.7(4)

MEDKULTURNI DIALOG IN EVROPSKA OBMOČJA DRUŽBENEGA IN KULTURNEGA STIKA

Milan BUFON

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1

Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije Koper, SI-6000 Koper, Titov trg 5

e-mail: milan.bufon@upr.si

IZVLEČEK

Evropa, zibelka nacionalizma in tisti del sveta, kjer politične meje velikokrat ali celo praviloma izražajo tudi različne prostorske in kulturne identitete, se sedaj srečuje z novimi izzivi, in sicer, kako te številne interese združiti ali vsaj povezati v skupni sistem. Z rastjo mednarodne integracije so evropske države pričele namenjati večjo pozornost tudi razvojnemu problemom njihovih obmejnih območij, ki so tradicionalno predstavljala periferno ali marginalizirano družbeno okolje v okviru ločenih državnih sistemov, sedaj pa so poklicana, da prevzamejo različne naloge in funkcije v procesu meddržavnega in čezmejnega povezovanja. Na ta način prihaja tudi do bolj uravnoveženega regionalnega razvoja ter do utrjevanja regionalnih značilnosti, ki se v Evropi navadno vzdržujejo na podlagi persistentnih historičnih in kulturnih elementov etnične in jezikovne različnosti. Proces evropske integracije je tako spodbudil razvoj novih, regionaliziranih oblik družbenega in prostorskega upravljanja, te pa so prispevale k regionalnemu "prebujanju" različnih manjšin in drugih lokalnih skupnosti, ki jih je prejšnji centraliziran in k državni homogenizaciji nagnjen sistem poskusil "odpraviti". Ključno vprašanje za sodobno evropsko politično geografijo je torej, kako proces, ki ga lahko sintetiziramo s sintagmo družbene in prostorske konvergence in divergence, vpliva po eni strani na potencialne ohranjanja ali ponovnega odkrivanja avtohtonih regionalnih identitet, po drugi strani pa na potencialne medkulturnega dialoga, ki je neobhodno potreben pri konstrukciji novega skupnega evropskega družbenega prostora.

Ključne besede: Evropa, območja družbenega in kulturnega stika, medkulturni dialog, integracijski procesi, regije, družbena in prostorska konvergenca in divergenca

INTERCULTURAL DIALOGUE AND EUROPEAN AREAS OF SOCIAL AND CULTURAL CONTACT

ABSTRACT

The European continent, the motherland of nationalism, and the part of the world where political borders and different territorial and cultural identities are mostly inter-related, is now facing new challenges regarding how best to represent its numerous interests within one system. With the increase of international integration European countries began to devote greater attention to the development problems of their border areas that had to be helped to undertake certain functions in the international integration process. The fostering of a more balanced regional development also resulted in a strengthening of regional characteristics, which the new model could no longer ignore. Regional characteristics in turn have always been preserved in Europe by persistent historical and cultural elements of ethnic and linguistic variety. Therefore it is not surprising that the process of European integration based on the new regional development model was accompanied by a parallel process of ethnic or regional awakening of minorities and other local communities. The key question for contemporary European political geography is, then, how the process summarised under the twin labels of social convergence and divergence will effect on the one hand the persistent maintenance of regional identities and on the other hand the corresponding potentials for inter-cultural.

Key words: Europe, areas of social and cultural contact, intercultural dialogue, integration processes, regions, social and spatial convergence and divergence

UVOD

Sodobni problemi evropskih območij družbenega in kulturnega stika ter s tem tudi vprašanje nadaljnjih možnosti razvoja medkulturnega dialoga in družbene integracije na našem kontinentu temeljijo po mojem mnenju predvsem na treh temeljnih elementih: (1) persistentni teritorialnosti oziroma navezanosti na izvorno kulturno okolje, (2) potrebi po funkcionalni družbeni in ekonomski povezanosti ter (3) večplastnem in velikokrat neskladnem obstoju različnih meja, ki se oblikujejo okrog obstoječih družbenih in kulturnih prostorov. Vsi zgoraj navedeni elementi so obenem izraz sočasno potekajočih procesov družbene in prostorske konvergence in divergence, ki ustvarjajo spreminjajoča se razmerja med družbeno-kulturnimi, družbeno-ekonomskimi in družbeno-političnimi sistemi ter s tem vplivajo na transformacijo obsega in kvalitativnih lastnosti tako imenovanih kontaktnih območij, kjer se ti sistemi srečujejo in prepletajo.

Kakor je naglasil že Poulantzas, je bil evropski kulturni in politični prostor v predkapitalističnem obdobju relativno ohlapen in odprt, saj je temeljil na lokalno usmerjeni, pretežno samozadostni ruralni ekonomiji ter skupni religiji in civilizaciji, ki je evropskim kulturnim elitam omogočala dokaj intenzivno medsebojno komunikacijo (Poulantzas, 1978). Temu nasprotno opredeljuje kapitalistični, moderni družbeni prostor, zlasti pojav meje, saj je prav teritorializacija kulturnih, ekonomskih in političnih procesov predpogoj za razvoj sodobnih teritorialnih (nacionalnih) držav (Sack, 1980), ki sedaj predhodno različno dimenzionirane kulturne, politične in ekonomske prostore združujejo v enoten sistem. Državna suverenost pa se v ta namen gradi preko družbeno-kulturne homogenizacije, družbeno-ekonomske standardizacije in družbeno-politične centralizacije (Bufon, 2004). Državne meje postanejo tako tudi meje ekskluzivnih kulturnih in ekonomskih sistemov, s tem pa se hkrati pospeši notranja konvergenca in zunanja divergenca, povečuje se družbena distanca med "nami" in "drugimi" ter potencialna in dejanska konfliktnost med državami in narodi, med dominantnimi družbenimi skupinami in manjšinami. Imperializem, prilagajanje družbeno-kulturnih prostorov družbeno-političnim in obratno, poistovetenje "demos" in "ethnos", težnja po etnocentrični in nacionalistični prevladi ter asimilaciji, segregaciji in izključevanju "drugorodnih" in zato samoumevno "manjvrednih" iz družbenega življenja, vse to so dogajanja, ki so evropski kontinent potisnili v kratkem času do dveh katastrofalnih vojn in so v "izumu" koncentracijskih taborišč in etničnega "čiščenja" dobila morda svojo končno in najbolj jasno obliko.

Glavna značilnost povojnih evropskih integracijskih procesov, ki so želeli v marsikaterem pogledu predstavljati alternativni model državnemu nacionalističnemu ekskluzivizmu, je ta, da so se najprej, a tudi tu ne brez

težav, pričeli širiti v demokratično dovolj stabilnih zahodnoevropskih državah. Seveda so bili ti procesi tudi ali predvsem izraz širših geopolitičnih razmer in potreb po povojni obnovi "zahodnega" političnega in družbeno-ekonomskega reda (Bufon, 2005), vendar ne gre spregledati dejstva, da se je po šestdesetih letih prejšnjega stoletja v zahodnoevropskih državah nekako zaključilo obdobje klasične industrializacije, ki ga označuje nefleksibilna ureditev ter koncentracija kapitala in dela v državnih središčih. Preneha se tako depopulacija perifernih ali marginaliziranih območij, ki pridobivajo nove razvojne priložnosti, s tem pa tudi možnost ponovnega "preporoda" svojih kulturnih, predvsem etnično-jezikovnih specifik, za katere se je zdelo, da jih je državni asimilacijski oziroma homogenizacijski pritisk že povsem "odpravil". To regionalno "prebujanje" je v iskanju novih ravnovesij med državnimi centri in periferijami ter med centripetalnimi in centrifugalnimi družbenimi gibanji, ki so velikokrat dosegala tudi izrazito konfliktnost, navsezadnje privedlo do preoblikovanja dotlej centraliziranih unitarnih (nacionalnih) držav v regionalizirane politično-teritorialne formacije in prenosa marsikaterih pristojnosti na lokalno oziroma regionalno raven. Družbena in kulturna komunikacija je postala tako v razvitem delu Evrope proti koncu prejšnjega stoletja vse bolj kompleksna in nove oblike družbene organiziranosti so se razvile ne le *znotraj* posameznih državnih sistemov, ampak tudi *med* državnimi sistemi, saj je poglobljanje evropske integracije pomenilo tudi odpravljanje nekaterih klasičnih oblik državne suverenosti ter prenos dela državnih pristojnosti na višjo, komunitarno raven. Enovit klasični državni sistem, ki je temeljil na triadi kultura-politika-ekonomija, se je tako korenito spremenil: *kulturni prostor* se je od državne ravni pomaknil proti lokalni oziroma regionalni ravni in hkrati, predvsem zaradi večje mobilnosti in razvoja elektronskih oblik komunikacije, prevzel različne nove elemente iz globalne ravni; *ekonomski prostor* pa se je od državne ravni razširil na makroregionalno in globalno in se tako vse bolj "odlepil" od državnega nadzora in usmerjanja. *Politični prostor* se tem spremembam skuša na različne načine prilagajati in se giblje v nekakšnem kontinuumu med lokalnim in globalnim, čeprav ostaja primarno navezan na državno raven, zaradi česar je tudi Evropska unija (EU) nastala in se razvila bolj skladno s konfederalnim kakor pa federalnim družbeno-političnim modelom.

MED INTEGRACIJO IN GLOBALIZACIJO, MED PROSTOROM IN IDENTITETO

Dodaten problem evropskega kontinenta je bil ta, da je ostajal vse do nenadnega razpada vzhodnega komunističnega "bloka" razdeljen na dva strogo ločena dela, ki sta med seboj komajda komunicirala. Po letu 1989 smo priče dvema sočasnim in protislovnim procesom.

soma. Prvi odpira Evropi doslej neslutene možnosti odpiranja demokratičnim idealom, širi zahodnoevropsko, socialdemokratično različico kapitalizma na vzhod ter slednjemu povečuje tržni prostor. Obenem povzroča globoke transformacije družbeno-politične in družbeno-ekonomske organizacije v nekdanjih vzhodnoevropskih državah ter jim omogoča vstop v "klub razvitih", ki ga predstavlja EU. Razpad izrazito centralistično vodenih in zaprtih državnih sistemov na Vzhodu je doprinesel nove razvojne možnosti zlasti njihovim obmejnemu območju, ki se sedaj odpirajo čezmejni komunikaciji in sodelovanju (Bufon, 1996). Marsikatero izmed teh robnih obmejnih območij, predvsem tista, ki povezujejo oba nekdanj ločena evropska dela, se spreminjajo v razvojna središča za prometno in trgovinsko izmenjavo ter dokazujejo, kako se geografija in prostor periodično nanovo dojemata in interpretirata.

Drugi proces ne vodi k družbeni konvergenci, ampak v obratno smer. To je konservativna reakcija "odpiranju" in mednarodnemu povezovanju, ki želi ohranjati in zavarovati "nacionalni" karakter držav pred "vdorom" vsega tujega in drugačnega, predvsem pa domnevno "neavtohtonega", in se velikokrat srečuje in bije s težnjo po enakopravnosti družbeno in kulturno emarginiranih. Ta proces povzroča različne družbene in interetnične napetosti, otežuje svobodno gibanje ljudi, idej in dobrin in izraža tudi način, po katerem se etničnost uporablja pri konstrukciji različnih "politik", ki se največkrat demagoško in instrumentalno postavljajo v "bran" tako splošni evropski civilizacijski kot posamezni nacionalni integriteti (Miles, 1992). Ni slučajno, da se tovrstne "politike" običajno porajajo in pridobivajo podporo v obdobjih ekonomske krize in da se sklicujejo na neofasistične nacionalistične ideološke nastavke.

Oba procesa torej nekako izražata spreminjajoča se družbena razmerja, ki jih v evropski prostor vnašajo integracijski in globalizacijski trendi. Med pglavitne kulturne komponente teh trendov gre omeniti vse bolj izrazito prevlado angleščine kot primarnega jezika ekonomske in siceršnje medkulturne komunikacije ter vse bolj izrazito prevlado ameriških kulturnih modelov in komunikacijskih sistemov (Williams, 1997). Do leta 2004 se je zdelo, da lahko EU še nekako "upravlja" svojo kulturno in jezikovno različnost, podpira enakopravnost in enako zastopanost svojih "uradnih" jezikov ter z ustreznimi programi in politikami razvija tudi številne druge "manj razširjene jezike". Po veliki širitvi, ki je število članic v povezavi dvignilo od 15 na 27, število uradnih jezikov pa od 12 na 23, se zdi potreba po skupnem komunikacijskem jezikovnem instrumentu, ki "pravi" angleščini postavlja ob bok novo, "esperantsko" obarvano evropsko različico, vse bolj nujna, vse bolj oddaljena pa je obenem družbeno-kulturna implementacija evropske paradigme "združenosti v različnosti", na kar opozarja tudi zmanjšanje skupnih dotacij za ohranjanje in promocijo manj razširjenih manjšinskih je-

zikov, za katere je dokaj uspešno skrbel EBLUL (European Bureau for Lesser Used Languages).

Globalizacija pa prav tako vpliva na kulturne vzorce ter načine mišljenja in življenja. Kot nekakšen konstanten interaktivni proces teži k odpravljanju posebnega, enkratnega in tradicionalnega oziroma k rekonstruiranju vsega tega v smislu lokalne variante obče razširjenega in sprejetega vzorca. V tej luči lahko govorimo o deterritorializaciji družbe in kulture, na kar posebej opozarjajo kulturni konservativci in aktivisti za zaščito etničnih posebnosti. Čeprav pridobivajo okolja, kjer je zastopana manjša tradicionalna kultura, s terciarizacijo in globalizacijo družbenih odnosov nove razvojne priložnosti na gospodarskem področju, in velikokrat so prav nekdanj marginalna evropska območja tista, ki danes izkazujejo nadpovprečno visok bruto družbeni proizvod na prebivalca, pa je nedvomno tudi res, da prinaša "odpiranje" teh manjšinskih in nekdanj zaključenih in "varnih" družbeno-kulturnih in družbeno-ekonomskih "mini-sistemov" nove izzive in nove potencialne nevarnosti. Proces industrializacije je manjšinske skupnosti enostransko "prisilil" k modernizaciji, nedominantnim kulturnim območjem je odvzel razvojne možnosti in jih s tem potisnil v marginalizacijo (Bufon, 1992). Toda prav družbeno-prostorska selektivnost in hierarhičnost, ki je značilna za industrijske družbe in je periferna območja "odrezala" od razvojnih tokov, je slednje tudi spremenila v varna "zatočišča" za manjšinske kulturne skupnosti. Sodobna odprta in nehierarhična terciarizirana družbeno-prostorska organizacija pa te "varnosti" tradicionalnim kulturnim pokrajinam in manjšinam ne zagotavlja več. Zmanjševanje družbene distance med dominantnimi in manjšinskimi skupinami povečuje etnično in jezikovno mešane strukture ter radikalno spreminja klasične koncepte identitete in pripadnosti (Bufon, 2003). Toda navidez-nemu odpravljanju pomena prostorske opredeljenosti navkljub prostorski dejavnik še vedno odigrava ključno vlogo: družbena integracija namreč zadeva le evropske avtohtone teritorialne manjšine, ne pa novodobnih manjšin oziroma priseljenskih skupnosti, ki niso uspele razviti ustreznih oblik družbene kontrole nad svojim naselitvenim ozemljem.

Prostorska opredeljenost ali teritorialnost, ki se največkrat navezuje na individualni odnos do prostora, omogoča posamezniku, da svoje kulturno in družbeno "obzorje" pravzaprav "materializira" in na ta način okrog sebe zgradi pravcati sistem različnih plasti družbeno-prostorske "domačnosti" in "tujosti" (Bufon, 1999). Zaradi te značilnosti je človekova teritorialnost pravzaprav izraz kolektivne identitete in privzgojenih vrednot, ki se z dolgoletnim bivanjem v določenem okolju prenašajo v prostor in ga preoblikujejo v pravcato "kulturno pokrajino". Značilnosti le-te pa se prav tako lahko prenašajo na ljudi, ki v njej živijo oziroma se vanjo naselijo in s tem tudi prevzamejo izvorno lokalno ali regionalno kulturo in življenjske navade. Različnost, ki jo predstavljajo

različne evropske kulturne pokrajine, je lahko mitizirana izvorna "mala domovina", na katero se sklicujejo nostalgični antimodernisti, ali trendovska "butična niša", v katero se zatekajo postmodernisti, ko skušajo ubežati monotonosti "globalizirane vasi". Kraj, lokalnost se tako navezuje na specifičnost, kulturno različnost in *ethnos*, prostor pa na funkcionalnost, skupnost in *demos*, kar seveda predpostavlja obstoj dveh povsem različnih filozofij oziroma sistemov družbene in prostorske percepcije in projekcije (Casey, 1997).

Oba pogleda sta prav tako opazna v diskusijah glede narave in politične organiziranosti EU, v skladu s katerima so se tako kritiki kot podporniki te povezave ukvarjali z njeno navidezno odmaknjenostjo od obeh temeljnih kategorij družbene konvergence: od *ethnosa* kot območja identitete in kulturne skupnosti ter *demosa* kot območja upravljanja in politične skupnosti. Zaradi tega "demokratskega deficita" ostaja EU pretežaj birokratsko, "tehnično" telo in ima precej šibke povezave z evropsko populacijo, čeprav so evropske institucije v preteklosti poskusile premestiti to objektivno težavo z udejanjanjem politike tako imenovane "subsidiarnosti", do katerih pa države članice niso pokazale kakega posebnega interesa. Razprava okrog evropske politične organiziranosti se zato še vedno dokaj prosto giblje med poloma "liberalizma" in "komunitarizma" (Entikini, 2003). Prvi poudarja racionalno planiranje in modernizacijo, drugi pa družbeno navezanost in solidarnost. Na eni strani imamo prostorsko ekonomijo in težnjo po odpravljanju vseh pregrad prostemu gibanju in pretoku kapitala, storitev, blaga in ljudi, kakor je razvidno iz različnih dokumentov Evropske komisije in kar naj bi nujno privedlo do evropskega "državljanstva" s spreminjajočo se in fleksibilno identiteto ter šibko navezanostjo na izvorna območja in regionalne kulture. Na drugi strani pa srečamo kulturnopluralistični model, ki sodi, da so etnične, regionalne in narodne skupnosti primarno okolje individualne in skupne pripadnosti ter politične identitete. V tej luči je Evropa združba različnih območij in ozemelj, ki se običajno navezujejo na posebne izvirne kulture različnih dimenzij, ki gredo od lokalnih skupnosti do nacij (Smith, 1995). V skladu s tem gledanjem na evropsko stvarnost je cilj združene in integrirane Evrope pravzaprav sekundaren cilj etnične, regionalne in nacionalne avtonomije oziroma poteka vzporedno s tem. Rezultat tega procesa je konfederalna skupna prihodnost ali oblikovanje tako imenovane "Evrope narodov", ki državni pripadnosti predpostavlja kulturno in etnično-jezikovno.

Razlike med obema družbenima in prostorskima konceptoma postajajo še bolj opazne v odnosu do meja. "Tržni", liberalistični model zagovarja odpravo notranjih meja in prenaša vse funkcije varovanja notranjega skupnega sistema na zunanje meje EU, medtem ko ostajajo v kulturnopluralističnem modelu območja "domačnosti" in "tujosti", "vključevanja" in "izključevanja" dokaj jasna,

saj jih lokalne skupnosti potrebujejo, da preko teh "meja" izražajo in razvijajo kulturno pripadnost svojemu izvornemu okolju. Še enkrat se srečujemo z dilemo, ki jo prinaša razmerje med *ethnosom* in *demosom*: meje pomagajo ustvarjati in vzdrževati različnost na eni strani in skupno pripadnost na drugi, njihovo odpravljanje pa mnogi doživljajo kot nevarnost, da se kulturna različnost in različne kulturne pokrajine "zravnaajo" v monoton družbeni prostor z deteritorializiranim skupnim državljanstvom. Ali preprosteje in drugače: vsaka integracija oziroma vsak proces družbene in prostorske konvergence nujno povzroča določeno povečano divergenco do "drugih". Mnogi raziskovalci in upravljalci vidijo zato rešitev te dileme v uveljavljanju *regij* kot tistih "vmesnih" območij, kjer se prekrivajo in prepletajo ljudem najbližji kulturni, družbeni in funkcionalni prostori.

REGIJE, MANJŠINE IN OBMEJNA OBMOČJA: KJER SE SREČUJETA KONVERGENCA IN DIVERGENCA

Sodobne oblike regionalizacije družbenega življenja so seveda večplastne in kompleksne. Proces evropske integracije nedvomno ustvarja podlage za nastanek skupnega naddržavnega funkcionalnega prostora oziroma nekakšno operativno makroregijo, ki se v globaliziranem ekonomskem okolju sooča z drugimi primerljivimi družbeno-ekonomskimi sistemi. V določenem smislu lahko trdimo, da so procesi družbene in ekonomske standardizacije – ki potekajo v okviru evropske makroregije, se pravi v EU – podobni procesom, ki so jih doživljale posamezne evropske države v času njihove modernizacije in ko je bilo treba posamezne regionalne enote "zlepiti" v eno samo nacionalno "telo". Posledica tega procesa je bila, da so se zmanjšale notranje razlike med posameznimi državnimi deli, povečale pa razlike med posameznimi državnimi sistemi, kar je nekako postavilo na glavo tradicionalno evropsko podobo, kjer se je temeljna različnost navezovala predvsem na lokalno oziroma regionalno raven.

Sedaj, ko se družbeno-ekonomski procesi odmikajo od državne ravni na globalno in makro-regionalno, družbeno-kulturni pa se od državne ravni spet vračajo na regionalno, se zdi preprosto "projeciranje" nacionalistične paradigme na evropsko raven v smislu ustvarjanja neke naddržavne skupne evropske identitete in "državljske" pripadnosti (Calhoun, 2003) povsem ne-realno in neuresničljivo, še posebno zato, ker evropski centralni aparati še zdaleč ne razpolagajo s tako močnimi instrumenti družbeno-kulturne homogenizacije, kot so jih imele na voljo nacionalne države. Tudi ni slučajno, da ostaja prav področje kulture in jezika tisto, ki ga države EU nikakor niso pripravljene prenašati na raven skupnega ali komunitarnega odločanja in ga ohranjajo pod svojo ekskluzivno, avtonomno kontrolo. Alternativa klasičnemu državnemu obvladovanju družbenega življenja, ki izgublja na moči zaradi odpravljanja notra-

njih meja v EU, in potencialnemu skupnemu, naddržavnemu na ravni EU, ki bi se moralo uveljaviti s povečevanjem notranje kohezije in razlikovanja do "zunanjega" sveta, je za mnoge raziskovalce in politike predvsem regionalna dimenzija (Bufon, 1994). V tem okolju bi lahko najlažje potekala razmerja družbeno-kulturne pripadnosti in identitete, ki so človeku imanentna pri izražanju lastne teritorialnosti, medtem ko bi države prevzele predvsem funkcijo političnega mediatorja med lokalno oziroma regionalno ravno družbenega življenja ter širšim družbeno-ekonomskim sistemom, ki se utrjuje na makroregionalni in globalni ravni.

Kot je poudaril že Keating v enem izmed svojih del (Keating, 1996), so nove oblike regionalizma in regij pravzaprav rezultat procesa razkroja in ponovnega sestavljanja teritorialnih sistemov oziroma sistemov družbenega življenja. Ta proces nenehno poteka na kontinuumu med lokalnim in globalnim zaradi različnih učinkov, ki jih vnaša uveljavljanje novih družbeno-ekonomskih paradig na politično organizacijo prostora. Keating meni, da regije niso neke "naravne" enote, temveč družbeni "konstrukti", ki v določenem prostoru in času uspejo povezati kulturne, politične in ekonomske družbene komponente v smiselno celoto. V tem pogledu je lahko regionalni prostor sočasno *kulturna pokrajina*, *funkcionalno območje* in *politični teritorij*. Obenem pa opozarja na dejstvo, da v Evropi nimamo razvitega sistema regionalnega družbenega in političnega upravljanja in da ostajajo zato regije marsikje na ravni "namišljene" skupnosti, ki v "realnem" svetu težko tekmujejo ne le z državnimi centralnimi aparati, ki ohranjajo v svojih rokah glavnino vzvodov oblasti, ampak tudi z velikimi mesti, ki uspejo s svojo "specifično težo" in dinamiko nekako "ukriviti" regionalni in širši evropski družbeni prostor ter s tem globoko spreminjajo tradicionalno oziroma prevzeto regionalno strukturo, na katero se sklicujejo regionalisti.

Ne glede na to, pa je prav tako res, da je evropski integracijski proces bistveno "razgradil" tako imenovani vestfalski sistem, ki so ga v marsikaterem njegovem postavljenem ali marginalnem delu razumeli kot "organizacijo sveta v teritorialno ekskluzivne, suverene nacije, vsaka s svojim notranjim monopolom legitimiziranega nasilja" (Caporaso, 1996, 34). Čeprav ta "idealni" sistem ni bil nikjer docela prenesen v prakso, pa še vedno vpliva na politično razmišljanje novega tisočletja, tudi v Evropi, kjer se je sicer ta sistem rodil in nato najgloblje zakoreninil v modelu nacionalnih držav, a kjer so bili obenem – morda prav zaradi potencialnih negativnih učinkov, ki jih ta sistem vnaša v družbeno in politično življenje – narejeni tudi najbolj odločni koraki v smeri njegovega odpravljanja ali vsaj nadgrajevanja z inovativnimi oblikami meddržavnega sodelovanja in povezovanja. Ker pa se evropski prostor in EU posebej srečuje z dodatnimi problemi, ki jih odpira nelahko razmerje med regionalizacijo in globalizacijo, se trans-

formacija vestfalskega sistema v Evropi nujno usmerja v razvoj večnivojskega upravljanja družbenega prostora. To je še zlasti razvidno v evropskih obmejnih območjih in čezmejnih regijah, ki so obenem marginalna območja v okviru državnih sistemov in povezovalna oziroma središčna območja v okviru integracijskih programov EU (Blatter, 2003). Značilno za ta območja je predvsem to, da jih opredeljuje visoka stopnja družbeno-ekonomske in družbeno-kulturne povezanosti in soodvisnosti, preko katere so uspele premagati državocentrično družbeno marginalizacijo in doseči stopnjo ekonomske razvitosti, ki marsikje presega državno povprečje. Čezmejno povezovanje pa ni bilo koristno le v pogledu odstranjevanja ovir za razvoj družbeno-ekonomskih potencialov, ampak tudi pri premoščanju problema "drugačnosti" in družbeno-kulturne različnosti v EU, saj se evropska kontaktna območja, kakor na kratko opredeljujemo območja stika med različnimi družbenimi in kulturnimi prostori, vse bolj uveljavljajo kot pravcati integracijski "modeli" (Bufon, 2006a).

Evropska kontaktna območja so namreč že po svoji naravi večjezična in multikulturna, pa čeprav so v preteklosti to njihovo temeljno lastnost poskusile državne "enonacionalne" politike po eni strani zatreti in odpraviti, po drugi pa instrumentalno izrabljati za svoje "iredentistične" težnje oziroma poskuse aneksije sosednjih ozemelj. Ko se v združeni Evropi odpravljajo notranje politične meje, je tudi vsakršna državna politika, ki bi bila usmerjena v spreminjanje teh meja na škodo sosednjih držav, povsem brezpredmetna, tako kot bi morala na našem kontinentu doživeti dokončen udarec tudi državna oziroma nacionalistična mitologija "patriotskega umiranja za zemljo in zastavo", ki je skorajda paradoksalno še vedno zapisana v marsikateri državni himni članic EU. Politike meddržavne divergence se tako potencialno vse bolj umikajo politikam meddržavne konvergence, čeprav se te politike le s težavo konkretnije uveljavljajo na lokalni ravni in še vedno nimajo ustrezne institucionalne podpore v programih EU ali posameznih držav te povezave. Najbolj učinkoviti programi efektivne meddržavne konvergence v EU, se pravi tisti, ki neposredno vplivajo na sposobnost povezovanja ljudi in lokalnih skupnosti, ostajajo namreč program Interreg ter tako imenovani schengenski prostor, oba pa sta bolj "stranski produkt" politik odpravljanja družbeno-ekonomskih razlik med državami oziroma redistribucije razvojnih skladov ter potreb po zagotavljanju skupnih varnostnih in policijskih standardov kakor načrtno razvijanje lokalnih integracijskih možnosti v Evropi. Slednje se zato uveljavljajo dokaj spontano in neorganizirano ter utemeljujejo svoj uspeh predvsem na "upravljanju" skupnega funkcionalnega in kulturnega prostora.

To dejstvo zato odpira nove možnosti in priložnosti tudi številnim evropskim nacionalnim in po definiciji torej "obmejnimi" manjšinam, ki se s povečevanjem čezmejnega povezovanja in medkulturnega dialoga lahko

uveljavijo kot nosilci obeh integracijskih procesov na lokalni ali regionalni ravni. Če je po eni strani res, da večinske oziroma dominantne skupine – ne glede na politični odnos, ki ga gojijo do manjšinskih skupin – slednjim ne morejo odvzeti te potencialne integracijske vloge, pa je po drugi strani tudi res, da je možnost dejanske implementacije te vloge še vedno močno odvisna od njene (in s tem manjšinske) institucionalne in širše družbene promocije. Raziskave, ki so jih predvsem politični geografi opravili v srednjeevropskih in drugih obmejnih območjih (Bufon, 2006b), so pokazale, da je intenzivnost čezmejnega sodelovanja in povezovanja zlasti odvisna od treh elementov: (1) stopnje družbene urbanizacije na obeh straneh meje; (2) stopnje kulturne homogenosti, h kateri bistveno prispeva prav obstoj nacionalnih manjšin na obeh straneh meje in (3) obstoja preteklih konsolidiranih teritorialnih enot, ki so oblikovali skupne funkcionalne družbene prostore. Iz tega zornega kota lahko "spontano" težnjo po čezmejnem povezovanju razumemo tudi kot poskus obmejnega prebivalstva, da ponovno "rekonstruira" tisto regionalno strukturo, ki so jo novejša politične in mejne spremembe "razrezale" na več gravitacijskih, gospodarskih, družbenih in kulturnih območjih.

Te nove oblike čezmejnega regionalizma so morda še posebej pomembne v Srednji Evropi, ker omogočajo ne le lokalno spodbujanje družbeno-ekonomske integracije in ohranjanje kulturne različnosti ob razvoju interetničnega sožitja in sodelovanja, ampak tudi makroregionalno rekonstrukcijo nekoč bipolarno razdeljenega kontinenta (Bufon, 1998a). Za srednjeevropska obmejna okolja je značilno, da so v njih zastopane številne nacionalne manjšine in čezmejne multikulturne regionalne skupnosti. Prve so nastale zaradi mejnih sprememb po prvi in drugi svetovni vojni, ko se mednarodne in državne politike tudi težile k prilagajanju državnih prostorov kulturnim oziroma etnično-jezikovnim območjem in obratno, druge pa so izraz predhodnega tradicionalnega sobivanja različnih etnično-jezikovnih skupnosti v širših funkcionalnih in političnih prostorih. Ta situacija je sprožila v povojnih razmejitvenih in sodobnih integracijskih procesih nekatere skorajda paradoksalne težnje:

- da imajo v takih obmejnih območjih največje potencialne možnosti, da se razvijajo v integrirano čezmejno regijo prav tista družbena okolja, ki so v nedavni preteklosti doživela največje travme zaradi razmejitve stabilnih upravnih in gospodarskih enot;
- da se prav zaradi različnih še odprtih političnih vprašanj, ki izhajajo iz preteklih vojn in povojnih dogajanj, funkcionalno družbeno-ekonomsko in družbeno-kulturno lokalno čezmejno povezovanje hitreje in lažje uveljavlja kot institucionalno družbeno-politično čezmejno povezovanje;
- da se periferna in manj urbanizirana kontaktna območja, ki so v preteklosti do svojih sosedov vzdr-

ževala odnose "banalne koeksistence" ob skromnih medsebojnih stikih, sedaj tista, ki so po eni strani najbolj zainteresirana za povečevanje institucionalnega čezmejnega povezovanja, da bi s tem pritegnila v območje dodatne družbeno-ekonomske razvojne možnosti, po drugi strani pa v teh kontaktnih območjih povečani družbeno-kulturni stiki s soseščino, ki iz teh procesov nujno izhajajo, povzročajo tudi največje odpore.

Kakorkoli že, evropski integracijski procesi, ki se na lokalni ali regionalni ravni uveljavljajo s čezmejnem sodelovanjem in povečanim medkulturnim dialogom, nujno potrebujejo tudi ustrezni komunikacijski instrument. Zaradi tega postaja v takih pogojih posebej pomembna tudi jezikovna problematika. Jezik je nedvomno temeljni identifikacijski element etnične in narodne različnosti, tipologija in intenziteta jezikovne prakse kažeta na obseg in kvalitativne lastnosti različnih kulturnih prostorov, uspešnost jezikovnega medgeneracijskega prenosa, na njegovo vitalnost ter raven jezikovne družbene privlačnosti oziroma na njegov družbeni status. Ne glede na to pa jezik in jezikovna praksa nista dokončno in edino merilo etnične in narodne identitete. Zaradi subjektivnih izbir ali objektivnih zunanjih okoliščin se lahko odnos posameznikov in posameznih etničnih skupnosti do lastnega izvornega jezika v času in prostoru spreminja. Migracije ter družbena in politična dogajanja so originalno evropsko jezikovno karto precej spremenila: v prvi fazi, ki je bila povezana s procesom formiranja modernih teritorialnih držav in industrializacije, so bila številna tradicionalna večjezična in multikulturna družbena okolja prisiljena prevzeti enojezične in monokulturne značilnosti, ki jih je tem okoljem vsilila dominantna skupnost, danes pa se v teh okoljih večjezične in multikulturne prakse poskuša ponovno reaktivirati. Toda pogoji so se bistveno spremenili: družbena distanca med avtohtonimi evropskimi etnično-jezikovnimi skupinami se je zmanjšala, socialna mobilnost ter zunanja kulturna in jezikovna interferenca pa sta se povečali, kar vodi tudi v povečano etnično pomešanost in nastanek nove, variabilne identitete, ki je lahko tudi precej neodvisna od dejanskega jezikovnega znanja in jezikovne prakse. Vsemu temu gre dodati še globalne kulturne vplive ter učinke priseljevanja neavtohtonih in neevropskih družbenih skupin, ki evropski kulturni prostor postavljajo pred povsem nove izzive (Castles, Miller, 2003).

Ti procesi in transformacije evropskega kulturnega prostora postavljajo v novo luč tudi tradicionalno razmerje med *ethnosom* in *demosom* oziroma med družbeno-kulturnimi in družbeno-političnimi prostori, kakršno se je uveljavilo v času oblikovanja modernih teritorialnih držav. Evropski nacionalizem je namreč dobršnemu delu dominantnih etnično-jezikovnih skupin omogočil, da so izoblikovale lastno državo oziroma nacijo, medtem ko je drugje v svetu delež nacionalnih držav precej manjši. "Posebno" razmerje med narodom

in državo v Evropi ponazarja tudi dejstvo, da v večjih evropskih jezikih za oba fenomena uporabljajo tudi isto ime in da posledično v večjih evropskih državah težko ločujejo med državno oziroma državljsko in narodno oziroma etnično-jezikovno pripadnostjo. Sicer je že decentralizacija državne uprave, ki je v zahodni Evropi potekala vzporedno z regionalno mobilizacijo v 70. in 80. letih prejšnjega stoletja, pripomogla k temu, da je evropski politični in kulturni prostor ob "narodu" in "državi" odkrival obstoj manjšinskih regionalnih skupnosti oziroma tako imenovanih "narodov brez države" ter začel razvijati določene ukrepe v korist tako imenovanih "manj razširjenih jezikov". Po razkroju večnacionalnih držav v srednje-vzhodni in vzhodni Evropi se je evropska raznolikost še popestrila: ob 31 evropskih narodih, ki so uspeli pridobiti lastno državo, je skoraj prav toliko (29) regionalnih etnično-jezikovnih skupin, ki tega političnega "cilja" niso dosegli in se sedaj z različno stopnjo uspešnosti borijo za lastno afirmacijo, avtonomijo ali celo samostojnost. Regionalnim manjšinam gre nato prišteti še okrog 25 različnih nacionalnih manjšin, od katerih se vsaka v povprečju nahaja v dveh do treh različnih državah (Bufon, 2004). Vse te manjšine skupaj bi lahko v teritorialnem in demografskem obsegu sestavljale državo, kakršna je Francija. Še pomembnejša pa je ugotovitev, da se evropski kontinent od "bojišča" le nekaterih velikih narodov in držav ponovno spreminja v kulturni in jezikovni "mozaik", v okviru katerega predstavljajo območja kulturnega in družbenega stika prej pravilo kot izjemo.

V takih pogojih etnično "prebujanje" različnih evropskih manjšin ne poteka vedno tudi vzporedno z jezikovnim "preporodom" manjšinskih jezikov, kakor lahko ugotovimo pri keltskih skupnostih na Irskem in v Veliki Britaniji ali med Beneškimi Slovenci v Italiji. To pomeni, da "objektivna" izvorna etnična identiteta, kolikor jo je v sodobnih razmerah sploh še mogoče ugotoviti, ne sovпада nujno s subjektivno identiteto, ki je ne le spremenljiva, ampak največkrat tudi večplastna (Bufon, 2003). Institucionalizacija manjšinskih pravic seveda lahko veliko prispeva k večji teritorializaciji manjšinskih skupnosti, saj se večinoma naslanja na historično manjšinsko naselitveno ozemlje ter navsezadnje tudi k večjemu "prekrivanju" med objektivno in subjektivno pripadnostjo tam živečega prebivalstva, ki mu zakonodaja prav zaradi bivanja v institucionalno določenem "manjšinskem" ozemlju priznava določene kolektivne pravice. Po drugi strani pa tovrstni pristop kritizirajo tako "državljski modernisti" – ki vidijo v oblikovanju institucionalnih manjšinskih okolij nevarnost prevlade *ethnosa* nad *demosom* oziroma nadaljnje "balkanizacije" evropskega političnega prostora ter v uveljavljanju kolektivnih pravic v posameznih delih državnega ozemlja nevarnost razkroja državljske enakosti in solidarnosti – kakor "manjšinski modernisti", ki opozarjajo na dejstvo, da se zaradi povečane družbene in prostorske mo-

bilnosti historična manjšinska naselitvena ozemlja vse manj "prekrivajo" z območji, kjer dejansko živijo potencialni pripadniki manjšinskih skupnosti, slednji pa so tudi veliko bolj integrirani v širše družbeno okolje, zaradi česar lahko klasične oblike manjšinskega institucionalnega in teritorialnega varstva predstavljajo nevarnost "getizacije" in marginalizacije teh skupnosti oziroma njihovega regrediranja na raven folklornih skupnosti. Namesto "ločenega" pristopa zato mnogi proučevalci manjšinskih revitalizacijskih politik zagovarjajo "integralni" pristop, ki spodbuja splošne razvojne možnosti na socialnem, demografskem in kulturnem področju ter s tem implicitno omogoča tudi razvoj medkulturnega dialoga, etnične koeksistence in večjezične prakse v evropskih kontaktnih območjih.

Sodobni revitalizacijski programi manjšinskih kultur so zato obenem revitalizacijski programi za periferna ali marginalizirana okolja, v okviru katerih se te kulture nahajajo, kar pomeni, da se lahko družbeno-kulturne razmere v manjšinskih oziroma etnično mešanih okoljih izboljšujejo le sočasno z družbeno-ekonomskimi in družbeno-političnimi razmerami, kakor so dokazali primeri "dobrih praks" v Kataloniji ali Walesu (Williams, 2000). Tem splošnim razvojnim možnostim regionalnih manjšin se v primeru nacionalnih obmejnih manjšin pridružujejo še dodatne funkcije "integratorjev" sosednjih funkcionalnih in kulturnih prostorov, kar pomeni, da gre pri razvijanju politik čezmejnega sodelovanja in povezovanja nujno upoštevati tudi razvojne potenciale, ki jih obmejnimi in etnično mešanim območjem vnašajo manjšine in multikulturne lokalne skupnosti. Iz povedanega pa nadalje izhaja, da so tradicionalne "top-down" razvojne politike, pa naj te izvirajo iz državnih ali evropskih centrov oblasti, vse manj uspešne in ustrezne pri celovitem razreševanju in usmerjanju tako kompleksnih družbenih stvarnosti. Tudi v tem pogledu se zdi regionalna raven za razreševanje sodobnih razmerij med centrifugalnimi in centripetalnimi družbenimi težnjami oziroma za upravljanje sočasno potekajočih procesov družbene in prostorske konvergence in divergence vse bolj pomembna in odločilna.

SKLEP

Čeprav še vedno ne v zadostni ali optimalni obliki, je vprašanje "drugačnih" in "različnih" vendarle pridobilo na pomenu v sodobnem evropskem diskurzu in v sodobni evropski agendi. Nova evropska paradigma "združenosti v različnosti" pravzaprav pomeni globok premik in odmik od klasičnega nacionalizma, ki ima prav v Evropi svoje korenike in ki je bil nedvomno sokrivec za izbruh obeh svetovnih vojn, zaradi katerih je naposled kontinent tudi izgubil središčno vlogo v svetovni politični, ekonomski in družbeni "arhitekturi". Razvoj integracijskih procesov ob razkroju bipolarne svetovne ureditve sedaj postavlja evropski prostor, s tem pa tudi

evropsko politiko, ekonomijo in kulturo, ponovno v ospredje. Napačno bi bilo, če bi evropsko povezovanje interpretirali in razvijali le kot "banalni" odgovor na potrebo po povojni obnovi najprej in na izzive svetovne ekonomske globalizacije kasneje. Evropska integracija ni in ne more biti le stvar družbeno-ekonomske sfere, temveč mora celoviteje in na inovativen način zajeti tudi ali predvsem družbeno-politično in družbeno-kulturno sfero. Morda prvič v zgodovini se v sodobni Evropi skuša povezovati vsa tri temeljna področja družbenega življenja tako, da bi ta proces ne sledil dosedanjemu vzorcu notranje centralizacije in homogenizacije. Ta novi evropski razvojni model bi lahko dokazal, da svetovna družbeno-ekonomska globalizacija in makroregionalna družbeno-politična integracija na družbeno-kulturnem področju ne vodi nujno v "talilni lonec" in amerikanizacijo načina življenja.

Toda te nove razvojne možnosti in to novo družbeno paradigmo bo treba najprej preveriti in aplicirati v številnih evropskih kontaktnih prostorih oziroma območjih družbenega in kulturnega stika. Tu ne gre toliko za "upravljanje" meddržavnih prostorov v smislu organizacije in usmerjanja funkcionalnih gospodarskih, socialnih in upravnih enot ter odpravljanja notranjih meja in pregrad čezmejnemu in siceršnjemu pretoku ljudi, blaga, storitev in kapitala, kolikor za "upravljanje" potencialnih konfliktov in potencialnih koeksistenčnih oblik med različnimi narodi, etničnimi in jezikovnimi skupinami, med tradicijo in modernostjo, med *ethnosom* in *demosom*. Odprava teh zadnjih in najbolj persistentnih "meja" bo morala dokončno odpraviti tudi tradicionalno etnocentrično dojemanje družbenih prostorov in družbenih procesov ter nacionalistični ekskluzivizem "drugih" in "drugačnih". Evropsko sobivanje nam pomaga razumeti, da se v okviru EU na relativno kratkih razdaljah srečujemo ne le z različnimi nacionalnimi ali državnimi identitetami, ampak s še številnejšimi etničnimi in regionalnimi identitetami ter z različnimi jezikovnimi praksami (Bufon, 1999b).

Vse bolj tudi odkrivamo in sprejemamo dejstvo, da lahko različne identitete in jezikovne prakse obstajajo v istem upravnem ali družbenem okolju oziroma da meje med različnimi družbeno-kulturnimi prostori niso linearne in določene, temveč conalne in premične, kar seveda ustvarja zelo kompleksen in razčlenjen družbeni prostor, za katerega lahko uporabimo izraz "kontaktni prostor". V njem nenehno "prestopamo" različne kulturne meje in zaradi tega so v teh okoljih kulturni prevzemi in izmenjave nekaj povsem vsakdanjega in običajnega. To nenehno "vrenje" na robovih kulturnih pokrajin, ki omogoča tudi njihovo medsebojno oplajanje in prelivanje in ki se je zdelo ekskluzivnemu nacionalističnemu konceptu morda prav zaradi tega tako nevarno in nezaželeno, pa ne pomeni, da se bistvene lastnosti evropskih kulturnih prostorov s časom radikalno spreminjajo. Slednji ostajajo namreč presenetljivo stabilni ali se z

umikom državnega homogenizacijskega pritiska še celo krepijo ali ponovno "prebujaajo". S tem pa se uveljavljajo tudi tradicionalni lokalni ali regionalni teritorialni okviri, ki jim decentralizacija državnega upravnega sistema daje funkcionalno vrednost in ki uspejo "vliti" svojo kulturno specifiko tudi vsem tistim priseljencem, ki se želijo bolje in globlje integrirati v svoje novo življenjsko okolje.

Z odkrivanjem sodobnih oblik družbene pripadnosti in istovetnosti oziroma lokalnega prostorskega vedenja družbenih skupin se ponovno vračamo k "mejam" in "teritorialnosti". To so družbeni aspekti, ki so zelo blizu lokalnim skupnostim in ki so jih družboslovci in politični ekonomisti ponovno "odkrili" v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja pri raziskovanju odnosov med centri in periferijami v Evropi. Preučevanje "mehanizmov odpora" v perifernih območjih ter regionalizma je lokalne in regionalne skupnosti, ki jih je modernizem industrijske paradigme skoraj povsem "odpisal" in "odpravil", ponovno postavil v ospredje družbenega dogajanja. Zmotno pa bi bilo tem skupnostim pripisati le vlogo ohranjevalcev lastnega avtohtonega ozemlja oziroma svoje izvirne *kulturne pokrajine*, saj prevzemajo v sodobnih razvojnih procesih tudi novo vlogo v povezovanju obmejnih prostorov ter vzpostavljanju koeksistenčnih in integracijskih praks, še zlasti tedaj, ko je potrebno tudi rekonstruirati nekdanje skupne *funkcionalne prostore* (Bufon, 1998b).

Sklenemo lahko, da se danes Evropa, domovina nacionalizma ter tisti del sveta, kjer je razmerje med teritorialno in kulturno identiteto najbolj dinamično in potencialno konfliktno, z vse večjo intenzivnostjo spopada z vprašanjem, ki sicer ni novo, a katerega želijo Evropejci prvič v svoji zgodovini razrešiti na povsem inovativen način, in sicer, kako svoje različne in raznolike interese združiti in skupno "upravljati" v okviru enega samega, čeprav večnivojskega družbenega sistema. Odgovor je torej vse prej kot preprost in odpira, kakor smo videli, različne protislovne procese in razvojne scenarije. Povsem nanovo bo treba definirati razmerje med potenciali demokratičnega "odpiranja" in "vključevanja" ter kulturnega "zapiranja" in "ločevanja", med lastnostmi "evropskega" in "neevropskega", med "globalnostjo", "nacionalnostjo" in "lokalnostjo" (Bufon, 2001). Skratka, temeljno vprašanje, s katerim se srečuje sodobna Evropa in od katerega so odvisne možnosti za razvoj ne le medkulturnega dialoga, ampak že samih integracijskih procesov na našem kontinentu, je, kako bo razmerje med družbeno in prostorsko konvergenco in divergenco vplivalo na obstoj in soodvisnost med evropskimi družbeno-kulturnimi in družbeno-političnimi prostori ter s tem na novo evropsko paradigmo "združenosti v različnosti".

Raziskovanja družbenih in prostorskih procesov in fenomenov v tako imenovanih "kontaktnih prostorih" kažejo na to, da je treba nov evropski "skupni dom"

zgraditi ne le "z vrha", kakor so to počenjali v zadnjih desetletjih, ampak tudi "z dna". Slovenija pa je kot mala država v evropskem merilu tisto okolje, kjer se "dno" in "vrh" srečujeta in prepletata in bi zato lahko služila ne le kot "model" za proučevanje učinkov integracijskih procesov na razvoj njenih tako številnih "kontaktnih" območjih, kakor smo raziskovalci v preteklosti že pokazali

in dokazali (Klemenčič, Bufon, 1994; Bufon, Minghi, 2000; Bufon, 2002a; 2002b), ampak tudi kot "model" za uveljavljanje same bodoče evropske podobe. Tudi zaradi tega postaja po našem mnenju potreba po proučevanju oblik medkulturnega dialoga in sožitja v evropskih območjih družbenega in kulturnega stika tako pomembna in nujna.

DIALOGO FRA CULTURE E ZONE EUROPEE DI CONTATTO SOCIALE E CULTURALE

Milan BUFON

Università del Litorale, Centro di ricerche scientifiche di Capodistria., SI-6000 Capodistria, Garibaldijeva 1

Università del Litorale, Facoltà di Studi Umanistici di Capodistria, SI-6000 Capodistria, Piazza Tito 5

e-mail: milan.bufon@upr.si

RIASSUNTO

L'autore ritiene che i problemi moderni delle zone europee di contatto sociale e culturale, come anche la questione delle possibilità future di sviluppo del dialogo fra culture e dell'integrazione sociale nel nostro continente, siano fondati soprattutto su tre elementi base: (1) una persistente territorialità ovvero il legame con l'ambiente culturale di origine, (2) la necessità di un legame sociale ed economico funzionale (3) l'esistenza di confini a più livelli e spesso non armonizzati che limitano gli spazi sociali e culturali. Tutti gli elementi descritti sono l'espressione di processi contemporanei di convergenza e divergenza sociale e dello spazio che creano rapporti in continua mutazione fra sistemi sociali-culturali, sociali-economici e sociali-politici. Questi influiscono sulla trasformazione dell'ampiezza e delle caratteristiche di qualità delle cosiddette zone di contatto in cui tali sistemi si scontrano e intrecciano.

L'autore si concentra poi sui rapporti fra il demos e l'ethos, fra l'integrazione e la globalizzazione e fra spazio e identità e stabilisce che le regioni, ovvero le zone di contatto europee, sono quegli ambienti sociali in cui vengono a contatto la convergenza e la divergenza e in cui si può attuare nella maniera più veloce e concreta il nuovo paradigma europeo di "uniti nelle diversità". Queste nuove opportunità di sviluppo e il nuovo paradigma sociale dovranno essere prima verificati e applicati in numerosi punti di contatto europei, ovvero nelle zone di contatto sociale e culturale. Non si tratta tanto di "gestire" gli spazi infranazionali in base ad una organizzazione e una guida di unità funzionali economiche, sociali e amministrative oppure dell'eliminazione dei confini e delle barriere interne che frenano il flusso transfrontaliero delle persone, dei beni, dei servizi e del capitale. Si tratta piuttosto della "gestione" dei potenziali conflitti e delle potenziali forme di coesistenza fra diversi popoli, gruppi etnici e linguistici, fra la tradizione e la modernità, fra l'ethos e il demos. L'abbattimento di questi ultimi e più persistenti "confini" dovrà eliminare definitivamente anche l'interpretazione etnocentrica tradizionale degli spazi e dei processi sociali nonché l'esclusivismo nazionalistico degli "altri" e dei "diversi".

La coesistenza europea ci aiuta a capire che nel quadro dell'UE, entro distanze relativamente brevi, incontriamo non soltanto diverse identità nazionali e statali, ma anche un numero ancora maggiore di identità etniche e regionali con diverse pratiche linguistiche. Gli studi dei processi e dei fenomeni sociali e del territorio nelle cosiddette "zone di contatto" dimostrano il bisogno di una nuova "casa comune" europea che sia costruita non soltanto "dall'alto", come succedeva negli ultimi decenni, ma anche "dal basso". La Slovenia, in quanto paese piccolo per la scala europea, rappresenta quell'ambiente in cui il "basso" e l'"alto" si incontrano e intrecciano e quindi potrebbe fungere da "modello" per lo studio degli effetti dei processi di integrazione sullo sviluppo delle sue numerose zone "di contatto", come è già stato spiegato e dimostrato dall'autore e da altri ricercatori. La Slovenia potrebbe altresì fungere da "modello" per l'affermazione del futuro aspetto dell'Europa. Anche per questo motivo secondo l'autore si sta rendendo necessario ed estremamente importante lo studio delle forme del dialogo fra culture e della coesistenza nelle zone europee di contatto sociale e culturale.

Parole chiave: Europa, zone di contatto sociale e culturale, dialogo fra culture, processi di integrazione, regioni, convergenza e divergenza sociale e territoriale

LITERATURA

- Blatter, J. K. (2003):** Debordering the world of states: toward a multi-level system in Europe and a multi-polity system in North America? Insights from border regions. V: Brenner, N. et al. (eds.): *State/Space – A Reader*. Oxford, Blackwell, 185–207.
- Bufon, M. (1992):** Prostorska opredeljenost in narodna pripadnost: obmejna in etnično mešana območja v evropskih razvojnih silnicah: primer Slovencev v Furlaniji – Julijski krajini. Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Bufon, M. (1994):** Regionalizem in nacionalizem. *Annales* 5/94. Koper, 9–16.
- Bufon, M. (1996):** Some political-geographical problems of transition in Central Europe: the case of Slovenia. V: Carter, F. W. et al. (eds.): *Central Europe after the Fall of the Iron Curtain*. Frankfurt, Peter Lang, 73–89.
- Bufon, M. (1998a):** Nationalism and globalization: a Central European perspective. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 12, 1998, 1. Koper, 7–14.
- Bufon, M. (1998b):** Le regioni transfrontaliere nel processo di unificazione europea. V: Bonavero, P., Dansero, E. (eds.): *L'Europa delle regioni e delle reti*. Torino, Utet, 126–142.
- Bufon, M. (1999a):** Problematika teritorialnosti v politični in kulturni geografiji. *Geografski vestnik*, 71. Ljubljana, 91–103.
- Bufon, M. (1999b):** Evropski manjšinski jeziki med standardizacijo in novimi razvojnimi perspektivami. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 9, 1999, 1. Koper, 133–142.
- Bufon, M. (2001):** From geopolitics to political geography: the new European challenge. V: Antonsich, M. et al. (eds.): *Europe between Political Geography and Geopolitics*, I. Roma, Società Geografica Italiana, 335–346.
- Bufon, M. (2002a):** Slovenia – a European contact and border area. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 12, 2002, 2. Koper, 445–472.
- Bufon, M. (2002b):** Confini, identità ed integrazione – nuove prospettive per l'Alto Adriatico. Trieste, SLORI.
- Bufon, M. (2003):** Minorities, regional transformation and integration in borderlands: a case study. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 13, 2003, 1. Koper, 1–8.
- Bufon, M. (2004):** Med teritorialnostjo in globalnostjo. Koper, Založba Annales.
- Bufon, M. (2005):** Med konvergenco in divergenco – dileme evropskih integracijskih procesov. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 15, 2005, 1. Koper, 55–68.
- Bufon, M. (2006a):** Between social and spatial convergence and divergence: an exploration into the political geography of European contact areas. *GeoJournal*, 66. Utrecht, 341–352.
- Bufon, M. (2006b):** Geography of border landscapes, borderlands and euroregions in the enlarged EU. *Rivista Geografica Italiana*, 113/1. Firenze, 47–72.
- Bufon, M., Minghi, J. (2000):** The Upper Adriatic borderland – from conflict to harmony. *GeoJournal*, 52. Utrecht, 119–127.
- Calhoun, C. (2003):** The democratic integration of Europe. V: Berezin, M., Schain, M. (eds.): *Europe without Borders*. Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 243–274.
- Caporaso, J. A. (1996):** The European Union and forms of state: Westphalian, regulatory or post-modern? *Journal of Common Market Studies*, 34/1. London, 29–51.
- Casey, E. S. (1997):** The Fate of Place: A Philosophical History. Berkeley, University of California Press.
- Castles, S., Miller, M. J. (2003):** The Age of Migrations (Third edition). New York, The Guilford Press.
- Entrikin, J. N. (2003):** Political community, identity, and cosmopolitan place. V: Berezin, M., Schain, M. (eds.): *Europe without Borders*. Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 51–85.
- Keating, M. (1996):** The invention of regions: political restructuring and territorial government in Western Europe. Working paper for ARENA (Advanced Research on the Europeanisation of the Nation-state).
- Klemencic, V., Bufon, M. (1994):** "Cultural elements of integration and transformation of border regions – the case of Slovenia". *Political Geography*, 13. London, 73–83.
- Miles, R. (1992):** Migration, racism and the nation-state in contemporary Europe. V: Satzewich, V. (ed.): *Deconstructing a Nation*. Nova Scotia, Fernwood Publishing.
- Poulantzas, N. (1978):** State, Power, Socialism. London, New Left Books.
- Sack, R. D. (1980):** Conceptions of Space in Social Thought. London, Macmillan.
- Smith, A. D. (1995):** Nations and Nationalism in a Global Era. Cambridge, Polity Press.
- Williams, C. H. (1997):** Territory, identity and language. V: Keating, M., Loughlin, J. (eds.): *The Political Economy of Regionalism*. London, Frank Cass, 112–138.
- Williams, C. H. (ed.) (2000):** Language Revitalization. Cardiff, University of Wales Press.

original scientific article
received: 2007-01-16

UDC 159.953:372.880.20(497.5)

ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE LEARNING STRATEGIES USED BY CROATIAN LEARNERS

Neala AMBROSI-RANDIĆ

Juraj Dobrila University - Pula, Department of Humanities, HR-52100 Pula, M. Ronjgova 1
e-mail: neala.ambrosi-randic@pu.htnet.hr

Moira KOSTIĆ-BOBANOVIC

Juraj Dobrila University - Pula, Department of Economics and Tourism "Dr. Mijo Mirković", HR-52100 Pula, Preradovićeve 1
e-mail: moira.bobanovic@efpu.hr

ABSTRACT

In this article the authoresses explore the differences in use of language speaking strategies between successful and less successful learners in different English as a foreign language (EFL) education levels. A total of 638 Croatian learners took part in this exploratory study: 329 primary and 309 secondary school learners. All the subjects learned EFL as a compulsory school subject. The main findings suggested that successful learners reported significantly more use of memory, cognitive, metacognitive and social strategies, whereas less successful learners reported significantly more use of compensational strategies.

Key words: language learning, speaking strategies, successful learners, less successful learners, English as a foreign language

LE STRATEGIE CHE GLI ALLIEVI CROATI ATTIVANO NELL'APPRENDIMENTO DELL'INGLESE COME LINGUA STRANIERA

SINTESI

Il presente articolo intende indagare le differenze nell'uso delle strategie linguistiche tra gli allievi con alte e basse abilità nell'apprendimento dell'inglese inclusa nel curriculum dei diversi livelli educativi come lingua straniera. I soggetti coinvolti in questo studio esplorativo erano in totale 638, di cui 329 provenienti dalla scuola elementare e 309 dalla scuola media inferiore e superiore. Per tutti questi partecipanti l'inglese era una lingua straniera obbligatoria. Le scoperte principali suggeriscono che gli allievi con alte abilità nell'apprendimento della lingua straniera farebbero un uso maggiore di memoria, strategie cognitive, metacognitive e sociali, mentre i soggetti con basse abilità nell'apprendimento userebbero di più le strategie compensative.

Parole chiave: apprendimento della lingua, strategie linguistiche usate dai parlanti, allievi con alte e basse abilità nell'apprendimento della lingua, inglese come lingua straniera

INTRODUCTION

Research on language learning strategies has focused mainly on descriptive studies that have identified characteristics of "the successful language learner" and compared the strategies of successful and less successful language learners. In 1975, Rubin suggested that a model of "the successful language learner" could be identified by looking at the special strategies used by students who were successful in their second language learning. Stern (1975) also identified a number of learner characteristics and strategic techniques associated with successful language learners. These studies were followed by the work of Naiman, Frölich and Todesco (1975, 1978), which further pursued the notion that second language learning ability resides at least in part in the strategies one uses for learning. Taken together, these studies identified the successful language learner as one who has the following characteristics: is an active learner; monitors language production; practices communicating in the language; uses prior linguistic knowledge; uses various memorization techniques; ask questions for clarification.

Other studies comparing successful and less successful language students have repeatedly revealed that less successful learners do use learning strategies, sometimes even as frequently as their more successful peers, but they use the strategies differently (Vann, Abraham, 1990). Research indicated that more successful language learners are aware of the strategies they use and why they use them (Green, Oxford, 1995) and that they generally tailor their strategies appropriate to their own personal needs as learners (Wenden, 1991). According to Oxford, Nyikos (1989) successful students use strategies appropriate to their own stage of learning, personality, age, purpose for learning the language, type of language and gender. McDonough (1999) says that strategy use affects and is affected by other factors such as motivation, gender, cognitive style, language proficiency level, and age.

Successful language learners are thought to: seek ways to practice the second language and maintain a conversation (Naiman et al., 1975; O'Malley et al., 1985; Rubin, 1987); have a positive attitude toward speakers of the target language (Oxford, 1990); organize and plan learning around preferred ways of learning (Ellis, Sinclair, 1989; Oxford, 1990; Wenden, 1987); monitor their speech and that of others (Ellis, Sinclair, 1989; Naiman et al., 1978; Oxford, 1990; Rubin, 1987); seek verification, seek clarification, attend to both form and meaning, look for patterns, use deduction, and make inferences (Ellis, Sinclair, 1989; O'Malley et al., 1985; Oxford, 1990; Rubin, 1987; Stern, 1980); and be active participants in the learning process (Wenden, 1987).

Students who are less successful in language learning are also able to identify their own strategies, but do not

know how to choose the appropriate strategies or how to link them into a useful 'strategy chain' (Chamot, Barnhardt, El-Dinary, Robbins, 1999). These studies have been critically important in laying down the groundwork for understanding how language learners use learning strategies. They have also provided important information for guiding experimental studies, in order to identify the effects of learning strategies instruction on students.

Due to the growing importance of English as a foreign language and the tendency of an earlier approach to its teaching, it is of great importance to become acquainted with different factors and mechanisms which help in its acquisition.

The aim of the present study is to explore the following specific questions:

Is there a difference in the use of language learning strategies in oral communication between successful and less successful EFL learners?

Is there a difference in language learning strategies in oral communication between primary and secondary school learners?

What strategies were significant predictors in successful learning of EFL?

METHODS

Participants

A total of 638 Croatian learners took part in this exploratory study: 330 primary and 309 secondary school learners. All the subjects learned EFL as a compulsory school subject. The primary school sample consisted of learners from three different schools (ranging from fifth to eight grades; age 11–14). The secondary school included four classes (ranging from first to fourth grade; age 15–18) from Croatian grammar school. The learners in primary school learned EFL for 2 to 4 years and those attending secondary school for 5 to 8 years.

Instruments

The use of *language learning strategies for oral communication* was assessed by means of a questionnaire developed by Kostić-Bobanović (2004). The 41-item instrument asked learners to report the frequency with which they used certain speaking language learning strategies. It consisted of six groups of strategies: memory, cognitive, compensation, metacognitive, affective and social.

1. *Memory strategies* help learners enter information in long-term memory and retrieve it when necessary to communicate (e.g., using imagery, sounds, or both to remember new words). It is measured by three items in the questionnaire.

Example: I remember a new English word by using imagery and sounds

2. *Cognitive strategies* involve formation and revision of internal mental models (e.g., reasoning, analyzing, and summarizing). It is measured by seven items.

Example: I practice my speaking skills by repeating the new material.

3. *Compensation strategies* are used to overcome lack of knowledge of the target language (e.g., using circumlocution). It is measured by seven items.

Example: When I cannot think of the correct expression to say or write, I find a different way to express the idea, I use synonyms or I describe the idea

4. *Metacognitive strategies* help learners manage their learning (e.g., monitoring errors). It is measured by nine items.

Example: I am aware of my English mistakes and try to correct them.

5. *Affective strategies* enable learners to control emotions and attitudes related to language learning (e.g., reducing anxiety). It is measured by ten items.

Example: I try to relax my muscles by breathing in deeply every time I feel nervous about speaking English.

6. *Social strategies* facilitate interaction with others (e.g., cooperating with others, asking questions, and becoming culturally aware). It is measured by five items.

Example: I ask other people to correct me when I make mistakes while speaking

The questionnaire asked the respondent to indicate in a multiple-choice fashion, the frequency of use of a given strategy from almost always to almost never on a five-point scale.

Cronbach's alpha of the questionnaire for the primary school was .88 and for the secondary school sample .87.

Data analysis

Data analysis involved use of two-way analysis of variance to compare use of six different groups of strategies between successful and less successful language learners in two groups of EFL. Successful learners are identified as those who achieved grade four or five (end-of-term teacher-assigned grade in EFL, where five is the maximum grade), while less successful learners are identified as those who achieved grade two or three.

RESULTS

Is there a difference in the use of language learning strategies in oral communication between successful and less successful EFL learners in primary and secondary school?

Table 1 : Means and standard deviations for strategy use by educational level and success in EFL.

Tabela 1: Povprečja in standardni odkloni pri uporabi strategij glede na stopnjo izobraževanja in uspešnost pri učenju angleščine kot tujega jezika.

Strategy	Primary school		Secondary school		F
	S (n = 189)	LS (n = 140)	S (n = 214)	LS (n = 95)	
Memory	9.11 (2.72)	8.63 (2.63)	7.31 (2.40)	6.49 (2.41)	¹ 85.64 ¹ 9.24 ³ n.s.
Cognitive	24.93 (5.11)	21.79 (5.04)	21.03 (4.28)	18.31 (5.13)	¹ 84.37 ² 53.21 ³ n.s.
compensation	20.36 (4.75)	21.01 (5.16)	20.53 (3.99)	21.51 (4.51)	¹ n.s. ² 4.58 ³ n.s.
metacognitive	32.52 (6.39)	30.16 (6.32)	25.86 (6.06)	23.69 (6.49)	¹ 157.87 ² 18.79 ³ n.s.
Affective	25.52 (6.69)	26.01 (7.16)	21.50 (5.85)	21.19 (6.27)	¹ 67.57 ² n.s. ³ n.s.
Social	16.87 (3.99)	16.14 (3.82)	14.72 (3.88)	13.45 (4.37)	¹ 53.69 ² 9.13 ³ n.s.

Note. ¹ = main effect of educational level; ² = main effect of success; ³ = interaction effect of educational level and success.

Legend: S = successful, LS = less successful

Table 2: Regression analyses for six speaking strategies in primary school success.**Tabela 2: Regresijske analize za šest govornih strategij pri uspješnom učenju engleske kot tujega jezika v osnovni šoli.**

Independent variable	β	Dependent variable t	p
1. Cognitive strategies	.31	4.49	.000
2. Compensational strategies	-.14	-2.42	.016
3. Affective strategies	-.14	-2.17	.031

$$R = .40, R^2 = .16; F_{(6, 323)} = 10.16, p < .000$$

Table 3: Regression analyses for six speaking strategies in secondary school success.**Tabela 3: Regresijske analize za šest govornih strategij pri uspješnom učenju engleske kot tujega jezika v srednji šoli.**

Independent variable	β	Dependent variable t	p
1. Cognitive strategies	.28	3.84	.000
2. Compensational strategies	-.18	-3.17	.002

$$R = .35, R^2 = .12; F_{(6, 302)} = 6.99, p < .000$$

A two-way analysis of variance 2 (success: successful and less successful) x 2 (school: primary and secondary) design was conducted to determine the relationship between success in language learning and the educational level on use of the memory, cognitive, compensation, metacognitive, affective and social strategies (Table 1).

Regarding success, we found a significant effect on the use of memory strategies ($F_{3, 634} = 9.24; p < .001$), cognitive ($F_{3, 634} = 53.21; p < .001$), compensation ($F_{3, 634} = 4.58; p < .03$), metacognitive ($F_{3, 634} = 18.79; p < .001$), and social ($F_{3, 634} = 9.13; p < .001$). All of these strategies, except for compensational, were more frequently used by successful than by less successful learners.

Our findings revealed a main effect of educational level on the following strategies: memory ($F_{3, 634} = 85.64; p < .001$), cognitive ($F_{3, 634} = 84.37; p < .001$), metacognitive ($F_{3, 634} = 157.87; p < .001$), affective ($F_{3, 634} = 67.57; p < .001$), and social ($F_{3, 634} = 53.69; p < .001$). All of the above mentioned strategies were more frequently used by primary than by secondary school learners. No significant interaction effects were found.

What speaking strategies were significant predictors in successful learning of EFL?

Multiple regression analysis was used to predict the role of six speaking strategies on overall success for primary and secondary school, separately. As shown in Tables 2 and 3, all six predictor variables were entered simultaneously so that the regression coefficients represent the unique contribution of a variable in the full model, net of other variables. The predictor variables,

for primary school, accounted for 16% of the variance in school achievement [$R^2 = .16, F_{(6, 323)} = 10.16, p < .000$]. Higher use of cognitive strategies was the strongest predictor in school achievement ($\beta = .31, t = 4.49, p < .000$) followed by lower use of compensational ($\beta = -.14, t = -2.42, p < .016$) and affective strategies ($\beta = -.14, t = -2.17, p < .035$).

The predictor variables for secondary school accounted for 12% of variance in school achievement [$R^2 = .12, F_{(6, 323)} = 6.99, p < .000$]. Higher use of cognitive strategies was the strongest predictor of school achievement ($\beta = .28, t = 3.84, p < .000$) followed by lower use of compensational strategies ($\beta = -.18, t = -3.17, p < .002$). However, affective strategies were not significant predictors in school achievement for secondary school.

DISCUSSION

The following findings have emerged from this study:

1. There is a difference in use of language learning strategies in oral communication between successful and less successful EFL learners. Namely, successful learners reported significantly more use of memory, cognitive, metacognitive and social strategies than did less successful learners. On the other hand, less successful learners reported significantly more use of compensational strategies than did successful learners. These results seem to conflict with findings of previous research. For example, Abraham and Vann (1987); Vann and Abraham (1990), in two separate studies, researched language learning strategies employed by both

Fig. 1: Modern didactic technology in foreign language acquisition (photo: A. Tominc).

Sl. 1: Sodobni didaktični pripomočki pri usvajanju tujega jezika (foto: A. Tominc).

successful and unsuccessful learners. These distinctions were made by measuring 'the relative speed with which they moved through an intensive English program' (1990, 179). They found that unsuccessful learners used strategies generally considered as useful, and often the same ones as those employed by the successful learners: the difference lay in the degree of flexibility the learners showed when choosing strategies, and how appropriately they were applied to the given situation.

The findings from our research, as well as theirs, raise a question mark over the idea that successful learners either use a larger repertoire of strategies or use them more frequently. This is slightly different from results obtained by Green and Oxford (1995), who in an investigation of the relationship between proficiency and language learning strategy use, found that 'students who were better in their language performance generally reported higher levels of overall strategy use and frequent use of a greater number of strategy categories' (1995, 265).

2. There is a difference in the use of language learning strategies in oral communication between learners in primary and secondary school. Primary school learners more frequently used almost all strategies than did those attending secondary school. It is very interesting that primary school learners used memory, cognitive, meta-cognitive, affective and social strategies significantly

more frequently than secondary school learners. Our younger respondents, who studied English language for a shorter time, generally report the use of more strategies than their older colleagues. These results were completely opposite of those expected, as well as of previous research which stated that learners in different learning stages use different strategies, with more frequent strategy use by more advanced learners (Green, Oxford, 1995, Bialystock 1981, Chamot, O'Malley, 1987; Politzer, 1983). It is possible that the effect obtained in our research is due to the fact that primary school learners are more encouraged to develop oral communication than other language skills. It is also possible that secondary school learners are still not independent in choosing the most appropriate language learning strategy that can improve their success. These results indicate a need to teach learning strategies at all levels of language development, because their use is neither spontaneous nor continuous, and most learners are not aware of using them. Teaching language learning strategies is especially important in Croatia, where, a few years ago, the Ministry of Education implemented the learning of English as a foreign language in the first grade of primary school (ages 6 to 7). Therefore, teachers should be motivated to teach learners to use language learning strategies at an early age.

3. Higher use of cognitive and affective strategies, and lower use of compensational strategies was the predictor of success in language learning in primary school, while in secondary school higher use of cognitive and lower use of compensational strategies predicted success in language learning. Results of our research might indicate an association between reported strategy use and success in language learning, but the exact nature of this association, particularly the issue of causality, is a subject for further research.

Skehan (1989) and Ressa-Miller (1993) among others have pointed out that the existence of correlation between the two does not necessarily suggest causality in a particular direction. McIntyre (1994) has attempted to unravel the relationship between the two variables. On the one hand, he stresses a need for caution when looking at studies which suggest that more proficient students make better use of strategies. However, in answer to his own question as to whether strategies use results from or leads to increased proficiency, he is rather less cautious: 'The answer, undoubtedly, is both' (1994, 189).

A similar argument to McIntyre's, although offered more tentatively, comes from Green and Oxford (1995). In their Puerto Rico study, they found that about a third of the individual strategies were used more frequently by the more successful learners, almost all of them involving active use of the target language. Although they concede that this is not sufficient evidence of causality, they nevertheless suggest that a causal relationship exists here between strategy use and proficiency level, and that 'this relationship is best visualized not as a one-way arrow leading from cause to effect, but rather as an ascending spiral in which active use strategies help students attain higher proficiency, which in turn makes it more likely that students will select these active use strategies' (1995, 288). On the other hand, as pointed out by Skehan: 'One can... argue that learner strategies do not determine proficiency, but are permitted by it' (1989, 97). This means that strategies do not contribute to proficiency, but are simply features of it.

CONCLUSION

We may conclude that both successful and less successful learners reported the use of language learning strategies. However, they used a different set of strategies. Successful learners reported significantly more use of cognitive and social strategies, whereas less successful learners reported significantly more use of compensational strategies. It is very interesting that primary school learners used almost all strategies more frequently than secondary school learners. Greater use of cognitive and affective strategies and less frequent use of compensational strategies predicted success in language learning in primary school. In secondary school, higher use of cognitive and lower use of compensational strategies predicted success in language learning. The use of different types and numbers of strategies may depend on the kind of learner and setting in which learning occurs and the language task to be completed, suggesting a need for more studies on different learners in different settings.

Though obtaining deeper insights into the correlation between language learning strategies in successful and less successful students at different educational levels, some limitations were found. One of the limitations of this research regards the fact that success was determined subjectively by the grade the teacher assigned at the end of school year and which comprised not only speaking skills but also listening, reading and writing skills. We feel that future research should use specific measures for the estimation of speech success.

ACKNOWLEDGEMENTS

We thank the primary and secondary school learners and their teachers for their time and the Presidents of primary and secondary schools in the Istrian County for their cooperation. Also we would like to express our gratitude to the members of the Department for Educational Research – Istrian County for their support on this study.

STRATEGIJE, KI JIH HRVAŠKI UČENCI UPORABLJAJO PRI UČENJU ANGLEŠČINE KOT TUJEGA JEZIKA

Neala AMBROSI-RANDIĆ

Univerza Juraj Dobrila - Pula, Oddelek za humanističke vede, HR-52100 Pulj, M. Ronjgova 1
e-mail: neala.ambrosi-randic@pu.htnet.hr

Moira KOSTIĆ-BOBANOVIC

Univerza Juraj Dobrila - Pula, Oddelek za ekonomiju in turizem "Dr. Mija Mirkovića", HR-52100 Pulj, Preradovićeve 1
e-mail: moira.bobanovic@efpu.hr

POVZETEK

Strategije učenja so še posebej pomembne pri učenju jezika, saj so kot orodje za aktivno in samousmerjevalno učenje nujne pri razvijanju komunikacijske zmožnosti. V članku raziskujemo razlike v uporabi strategij učenja govora med uspešnimi in manj uspešnimi učenci na različnih ravneh izobraževanja pri angleškem jeziku, in sicer kot tujem jeziku. V raziskavi je skupaj sodelovalo 638 hrvaških učencev: 329 osnovnošolskih učencev in 309 srednješolskih dijakov. Za vse je bila angleščina obvezni šolski predmet. Glavne ugotovitve kažejo, da uspešnejši med njimi poročajo o precej večji uporabi spomina, kognitivnih, metakognitivnih in družbenih strategijah, manj uspešni pa o precej večji uporabi kompenzacijskih strategij.

Ključne besede: učenje jezika, govorne strategije, uspešni učenci, manj uspešni učenci, angleščina kot tuji jezik

BIBLIOGRAPHY

Abraham, R. G., Vann, R. J. (1987): Strategies of two learners: A case study. *Learner strategies in language learning*. Englewood Cliffs, New York, 85–102.

Bialystok, E. (1981): The role of conscious strategies in second language proficiency. *Modern Language Journal*. Madison, 65, 24–35.

Chamot, A. U., O'Malley, J. M. (1987): The Cognitive Academic Language Learning Approach: A bridge to the mainstream. *TESOL Quarterly*, 21. New York, 227–249.

Chamot, A. U., Barnhardt, S., El-Dinary, P., Robbins, J. (1999): The Learning Strategies Handbook. London and New York, Longman.

Ellis, G., Sinclair, B. (1989): Learning to learn English: A course in learner training. Cambridge (UK), Cambridge University Press.

Green, J. M., Oxford, R. L. (1995): A closer look at learning strategies, L2 proficiency, and gender. *TESOL Quarterly*, 29. New York, 261–297.

Kostić-Bobanović, M. (2004): Učinek poučavanja strategija učenja na razvijanje vještine govora u učenju engleskoga kao poslovnog stranog jezika. Unpublished doctoral dissertation. Zagreb, Filozofski fakultet.

McDonough, S. (1999): Applied Linguistic in Language Education. Oxford, Oxford University Press.

McIntyre, P. D. (1994): Toward a social psychological model of strategy use. *Foreign Language Annals*, 27. Toronto, 185–195.

Naiman, N., Frohlich, M., Todesco, A. (1975): The good second language learner. *TESL Talk*, 6. New York, 58–5.

Naiman, N. et al. (1978): The good language learner. Toronto, Ontario Institute for Studies in Education.

O'Malley et al. (1985): Learning strategies used by beginning and intermediate ESL students. *Language Learning*, 35, New York, 21–46.

Oxford, R. L. (1990): Language learning strategies: What every teacher should know. Boston, Heinle, Heinle.

Oxford, R. L., Nyikos, M. (1989): Variables affecting choice of language learning strategies by university students. *Modern Language Journal*, 73. Madison, 291–300.

Politzer, R. (1983): An exploratory study of self-reported language learning behaviors and their relation to achievement. *Studies in Second Language Acquisition*, 6. New York, 54–65.

Rees-Miller, J. (1993): A critical appraisal of learner training: Theoretical bases and teaching implications. *TESOL Quarterly*, 27. New York, 679–689.

Rubin, J. (1975): What the "good language learner" can teach us. *TESOL Quarterly*, 9. New York, 41–51.

Rubin, J. (1987): Learner Strategies: Assumptions, research history, and typology. *Learner strategies in language learning*. New York, 15–30.

Skehan, P. (1989): Individual differences in second-language learning. London, Edward Arnold.

Stern, H. H. (1975): What can we learn from the good language learner? *The Canadian Modern Language Review*, 34. Toronto, 304–318.

Stern, H. H. (1980): What can we learn from the good language learner? In K. Croft (ed.): *Readings on English as a second language*. Cambridge (MA), Winthrop, 54–71.

Vann, R. J., Abraham, R. G. (1990): Strategies of unsuccessful language learners. *TESOL Quarterly*, 24. New York, 177–198.

Wenden, A. L. (1987): How to be a successful language learner: Insight and prescription from L2 learners. *Learner strategies in language learning*. New York, 103–117.

Wenden, A. L. (1991): *Learning strategies for learner autonomy*. Englewood Cliffs, Prentice-Hall.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2007-09-04

UDK 811.163.6'286

MED RAZNOLIKOSTJO NAREČNEGA GRADIVA IN MEJAMI NJEGOVEGA PRIKAZA NA JEZIKOVNI KARTI

Jožica ŠKOFIC

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša,
SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2

Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije Koper, SI-6000 Koper, Glagoljaška 8
e-mail: jozica.skofic@zrc-sazu.si; jozica.skofic@fhs.upr.si

IZVLEČEK

V članku je predstavljeno delo za 1. zvezek Slovenskega lingvističnega atlasa (SLA), ki nastaja v Dialektološki sekciji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU v Ljubljani. V prvem delu je predstavljena podatkovna baza SlovarRed 2.0, ki v povezavi z geografskim informacijskim sistemom (GIS) omogoča ne le natančen vnos narečnih podatkov in njihovo analizo na različnih jezikovnih ravneh, ampak tudi različne načine prikaza jezikovnih podatkov na karti. V drugem delu so jezikoslovno analizirani in na jezikovni karti predstavljeni leksemi za pojem kolk (SLA V055) v slovenskih narečjih, izpostavljeni pa so tudi problemi, ki jih geolingvist rešuje ob prenosu konkretnih jezikovnih podatkov na simbolne in izoglosne karte.

Ključne besede: Slovenski lingvistični atlas, slovenska dialektologija, geolingvistika, jezikovna karta

TRA LA VARIETÀ DEL MATERIALE DIALETTALE E I LIMITI DELLA SUA RAPPRESENTAZIONE SULLA MAPPA LINGUISTICA

SINTESI

L'articolo presenta il lavoro per il 1° quaderno del "Slovenski lingvistični atlas – SLA" (Atlante linguistico sloveno), messo a punto dalla sezione di dialettologia dell'Istituto per la lingua slovena Fran Ramovš del ZRC SAZU – Centro di ricerca scientifica dell'Accademia slovena per le scienze e le arti – a Lubiana. La prima parte contiene la presentazione della base di dati SlovarRed 2.0, che insieme al sistema di informazione geografica (geografski informacijski sistem – GIS) permette non solo di inserire i dati sui dialetti e la loro analisi a diversi livelli linguistici, ma offre anche diverse rappresentazioni dei dati linguistici sulla mappa. Nella seconda parte vengono analizzati linguisticamente e rappresentati sulla mappa i leksemi per il concetto di anca (SLA V055) nei dialetti sloveni. Ma vengono evidenziati anche i problemi con cui si scontra il geolinguista nella trasposizione dei dati linguistici concreti in un codice simbolico e sulla carta delle isoglosse.

Parole chiave: Atlante linguistico sloveno, dialettologia slovena, geolinguistica, mappa linguistica

UVOD

SlovarRed 2.0 kot podatkovna baza za Slovenski lingvistični atlas

V razpravi je predstavljeno delo za Slovenski lingvistični atlas (SLA), ki nastaja v Dialektološki sekciji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU v Ljubljani.¹ Tu je bila v sodelovanju med jezikoslovci (dialektologi z večletnimi geolingvističnimi izkušnjami tudi pri mednarodnih projektih) in zunanjim sodelavcem Tomažem Seliškarjem v zadnjem letu razvita posebna programska oprema (SlovarRed 2.0), ki s pomočjo skrbno oblikovane podatkovne baze, povezane z geografskim informacijskim sistemom (GIS), omogoča ne le natančen vnos narečnih podatkov in njihovo analizo na različnih jezikovnih ravneh, ampak tudi različne načine kartiranja, tj. prikaza jezikovnih podatkov na karti.

Podatkovna baza je zasnovana kot urejen sistem vseh podatkov, povezanih z gradivom za SLA: mreža 406 točk/krajevni govorov je urejena tako, da je vsak vanjo zajeti krajevni govor opremljen ne le s številko točke iz stare in nove numeracije,² ampak tudi z uradnim imenom kraja (v zamejstvu tudi z uradnim tujejezičnim), z imeni zapisovalcev,³ letom zapisa in podatkom o njegovi obliki (zvezek, listki, oboje, delni zapis, ni zapisa – takih točk je še 32, večinoma v zamejstvu) in zanesljivosti. Podatkovna baza vsebuje torej tudi podbaze, npr. podbazo zapisovalcev, podbazo krajevni imen, podbazo geografskih koordinat v mrežo zajetih krajev itd.

Prav ta zadnja podbaza omogoča povezavo z geografskim informacijskim sistemom, ki je bil za SLA pripravljen v sodelovanju s sodelavci Inštituta za antropološke in prostorske študije na ZRC SAZU (Peter Pehani in dr. Tomaž Podobnikar) in na podlagi podatkov GURS. Vse točke so bile preverjene in georeferencirane tako, da so postavljene v središče naselij (torej do nekaj deset metrov natančno), kar je bilo nekoliko bolj problematično določiti predvsem za raztresena naselja. Na podlagi različnih kriterijev (jezikoslovnih, zemljepisno-

zgodovinskih, matematičnih) so bila oz. bodo določena tudi vplivna območja posameznih krajev oz. obseg posameznih krajevni govorov (t. i. satovnica oz. poligoni), kar bo v prihodnje ob simbolnih⁴ omogočalo tudi bolj avtomatizirano izdelavo izoglosnih in ploskovnih kart in iz tega izhajajoče dialektometrične analize. Ker na razvoj jezika in njegovih diatopičnih razlikov vplivajo tudi različni nejezikovni dejavniki, je bilo na Geografskem inštitutu Antona Melika (sodelavka mag. Jerneja Fridl) za potrebe jezikoslovne analize in interpretacije narečnega gradiva pripravljenih tudi nekaj tematskih geografskih kart (npr. središčna naselja in njihova vplivna območja, gostota prebivalstva, dnevne migracije, kolonizacije, delež Slovencev v zamejskih občinah). Ena od plasti interaktivne elektronske geografske podlage za karte SLA, na kateri so sicer vrisane le reke, relief in državne meje ter večja mesta, pa je tudi nekoliko prenovljena⁵ Logar-Riglerjeva Karta slovenskih narečij.

Preverljivost v podatkovno bazo vnesenih narečnih podatkov je omogočena s povezavo z bazo skeniranega listkovnega in zvezkovnega gradiva, shranjenega na posebnem strežniku, do katerega imajo dostop le sodelavci pri projektu. Digitalizacija arhiva je sicer zamudna in zato draga,⁶ vendar potrebna tako zaradi varnosti gradiva kot samega jezikoslovnega dela z njim.

Podatkovna baza SlovarRed za SLA je vpeta v širšo leksikografsko bazo Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša, saj je bila zasnovana v sekciji za terminološke slovarje,⁷ in kot taka omogoča npr. primerjavo z besedjem v SSKJ in avtomatiziran vnos temeljnih leksikografskih podatkov o iztočnici (tj. vprašanju iz Vprašalnice SLA) v osnovno masko.⁸

Gradivo se v podatkovno bazo vnaša v t. i. slovenski fonetični transkripciji s pomočjo vnašalnega sistema ZRCola, ki ga je na ZRC SAZU razvil Peter Weiss.⁹ Zapis je natančen prepis arhiviranega gradiva in ni poenoten, niti vedno zanesljiv, včasih zahteva tudi dodatno preverjanje "na terenu", zato indeks v 1. zvezku SLA, katerega izid je predviden v letu 2009, ne bodo objavljeni, saj bi taki lahko povzročili napačno interpretacijo gradiva.

1 O zgodovini SLA pišeta F. Benedik in K. Kenda-Jež v *Vodniku po gradivu za Slovenski lingvistični atlas* (Benedik, 1999).

2 Po stari numeraciji, ki jo je zasnoval Fran Ramovš in je bila kasneje večkrat dopolnjena, je urejeno listkovno gradivo, sicer razporejeno po vprašanjih, po novi, preuredila sta jo Jakob Rigler in Tine Logar v letih 1982–1984, pa je urejena zvezkoteka, sicer razporejena po krajih.

3 Ker je krajevne govore nekaterih točk iz mreže SLA po vprašanici za SLA zapisalo več avtorjev, je dejanskih zapisov veliko več kot točk; danes zbirka obsega okrog 680 zapisov, in sicer 884.000 listkov in 389 zvezkov + 182 zvezkov izven mreže za SLA.

4 Za bolj enotno branje simbolnih kart – predvsem tam, kjer je mreža točk gostejša – je bilo potrebno določiti tudi položaj simbolov ob centroidih krajev/točk SLA, saj je nemalokrat za isto točko zapisanih več odgovorov.

5 Prenovila sta jo P. Pehani in J. Škofic, z nasveti je sodelovala V. Smole.

6 Pri tem večinoma pomagajo študentje ljubljanske slovenistike in tehnična sodelavka ISJ FR Nevenka Jerman, za koordinacijo in ustrezno arhiviranje skrbi Peter Weiss.

7 Zasnovala sta jo Maja Košmrlj Levačič in Tomaž Seliškar.

8 Sodelavci inštituta imajo seveda vpogled samo v tiste dele skupne baze, pri katerih neposredno sodelujejo.

9 Tudi ta članek je napisan s pomočjo vnašalnega sistema ZRCola Petra Weiss.

V podatkovno bazo vneseno gradivo je osnova za njegovo geolingvistično analizo, na podlagi katere dialektolog pripravi delovne legende in poskusne karte, ki postopoma pripeljejo do čim boljšega prikaza jezikoslovno interpretiranega narečnega gradiva na jezikovni karti. S podatkovno bazo je zato povezana še ena podbaza, tj. nabor simbolov s kodami, ki omogoča oblikovanje simbolnih kart.¹⁰

RAZNOLIKOST NAREČNEGA GRADIVA NA PRIMERU LEKSEMOV ZA *KOLK* V GRADIVU ZA SLA (V055)

Podatkovno zelo bogato narečno gradivo, zbrano v zadnjih šestdesetih letih za Slovenski lingvistični atlas, je žal precej raznovrstno tudi po kakovosti zapisov in relevantnosti samih podatkov.¹¹ Na primeru zbranih narečnih poimenovanj za pojem *kolk* je v nadaljevanju prikazano, katere v podatkovno bazo zajete podatke geolingvist lahko prikaže na karti in kako.

Za pojem *kolk* (SLA V055),¹² v SSKJ je beseda pojasnjena kot 'stranski del medenice', je v gradivu za SLA zapisanih več kot 500 odgovorov oz. skoraj sedemdeset različnih eno- in večbesednih leksemov (seveda brez fonetičnih različic) – v skoraj 100 točkah pa odgovor na to vprašanje ni zapisan (torej imajo nekatere točke lahko zapisanih tudi več različnih odgovorov – poimenovanj tega dela človeškega telesa). Večbesedni leksemi so lahko zveze samostalnika s predlogom ali s pridevniškim prilastkom ali zveza dveh samostalnikov s predlogom, redko tudi s kazalnim zaimkom *ta* oz. *tam*. Prikazati na karti tako raznolika poimenovanja napisno ali z različnimi simboli (ki deloma vendarle abstrahirajo zbrano narečno gradivo vsaj na glasoslovni ravni) bi bilo nesmiselno in nepregledno, saj se nekatera pojavljajo zelo pogosto, druga so le enkratna, tretja so zemljepisno ozko omejena. Pri tako pestrem gradivu so nekatere posplošitve obvezne, to pa zahteva natančno jezikoslovno analizo.

Kolk

Najpogostejše je poimenovanje *kolk*, psl. **k'žlkz* 'gibljiv telesni del', ki je tudi knjižna beseda za obravnavani pojem (Pleteršnik: *kòlk*, SSKJ: *kólk* in *kôlk* [prva oblika *ukl*]) – v gradivu za SLA se leksem pojavlja v številnih narečnih fonetičnih različicah (npr. *kôjk*¹³ v Dolenji vasi, *kôlk* v Zgornjih Gameljnah, *kûk* v Vnanjih Goricah,

kûalk v Dutovljah, *kàuk* v Martinji vasi pri Trebnjem, *kàk* v Solkanu, *kôk* v Vasi pri Kostelu) in je razširjen skoraj po vsem slovenskem jezikovnem prostoru (prevladuje pa v gorenjskem, dolenskem, notranjskem, rovtarskih in nekaterih štajerskih narečjih). V gradivu za SLA je leksem zapisan večinoma v ednini, redko tudi v množini (npr. *kəki* v Gorenjem Brezovem, *kûki* v Pišecah, *kûlki* v Križu pri Trstu), pogosto tudi v zvezi s predlogom v (npr. *u kolk'ix* v Pilštajnu in *u kô:lk* v Horjulu). Večkrat je leksem zapisan kot novejšo poimenovanje ob kakem drugem leksemu (v Polzeli iz stare mreže SLA je npr. zapisano enkratno poimenovanje *bôčna kôst* in z oznako "novejše" besedna zveza *u kûlk si je zlyômu*, v Motniku ob enkratnem poimenovanju *lêdni člênk* še predložna zveza *u kûlk* in v Vojniku ob pogostejšem *kôpa*, ki je verjetno dvojina besede *kolp*, tudi *u kôlkix*).

Pogoste so tudi izpeljanke s to besedotvorno podstavno in pripono *-ək* ali *-ka* v nekaterih južnopohorskih in kozjaških govorih (npr. *kôuček* v Dobovcu pri Rogatcu, *kôučka* v Lobnici, *kàučka* v Zgornji Kungoti – iz navedkov ni razvidno, ali gre za dvojino moškega spola ali ednino ženskega spola, *kûčke* v Miklavžu na Dravskem polju), v panonski narečni skupini pa je najpogostejša pripona *-et* (npr. *kûčet* v Veržeju, *kûčet* v Gibini, *kûčat* v Nedelici, *kûčat* v Markovcih);¹⁴ enkratni sta različici *kuč-ah* (tj. *kûčax* ob pogostejšem *kûčet* v Spodnji Voličini) in *kuč-a* (tj. *kûča* ob leksemu *ku:čet* v Gornjem Seniku).¹⁵

Širšepomenska poimenovanja (*kost*, *sklep*, *gug*, *skok*, *kraj*, *stran*)

Za pomen 'kolk' so v slovenskih narečjih mogoča tudi manj natančna/širšepomenska poimenovanja (npr. *kost*, *sklep*, *gug*, *skok*, *kraj*, *stran*). Leksem *kost*, psl. **kòstz* < ide. **h₂os-ti*, se kot enobesedni leksem pojavlja le dvakrat (*kûst* v Dolnji Košani in Pregarjah), sicer pa le kot dvobesedni leksem z vrstnim pridevniškim prilastkom: dvakrat kot *ledna kost* (< psl. **lêdny-na(-ja) kòstz*), tj. *lêdne kustî* v Črni pri Kamniku, *lêdna kôust* v Steb-ljevku,¹⁶ in štirikrat kot *ritna kost* (< psl. **r'it-yn-a(-i-a) kòstz*), tj. *ritna kôst* v Krašnji in Stražišču pri Kranju na Gorenjskem, v Črni na Koroškem in Logatcu na Notranjskem. Kot enkratna poimenovanja se pojavljata še *kûst ut kušêta*¹⁷ v Ospu in *ûšna kôst* v Ravnah na Koroškem.

10 Nabor simbolov SIMBola, ki zaenkrat obsega okrog 2600 znakov, je del vnašalnega sistema ZRCola P. Weiss.

11 O tem prispevek Vere Smole na simpoziju *Slovenski dialekti v stiku 3* (Koper, 25.–26. 5. 2007).

12 Vprašalnici OLA in ALE nimata tega vprašanja.

13 V nadaljevanju so vsi primeri citatno povzeti iz zvezkovnega ali listkovnega gradiva za SLA, kar velja tudi za fonetično transkripcijo.

14 Morda pa gre iskati etimologijo tega leksema v *kučiti* se 'počepniti, pripogniti se' < ide. **keu-k-*, **kou-k-* 'kriv, upognjen' (ESSJ II, 106).

15 Morda gre za obliko imenovalnika dvojine leksema *kolk* (**kûča* = *kolka*) oz. za mestnik dvojine (*kûčax* = (v) *kolkah*).

16 Tudi Pohlin navaja *lêdjéna*, *lêdjenska kôst*.

17 Leksem *košêta* v pomenu 'kolk' je zapisan tudi za krajevni govor Padne v Istri iz stare mreže SLA (prim. it. *coscietta* 'stegnce, bedrce').

Drugi tak splošnejši leksem, ki sicer lahko poimenuje katerikoli 'gibljev stik dveh ali več kosti', je *sklep*, psl. **szklèpъ* 'pregib med dvema členkoma' < **szklepāti* 'združevati, sklepati' (torej s prvotnim pomenom 'kjer se dva člena skleneta'). V SLA je ta leksem kot *sklêp* zapisan za Kojško in Solkan (tu ob *kolku* in *boku*), *sklîap*/*sklêp* za Radlje ob Dravi, *sklîep* v Bardu/Lusevera in *sklêp* (ob *kolku* in *nogi*) v Podbrdu. Dvakrat je poimenovanje zapisano kot predložna zveza: *u sklîêpi* v Matenji vasi ter *w sqlepé:x* na Obirskem/Ebriach.

V ta sklop nekoliko splošnejših motivacij poimenovanj je morda mogoče uvrstiti leksem *gug* (SSKJ: *gugati* 'premakati iz mirujočega položaja na eno in drugo stran ali navzgor in navzdol', psl. **gugāti* etimološko ni pojasnjeno), ki se v različnih fonetičnih uresničitvah govori v šavrinskem govoru (tj. *gŭx* v Krkavčah, *gŭx* v Rakitovcu, *γŭx* v Trebešah, *jŭx* v Pomjanu, kot predložna zveza *u jŭŭŭ* v Kubedu) ter v Hrušici (kot *xŭk* ob *kolku* – *kŭk*) in v Breginju (*γŭŭi*).

Redko je v gradivu za SLA zapisan leksem *skok*, psl. **skòkъ*, ki ga v pomenu 'stegno' navaja tudi Pleteršnik za Goriško (iz Erjavca in Štreklja), in sicer dvakrat v kraškem narečju (Sovodnje *skuŭk*, Komen *skòk*) in enkrat v briškem (Medana *skòk*).

Leksema *kraj* in *stran* kažeta na poimenovalno motivacijo v položaju tega dela človeškega telesa, tj. 'kar je na strani, pri kraju': psl. **krāiъ* 'kar/kjer je odrezano', 'rob' in psl. **stòrnъ* 'del, bok, ploskev'. Leksem *stran* se v gradivu veže s predlogom *na*, tj. *na strānē* v Ukvah/Ugovizzi (ziljsko narečje) in *ne strānā* v Novi vasi (dolenjsko narečje) – tu ob leksemih *na lakotnici* in *kolk*, ali s predlogom *pri*, tj. *pār strān* v Mačkovcu pri Dvoru. Leksem *kraj* pa je v tem pomenu rabljen v Reziji, in sicer kot *krêj* oz. v predložni zvezi *ta na kraîi* v Osojanih ali v predložnih zvezah *ta pot krājon/krājon/tā pot krājon* v Solbici in V Bili ter *tā na krājax/ta na krājah* v Njivi.

Druga poimenovanja (ledje, bok, gulj, križ, bedro, lakotnica, hrbet)

Razmeroma pogosta so tudi poimenovanja, ki v knjižnem jeziku poimenujejo dele telesa, ki so kolku blizu – vprašanje pa je, ali so ti odgovori relevantni ali gre (vsaj pri redkejših poimenovanjih) morda za nerazumevanje premalo natančno zastavljenega vprašanja (npr. *ledje*, *bok*, *gulj*, *križ*, *bedro*, *lakotnica* in *hrbet*).

Med najpogostejša poimenovanja spada leksem *ledje* (SSKJ: 'del hrbta tik pod pasom ob ledvicah', psl. **lédvъje*/**lédvŭ*), ki se govori predvsem v nekaterih ziljskih govorih (Brdo *léděë*, Borlje *lédăë*, Blače *léděä* (ž. sp. ed.), *léděë* (mn.), Ziljska Bistrica *lédăjă*), v neka-

terih gorenjskih krajevnih govorih med Ljubljano in Tržičem (Zgornje Bitnje *lédě*, *lédij*, *lédja* in predložna zveza *ulêde*, Bašelj *lédje*, Valburga *lédjē*, Šenčur *lédjā*; Cerklje na Gorenjskem – tu kot predložna zveza *u lédjəx*), v nekaterih krajevnih govorih vzhodnogorenjskega govora (Obrše *lédje*, Motnik – tu kot predložna zveza *u lédjəx* in kot pridevniška izpeljanka ob samostalniku *členek*, tj. *lédni členk*) in zgornjesavinjskega narečja (npr. Ljubno ob Savinji *lédjē*) ter na robu kraškega in notranjskega narečja v Vipavski dolini (Šmarje *lédjē*, Štanjel *lédja*, Štjak *lédja*) in razpršeno še ponekod (npr. v Cerknem *ledje* ob *gulju* in *kolku*). Le enkrat je zapisana tudi različica *lădiŭ* v Renčah.

Redkejši je leksem *bok* (SSKJ: 'spodnji stranski del trupa') – v SLA sta dva zapisa za kraško narečje (v Štanjelu *bŭoki* v mn. ob *ledjih* in *kolku* in v Solkanu *bòk* ob *kolku* in *sklepu*), dva zapisa za savinjsko narečje (v Nizki *bòk* ob *kolku* in v Črnovi *buòk*) ter en zapis za mežiško narečje (v Črni na Koroškem *bòk*).

Leksem *gulj* se v različnih fonetičnih uresničitvah govori predvsem v terskem in obsoškem narečju ter banjškem govoru (Čiginj *γŭj*, Trenta *γòj*, Drežnica *γŭj*, Zadolmin *γŭj*, Podbonesec *γŭj/hŭj* in predložna zveza *tā na hŭje*, Avče *γŭj/γŭj*, Most na Soči *γŭj*). Leksem *gŭlj* ima v pomenu 'stegno' (nem. 'die Hüften') zapisan tudi Pleteršnik.

Leksem *križ* (SSKJ: 'predel ob spodnjem delu hrbtenice') je zapisan dvakrat: v Trenti ob *gulju* (*krîš*) in v Koprivni v mežiškem narečju (*krîš*). Leksem *bedro*, psl. **bedrò*, je štirikrat zapisan na Gorenjskem – v kranjskogorskem govoru (*bédar* ob *kolku*) in gorenjskih krajevnih govorih Srednje vasi v Bohinju (*bédro*), v Zgornjih Gorjah (*bédar*) in Bregu (*bédar*), kot izpeljanka *vedrîca*¹⁸ pa v kraškem govoru Trnovega.

Le trikrat so zapisani leksemi s psl. korenem **olk-*, in sicer kot *lakotnica* (SSKJ: 'vbočeno mesto na trebuhu med zadnjim rebrom in kolkom'), tj. izpeljanka z besedotvorno podstavo *lákoten* (iz *lákota* 'glad', psl. **òlkota* / < *òlkati* 'biti lačen' / v selškem narečju v Selcih (*lákotŭca*) ali kot predložna zveza v dolenjskem narečju v Novi vasi (*ne lăkətanə*), v terskem narečju (Matajur) pa se govori predložna zveza s posamostaljenim pridevnikom *lačno* (< psl. **òlčъnъ* iz glag. **òlkati*, *òlčŭ* 'biti lačno'), tj. *tā na lăčnin*.

Kot enkratna poimenovanja se v gradivu pojavljajo še naslednja izvornoslovenska poimenovanja, ki pa so morda tudi posledica nenatančnosti izpraševalca ali informanta: *no:ga me ba'li u s'te:gne* (poleg poimenovanj *sklep* in *kolk*) v Podbrdu, predložni zvezi *okòl krîža* v Vuzenici in *qole pāsa* v Žitari vasi ter enobesedni leksemi *stahnò* v Čahorčah, *tančîna* v Sočergi in *xārbə* t v Kostanjah.¹⁹

18 Prehod *b > v* je mogoč (a v tem krajevnem govoru poznajo tako izgovor *vînkošti* kot *birma*, oboje zapis v gradivu za SLA).

19 Za staro točko SLA Spodnje Škofije je zapisan leksem *dŭmje*.

Poimenovanja, prevzeta iz jezikov v stiku (kolp, glid, hiften, hufa, anka, femore, flank/fjank)

Poleg izvornoslovenskih leksemov so zlasti v narečjih, ki so v stiku s sosednjimi jeziki, pogosta tudi prevzeta poimenovanja.

V laškem govoru ter na južnem robu srednješatarskega narečja in v kozjansko-bizeljskem narečju se rabi leksem *kolp* – prim. nvn. *Kolben*, nvn. *kolbe* (Pleteršnik ima besedo *kòlp* iz Cafovega in Megiserjevega slovarskega gradiva), npr. *kòlp* v Lokavcu, *kùp* v Planini pri Sevnici, lahko tudi v dvojini (npr. *kòupa* v Šentjurju, *kòpa* v Zadržah).²⁰

Leksem *hiften* je germanizem (prim. nem. *die Hüfte*, mn. *die Hüften* 'kolk') in je najpogostejši v vseh koroških narečjih, in sicer kot samostalni moškega ali ženskega spola, v gradivu za SLA zapisan v ednini ali množini (npr. v zilijskem narečju *hīftŋ* v Brdu /ob ledjih/, *hiftnë* v Rikarji vasi in Podkloštru, v rožanskem narečju pa npr. *xīftən* v Podravljah /ob kolku/ in *xīftna* v Slovenjem Plajberku, v podjurskem narečju *xīftna* v Vidri vasi itd.), enkrat tudi kot predložna zveza (tj. *u xīftnax* v Ukvah, ob predložni zvezi *na strani*), posamično pa še na Poreznu (*xīftŋ ob kolku*) in v Idriji (*xīftna ob kolku*) v rovtarski narečni skupini.

Germanizem enakega izvora, a drugačnega razvoja, je tudi leksem *hufa* (prim. nem. *die Hüfte* 'kolk'), ki je zapisan kot *'xo:ufa/ 'hu:ufa* v Lučanah v Avstriji (skrajni severni rob kozjaškega govora) in kot *kūaf* na Zgornji Kapli. Le dvakrat se v pomenu 'kolk' pojavlja prevzeti leksem *glid* (prim. nem. *das Glied* 'ud, okončina') – v gorenjskem narečju Bohinjske Bele *glīdā* (mn.) in v poljanskem narečju v Gabrku z desnim samostalniškim določilom *γlēd u stēynu*.

V narečjih, ki so v stiku z romanskimi jeziki (predvsem v Italiji), tj. z italijanščino in furlanščino, so pogoste tudi izposojenke iz teh dveh jezikov. V dveh krajevnih govorih primorske narečne skupine se za pojem *kolk* rabi izposojenka *anka*, tj. *'a:ŋka* (Mirnik) v briškem in *'ankā* (Križ/Santa Croce, poleg *kolkov*) v kraškem narečju (prim. ital. *anca* 'kolk'). Izposojenka *femore* (prim. ital. *femore* 'bedrna kost, stegenica') je zapisana v treh krajevnih govorih: *fēmore* v Doberdolu (kraško narečje) in *'fē:more/fēmore* v Kolonkovcu in na Opčini pri Trstu (notranjsko narečje). Najpogostejše pa je zapisan leksem *flank* (prevzet iz furlanščine) oz. *fjank* (prevzet iz italijanščine, prim. ital. *fianco* 'bok'): v briškem govoru Kozane kot *flānk* oz. *flānk*, v istrskem narečju pa kot *fjāŋk* v govoru Loparja, *fjēŋk* v govoru Kort in *fjāŋki* v kraškem narečju v Hrpeljah.

Nejasen je ostal izvor poimenovanj *žvēntola* v govoru Proseka (morda prim. ital. *sventola* 'pahljača', *sventrare* 'trebuh razparati') ter *gnāk* (ob predložni zvezi *okòl krīža*) v govoru Vuzenice, predložna zveza *u xlāmə* v Dobrniču (morda <*(*xlām*)-*ə* < stvn. (*h*)/*anka* 'kolk, bok, ledja, križ') ter *prīša* iz stare točke SLA Polšina pri Trojanah.

KARTOGRAFIRANJE

Geolingvistika ni le metoda prenosa "golih" jezikovnih podatkov na karto, ampak je predvsem način interpretiranja in iz tega izhajajočega kartografiranja jezikovnega gradiva. Leksična karta/atlas ob takem pojmovanju lingvistične geografije ni le zemljepisno urejen slovar/seznam narečnega besedja, predstavljen na (napisni) karti, ampak je geografski/kartografski prikaz jezikoslovnega interpretiranega besedja, kjer so glasoslovno poknjižene in etimološko pojasnjene iztočnice morebitnega iz karte/atlasa izhajajočega narečnega slovarja predstavljene z ustrezno strukturiranimi simboli.

Interpretacija jezikovnega gradiva pomeni razporeditev odgovorov/reflektov glede na določene kriterije, ki se od karte do karte razlikujejo, pač glede na jezikovno ravnino, katere element je predmet kartografiranja, in možnosti, ki jih prinaša gradivo. Pri pripravi leksičnih kart je navadno prvi kriterij za uvrščanje leksemov v posamezne skupine skupni koren oz. skupna besedotvorna podstava, če gre za tvorjenke, ali skupno jedro besedne zveze, če gre za večbesedne lekseme. Posameznim skupinam se nato določi skupni simbol, ki ga je mogoče notranje modificirati glede na nadaljnjo strukturiranost posameznih leksemov.

Pri tem notranjem drobljenju na podskupine je pri bolj raznolikem gradivu nujno tudi posploševanje oz. zanemarjanje tistih lastnosti leksemov, ki za posamezno karto niso relevantne. Najprej je treba v skladu s poznavanjem vseh glasoslovnih značilnosti posameznih krajevnih govorov abstrahirati predvsem fonetične razlike med leksemi, jih na nek način "poknjižiti" in poiskati njihov skupni izvor in etimologijo (npr. v praslovanščini ali jeziku, iz katerega je bila beseda prevzeta). Prav tu se skriva največ pasti, saj lahko napačno prekodiranje fonološkega sistema posameznega krajevnega govora, kot je uresničen v izbrani besedi, v knjižni sistem oz. knjižno glasoslovno ustreznico leksema privede do napačne interpretacije leksema in zato napačnega prikaza na karti. V gradivu za SLA je prav ta prvi korak še otežen z nezanesljivostjo nekaterih zapisov in različnostjo dialektološke transkripcije, ki je bila pri zapisih uporabljena. Če se gradivo po prekodiranju narečnih izgovorov v knjižnega izkaže za leksikalno neraznoliko, oblikovanje

20 Iz gradiva ni razvidno, ali ne gre morda za samostalni ženskega spola.

leksične karte (npr. simbolne) ni smiselno in geolingvist se odloči le za glasoslovno karto, ki pa je lahko vendarle zelo zanimiva (npr. *pes*).²¹

Gradivo je kljub na prvi pogled jasnemu vprašanju in točnemu odgovoru lahko zelo raznoliko tudi na oblikoslovno-skladenjski, tj. slovnični ravnini. Leksemi za *kolk* so tako zapisani kot samostalniki ženskega ali moškega spola, v ednini, množini ali dvojini (gre za parni del človeškega telesa) in v predložnih zvezah. Upoštevanje vseh teh različnosti pri kartografiranju bi leksično karto naredilo zelo nepregledno, zato se je smiselno odpovedati tudi takim "podrobnostim" – ki pa jih je vendarle mogoče prikazati na drugi karti, kjer je posamezni leksem predstavljen v vseh zapisanih slovničnih različicah.

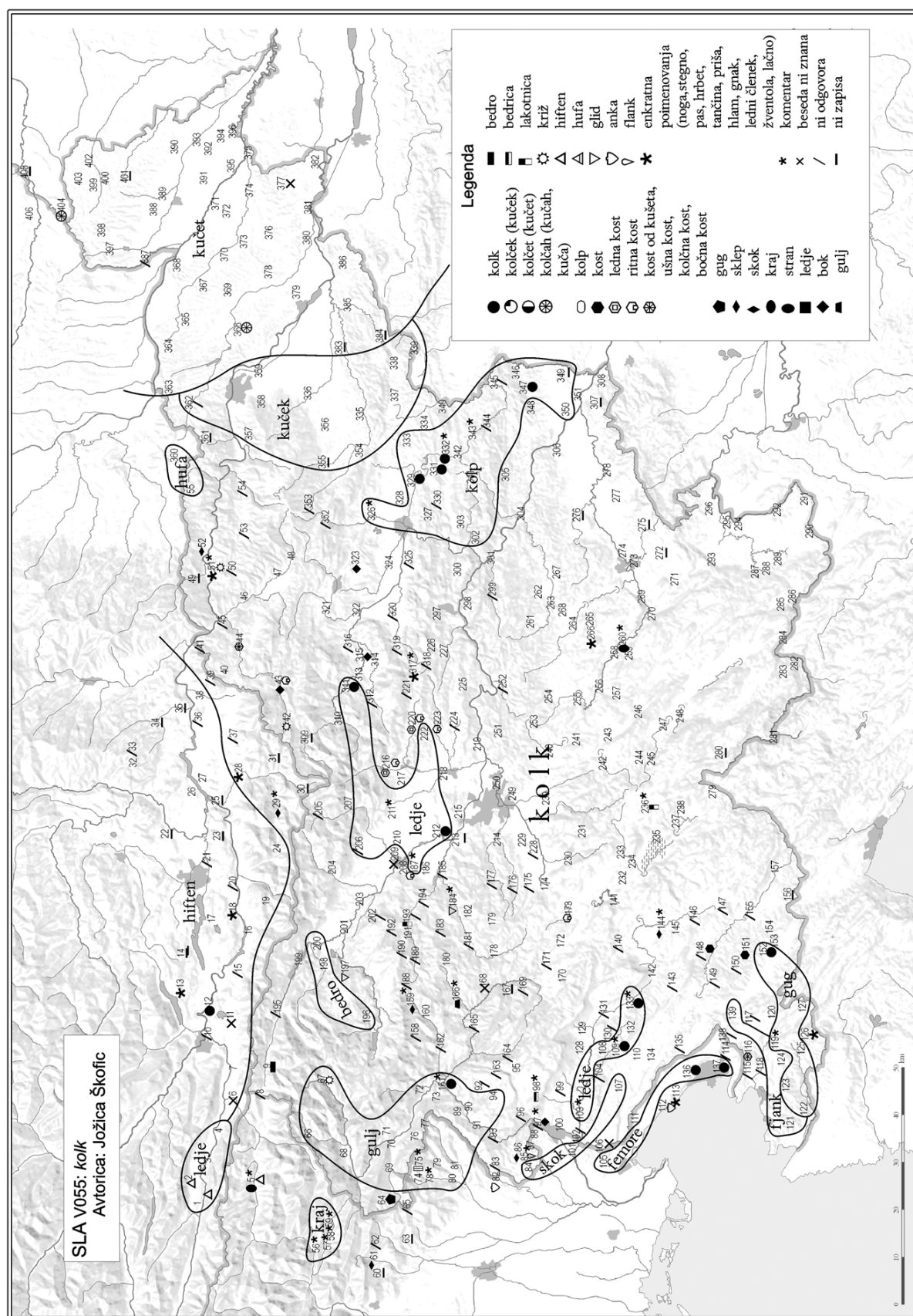
Vse te "posplošitve", izhajajoče iz jezikoslovne analize gradiva, so iz korpusa okrog 500 različnih poimenovanj/odgovorov za pojem *kolk*, ki je v prvi delovni različici karte prinašal okrog 70 različnih leksemov (zamenjajoč le glasoslovne in slovničnoštevilске različice), oblikovale smiselno strukturirano legendo in tudi naslovniku bolj prijazno karto z 28 simboli za lekseme, ki se pojavljajo vsaj dvakrat (upoštevajoč le besedotvorno in besednozvezno raznolikost ne glede na glasoslovno, oblikoslovno ali predložno skladijsko podobo) in so predstavljeni v naslednji legendi h karti.²²

Simbolno karto pa je zaradi še vedno premajhne preglednosti razširjenosti posameznih poimenovanj smiselno spremeniti v izoglosno-napisno-simbolno. Na njej so strnjeni areali narečnih leksemov omejeni z izolekso (razen najbolj razširjenega leksema *kolk*, katerega razširjenost je prikazana le napisno), prostorsko bolj razpršeni leksemi in enkratna poimenovanja pa so prikazani s simboli. Na nekatere posebnosti (npr. na pojavljanje leksema v predložni zvezi) opozarja zvezdica ob številki kraja, ki bralca karte napotuje h komentarju. Taka karta ni več preobremenjena z različnimi (za obravnavano problematiko lahko tudi nerelevantnimi) informacijami, prinaša pa dovolj natančne podatke o razporejenosti in razširjenosti obravnavanih leksemov.

Odgovor:	Legenda znak:	Legenda ID:
kolk	●	5001
kolček (kuček)	⦿	5011
kolčet (kučet)	◐	5026
kolčah (kučah, kuča)	⊗	51A0
kost	⬤	6C01
ledna kost	⊕	6CB0
ritna kost	⦶	6C34
kost od kušeta, ušna kost, kolčna kost, bočna kost	⊗	6DA0
gug	⬤	6A01
sklep	◆	6801
skok	♦	6601
kraj	●	5401
stran	●	5201
ledje	■	5E01
bok	◆	6001
gulj	▲	7CE1
bedro	■	6401
bedrica	▬	6420
lakotnica	▬	6220
lačno	▬	6300
križ	⊗	6E00
kolp	○	7300
hiften	△	5600
hufa	△	5702
glid	▽	5A00
anka	▽	7000
femore	▽	7100
flank	▽	7442
fjank	▽	7400
enkratna poimenovanja (noga, stegno, pas, hrbet, tančina, ledni členek, priša, hlam, gnak, žventola)	★	4FF3
komentar	★	4F07
beseda ni znana	×	4F08
ni odgovora	/	4F09
ni zapisa	—	4F02

21 Tako npr. Škofic v članku *Besedne karte po gradivu za Slovenski lingvistični atlas* na leksični karti za pojem 'pes' leksem *pes* prikaže le napisno in z nekaj simboli predstavi še redka izjemna poimenovanja, mnogo zanimivejša pa bi bila fonetična karta o reflektu polglasnika v besedi *pes* (npr. *päs, pēs, pās, p'ēs, pēs, pēs, pūās, pōs, pōs, pje:s, p'ēs, pās, p'ās* itd.).

22 Odločitev za preoblikovanje simbolne karte v napisno (oz. kombinirano napisno-simbolno) seveda lahko spremeni tudi razmerja med simboli v taki legendi.

THE VARIETY OF DIALECTAL MATERIAL AND THE BOUNDARIES
OF ITS REPRESENTATION ON THE LANGUAGE MAP

Jožica ŠKOFIC

The Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Fran Ramovš Institute of the Slovenian Language,
SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2
University of Primorska, Faculty of Humanities Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: jozica.skofic@zrc-sazu.si; jozica.skofic@fhs.upr.si

SUMMARY

The article presents the work conducted during the compilation of the Slovenian Linguistic Atlas (SLA) by the Dialectological Section of the Fran Ramovš Institute of the Slovenian Language at the Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts in Ljubljana. Special software (SlovarRed 2.0), based on a carefully designed database linked to the geographical information system (GIS), was developed. It not only allows accurate input of dialectological data and their analysis at different language levels but also the application of different cartographical methods (i.e., displaying linguistic data on a map). Considering the diversity (including in terms of data quality and relevancy) of the material collected in the last 60 years, the article presents those data from the database which can be displayed on a map and how.

*Slovenian dialects include more than sixty different lexemes (excluding phonetic variants) referring to the term 'kolk' (Eng.: hip; SLA V055). Most of these lexemes are single-word lexemes – derivatives with 'kolk' as the derivational base, Old Slavic *kolkъ, and different suffixes (e.g., kolk, kolček, also kučet, kučah, kuča ..., kolp ...). Less accurate and semantically broader terms (e.g., kost, sklep, gug, skok, kraj, stran), and words that in standard language refer to parts of the body close to the hip (e.g., ledje, bok, gulj, križ, bedro, lakotnica and hrbet) are also used, both in singular and plural/dual forms (therefore also kolki, kučta, boki, glidi, hiftne). In addition to originally Slovene lexemes, loanwords (e.g., kolp, glid, hiften, hufa, anka, femore, flank/fjank) are also frequent, in particular in dialects that are in contact with neighboring languages. Moreover, word combinations consisting of these nouns and different attributes (e.g., ritna kost, ledna kost, bočna kost, ledni členek), and prepositional expressions (e.g., v kolku, v sklepu, ta pod krajem, pri strani, v ledju, na lakotnici, v hlamu, v juge) are frequent. The article includes linguistic comments on the examined vocabulary, and emphasizes the problems that geolinguists have to cope with when transferring concrete linguistic data onto symbolic and isoglottic-inscriptional maps.*

Key words: Slovenian Linguistic Atlas, Slovenian dialectology, Geolinguistics, language map

VIRI IN LITERATURA

Arhiv SLA – Arhiv Slovenskega lingvističnega atlasa. Ljubljana, ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Dialektološka sekcija.

Benedik, F. (1999): Vodnik po gradivu za Slovenski lingvistični atlas. Ljubljana, Založba ZRC (ZRC SAZU).

Pleteršnik, M. (1884–85): Slovensko-nemški slovar. Ljubljana, Knezoškofijstvo.

SSKJ (1970–1991): Slovar slovenskega knjižnega jezika 1–5. Ljubljana, SAZU – DZS.

Snoj, M. (2003): Slovenski etimološki slovar. Ljubljana, Modrijan.

Bezljaj, F. (1977): Etimološki slovar slovenskega jezika, A–J. Ljubljana, SAZU.

Bezljaj, F. (1982): Etimološki slovar slovenskega jezika, K–O. Ljubljana, SAZU.

Bezljaj, F. (1995): Etimološki slovar slovenskega jezika, P–S. Ljubljana, SAZU, ISJFR.

Bezljaj, F. (2005): Etimološki slovar slovenskega jezika, Š–Ž. Ljubljana, SAZU, ISJFR.

Škofic, J. (2002): Besedne karte po gradivu za Slovenski lingvistični atlas. V: Jesenšek, M., Rajh, B., Zorko, Z. (eds.): Med dialektologijo in zgodovino slovenskega jezika. Zbirka Zora, 18. Maribor, Slavistično društvo, 124–139.

Škofic, J. (2006): New lexical maps for the Slovenian linguistic atlas. V: Timuška, A. (ed.): Proceedings of the 4th International Congress of Dialectologists and Geolinguists. Riga, July 28–August 2, 2003. Riga, University of Latvia, Latvian language institute, 453–477.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2008-04-20

UDK 81'28(497.4-14)

ROMANSKO-GERMANSKA GLAGOLSKA PREPLETANJA V KRAŠKEM IN ISTRSKEM NAREČNEM PROSTORU

Rada COSSUTTA

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije Koper, SI-6000 Koper, Titov trg 5
e-mail: rada.cossutta@zrs.upr.si

IZVLEČEK

V prvem delu prispevka avtorica skuša na osnovi narečnega gradiva, ki ga črpa iz radijske oddaje Za smeh in dobro voljo (Radio Trst A, avtor Livij Bogatec), in z doprinosom osebnih podatkov, izluščiti romansko-germanske glagolske sestavine kriškega govora, ki je tipično kraški, in jih osvetliti z oblikoslovnega in leksikalnega vidika, upoštevajoč zlasti pojav njihovega prilagajanja slovenski knjižni normi. Drugi del prispevka se osredinja na leksikalno razčlenbo romanskih istrskoslovenskih glagolskih prvin, izluščenih iz humoresk Nelde Štok-Vojške Antonci v Pridvoru, Istrjáni na Obali, in ugotavlja njihovo trdno zasidranost v strukturo istrskoslovenskih govorov.

Ključne besede: kriški govor, istrskoslovenski govori, romansko-germanske glagolske prvine

INTRECCI VERBALI ROMANZO-GERMANICI NELL'AREA DIALETTALE CARSICA ED ISTRIANA

SINTESI

Nella prima parte del contributo l'autrice cerca, in base al materiale dialettale, attinto dalla trasmissione radiofonica 'Za smeh in dobro voljo' (Radio Trst A, autore Livij Bogatec), e con l'apporto di dati personali, di estrapolare gli elementi verbali romanzo-germanici della parlata di S. Croce, tipicamente carsica, ed evidenziarli dal punto di vista morfologico e lessicale, mettendo in rilievo soprattutto il fenomeno del loro adattamento alla norma dello sloveno letterario. La seconda parte del contributo è incentrata sull'analisi lessicale degli elementi verbali istriani sloveni di origine romanza, tratti dagli aneddoti di Nelda Štok-Vojška Antonci v Pridvoru, Istrjáni na Obali, da cui emerge il loro saldo ancoraggio alla struttura delle parlate istriane slovene.

Parole chiave: la parlata di S. Croce, le parlate istriane slovene, elementi verbali romanzo-germanici

Že več let preučujem kraške in istrskoslovenske govore in vendar me ob mojem vsakdanjem terenskem delu stalno presenečajo z novostmi. Preseneča me njihov neustavljivi pretok besedja, njihova izrazna moč in nenehno prenavljanje ob prevzemu tujih romansko-germanskih sestavin. Ob tem opažam, da ni ta interakcija enosmeren pojav, kot bi lahko pričakovali, saj je podrejena prilagajanju strukturi govorov in njihovim glasoslovnim in oblikoslovnim zakonitostim. Tudi ni nujnost pojav, kajti v večini primerov bi seganje po izposojenkah lahko nadomestil izraz, prevzet iz slovenskega jezikovnega fonda, in vendar se to ne dogaja. Sprejemanje tujih prvin spreminja narečnim izrazom semantično poanto in krepí čustveno obarvanost, kar je še najbolj izrazito pri glagolu.

Že nekaj časa sledim nedeljskim radijskim oddajam tržaške postaje Radio Trst A *Za smeh in dobro voljo*. V besedilih, ki nastajajo po zamisli Livija Bogatca, prihaja do izraza pristen kriški govor, v katerem kar mrgoli romanskih in germanskih glagolskih izposojenk, ki so me tako zamikale, da sem si jih začela zapisovati in jim dodajati še druge po svojem osebnem spominu. Ob zbiranju tega gradiva je prva neizbežna ugotovitev prevladovanje romanskih elementov, toda tudi germanski delež ni zanemarljiv, čeprav je na prvi pogled manj opazen. Zaradi geografske bližine in vsakdanjega stika z romanskim življenjem so namreč romanski interferenčni pojavi veliko bolj dostopni in razumljivi kot germanski, ki jih gre pripisati tisti zgodovinski preteklosti, ki je danes nekoliko odmaknjena.

V kriški govor vdirajo romanski nedoločniki, ki se glede na nedoločniško pripono in obrazilo nemudoma prilagajajo slovenskim knjižnim normam, kar potrjujejo naslednji primeri:

1) kriš. *'bāšənt* 'poljubiti', iz istopomenskega trž. it. *baçar* (Doria, Noliani, 1987, 59);

2) kriš. *bə'dierət* 'posvečati pažnjo nekomu' (prim. kriš. *γa nə bə'dierä*), iz istopomenskega trž. it. *badar* (Doria, Noliani, 1987, 46);

3) kriš. *bəcə'lierət* 'meniti se za kaj', ki ga kot kraški izraz navaja že Godini (Godini, *Ce fastu* 57, 1981, 102) in ga Doria izvaja iz istopomenskega trž. it. *bazilar* (Doria, Noliani, 1987, 64);

4) kriš. *cə'dierət* 'popustiti', iz istopomenskega trž. it. *zeder*, ki je prirojitev knj. it. *cedere* (Doria, Noliani, 1987, 801);

5) kriš. *'čəkolət* 'klepetati', iz istopomenskega trž. it. *ciacolar* (Doria, Noliani, 1987, 147), kateremu lahko vzporejamo tudi kriš. *'bəbərət*, ki je zadobilo pejorativno konotacijo 'čencati' in je pravzaprav t. i. povratni konj, saj je izvedeno iz trž. it. *babar*, od tod *babaria* 'čenča', katerega zadnje izhodišče je slov. *baba*. Pomensko sorodno je tudi kriš. *'čənčət*, ki ga Štrekelj navezuje na knj. it. *cianciare* 'čencati', ni pa izključena možnost, da gre za neodvisno ekspresivno tvorbo.

6) kriš. *'čuətət* (sed. *čo'tan*) 'šepati', iz istopomenskega trž. it. *zotar*, ki krije ves beneški areal (Doria, Noliani, 1987, 821);

7) kriš. *dīštri'γierət* 'odpraviti, odsloviti' (prim. kriš. *γa jə dīštriγierälä* z *'anu bə'siedu* 'odslovila ga je z eno besedo'), iz trž. it. *distigar*/ istr. it. *destrigar* 'opraviti, odpraviti' (Doria, Noliani, 1987, 209);

8) kriš. *fə'kučt* 'služiti', izvedeno iz kriš. *fə'kin* 'no-sač', to pa iz istopomenskega trž. it. *fachin* (Doria, Noliani, 1987, 221);

9) kriš. *f'riγət* 'ribati' (prim. kriš. *'wänä f'riγä* 'andito 'ona riba hodnik'), iz istopomenskega trž. it. *fregar* (Doria, Noliani, 1987, 248);

10) kriš. *fə'lierət* 'propasti', iz istopomenskega trž. it. *fallir*, ki je prirojeno po knj. it. *fallire* (Doria, Noliani, 1987, 222);

11) kriš. *sa fə'dierət* 'zanesti se', ki je prirojitev istopomenskega trž. it. *fidarse* (Doria, Noliani, 1987, 231);

12) kriš. *'fuədrət*, sed. *fod'ran* 'prevleči', iz istopomenskega trž. it. *fodrar* (Doria, Noliani, 1987, 240);

13) kriš. *γo'dierət* 'uživati' (prim. kriš. *z'dej γo'dierä pən'ziun* 'zdaj uživa pokojnino'), iz istopomenskega trž. it. *goder* (Doria, Noliani, 1987, 274);

14) kriš. *γuš'tierət* 'okusiti', iz istopomenskega trž. it. in istr. it. *gustar* 'uživati, okusiti' (Rosamani, 1990, 422 d.);

15) kriš. *γərən'tierət* 'zagotoviti', iz istopomenskega trž. it. *garantir* (Rosamani, 1990, 422 d.);

16) kriš. *komən'dierət* 'ukazovati', iz istopomenskega trž. it. *comandar* (Rosamani, 1990, 233);

17) kriš. *k'räpət*, sed. *krə'pan* 'umreti, poginiti', ki mu ustreza istopomensko trž. it. *crepar* (Doria, Noliani, 1987, 182);

18) kriš. *kontro'lierət* 'nadzorovati', iz istopomenskega trž. it. *controlar* (Rosamani, 1990, 246 d.);

19) kriš. *konšide'rierət* 'upoštevati', neologizem, prevzet iz istopomenskega trž. it. *considerar*, prirojeno po knj. it. *considerare*;

20) kriš. *'kwäštət*, sed. *koš'tan* 'stati', iz istopomenskega trž. it. *costar* (Doria, Noliani, 1987, 177);

21) kriš. *kontra'dierət* 'nasprotovati, ugovarjati', novejša izposojenka, ki ima kot izhodišče istopomensko trž. it. *contradir* (Rosamani, 1990, 245);

22) kriš. *sa kal'mierət* 'umiriti se, pomiriti se', kar ustreza istopomenskemu trž. it. *calmarse* (Doria, Noliani, 1987, 115);

23) kriš. *sa 'läməntət* 'pritoževati se, tožiti', iz istopomenskega trž. it. (tudi terg.) / istr. it. *lamentarse* (Rosamani, 1990, 523);

24) kriš. *məntə'nierət* 'vzdrževati', katerega izhodišče je istopomensko trž. it. *mantignir* (Doria, Noliani, 1987, 356);

25) kriš. *molə'vart* 'opravljati delo zidarskega vajenca', prim. tudi kriš. *molə'var* 'zidarski vajenec', iz istopomenskega trž. it. *manoval/manual* (Doria, Noliani, 1987, 357);

Sl. 1: Zvonik v Križu pri Trstu (arhiv Založbe Annales).

Fig. 1: Campanile in Križ (S. Croce) near Trieste (archives of the Publishing house Annales).

26) kriš. *maltra'tierət* 'slabo ravnati', novejša izposojenka romanskega izvora: iz istopomenskega trž. it. *maltratar*, kar je prirojitev knj. it. *maltrattare* (Doria, Nollani, 1987, 351).

Iz vseh navedenih primerov, ki so večinoma neposredno prevzeti iz tržaškoitalijanskega narečja, je razvidno zlasti prilagajanje romanskih glagolskih pripon slovenskim. Zanimiv pojav prilagajanja izposojenih terminov je tudi spreminjanje glagolskega vida romanskih glagolskih izposojenk z uvajanjem slovenskih glagolskih predpon, kar izpričujejo naslednji primeri:

1) kriš. ned. *'bəšənt/bə'səvət* 'poljubljati', dov. *u'bəšənt* 'poljubiti';

2) kriš. ned. *'čəkolət* 'klepetati', dov. *sa nə'čəkolət* 'naklepetati se';

3) kriš. ned. *f'riyət* 'ribati', s semantičnim preskokom dov. *nəf'riyət* 'prevarati';

4) kriš. ned. *sa 'ləməntət* 'tožiti', dov. *sa po'ləməntət* 'pritožiti se';

5) kriš. ned. *sa štə'fierət* 'naveličan biti', dov. *sa nəštə'fierət* 'naveličati se'.

Istemu pojavu se podrejajo tudi kriške germanske glagolske izposojenke, kar potrjujejo naslednji primeri:

1) kriš. ned. *š'parət* 'varčevati' (Striedter-Temps, 1963, 223), dov. *pərs'parət* 'prihraniti';

2) kriš. ned. *št'riḡət* 'polniti' (Striedter-Temps, 1963, 231 d.), dov. *nəšt'riḡət* 'napolniti';

3) kriš. ned. *'mierkət* 'paziti, čuvati' (Striedter-Temps, 1963, 179), dov. *zə'mierkət* 'opaziti';

4) kriš. ned. *'pieḡlāt* 'likati' (Striedter-Temps, 1963, 191), dov. *s'pieḡlāt* 'zlikati';

5) kriš. ned. *ḡ'liḡət* 'ravnati' (Striedter-Temps, 1963, 128 d.), dov. *nəḡ'liḡət* 'poravnati';

6) kriš. ned. *pucət* 'čistiti' (Striedter-Temps, 1963, 202), dov. *s'pucət* 'počistiti';

7) kriš. ned. *'vierbət* 'verjeti' (Striedter-Temps, 1963, 245), dov. *po'vierbət* 'podedovati';

8) kriš. ned. *f'likət* 'krpati' (Striedter-Temps, 1963, 121), dov. *zəf'likət* 'zakrpati'.

Redkeje je menjava glagolskega vida izvedena z uvajanjem dveh ali več slovenskih glagolskih pripon bodisi v primeru romanizmov kot germanizmov, prim.:

1) kriš. 'vāncāt 'ostajati' (iz istopomenskega trž. it. *vanzar*), prim. tudi kriš. pl. 'vāncki 'ostanki': vān'cavāt 'id.' : vān'cierāt 'napredovati';

2) kriš. š'pāndāt 'trositi denar' (iz istopomenskega trž. it. *spender*): špān'davāt 'zapravlja denar';

3) kriš. 'šienkāt 'obdarovati' (Striedter-Temps, 1963, 217) : šān'kavāt 'darovati'.

Izredno vitalnost kriških romanizmov izpričujejo tudi nekateri frazemi, katerih glagolska sestavina je navadno slovanskega izvora, samostalniška pa romanskega, medtem ko je celotna tvorba frazema pogosto kalk ustrezne romanske, prim.:

1) kriš. 'pāstāt u bān'don 'zanemarjati', prim. trž. it. *bandonar* 'zapustiti' (Doria, Noliani, 1987, 54);

2) kriš. 'dāt 'bado 'nameniti pozornost', prim. istopomensko trž. it. *dar bado*, ki je deverbarna oblika trž. it. *badar* (Doria, Noliani, 1987, 46);

3) kriš. 'dielāt dāš'pieta 'nadlegovati', prim. istopomensko trž. it. *far dispeti* (Doria, Noliani, 1987, 207);

4) kriš. 'bāt da'kordo/'jāt da'kordo 'strinjati se', prim. istopomensko trž. it. *andar d'acordo* (Doria, Noliani, 1987, 16);

5) kriš. 'dielāt 'fintu 'pretvarjati se', prim. istopomensko trž. it. *far finta* (Doria, Noliani, 1987, 236);

6) kriš. 'jāmāt kār'jancu 'biti olikan' (od tod tudi kriški pridevnik *kār'jančlow* 'olikan'), prim. istopomensko trž. it. *gaver creanza* (Doria, Noliani, 1987, 18);

7) kriš. 'dielāt konfāž'jun 'dvigati prah, razburjati se

za prazen nič', prim. istopomensko trž. it. *far confusion* (Doria, Noliani, 1987, 170);

8) kriš. p'rimt an 'kolpo 'umreti', prim. istopomensko trž. it. *ciapar un colpo* (Doria, Noliani, 1987, 166). Kriški izraz je ekspresivno obarvan: prim. kriš. nāj ma p'rime an 'kolpo 'naj me strela udari';

9) kriš. 'dielāt mo'nada 'delati neumnosti', prim. istopomensko trž. it. *far monade* (Doria, Noliani 1987, 385);

10) kriš. 'jāt u ma'loru 'propasti', prim. istopomensko trž. it. *andar in malora* (Doria, Noliani, 1987, 351);

11) kriš. 'bāt nā 'pāndālāk 'biti zabit', prim. trž. it. *pāndolo* 'biti klinec (otroška igra)' (Doria, Noliani, 1987, 428). Semantična dubleta je tudi kriš. 'bāt an pan'dolo, ki izhaja iz trž. it. *pandòlo* 'zabit' (Doria, Noliani, ibid.);

12) kriš. 'jāmāt rā'žun 'imeti prav', prim. istopomensko trž. it. *gaver ragon* (Doria, Noliani, 1987, 507);

13) kriš. 'jāt re'menyo 'propasti', prim. istopomensko trž. it. *andar a remengo* (Doria, Noliani, 1987, 517);

14) kriš. 'wāstāt de š'tuko 'biti presenečen', prim. istopomensko trž. it. *restar de stucco* (Doria, Noliani, 1987, 701);

15) kriš. 'jāt nā š'pāš 'iti na sprehod', prim. istopomensko trž. it. *andar a spaso* (Doria, Noliani, 1987, 660);

16) kriš. 'dielāt š'kifo 'gabiti se', prim. istopomensko trž. it. *far schifo* (Doria, Noliani, 1987, 586);

17) kriš. 'jāt pār t'rešo 'zatakiniti se (v grlu)', prim. istopomensko trž. it. *andar per treso* (Doria, Noliani, 1987, 757).

Sl. 2: Vaški motiv (foto: S. Giljanović).
Fig. 2: Village sight (photo: S. Giljanović).

Kriški glagolski romanizmi se kot neprekinjena veriga spajajo s slovensko Istro in so konstanta istrskoslovenskih govorov, kar potrjuje dejstvo, da je treba ta narečni prostor pojmovati kot homogeno celoto, ki se sicer odraža z različnimi glasoslovnimi odtenki od vasi do vasi, a je v bistvu *continuum*, ki ga je mogoče pravilno uokviriti samo izhajajoč iz tega gledišča. V dokaz teh svojih trditev sem iz humoresk Nelde Štok-Vojške *Antonci v Pridvoru, Istrjani na Obali* izluščila nekaj primerov romanskih glagolskih oblik, že trdno zasidranih v strukturo istrskoslovenskih govorov. V njih se namreč na oblikoslovni ravni odraža nenehno prilagajanje slovenskim spregatvenim vzorcem, prim.:

a) sedanjiške oblike: *kaj nas toká* 'kaj nas je zadelo'; *te šteman* 'ljubim te', *kaj ti par?* 'kaj se ti zdi?'; *ti céden* 'ti prepustim'; *regolán* 'uredim'; *te vežán* 'te opozarjam'; *pajnsaš* 'misliš'; *čući* 'sesa'; *kaláva* 'pojema'; *kontiná* 'zadovolji'; *vicjá* 'razvaja'; *ne bacilira* 'se ne meni'; *se peštájo* 'se gnetejo'; *parájo* 'mislijo'; *finíjo* 'končajo'; *štántájo fálet* 'redkokdaj pogrešijo'; *te pijážjo* 'so ti všeč'; *tradíjo* 'varajo'; *se peštájo* 'se gnetejo';

b) oblike preteklika: *je pasálo* 'prešlo je'; *je tórnav* 'vrnil se je'; *jaz son se štemala lepe manče* 'veselila sem se lepe napitnine'; *se je namorála* 'zaljubila se je'; *se je masa ofendla* 'preveč se je užalila';

c) velelniške oblike: *kalmaj se!* 'pomiri se!'; *žvelto deštrigiraj!* 'hitro napravi!'; *mólaj se!* 'pohiti!';

č) opisni deležniki: *révav* 'utegnil'; *ráfav* 'opomogel'; *tórnav* 'vrnil'; *čótav* 'šepal'; *paližala* 'izdala'; *guštírala* 'uživala';

d) trpni deležniki na -n/-t: *finjan* 'uničen'; *pijážon* 'všečen'; *rišpitiran* 'spoštovan';

Zelo razvidni so tudi pojavi, ki smo jih zasledili že v kriškem govoru:

1) dodajanje slovenskih glagolskih pripon na romanske osnove in prevzemanje slovenskih nedoločniških obrazil: prim. *gémbrat* 'spremeniti'; *fálet* 'pogrešiti'; *fénet* 'končati'; *se švógat* 'dati si duška'; *se šekirat* 'trpinčiti se'; *škercirat* 'šaliti se'; *pasat* (po kavidánji) 'iti (po ozari)';

bacilirat 'meniti se'; *guštirat* 'uživati'; *bándat* 'veseljačiti se'; (žvelto) *deštrigirat* '(hitro) napraviti'; *frigat* (lecke kvartjérje) 'ribati (tuja stanovanja)';

2) spreminjanje glagolskega vida z dodajanjem slovenskih glagolskih predpon: prim. dov. *zatákaj!* 'prilepi!'; ned. *kantá* 'poje', dov. *zakantá* 'zapoje'; dov. *je potornálo* 'ponovilo se je'; dov. *poškolaj!* 'ocedi!'; dov. *je prkalálo* 'nehalo je (deževati)'; dov. *je zatacála* 'je se sekljala';

3) kalki in ekspresivne tvorbe romanskega izvora: prim. *ti ne da nanka bade* 'te niti ne povoha, ne zmeni se zate'; ekspr. *se razkrgán* 'si dam duška'.

Razčlemba kraških in istrskoslovenskih glagolskih prvin, ki odražajo vitalnost in ekspresivno pestrost teh govorov, je otipljiv dokaz interferenčnega bogastva kraškega in istrskoslovenskega izrazja. Prevzemanje tujih elementov na oblikoslovnem in leksikalnem nivoju ni namreč tiha asimilacija, ampak zmožnost prenovne, ki jo interferenčni jezikovni vplivi izvajajo z dajanjem in sprejemanjem. In dokler se jezik prenavlja, je to le dodaten dokaz, da je živ.

KRAJŠAVE

dov.	dovršno
ekspr.	ekspresivno
ibid.	ibidem
id.	idem
istr.	it. istrskoitalijansko
knj.	it. knjižnoitalijansko
kriš.	kriško
ned.	nedovršno
pl.	plural
prim.	primerjaj
sed.	sedanjik
slov.	slovensko
terg.	tergestinsko
t. i.	tako imenovani
trž. it.	tržaškoitalijansko

ROMANCE-GERMANIC VERBAL INFLUENCES IN THE KARSTIC AND ISTRIAN DIALECT AREAS

Rada COSSUTTA

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper Garibaldijeva 1

University of Primorska, Faculty of Humanities Koper, SI-6000 Koper Titov trg 5

e-mail: rada.cossutta@zrs.upr.si

SUMMARY

The paper analyses Romance and Germanic verbal elements used in the Karstic and Istrian dialect areas from the points of view of morphology and lexicology.

In the field of morphology, the paper sheds light on constant adaptation of Romance and Germanic borrowings to Slovene conjugation patterns, which is evident in particular from the following phenomena: 1) addition of Slovene verbal prefixes and suffixes to Romance-Germanic bases; 2) adoption of Slovene verbal endings or, more precisely, Slovene infinitive endings; 3) changes in aspect; 4) formation of the descriptive and passive participle ending in -n/-t from borrowed verbal bases.

In the field of lexicology, the paper reveals the diverse lexical palette of Romance and Germanic borrowings and establishes their meaning and semantic changes. It places special emphasis on calques of Romance origin, which are mostly expressive formations and concrete proof of the interferential richness of Karstic and Istrian dialect vocabulary.

Key words: idiom of Križ, idioms of slovene Istria, Romance-germanic verbal elements

VIRI IN LITERATURA

Doria, M., Noliani, C. (1987): Grande dizionario del dialetto triestino. Trieste, Il meridiano.

Rosamani, E. (1990): Vocabolario giuliano. Trieste, Lint.

Striedter-Temps, H. (1963): Deutsche Lehnwörter im Slovenischen. Wiesbaden, Harrassowitz.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2007-07-25

UDK 811.163.6'373.44(450.36:497.4-14)

IZ PRIMORSKE LEKSIKE II

Metka FURLAN

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša,
SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2
e-mail: metka.furlan@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

V članku so obravnavani leksemi, ki imajo v primorski leksiki ozek areal, a so za slovensko in slovansko leksiko pomembni, ker se v njih ohranja redek leksikalni ('ardra (adj.) "rdeča" v 'ardra 'roža "poljski mak"; Belvedur, Pregara), besedotvorni (b'ręs (m.) "navadna breza"; Belvedur) in semantični arhaizem (wdĭmu (adv.) "v veliki naglici"; Rezija). Glosa lama (f.) "Teich, piscina", ki jo Pohlin označuje s "stara beseda" in se ne pojavlja v nobenem drugem slovenskem slovarju, je bila morda primorska beseda.

Ključne besede: dialektologija, etimologija, primorska leksika, arhaizmi

DAL LESSICO DEL LITORALE II

SINTESI

L'articolo tratta i lessemi che nella lingua del litorale presentano un areale limitato, ma che sono importanti per il lessico sloveno e slavo in quanto conservano rari arcaismi lessicali ('ardra (agg.) "rdeča" (rosso) in 'ardra 'roža "papavero di campo"; Belvedere, Pregara), di formazione delle parole (b'ręs (m.) "betulla"; Belvedere) e semantici (wdĭmu (adv.) "Con grande fretta"; Resia). La glossa lama (f.) "Teich, piscina", che fu definita da Pohlin come "parola antica" e che non compare in nessun altro dizionario sloveno, era forse una parola della zona del litorale.

Parole chiave: dialettologia, etimologia, lessico del litorale, arcaismi

UVOD

"Vsaka, arealno še tako ozka beseda ali oblika je pomemben člen pri sestavljanju vedenja o našem jeziku."

Med nalogami slovenske leksikologije ima nedvomno osrednjo vlogo čim bolj popolno evidentiranje našega leksikalnega fonda ne glede na to, koliko časa je konkreten leksem že del našega jezika. Vsaka beseda, naj je mlada izposojenka ali pa stara klana beseda, ki v slovenščini kot praslovanska dediščina živi še kot del praindoevropske, je za čim bolj zanesljivo in popolno spoznavanje postanka in razvoja našega jezika enako pomembna. Ko vsaka zase opravlja svojo sporočilno vlogo, je hkrati priča o našem sedanjem in preteklem življenju, bližnjem in daljnem.

Izposojenke seveda niso znak šibke izraznosti jezika, ampak govorijo o aktivnem stiku s sosednjimi jezikovnimi območji in so zato odraz živosti jezika. Samo mrtvi jeziki namreč niso jeziki v stiku. Vsak živi jezik, narečje ali govor pa je po definiciji jezikovni sistem v stiku. Izposojenke so tako kot domače besedje *naravni* sestavni del vsakega živega jezika. Domače besedje s svojimi morfo-sintaktičnimi značilnostmi določa pravila, kako bodo tuji jezikovni elementi vanj sprejeti, in predstavlja osrednji, jedrni del jezika. Prenehanje aktivne rabe domače besede, njena smrt, jezikovnega sistema sicer ne ogrozi, dokler ta ni zadnja predstavnica posebne morfo-sintaktične kategorije. Ker jezikovno identiteto po vzorcu domačega besedja sprejemajo in ohranjajo tudi izposojenke, se posamezna domača morfo-sintaktična kategorija lahko celo ohranja samo z izposojenim besedjem. Seveda si stanja, da bi se v slovenščini npr. morfo-sintaktične značilnosti samostalnikov ajevske deklinacije ohranjale le z izposojenkami, kot sta npr. *škôda* (← stvn. *scado* "škoda") ali *rôža* (← srvn. *rôse* "roža"), nihče ne želi. S smrtjo vsake domače besede se izgubi del naše zgodovine = naše slovanske identitete. Zato je razumljivo, da z grenkim priokusom spremljamo postopno, a nezadržno niveliziranje, umiranje naših narečij – naravni proces, ki ga ni mogoče zaustaviti. Slovenska dialektologija ima zato vsak dan bolj odgovorno nalogo, da z vedno bolj pretanjenim posluhom beleži vsako še tako neznatno podrobnost naših narečij ali govorov, saj vse še ni izgubljeno.

Fitonim 'ardra 'rôža "poljski mak" ali psl. *r̥dr̥ (adj.) "rdeč" v slovenščini

Ve se, da je praslovianščina imela pridevnik *r̥dr̥ "rdeč" in da je bil le fonetično pretvorjen iz praide. istopomenskega *H₁rudh-ró-s. Poleg Slovanov so ga v svoje leksikone podedovali tudi stari Grki (gr. ἔρυθρός "rdeč"), Mikenci (mik. e-ru-to-ro, e-ru-ta-ra), Toharci (toh. A rtär, B rätre), stari Indijci (sti. rudhirá¹ "rdeč, krvavordeč, krvav") in Latinci (lat. ruber, f. -bra "rdeč"). Pridevnik je spadal v osrednji leksikon starih Indoevropcev. Med Slovani pa se je – v knjižni slovenščini bi se glasil *r̥der (m.), f. *r̥dra – ohranil le na severnem delu v r.-csl. r̥dr̥ "rdeč" in r. dial. r̥dryj "rdeč, rdeče-rumen (o rogati živini)".² Čeprav je tudi v praslovianščini verjetno spadal v osrednjo standardno leksiko, je bil kasneje v korist sinonimov, kot so *rus̥, *rud̥, *rumen̥; *r̥d̥ĕĭt̥, *r̥d̥'av̥, izločen verjetno zaradi svoje fonetične podobe z dvema r. Pri Slovanih se ta pridevnik širše verjetno ni ohranil prav zaradi principa horor aequi.

V času priprav za *Etimološki slovar slovenskega jezika* je France Bezljaj videl, da ga tudi slovenščina v svojem leksikonu kot takega ne ohranja, domneval pa je, da živi še v nekaterih apelativnih izpeljankah in v imenskem fondu, in sicer v:

a) dendronimu *adráš* (m.) "Quercus ilex = črni hrast", ki ga je poznal iz Pleteršnikovega slovarja – ta pa ga je navedel po Medvedovem rokopisnem gradivu – in naj bi po disimilaciji *r – r → Ø – r* nastal iz sln. narečnega **ardráš*, izpeljanke na -aš, ki je hrast oziroma hrastovino poimenovala po rdeči barvi (ESSJ I, 2; ZJS I, 118; ZJS II, 801) enako kot lat. *rōbur* (n.), gen. -*boris* "hrastovina" ← **H₁roudh-os* (nom.-akz. sg. n.), gen. **H₁roudh-es-es*.³ Ta dendronim je pri nas izpričan že v 18. stoletju pri Pohlínu: *adrash* "Ilex, robur; Wilde Eiche", in Gutschmannu: *adrāš* "wilde Eiche", ter kasneje v 19. stoletju pri Jarniku (1832, 157), Murku (1833, I, 6) in Janežiču (1851, 1).

b) pohorskem zoonimu *adrīca* (f.) "rdeča mravlja", ki ga je Bezljaju posredoval T. Logar in je po enaki disimilaciji *r – r → Ø – r* nastal iz sln. narečnega **ardríca* (SVI I, 39; ESSJ I, 2; ZJS I, 68, 118) po substantivizaciji pridevnika *r̥dr̥ "rdeč" na enak način kot npr. naše *ardēčīca* "mravlja" (Podčetrtek; SLA) iz *rdēč*.

c) ihtionimu *andrōga* (f.) "zelo ploščata manjša sladkovodna riba s topim gobcem in z rdečkastimi spodnjimi plavutmi = Blicca björkna", tudi "Scardinius erythrophthalmus" (prim. beltinško pkm. *andrōga*) itd., ki ga

1 S sekundarnim analoškim -i- po zloženkah tipa *rudh-i- (Mayrhofer, II, 453).

2 K razlagi sekundarnega prvega polglasnika ɾ namesto prvotnega ɹ glej Vasmer, III, 459. Nastanek svetlega polglasnika iz temnega je nedvomno posledica disimilacije, kot sta menila Sobolevskij in Durnovo pri Vasmerju: n. m. Pridevnik se je po izpadu izglasnega praide. spiranta *s in zvišani artikulaciji praide. *o glasil *rudru in vseboval kar dva enaka fonema, kar je moglo povzročiti zgodnjo psl. disimilacijo: *rudru > *ridru > psl. *r̥dr̥.

3 O korenski etimologiji lat. leksema Walde-Hofmann (1938, I, 439).

beležita v 18. stoletju Pohlin: *andrôga* "Renkfisch, albul", in Gutschmann: *androga* "Renkfisch", v 19. pa Janežič, 1851, 2, kot *androga* "Weissfisch". Po disimilaciji $r - r \rightarrow n - r$ je nastal iz sln. narečnega **ardroga*, ki je po substantivizaciji tipa *baloga* (f.) "ime beli svinji" ← adj. *běl* (ESSJ I, 4; ZJS I, 183 s.) nastal iz adj. **rǫdrъ* "rdeč". Ihtionim **rǫdroga* potrjujeta vsaj še hrvaščina in ruščina (ESSJ I, 4).

Č) toponimih *Árdro* (n.), gen. -ega "naselje pri Raki v o. Krško", okoli leta 1400 *Rederen*, in *Árdro* (n.), gen. -ega "naselje pod Velikim Trnom v o. Krško" ter hidronimu *Arđra* "pritok Račne, severozahodno od Rake", ki je bil leta 1575 zabeležen kot *pachl Ertra auf die Müll* (SVI I, 39). Tu se pridevnik **rǫdrъ* za razliko od zgornjih apelativnih primerov ohranja nedisimiliran (ESSJ I, 2) in tudi neizpeljan.

Imena so z ožjega območja med naseljema Blanca na severu in Raka na jugu na Dolenjskem in pričajo, da je bil pridevnik **rǫder* (m.), f. **rǫdra* "rdeč" v času intenzivnega imenotvornega procesa na Slovenskem med 7. in 13. stoletjem⁴ še del aktivnega leksikalnega fonda. Pri ugotavljanju njegove živosti v slovenščini je od predstavljenega gradiva merodajno le imensko, saj pri apelativnem ni zanesljivih znakov, ki bi upravičevali domnevo, da je bilo tvorjeno šele v slovenščini in da zato ne predstavlja le fonetične pretvorbe praslovanske dediščine v slovenščini. Izjema je lahko le pohorsko *adȓca* (f.) zaradi leksikalno živega sema rdeč, zaradi pri nas živega izpridevniškega besedotvornega vzorca na -ica in ker beseda tako kot *adȓš* < **rǫdr-ašъ* v drugih slovanskih jezikih nima paralele.

Toponima *Árdro* in zoonim *adȓca* izvirata iz različnih narečnih baz, zato je verjetno, da je bil pridevnik **rǫder*, f. **rǫdra* "rdeč" del leksikona dolenjske in štajerske narečne skupine. To sliko pa danes lahko dopolnimo.

Po letu 1988 je kolegica Rada Cossutta v Belvedurju in Pregari, na skrajnem južnem delu slovenske Istre, slišala fitonim za poljski mak **ardra* 'roža' (Cossutta, Crevatin, 2005, 134, 9). V etimološkem smislu besedna zveza to rastlino označuje kot **"rdečo rožo"* in predstavlja pravi jezikovni biser, ker se v njej ohranja do sedaj le predpostavljeni **rǫder* (m.), f. **rǫdra* "rdeč" še v svoji primarni pridevniški vlogi. V bližnjih Marezigah in Koštaboni poljskemu maku pravijo *r'jāvā* 'ruožā' oz. *r'java* 'ruža' (Cossutta, Crevatin, 2005, 134), kar je razumljivo, ker v Istri refleksi pridevnika *rjav*⁵ označujejo rdečo barvo (Jakomin, 1995, 107; Tomšič, 1991, 305; Morato, 2002, 282, 285, 290; Koštiál, 1996, 44). Ker je tudi v širšem slovanskem kontekstu pridevnik **ardra* v primerjavi z *r'java/r'jāvā* starejši, je fitonim *rjava* roža

"poljski mak" v primerjavi z *rdra* roža mlajši, neologizem, ki je nastal po zamenjavi starejšega pridevnika **rǫdra* s standardnim istrskim *rjava*. Vsaj na območju Belvedurja, Pregare, Marezig in Koštabone je bila zato zavest, da pridevnik **rǫder* (m.), f. **rǫdra* označuje rdečo barvo, še živa.

Primer nosi optimistično spoznanje. Pretanjeno dialektologovo uho lahko še danes ujame izredno pomembno narečno gradivo, ki ni neprecenljive vrednosti samo za razumevanje slovenske, ampak širše slovanske leksike. Med slovanskimi jeziki sta torej samo ruščina in slovenščina uspeli aktivno ohraniti pridevnik, s katerim so že stari Indoevropejci pred najmanj 5000 leti označevali predmete in osebe rdeče barve.

Dendronim *b'ręs* "navadna breza"

V Belvedurju je bil po letu 1988 zabeležen tudi dendronim *b'ręs* "navadna breza" (Cossutta, Crevatin, 2005, 165). V okoliških krajih, v Pregari, Trebešah, Movražu in Gračišču pa tako kot drugod po Sloveniji poznajo le varianto *bręza* (Cossutta, Crevatin, 2005, 165; SLA). V slovanski leksiki je belvedursko *b'ręs* danes osamljeno. Če bi brez preverjanja po slovenski, slovanski in drugi indoevropski leksiki na hitro sklenili, da je ta moški ustreznik k *bręza* zaradi ozkega areala morda mlada slovenska inovacija z istrskega območja, bi se zmotili.

Od Miklošičevih časov dalje je znano, da ima slovenščina tako kot vsi drugi slovanski jeziki v svojem osnovnem leksikonu dendronim za vrsto *Betula* v obliki ajevskega samostalnika *bręza* < psl. **beřza*. Pleteršnik je v svojem slovarju že izpostavil varianto *brěz* (m.), gen. *bręza* "breza", ki je enaka belvedurskemu *b'ręs* in jo je povzel iz gradiva v razpravah *Prinos k naglasu u (novo) slovenskom jeziku*, kjer pa Valjavec ni navedel podatka o njegovi lokaciji (Valjavec, 1878, 27). Danes vemo, da je ta beseda preživela 19. stoletje, lahko pa tudi domnevamo, da jo je Valjavec morda poznal prav z istrskega območja.

Variante *brěz* (m.), gen. *bręza* "breza" Bezljaj v *Etimološkem slovarju slovenskega jezika* posebej ni ovrednotil. V moskovskem in krakovskem etimološkem slovarju praslovanske leksike pa je skupaj s hrvaškim identičnim *brěz* (m.) "breza" – sporočajo ga Belostenec, Habdelić in Stulli, evidentiran je bil tudi v Slavoniji in Križevcih,⁶ a ga v sodobnih hrvaških narečnih zbirkah ni zaslediti – upravičeno ocenjen kot praslovanska dediščina iz **beřъ* (SP I, 210; ESSJ I, 207), saj poznata identičen dendronim tudi litavščina in letščina:

4 Datacijo slovenskega imenotvornega procesa povzemam po Bezljaju (ZJS I, 289).

5 Pomen "rdeč" je pri pridevniku *rjāv*, f. *rjāva* < **rǫd'āvъ* ← **rǫd'ā* (f.) "kar je rdeče → rjave barve" primaren in določen z njegovim etimološkim nastankom iz praide. glagolskega korena **H1rędъh-* "delati rdeče" (ESSJ III, 186).

6 Od tod ima dendronim Šulek (1879, 31), ki ga navaja po rokopisnem gradivu Živka Vukasovića, ki je fitonime zbiral po Slavoniji in v Križevcu (Šulek, 1879, XXII).

psl. *beřzъ = lit. béržas = let. bęřzs

Nasprotno pa splošnoslovensko *bręza* oz. splošno-slovensko *beřza nima ustreznika v litovščini, ampak samo v let. *bęřza* (f.) "Betula" in tudi stnord. *björk*⁷ (f.):

psl. *beřza = let. bęřza = stnord. björk

Ker sta bila dendronima *beřzъ (m.) in *beřza (f.) v praslovanščino torej podedovana, vzroki za nastanek morfološkega razmerja maskulinum : femininum tičijo v jezikovnih stopnjah, ki so starejše od praslovanske. Za ovrednotenje arealno ozkega istrskega *b'řes* zato zado- stuje podatek, da je to psl. besedotvorni arhaizem ide. dediščine, ki sta ga ohranila samo hrvaščina in sloven- ščina, po letu 1988 pa je bil pri nas očitno še aktivna beseda.

Rezijansko wdǫmu (adv.) "v veliki naglici"

Samo v najbolj severnem delu primorske narečne skupine, v rezijanščini je bil do sedaj evidentiran prislov, ki ga ponazarjata bilsko *wdǫmu* "v veliki naglici" (Steenwijk, 1992, 326) in solbaško *w'dǫmo* "na hitro", prim. *w'sę w'dǫmo na 'narodla* "ona je vse naredila na hitro". Prislov je sklop iz predloga *v* in samostalnika v mestniku ednine na *-u* oz. *-o < -u*, ki je glede standardne samostalniške morfologije z določnim členom (prim. *i'sa štoncja ję w'sa 'tu w w'dǫmo* "soba je vsa v dimu"; Solbica⁸) v rezijanščini star, samostalnik pa v tej zvezi pomeni "velika naglica, hitrost" in je formalno enak rezijanskemu *dǫm* (m.), gen. *dǫma* "dim" (Bila) (Steenwijk, 1992, 251) oz. knjižnemu *dǫm* (m.), gen. *dǫma* "-isto". Rezijanski prislov zato po vsej verjetnosti odraža poseben pomen tega samostalnika.

Ker je rezijanščina v stiku s furlanščino, je potrebno vzeti v ozir možnost, da je pomen "naglica, hitrost" nastal ali pod vplivom pomenskega polja furlanskega sinonima *fum* "dim" ali pa se v slovenščini samo v tem narečju ohranja pomenski odtенок sln. *dǫm* oz. psl. **dǫmъ*.

Leksem **dǫmъ* ima v posameznih slovanskih jezikih sicer precej stabilen pomen, ko označuje drobce saj ali pepela v zraku, ki nastajajo pri izgorevanju ali pa droben prah v zraku, ki se je s tal dvignil zaradi vetra ali katerega drugega vzroka. Iz predstave o dimu kot znaku ognjišča in zatorej doma pa v slovenščini tako kot v nekaterih drugih slovanskih jezikih (npr. hrvaščini, srbščini, ruščini, ukrajinsščini, beloruščini, poljščini, češčini) označuje tudi dom, hišo kot človekovo prebivališče, skupnost (SP V, 205 s.).⁹

V tipologiji pomenskih razvojev je znano, da se pri

glagolih, ki označujejo goreti (intr.) ali žgati (tranz.) pogosto pojavlja tudi pomen "hiteti, zbežati". To univerzalijo v slovenščini potrjujejo glagoli z nepravim objektom, kot so *užgati jo* "hitro oditi, zbežati" (SSKJ V, 347), *odkuriti jo* "oditi, zbežati" (SSKJ III, 279), *kaditi jo kam* "hitro iti" (Pleteršnik, 1894–95, I, 377).

Pri slovanski besedni družini iz **dǫmъ* potrjuje enak pomenski razvoj denominativ **dymiti*. V etimološkem smislu in tudi leksikalno pretežno pomeni "delati dim, tj. kuriti", razvoj v glagol premikanja s pomenskim poljem "iti, odhiteti, bežati" pa ponazarjajo npr. hrv. čak. *dǫmit* "oditi (tako da se za njim praši)" (Šimunović, 2006, 113), srb. *zdimiti* "nekam daleč hitro oditi" (Piva, Skok, I, 405) in p. denominativ na *-*ati dymać* "mahati jo, teči".

Toda v Boki Kotorski množinska oblika *dimove* nastopa v zvezah, kjer je ta samostalnik uporabljen v enaki funkciji in pomenu kot v rezijanskem prislovu:

a) *Ti onda dimove uz goru!* "ti si pobegnil v goro";
b) *Dohvati oružje, opaše se, obuje opanke, te pred Ščepanom dimove niz Ostrog i Vrančine, dok oba šljegu na Pod Šušanj.* "... obuje opanke in pred Ščepanom zbeži ob ...";

c) *Otkopam blago i napunimo špage dukatima pak dimove dok dođi u Janjičule.* "odkopljem zaklad in z dukati napolnimo mošnje ter hitimo, dokler nismo v Janjičilah".

V Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika (ARj II, 398) se v teh zvezah *dimove* razlaga z "bežati, teči", tak pomen pa naj bi se leksikaliziral še pred elipso skladenjskih zvez tipa *podignuti nogama dimove*. V krakovskem praslovenskem slovarju se *dimove* pripisuje ekspresivni pomen "hitri premik s kraja, izginotje brez sledu, mesta, pobeg" (SP V, 208).

V vseh treh primerih bi *dimove* brez vsake spremembe sporočilnosti lahko nadomestili z adverbom, kot je npr. *brzo* "hitro": **Ti onda brzo uz goru!* = *Ti onda dimove uz goru!* "ti si pobegnil v goro/ti pobegneš v goro" < **ti torej hitro v goro*". V teh primerih se je pomen "naglica, hitrost" iz "dim, prah" verjetno leksikaliziral iz skladenjskih zvez tipa *odšel je v dimu* (lok.) oz. *napravil je dim* (akz.), *ko je odhajal*. Te so izražale odhod človeka ali vprege, ki je po poti za sabo dvignil/dvignila oblak prahu, dima, zaradi česar ga kmalu ni bilo več videti. Po interpretaciji, da je oblak prahu/dima pravzaprav znak za hitri odhod, pa je samostalnik v takih skladenjskih zvezah pridobil metaforični pomen "naglica, hitrost", kar je povzročilo, da so zveze tipa *odšel je v dimu* pridobile pomen "odšel je hitro".

7 Formalno razlago leksema povzemam po Trautmannu (1923, 32).

8 Narečni zapis solbaškega gradiva, ki ga je posredovala ga. Luigia Negro, je opravil dr. Matej Šekli. Za pomoč se jima iskreno zahvaljujem.

9 Tak pomen je v slovenščini še vedno znan v obirski koroščini, npr. *Tā:qha wzém, da w dām mēw* (Karničar, 1990, 139) "Takšnega vzemi, da bo dim = hišo/dom imel". V pravnodavčnih sistemih srednjega veka je *dim* hiša z ognjiščem kot osnova za davčno obveznost (SSKJ I, 405). Na nekaj širši areal tega pomena kažejo toponimi in mikrotoponimi na Slovenskem, ki vsebujejo leksem **dymъ* (ESSJ I, 101).

Makedonska fraza *dim da go* (me, te ...) *nema* "hitro ali nenadno uiti" in blg. *dim da me njama* "brez sledu izginiti" sta morali nastati po elipsi iz zvez tipa **naredil je tak dim, da ga ni več videti*, ki so pomenile enako kot "hitro je odšel". Odražata torej enako rabo leksema kot v slovenščini in črnogorščini, le da se tu metaforični pomen "hitrost, naglica" ni leksikaliziral.

Leksem **dýmъ* se je torej vsaj pri delu Slovanov uporabljal v zvezah z glagoli, ki so povzročile nastanek metaforičnega pomena s semom "hitrost; hitro iti ipd."

V furlanščini se *fum* "dim" glede pomena uporablja podobno. Iz stavka *Al va vie come il fum*, ki pomeni "hitro in gibčno oditi" (Pirona, 1977, 356), dobesečno pa **"odide kot dim"*, je razvidno, da se zveza *come il fum* "kot dim" sicer tako kot rezijansko *wdímu* realizira v pomen "hitro", a je skladenjsko od rezijanske različna. Italijanščina pozna glagol *sfumare* v pomenu "izgubiti se", zveza *andare in fumo*, ki pomeni "propasti, izjaloviti se, razbliniti se", dobesečno pa **"iti v dimu"*, če ne **"iti z dimom"*, pa pomensko ni prekrivna s semantiko rezijanskega prislova.

Če bi se pomen "hitro" v okviru rezijanskega *dám* (m.), gen. *díma* razvil pod vplivom furlanske rabe sinonima *fum*, bi pričakovali, da se bo interferenca odražala tudi skladenjsko. Ker pa ni tako, je možno, da je rezijanski prislov *wdímu* semantični arhaizem, ki edini v slovenščini ohranja znak, da so Slovani samostalnik **dýmъ* uporabljali tudi za označevanje oblaka prahu, ki ga je v sušnem času dvignil hitri odhod po cesti.¹⁰

Je Pohlinova glosa lama "Teich, piscina" primorska?

Samo v Pohlinovem slovarju naletimo na besedo *lama* (f.), ki je pomensko razložena s "Teich; piscina". Pohlin izpostavlja, da je beseda stara.¹¹ Od tod jo je vzel samo Jarnik: 83, in domneval, da spada v slovensko

besedno družino z osnovo *lom-* "lomiti". Niti prej niti kasneje tega leksema ni zaslediti v nobeni od drugih naših leksikalnih zbirk.¹²

Bezljaj jo je v posebnem geslu *lama Etimološkega slovarja slovenskega jezika* razložil, da je sorodna z blg. *lam* "jama, graben, luknja" in nadalje še z lit. *lomà* "vdolbina, jama, luknja, nižji del na njivi", *lōmas* "isto" in let. *lāma* "nižji del na njivi, kotanja, luža, mlaka" ter nakazal možnost, da predstavlja prevojno varianto k psl. **lomъ*, ki v slovanski leksiki označuje močvirnato območje (ESSJ II, 122, 149).¹³

Po tej razlagi naj bi ta osamljena beseda v slovenščini predstavljala psl. leksem, ki kot ajevski samostalnik v drugih slovanskih jezikih ni bil evidentiran in je zato moskovski slovar psl. leksike ne beleži.

Možnost alternativnega izvora Pohlinove glose pa se nam pokaže, če upoštevamo, da litovskemu in letskemu gradivu sorodno lat. *lāma* (f.) "loka, lokev, luža, kaluža, mlaka, močvirje, barje"¹⁴ še danes živi v romanskih jezikih in ga poznajo italijanščina (*lama* "barje, zamočvirjeno polje"), furlanščina (*lame* (f.) "zamočvirjena vbočena ravnina ali polje, v kateri se nabira voda; umetni kal za napajanje živine"; Pirona, 1977, 499) in beneška italijanščina (*lamè* "nižina, strmo in kotanjasto polje"; Boerio: 358), znan pa je bil tudi v koprski italijanščini, kjer je *lama* pa tudi zveza *lama de aqua* označevalo mlako, simpleks *lama* pa tudi del morskega dna brez vegetacije (Manzini, Rocchi, 1995, 113). Ta romanizem je kot *lama* (f.) "močvirnat svet, močvirje, vodnat, blaten teren, stoječa voda" znan v hrvaškem delu Istre (Brozović Rončević, 1999, 38), ohranja pa se v več mtn *Lama* v Istri na območju katastrskih občin Buje, Lovrečica in Petrovija (Titl, 2000, 106, 113, 120)¹⁵ in verjetno tudi v hdn *Lamišče*, ki označuje potok jugozahodno od grožnjanskega griča (Ivetac, 1982, 65). Ime *Lama* nosijo soline v Parecagu (REZ15).

10 Toda srb. *dímati*, -ām "jezen biti" (Gagović, 2004, 49) in črnogor. *dímati*, *dímām* "jeziti se" (Vujičić, 1995, 33) kažeta, da se je denominativ s pomensko podstavo **"dim delati, tj. kuriti/ogentj delati"* ← **dýmъ* po metaforičnem prenosu "ogentj" → "gorečnost, vnema, jeza ..." uporabljal tudi za označevanje stanja človekove psihe. Primerljivo pomensko polje potrjuje tudi psl. **kuriti* npr. v sln. *kúriti se* "sich gegenseitig aufmuntern", *razkúriti koga* "razdražiti koga", *razkurjen* "razdražen, jezen", *podkúriti komu* "komu nevšečnost narediti, jeziti ga". V kontekstu take metafore bi bilo potrebno razumeti tudi pomen gr. θυμός "duh, pogum, jeza, čut" proti pomenu "dim" v drugih ide. jezikih iz praide. **dhuH₂-mó-s* "dim". O slednjem Trubačev (2004, 127), brez slov. glagolov s pomenskim poljem "jezen biti, jeziti se".

11 Tako so v slovarju označene le še glose *bēd* "Luft, aer"; *dim* "Sagen, ajo", *ernem* "wenden, vertere", *klēvem* "fluchen, maledicere", *klinam* "vermaledeyen, maledicere", *kniga* "Buch, liber", *rano* "früh morgens, summo mane", *rinem* "stolßen, tradere", *tjakej* "kjekej, dorthin, illuc, illac".

12 Beseda *lama* "tla brez vegetacije", ki ga v *Slovarčku nekaterih najpogostejših in najbolj tipičnih imen* navaja Titl (2000, 238), ni del slovenskega apelativnega fonda, ampak jo je avtor kot apelativno neupravičeno rekonstruiral iz hrv. mikrotoponimov v Istri, verjetno na podlagi konfiguracije tal.

13 Več o **lomъ* v SVI I, 358.

14 To besedo Schmidt-Brandt (1967, 65) izvaja iz praide. korena **leH₂-* "izlivati", ki ga potrjuje le het. imperativ *la-a-aḥ* (2. os. sg. imper.) "izlij!". Korenska povezava implicira, da je praide. samostalnik **leH₂-meH₂* prvotno pomenil "izlivanje", nato pa je po pogostih prehodih *nomen actionis* > *nomen loci* lahko označeval kotanjasta območja na zemeljski površini, v kateri se je zlivala/zbiral voda.

15 Na območju Novigrada v Istri je mtpn *Lama* zabeležen že leta 1422 in kasneje. Ugussi (1988–89, 225) omenja, da je to v Istri zelo razširjen toponim romanskega izvora.

Pohlinova glosa *lama* bi zato lahko predstavljala primorsko besedo romanskega izvora, ki je označevala zemeljsko vdolbino, v kateri se je nabirala oz. se je nabrala voda. Primorsko besedo v Pohlinovem slovarju namreč lahko pričakujemo, saj je v njem zapisana tudi izrazito primorska beseda, kot je *pandôl* "cuniculus", ki je na tem območju še danes živa (ESSJ III, 7). To je se-

veda domneva, ki bi jo bilo potrebno dodatno argumentirati. Tehnica bi se v prid prikazani nagnila že, če bi zanesljivo lahko trdili, da izven območja primorske narečne baze leksem *lama* ni znan in da se ne ohranja niti v kakem imenu. Dokler pa tega z gotovostjo ni mogoče trditi, ostaja domneva, da je Pohlinova glosa *lama* primorska, nedokazana.¹⁶

FROM PRIMORSKA LEXIS II

Metka FURLAN

The Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Fran Ramovš Institute of the Slovenian Language,
SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2
e-mail: metka.furlan@zrc-sazu.si

SUMMARY

*The Istrian phytonym 'ərđra 'rōža (Belvedur, Pregara) that etymologically refers to the field poppy as a red flower, has retained the old Indo-European adjective *H₁rudh-ró-s "red", only preserved in the Slavonic world in its primary adjectival role in Russian-Old Church Slavic ѣдѣръ "red" and Russian dialectal řědryj "red, red-yellow (speaking of horned cattle)".*

*The lonely dendronym b'ŗēs "plain birch tree", used only in Belvedur, is not a recent dialectal innovation but an Old Slavic word formation archaism *be'ŗzъ with equivalents in the Lithuanian bėržas and Latvian bērzs. In the Baltic area, its generally and geographically broader feminine-gender equivalent *be'ŗza, Slovene brėja, only has an equivalent in Latvian bērza.*

*Like the Montenegrin dimove (e.g., Ti onda dimove uz goru! = *Ti onda brzo uz goru or "You've fled to the mountain!"), the Resian adverb wd'ĩmu "in a hurry" (Bila), w'd'ĩmo "hurriedly" (Solbica) has preserved the information that the general Slavonic noun *d'ĩmъ "smoke" was also used to denote the dust that would be lifted after a hurried departure on the road in a period of dry weather. Syntactical combinations of the type "odšel je v dimu" (he left in dust) gradually acquired the meaning of "he left in a hurry", which caused the conversion of the noun or nominal phrase into an adverb meaning "hurriedly".*

Pohlin's gloss lama "Teich, piscina", which cannot be found in any other lexical collection at our disposal, might be a Primorska word of Romance origin, c.f. Italian lama "marshes, marshy field", Friulian lème (f.) "marshy concave plain or field in which water collects; artificial channel for watering cattle", Venetian Italian lamè "lowland, steep and basin-like field", and Koper Italian lama/lama de aqua "puddle".

Key words: dialectology, etymology, Primorska lexis, archaisms

16 Sinonimno ime *Lama*, leta 1953 osnovane tovarne v Dekanih, se razlaga kot kratično poimenovanje iz *lahki materiali* (IE, 2005, 436). Čeprav so kratično utemeljena imena lahko tudi prekatégorizirani krematonimi (O pojavu prekatégorizacije imen podjetij Gložančev, 2000, 37), možnost, da se v njem ohranja danes že pozabljeni mikrotoponim na dekanskem območju, ni dokazljiva. Tak mikrotopnim namreč v katastrski občini Dekani ni bil evidentiran. O tem glej Titl, 2000, 16. Sporočen ni niti v Graviši, 1926.

VIRI IN LITERATURA

ARj (1880–1976): Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb, JAZU.

ESSJ – Bezljaj, F. (1976–1982–2005–): Etimološki slovar slovenskega jezika I–IV. Ljubljana, Mladinska knjiga – Založba ZRC.

ĖSSJ (1974–): Ėtimologičeskij slovar' slavyanskich jazykov (1974–). Praslavyanskij leksičeskij fond I–. Moskva, Akademija nauk SSSR.

IE (2005) – Bertoša, M., Matijašić, R. (eds.): Istarska enciklopedija. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža.

Pirona (1988): Il nuovo Pirona, vocabolario friulano. Udine, Società filologica Friulana.

REZIS – Register prostorskih enot 1 : 5000. Ljubljana, Geodetska uprava Republike Slovenije.

SLA – Gradivo za Slovenski lingvistični atlas. Hrani Dialektološka sekcija Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU v Ljubljani.

SP (1974–): Słownik prasłowiański I–. Wrocław – Warszawa – Kraków, Polska Akademia nauk.

SSKJ (1970–91): Slovar slovenskega knjižnega jezika I–V. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

SVI (1956–1961) – Bezljaj, F.: Slovenska vodna imena I–II. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

ZJS – Bezljaj, F. (2003): Zbrani jezikoslovni spisi I–II. Ljubljana, Založba ZRC.

LIV (2001): Lexikon der indogermanischen Verben². Helmut Rix et al. Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag.

Boerio, G. (1856): Dizionario del dialetto veneziano. Venezia.

Brozović Rončević, D. (1999): Nazivi za blatišta i njihovi toponimijski odrazi u hrvatsko jeziku. Folia onomastica Croatica, 8. Zagreb, 1–44.

Cossutta, R., Crevatin, F. (2005): Slovenski dialektološki leksikalni atlas slovenske Istre (SDLA-SI) I. Koper, Založba Annales.

Fraenkel, E. (1962–1965): Litauisches etymologisches Wörterbuch I–II. Heidelberg – Göttingen, Carl Winter Universitätsverlag.

Gagović, S. (2004): Iz leksike Pive (selo Bezuj). Srpski dialektološki zbornik, LI. Beograd, 1–312.

Gložančev, A. (2000): Imena podjetij kot jezikovno-kulturno vprašanje. Ljubljana, Rokus.

Gravisi, G. (1926): I nomi locali del comune di villa Decani nell'Istria. Parenzo.

Gutsmann, O. (1789): Deutch=windifches Wörterbuch mit einer Sammlung der verdeutschten windifchen Stammwörter, und einiger vorzüglichern abstammenden Wörter. Klagenfurt.

Ivetac, J. (1982): Istarski toponimi. Pula, Istarska naklada.

Jakomin, D. (1995): Narečni slovar Sv. Antona pri Kopru. Trst, Škedenjski etnografski muzej.

Janežič, A. (1851): Popólni ročni slovár slovénkega in němškega jezika. U Čelovcu, V zalóžbi J. Sigmundove knjižarnice.

Jarnik, U. (1832): Versuch eines Etymologikons der Slowenifchen Mundart in Inner=Oeſterreich. Klagenfurt, Gedruckt und verlegt von Ferdinand Edlen von Kleinmayr.

Karničar, L. (1990): Der Obir-Dialekt in Kärnten, Die Mundart von Ebriach/Obirsko. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Koštiál, R. (1996): Ljudske iz šavrinske Istre. Trst, Založba Devin.

Manzini, G., Rocchi, L. (1995): Dizionario storico fra-seologico etimologico del dialetto di Capodistria. Trieste – Rovigno, Unione Italiana Fiume – Università popolare di Trieste – Istituto regionale per cultura Istriana Trieste – Regione del Veneto.

Mayrhofer, M. (1986–2001): Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen I–III. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag.

Miklošič, F. (1886): Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. Wien, Wilhelm Braumüller.

Morato, N. (2002): Mrak eno jutrnja. Ljubljana, Založba Kmečki glas.

Murko, A. J. (1833): Slovénfko - Némfhki in Némfhko - Slovénki róznhni befédnik. Slovénfko-Némfhki Dél. V' Grádzi, Janes Lavre Greiner.

Novak, F. (1996): Slovar beltinskega prekmurskega govora (Druga popravljena in dopolnjena izdaja, priredil in uredil V. Novak). Murska Sobota, Pomurska založba.

Pleteršnik, M. (1894–95): Slovensko-nemški slovar I–II. Ljubljana, Knezoškofijstvo.

Pohlin, M. (1781): Tu mali besedishe treh jesikov 1781. Faksimile prve izdaje München (1872). Dr. Rudolf Trofenik.

Ramovš, F. (1997): Fran Ramovš. Zbrano delo, 2. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Schmidt-Brandt, R. (1967): Die Entwicklung des indogermanischen Vokalsystems. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag.

Skok, P. (1971–74): Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Steenwijk, H. (1992): The Slovene Dialect of Resia: San Giorgio. Studies in Slavic and General Linguistics, Vol. 18. Amsterdam – Atlanta, Rodopi.

Šimunović, P. (2006): Rječnik bračkih čakavskih govora. Supetar, Brevijar.

Šulek, B. (1879): Jugoslavenski imenik bilja. Zagreb, Troškom Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti.

Titl, J. (2000): Toponimija koprškega primorja in njegovega zaledja. Koper, Založba Annales.

Tomšič, M. (1991): Šavrinke, druga, popravljena izdaja. Ljubljana, ČZP Kmečki glas.

Trautmann, R. (1923): Baltisch-Slavisches Wörterbuch. Göttingen, Bandenhoeck & Ruprecht.

Trubačev, O. N. (2004): Trudy po ètimologii. Tom 1. Moskva, Jazyki slavjanskoj kul'tury.

Ugussi, L. (1988–1989): I toponimi del comune catastale di Cittanova. Atti XIX. Rovigno, Centro di ricerche storiche, 207–236.

Valjavec, M. (1878): Prinos k naglasu u novoj slovenštini 2. Naglas u substantiva mužkog roda. Preštampano iz knjige XLV. Zagreb, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti.

Vasmer, M. (1986–1987): Ètimologičeskij slovarʹ ruskogo jazyka I–IV. Perevod s nemeckogo i dopolnenija člana-korrespondenta AN SSSR O. N. Trubačeva. Izdanie vtoroe, stereotipnoe. Moskva, Progres.

Vujičić, M. (1995): Rečnik govora Prošćenja kod Mojkovca. Podgorica, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.

Walde-Hofmann (1938): Lateinisches etymologisches Wörterbuch von A. Walde. 3., neubearbeitete Auflage von J. B. Hofmann. Erster Band A–L. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2008-01-29

UDK 811.163.6'28(497.4Krkavče)

IZBRANI ISTRSKOBENEŠKI LEKSEMI V KRKAVŠKEM GOVORU I

Suzana GILJANOVIĆ

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000, Garibaldijeva 1

e-mail: suzana.giljanovic@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Namen pričujočega prispevka je razložiti istrskobeneške lekseme v šavrinskem govoru. Avtorica podaja etimološko razčlenbo nekaterih izposojenk istrskobeneškega izvora, ki jih je zbrala na dialektološkem terenskem delu v vasi Krkavče (slovenska Istra). Etimološko utemeljevanje zbranega izrazja ponuja jasnejšo sliko prevzemanja leksemov in njihovo rabo med šavrinskimi govorniki. Dialektološka raziskava, ki obsega 1898 vprašanj, je bila izpeljana na podlagi vnaprej izdelane ter socialnim in kulturnim razmeram prilagojene vprašalnice. Analiza zajema izposojenke, zabeležene v semantičnih poljih, ki zadevata običaje in institucije ter življenje, poroko in družino.

Ključne besede: šavrinski govori, istrobeneščina, dialektologija, etimologija, izposojenke

I LESSEMI ISTROVENETI NELLA PARLATA DI KRKAVČE I

SINTESI

Con il presente l'autrice intende spiegare i lessemi istroveneti nella parlata savrina. L'autrice presenta l'analisi etimologica di alcuni prestiti di origine istroveneta. Il materiale è stato raccolto a Krkavče durante una ricerca dialettologica.

La spiegazione etimologica delle espressioni raccolte offre un quadro più chiaro del prestito dei lessemi e del loro uso fra i parlanti del dialetto savrino. La ricerca dialettologica che contiene 1898 domande, è stata eseguita in base ad un questionario studiato ed adattato alla situazione sociale e culturale del punto inquisito. L'analisi è incentrata sui prestiti annotati nei gruppi semantici che riguardano le tradizioni e le istituzioni e la vita, il matrimonio e la famiglia.

Parole chiave: le parlate savrine, istroveneto, dialettologia, etimologia, prestiti

UVOD

Namen pričujočega dela je razložiti istrskobeneške izposojenke v šavrinskih govorih. Logar (1996, 404) pravi, da je šavrinski govor rezultat mešanja slovenskih in hrvaških ter srbskih narečnih prvin. Pomembno pa je poudariti, da se v šavrinskem izrazju skriva bogato istrskobeneško besedišče, ki odraža prežetost slovenskega in romanskega sveta. Zanimiv je pojav tako imenovanih hibridnih izposojenk,¹ sestavljenih iz romanskega in slovenskega jezikovnega elementa, ki še dodatno bogatijo istrsko narečje.

ISTRSKO NAREČJE IN ŠAVRINSKI GOVOR

Tine Logar, eden najbolj uglednih slovenskih dialektologov, je med prvimi proučeval govore v slovenskem delu Istre (in seveda Slovenije). Poleg njega velja omeniti Frana Ramovša. Tudi poljski dialektolog Mieczysław Małecki in hrvaški dialektolog Josip Ribarić sta poskušala začrtati istrske dialekte. Najbolj prepričljiva je vsekakor Logarjeva razporeditev istrskih dialektov.

Istrsko narečje, je narečje, ki se govori v Istri približno od črte Miljski zaliv–Kozina–Podgorje–Rakitovec na severozahodu do slovensko-hrvaške meje na jugu. Ima dva govora: rižanskega in šavrinskega. Prvi se govori do črte Koper–Marezige–Zazid, drugi južno od tod. Obema je skupna vrsta enakih pojavov, ki so značilni za dolenjska in primorska narečja: podoben besedni zaklad z mnogimi zlasti romanskimi izposojenkami; dinamični naglas; pretežno ena sama kvantiteta naglašanih samoglasnikov; y za dolgi u (*mýha*); u za padajoči dolgi o v večini govorov (*nús, bús*); enak refleks za doga e in ě ter za kratke naglašene i, u, ě, kar dokazuje dolenjsko-notranjski izvorte govorov; l za prvotni soglasniški skupini tl, dl (*pléla, pála*); č/t' ta t' (*núć*); šć za st' (*na tšće*); ohranjen r v skupinah črě, žrě (*čerěšńa*); mehki ŋ (*lýkńa*); w/v za nekdanji ū, odvisno od sledečega samoglasnika (*kráwa/vídět*); -h za -g pred pavzo (*búh*); -n za -m (*znán*); samo nezveneči nezvočniki pred pavzo (*zúop*), ohranjen srednji spol (*síeno*); izguba dvojine pri glagolu; kratki nedoločnik na -t -ć; pogojnik, tvorjen z *bín, bíš*; končnica -ste v 2. osebi množine sedanjika;

glagolske pripone -avat, -evat, -uvat; vezava predloga pri (*pele/pul*) z roditeljskim (*pele/pul zída*).

Šavrinski govor (vasi Pomjan, Šmarje, Marezige, Krkavče, Nova vas, Sočerga, Trebeše in Rakitovec) je rezultat mešanja slovenskih in hrvaških ter srbskih narečnih prvin v zvezi z uskoško kolonizacijo Istre. Od rižanskega se loči zlasti po tem, da ima v dolgih nenaglašanih zlogih večinoma same monoftonge: dolgi i iz dolgega i; dolgi y iz dolgega u; dolgi u iz padajočega in novorastočega dolgega o ter zlogotvornega trdega t (*vús, múker, túčen*); dolgi ě iz dolgega ě (*snéh*); dolgi o iz dolgega o in sekundarno naglašene ter kratkega naglašene o (*zqz, qkno, kqń*); dolgi e iz dolgega padajočega oz. rastočega e, ě ter kratkih naglašanih i, u, ě (*šes, réku; pes, pétak; sét, kęp*); dolga ā/ā iz sekundarno naglašanih ter kratkih naglašanih e, a, a; dolgi ā iz dolgega a in a (*brāda, bolān*). Tudi šavrinski ě za dolgi ě je nastal iz starejšega eĭ po monoftongizaciji, kar prav tako dokazuje dolenjsko-notranjski izvor.

Druge značilnosti šavrinskega govora so še: zapleten razvoj kratkih naglašanih a, e, a; a iz e v nenaglašanih zlogih; -ā iz -a (*māčkā*); -e iz -i; -ā iz -e; ukanje (u za o); šavrinski govor ne pozna mehčanja k, g, h pred sprednjimi samoglasniki (*kýpac, zgýbiu, híšā*); -s iz -st (*pés*); ohranjen g (*góba*); j/l' iz l' (*krāj, krāl'*); srednji l tudi pred zadnjimi samoglasniki a, o, u; tvorba primernika z več (*već mlāt*); tvorba prihodnjika s pomožnim glagolom *čon/čen* in nedoločnikom (Logar, 1996, 403–404).

ISTRSKOBENEŠKI IDIOM

Istrobeneščina je najbolj razširjeni romanski govor² v Istri; včasih je imela vlogo *κοινή* za vse prebivalce, zato je njen vpliv na vse istrske govore najmočnejši (Filipi, 1993, 275).

Goran Filipi v članku z naslovom *Situazione linguistica istro-quarnerina* pravi: "Istroveneto, il dialetto romanzo più diffuso della regione istro-quarnerina. L'idioma è parte integrale del dialetto veneto. Non è autoctono; dunque non è la continuazione (sviluppo) della parlata latina del territorio. Trattasi di un idioma importato dalla Serenissima che in pochi secoli ha coperto praticamente tutti gli idiomi romanzi del posto.

1 Pri sestavljenih besedah in sintagmah za leksikalne enote, ki jih sestavljajo en ali več morfemov, so možni trije tipi interference:

a) prenos vseh elementov,
b) prenos vseh elementov s semantično razširitvijo,
c) preneseni so samo nekateri elementi, ostali so reproducirani, sem sodijo hibridne besede,
d) dodajanje pomanjševalnih pripon (Weinreich, 1974, 68–88).

2 Poleg omenjenega idioma poznamo v Istri naslednje govore: 1) *istrobeneški idiom*: najbolj razširjeni romanski govori v Istri; včasih je istrobeneščina imela vlogo *κοινή* za vse prebivalce, zato je njen vpliv na vse istrske govore najmočnejši; 2) *istrijski idiom*: edini avtohtoni istrski govori, ki so se ohranili do danes; 3) *istroromunski idiom*, romunski dialekti; 4) *hrvaški dialekti*; 5) *slovenski idiom*; 6) *črnogorski govor v Peroju*: črnogorski otok v JZ Istri; 7) *standardni jeziki*: slovenščina, italijanščina, hrvaščina; 8) *drugi idiom*: (gre za slovanske in neslovanske govore (srbski, bosenski, albanski ter drugi dialekti in jeziki), ki so v slovenski in hrvaški Istri od nedavnega, v glavnem po drugem velikem eksodusu Italijanov (a tudi drugih prebivalcev Istre) leta 1955, in nimajo možnosti pomembnejše vplivati na starejše istrske dialekte (Filipi, 1993, 275–284).

L'Istria era completamente sotto il dominio della Repubblica di Venezia nel 1420. Non tutti sono d'accordo che l'istoveneto sia un dialetto importato. Lauro Decarli dedica due capitoli del suo libro a questo problema [...] (Filipi, 1988–89, 153).

DIALEKTOLOŠKA RAZISKAVA

Opis raziskovalne točke

Krkavče, v Krkavčah, ljudsko Krkavci, krkočanski, Krkočani, 175 m nadmorske višine, 263 prebivalcev (podatek iz leta 1995).

Razpotegnjena vas ob cesti Koper-Šmarje-Sečovlje v Šavrinskih brdih nad dolino Dragonje. Vrsta zaselkov je raztresena po vsem pobočju: *Abrámi, Drága, Gírič, Gavíni, Hrib, Mačkújek, Pršúti, Rov, Sólne, Sv. Máver, Škrljévec* in *Žvábi*.³ Bližnja vzpetina na jugu je Marišče. Kraj pokopališča verjetno še prazgodovinski kamen z reliefom gole človeške figure.⁴

Krkavče so med najbolj zanimivimi kraji slovenske Istre. Tu se je najdlje ohranila narodna noša. Domačini govorijo dokaj čisto slovensko narečje. Poučna so lepa ledinska imena, na primer Darinje, ki spominja na pogansko dobo. V župnišču hranijo glagolske listine iz 17. stoletja, v cerkvi so še leta 1886 brali glagolsko mašo. Ko so spadale Krkavče pod Beneško republiko, so vaščani sami volili svojega župana in podžupana. Ko je prišel leta 1566 krkavški župnik Goja v Koper, da bi se pogovoril z nekaterimi člani mestnega sveta o dajatvah krkavških podložnikov, so morali sindiki poklicati tolmača (KLS, 1968, 136).

Značilna istrska obmejna vas z gručastim jedrom leži v jugozahodnem delu Šavrinskega gričevja, na ozkem pomolu ob robu slemena, ki se spušča v dolino Krkavškega potoka. K naselju sodijo še zaselek Hrib ob slemenski cesti nad vasjo ter več zaselkov po sosednjih slemenih in pobočjih nad dolino reke Dragonje. Jedro vasi s cerkvijo vernih duš se je razvilo na apnenčasti skali sredi flišnega sveta. O njeni nekdanji gospodarski moči priča bogata stavbna dediščina. Naselje je zaradi ohranjene zgradbe in oblike pomemben spomenik kmečkega stavbarstva. Nad Hribom stoji župnijska cerkev sv. Mihaela (KLS, 1996, 204–205).

Terensko delo

Dialektološka terenska raziskava je potekala od marca do oktobra 2007⁵ v Krkavčah pri Kopru. V vasi živi le še peščica starejših prebivalcev, ki govorijo krkavški, torej šavrinski dialekt. V govoru drugih vaščanov je čutiti interference knjižne slovenščine (tudi italijanščine) ter pogovornega jezika. Poleg maloštevilnih domačinov živijo v vasi novi prebivalci, ki so obnovili stare, zapuščene hiše, strnjene ob vaški cerkvi, in dialekta vsekakor ne poznajo. Za dialektologa je ustrezen informant torej tisti, ki od rojstva živi v vasi in v vsakdanjem življenju komunicira tudi v dialektu in želi z dialektologom sodelovati. Vprašalnica, po kateri je bila izpeljana raziskava, je zelo obsežna (1898 vprašanj) in zajema različna, včasih zelo specifična pojmovna področja. Pri

Sl. 1: Informatorica Ana Grižon (foto: S. Giljanović).

Fig. 1: Informant Ana Grižon (photo: S. Giljanović).

3 Informatorica Ana Grižon je našela naslednje zaselke vasi Krkavče: Škər'jevâc, Ž'vábi, ɣla'vine, Pul A'brano, Pul Ba'ščanćića, Pol 'Pyčáro, 'Rou, U D'raye, Pul 'kâmenâ, S'veti 'Mâver, H'rip, Pul D'vure (zapisano s slovensko fonetično pisavo).

4 Pod opis vasi sodijo še naslednji, nekoliko zastareli, podatki (Krajevni leksikon Slovenije, 1968, 136): Kmetijstvo s poudarkom na vinogradništvu; bergonja. Razvita živinoreja; precej gozdov, največ hrastov in kostanjev. Gojitev oljk, ki je bila do zadnje vojne donosna, je precej nazadovala. Kljub temu so staro oljarno preuredili v stiskalnico na električni pogon, ki dobiva surovine iz širšega zaledja, celo iz krajev onkraj Dragonje. Staro zaledje z jedrom na živi skali, kjer stoji cerkev sv. Ane. Studenčnica; v vasi zajetje vode, kjer je tudi pralnica. Napajajo v kalih. Kraj je bogat narodopisnih zanimivosti; ohranjena stara ognjišča, žmrlje, ročni mlini za žito, stope in pilestrine. Nad Šrljévcem ostanki gradišča.

5 Zvočne posnetke hrani avtorica članka.

najzajetnejšem delu raziskave (del le-te sta analizirani semantični polji) je sodelovala gospa Ana Grižon (gospodinja, stara 75 let), ki od rojstva živi v vasi in govori šavrirski dialekt. Nekateri specifični termini, ki zadevajo poljedelsko in kmetijsko izrazje, informatorki niso bili dobro poznani, zato smo po njih povprašali Krkočana Mihaela Pucerja, kmeta in delavca v upokoju, starega 84 let, in Jožeta Pribaca, 70 let starega kmeta, ki vse življenje kmetuje v vasi.

Po seznanitvi z ustreznim informatorjem in natančni proučitvi (spodaj opisane) vprašalnice je dialektološko delu usmerjeno k snemanju in zapisovanju zbranega gradiva.

Vprašalnica, ki ji je avtorica prispevka sledila pri izpraševanju informatorjev, obsega 1898 vprašanj in je bila izdelana za *Atlas linguarum Histriae* (ALH). Raziskovalci s področja dialektologije (med njimi sta tudi dr. Goran Filipi in dr. Rada Cossutta) so jo sestavili na osnovi vseh razpoložljivih vprašalnic za različne lingvistične atlase (ALI, ASLEF, AIS, SLA, AM). Prilagojena je bila socialnim, zgodovinskim in seveda jezikovnim razmeram obravnavanega območja.⁶

V članku so izpostavljene nekatere izposojenke iz semantičnih polij, ki zadevajo običaje in institucije ter življenje, poroko in družino.

Celotna vprašalnica zajema naslednje sklope:

1. Vremenske razmere; Fenomeni atmosferici,
2. Geomorfologija; Configurazione del terreno,
3. Običaji in institucije; Tradizioni ed istituzioni,
4. Telo in občutki; Corpo e sensazioni,
5. Števniki in opisni pridevniki; Qualità e quantità del percetto
6. Čas in koledar; Scorrere del tempo e calendario
7. Življenje, poroka in družina; Vita, matrimonio e famiglia,
8. Hiša in posestvo; Casa e podere
9. Garderoba in dodatki; Vestiario ed accessori
10. Hrana in pijača; Cibi e bevande
11. Živali: sesalci, plazilci, dvoživke; Animali: mammiferi, rettili, anfibi
12. Živali; animali: Ptici; uccelli
13. Živali; animali: Insetti, insetti
14. Poljedelstvo; Agricoltura
 - a) orodja in delo; strumenti e lavori
 - b) vinogradništvo; viticoltura
 - c) reja živali; allevamento del bestiame
 - č) čebelarstvo; apicoltura
 - d) oljkarstvo; olivicoltura
 - e) sadno drevje; alberi fruttiferi
 - f) gojene rastline; piante coltivate
15. Divje rastlinstvo; Flora spontanea
 - a) drevesa in grmi; alberi e cespugli

b) trave in gobe; piante e funghi

Obsežno poglavje o pomorstvu in ribištvu zajema dodatnih 435 vprašanj. Informatorjev iz istrskih vasi po tem semantičnem polju nismo izpraševali, saj jim je specifična pomorska in ribiška terminologija neznana. Zelo dobro pa jo poznajo prebivalci nekaterih kraških (slovensko govorečih) vasi v tržaškem zaledju (Kontovel, Križ).

16. Pomorstvo; Marineria

- I. Morje; Mare
- II. Geomorfologija; Geomorfologia
- III. Meteorologija; Meteorologia
- IV. Navigacija in manevri; Navigazione e manovre
- V. Plovila; Imbarcazioni
 - a) vrste; tipi
 - b) deli; parti
 - c) gradnja in vzdrževanje; costruzione e manutenzione
 - d) oprema; attrezzatura
 - e) veslo; remo
 - f) jamborji in jadra; alberatura e velatura
 - g) vrvi; cordame
 - h) življenje na ladji; vita di bordo
- VI. Življenje na ladji; Vita di bordo
- VII. Ribolov; Pesca
 - a) vrste; specie
 - b) pribor; arnesi
 - c) mreže; reti
- VIII. Favna; Fauna
 - a) ribe; pesci
 - b) kiti; cetacei
 - c) plazilci; rettili
 - d) mehkužci; molluschi
 - e) iglokožci in mehkovci; echinodermi e cecenterati
 - f) ptiči; uccelli marini
 - g) morska flora; flora marina

SEZNAM ANALIZIRANIH ISTRSKOBENEŠKIH IZPOSJOJENK⁷

92. creanza, olikā

kər'jāncā

93. ladro, tat

'lādro

97. pettegola, opravlјivka

čaku'lona

98. pettegolezzo, čenča

'čākulā

99. sparlare, opravlјati

di'škorit s'lābo

6 Pričujoča raziskava se vključuje v zelo obsežen projekt, naslovljen NASIK (Narečni atlas slovenske Istre in Krasa), katerega nosilec je dr. Goran Filipi.

7 Zaporedje ustreza oštevilčenju vprašanj za NASIK.

104. persona dello stesso nome di battesimo, soimenjak
'zensā

109. strega, čarovnica

št'riyā tudi št'roliyā

111. malocchio, urok

to'kâ s'labiyā

127. candelabro, svečnik

kande'lār

133. borsa dell'elemosina, torba za miloščino

'boršā ot li'moznā

136. capella nei campi, kapelica

ka'pelcā

141. erbolaio, zeliščar

do'māci 'medey

403. soprannome/ nomignolo, vzdevek

šora'nome

413. cordone ombelicale, popkovina

kur'don

422. fascia, povoj/ plenica

'fāšā

425. bavaglino, slinček

bavar'jolčić

426. cuffietta, kapica

ba'reticā

428. babau, bavbav

bā'bāu

430. giocattolo, igračka

žjo'katolo

431. bambola, punčka

'pupicā

444. altalena, gugalnica

'ḡondulā

447. vergine, devica

ver'ži'nelā

449. innamorato, zaljubljen

enamo'rān

451. fidanzato, zaročenec,

ma'rožo

459. sposa, nevesta,

no'vicā

505. marito della sorella del padre, mož očetove sestre

'bārbā

510. marito della sorella della madre, mož materine sestre

'bārbā

514. fratello del padre, očetov brat

'bārbā

519. fratello della madre, materin brat

'bārbā

542. uomo/ donna che tiene al battesimo o alla cresima, boter

'bōter/ 'šāntlā

543. bambino, a tenuto, a al battesimo o alla cresima, deček, kateremu smo boter pri krstu ali birmi

fi'jocō/ fi'jocā

ETIMOLOŠKA ANALIZA PREVZETIH BESED

Običaji in institucije - tradizioni ed istituzioni

92. olikā, creanza

kār'jāncā

Krkavški izraz *kār'jāncā*, ki je soroden z istopomenskim istr. slov. (Sv. Anton) *ka'rjanca* (Jakomin, 1995, 51) in s čak. (Bergud) *krijāncija in krijānca*, (Čepić) *krijōncija* (IrLA, 2004, 97, 98), je iz istrskobeneščine prevzeta beseda, izpričana na vsem beneškem območju: prim. trž. it. in ben. it. *creansa /creanza* (GDDT, 1987, 181; Manzini, 1995, 57–58; VG, 1999, 262); istr. ben. inačico *criānsa* (Manzini, 1995, 57–58) ben. dalm. *creianza* (GDDT, 1987, 181), creško *crianza* (VG 262), milj. *creānsa* (Stener, 2000, 45) in ben. *creānsa* (Durante, 1975, 75). Vsi navedeni izrazi se pojavljajo s splošnim pomenom "olika". V španščini je *crianza* izpričana že leta 1105 v srednjeveški latinski obliki, iz *criar*, 'allevare bene', iz. lat. *creare*, it. *creare* (DELI-cd), kar je prešlo tudi v knj. it. *creanza* oz. kalabreš. *crianza* (GDDT, 1987, 181; Durante, 1975, 75).

Doria v GDDT (1987, 181) omenja dva pomena za tržaškoitalijanska izraza *creansa*, *creanza*: 1) urbanità, belle maniere, buona educazione; 2) ciò che si lascia in fondo del piatto o bicchiere per non apparire agli occhi altrui ingordo; (Fiume, Cherso, Zara, tj. Reka, Cres, Zadar).

V šavrinske govore je beseda prišla iz bližnjega istrskobeneškega dialekta, saj je izposojenka izpričana v vseh istrskoitalijanskih govorih.

93. tat, ladro

'lādro

Šavrinska beseda *'lādro* ustreza istr. slov. (Sv. Anton) *'ladro* (Jakomin, 1995, 63). Razširjena je po vsem beneškem arealu, pa tudi drugod po Italiji: prim. trž. it. *ladro* (GDDT, 1987, 318), istriot. *laro* (ILA 53) in beneč. *ladro* (Boerio, 1856, 367).

Izpričan samostalnik moškega spola je v šavrinski govor prišel s posredovanjem istrskobeneškega dialekta, morfološko in fonetično je identičen ital. sam. m. sp. *ladro* s pomenom: *lopov, tat*.

Leksem izvira iz lat. tož. *latrone(m)*, ki je pravzaprav prevzet iz grščine s pomenom it. 'brigante' knj. sl. 'razbojnik, ropar, bandit' in it. 'grassatore' knj. sl. 'kupljiv, najemniški'. Pojma, ki sta bila sicer Rimljanom neznana, sta nadomestila latinski samostalnik *fur*, 'lopov, tat'. Latinski samostalnik *latrone(m)* je prešel v italijanske dialekte iz imenovalnika ali orodnika (DELI-cd).

97. opravljkva, pettegola

čaku'lonā

Šavr. sam. ž. sp, *čaku'lonā* je z manjšimi fonetičnimi spremembami izpričan tudi v istrorom. (Brdo, Škabići, Zankovci) *un čakulon* (sam. m. sp.) (IrLA, 2004, 101), pa

še istrorom. (Škabići, Kostrčan) o *ćakulonē* in o *ćakulona* (sam. ž.sp.) (IrLA, 2004, 99).

Izraz je pomensko identičen ben. *ciacolon* (Durante, 1975, 64), trž. it. *ciacolòn, ciacolòna* (VG, 1999, 207), milj. *ciacolòn* (Stener, 2000, 39), istr. ben. *ciacolòn* (Manzini, 1995, 46) in vodnj. *ciaculon* (GDDT, 1987, 147). Leksem, ki označuje *opravljivko*, -ca je, izpričan v celotnem istrskem in beneškem arealu (VG, 1999, 207).

98. čenča, pettegolezzo

'ćakulā

Šavrinski izraz 'ćakulā, je soroden istopomenskemu istr. slov. izrazu (Sv. Anton) 'ćakole (pl.) (Jakomin, 1995, 25) in čak. (Čepić) *ćakulne* (IrLA, 2004, 101). Izpričan je v celotnem beneškemu in istr. it. jezikovnemu območju. Prim. raznovrstnost izrazov *ciàcola, ciacolada*, v pomenu *klepet* (knj. it. *chiacchierata*) *ciacoleta*, s pomanjš. pripono s pomenom *manjši klepet* (knj. it. *chiacchierina*), *ciacolezi* (knj. it. *chiacchiericcio*), pa še različice z manjšimi pomenskimi in fonetičnimi različicami *ciaculā, ciacula, ciaculita- ciaculon-ciacoleta* (VG 207). Prim. tudi ben. *ciacola* (Durante, 1975, 64), milj. *ciàcola*, v it. razlagi = *chiacchiera, parola*, ne v pomenu čenča (Stener, 2000, 39), ben. it. *ciàcola*, v obeh pomenih, tj. čenča in klepet (it. razlaga: *chiacchiera, colloquio, voce, pettegolezzo*), trž. it. *ciàcola* (klepet) (GDDT, 1987, 147), rovinj. *ciacula* (GDDT, 1987, 147) in beneč. *ciarla, chiacchiera*; z razlago: "mormoramento, voce sparsa ma non vera, che dicesi anche chiappola, baia, vescica" (Boerio, 1856, 469).

Izraz je prevzet in skupen celotnemu beneškemu, istr. ben., istr. slov. in istr. it. jezikovnemu območju, izhaja pa iz onomatopeične osnove *klakk- (Manzini, 1995, 46).

Zingarelli-cd pod geslo *ciacola, ciaccola* navaja, da je beseda beneška in da se načeloma uporablja v množini. V knjižni italijanščini pa ji ustreza izraz 'chiacchiera', istega izvora.

99. opravljati, sparlare

di'skorit s'lābo

Besedna zveza *di'skorit s'lābo* (dobesedno: govoriti slabo) je sestavljena iz romanskega in slovenskega elementa. Analiza je usmerjena samo na prvi, romanski del besedne zveze, to je na šavrinski glag. *di'skorit*.

Glagol so Šavrini prevzeli od istrskobeneških govor-

cev. Vzporednice najdemo v ben. *discórare* (Durante, 1975, 88), trž. it. *discòrer* (VG, 1999, 314; GDDT, 1987, 203), furl. *discòri* (VG, 1999, 314; GDDT, 1987, 203) in beneč. *descorer* (Boerio, 1856, 228). Glagol *discòrer* je fonetično in morfološko najbližji beneč. *descòrer*; prim. rovinj. *descòuri*, vodnj. *descûri* (GDDT, 1987, 203).

Izvira iz latinskega glagola *discurrere* (*currere*); sestavljeno, t.j. iz *currere*, knj. it. 'correre'; knj. sl. 'teči' in *dis*. knj. it. 'dispersione, separazione'; knj. sl. 'razkropitev, razpršitev, razsipanje' (DELI-cd). Ta oznaka je kasneje dobila drugi pomen, natančneje: "correre, nella mente, da un'idea all'altra". Prim. rek; *el discore un pasto* v pomenu, knj. it.: 'parla di continuo' (Durante, 1975, 88).

V šavrinsko in istrskoslovensko narečje je vsekakor prešel iz sosednjega beneškega in/ali istrskobeneškega jezikovnega okolja. Vsekakor ga pozna tudi knjižna italijanščina v obliki *discorrere* (Lo Zingarelli-cd).

Gre za hibridno besedo,⁸ sestavljeno iz romanske osnove, ki ji je dodana poslovenjena glagolska nedoločniška pripona.⁹

104. soimenjak, persona dello stesso nome di battesimo

'zensā

Krkaški sam. 'zensā je soroden z istopomenskim čak. (Čepić) *zenso* (IrLA, 2004, 102) in istrorom. *un ženso* (IrLA, 2004, 102) in označuje 'soimenjaka' (in ne samo) po celotnem istrskem in beneškem območju. Prim. istopomenski: vodnj. *senso* (Rosamani, 1999, 1002) in kopr. istr. ben. *zenso* (Manzini, 1995, 221). Prim. zgoraj navedeni in nekoliko drugačen pomen v beneč. *zenso*. "voce e maniera antica di saluto che s'usa ancora tra 'l basso popolo di Venezia, dicendosi Adio Zenso, Ve saludo Zenso, (...), come se si dicesse Amico, Paesano, Concitadino, ti saluto. (...) Questa parola si esprime in due sensi, cioè per una specie di pronome, indicando che il salutato abbia il nome di chi saluta; o il più delle volte semplicemente per amico. Dice alcuno, per esempio, El tal de tali el ze mi zenso, cioè Ha il mio nome (...)" (Boerio, 1856, 810).

Izvorni lat. pomen je glede na zgoraj navedeno ohranil beneč. dialekt v smislu sovaščan, prijatelj. Morda se je od tod (ali v obratni smeri) pomen razširil na "soimenjaka". Beseda izhaja iz govorne latinske besede. **gentius*, it. prev. 'della stessa gente'.¹⁰

8 Pri izposojanju so preneseni samo nekateri elementi, ostali so reproducirani (Weinreich, 1974, 68).

9 Pojav je definiran in razložen v Cossutta, 2002, 294.

10 Se si chiede l'etmologia di questo vocabolo, risponde l'Autore ch'esso è corrotto e proviene immediatamente dal lat. *Gens*, pronunziato e ridotto alla maniera del nostro dialetto, in cui il GEN è spessissime volte convertito in ZEN : come dal lat. *Gente* si fece ZENTE, da Gentile ZENIL ec., e nel qual dialetto è anche l'uso fra gl'idioti di facilitarli la pronuncia imbarazzata di alcune voci troncate da consonanti, coll'aggiungervi una vocale (...). Di *Gén* dunque fa *zen* e rimanendoti la consonante s, aggiungivi l'o, eccoti *Gens* trasformato in ZENSO.

Gens secondo i Latini, riferivasi al nome o stirpe da cui si diramavano più famiglie ; o ben anche tutti i cittadini di uno stesso paese ; il qual vocabolo adattato all'uso de' tempi presenti, corrisponde a Paesano ; Patriota ; Concitadino, e se si vuole nel senso nostro più concludente a *Veneziano* (Boerio, 1856, 810).

Gre za tipično benečanski leksem, ki sta ga prevzela tržaškoitalijanski in istrskobeneški dialekt ter ga posredovala šavrinjskim govorcem.

109. čarovnica, strega

š'triġa

Splošno znan šavrinjski izraz lahko primerjamo z istr. slov. (Sv. Anton) *š'triġa* (Jakomin, 1995, 127), s čak. (Bergud.) *štrġga*, *štrġūn* in čak. (Čepić) *štrġga*, *štrġōn* (IrLA, 2004, 104). Istrskobeneška sposojenka je izpričana v vsem beneškem in istrskem arealu: prim. beneč. *striga* (Boerio 1856, 715), ben., kopr. istr. ben, muglis. in zadar. ben, *striga* (Rosamani, 1999, 1107), pa tudi ben. *striga* (Durante, 1975, 285), istr. it. pulj. *striga* (Glavanić, 2000, 181), milj. *striga* (Stener, 2000, 156), kopr. istr. ben. *striga* (Manzini, 1995, 239).

Iz lat. *strīga(m)*, ljudska različica obilke *strīx*, *strīgis*, v pomenu 'uccello notturno'; 'nočni ptič', ki je v latinščini izražen s *strīgem*, iz gr. *strix*, *strigós* (morda ima onomatopeičen izvor). (DELI-cd).

111. urok, malocchio

to'kã (3. os. ed.) s'labiġa

Po informatorkinem pričanju smo za *urok* zapisali analitično obliko oz. besedno zvezo *to'kã s'labiġa*, (slov. zgodi se nekaj slabega) sestavljeno iz beneš., beneč., istr. ben. ali tudi trž. glagola *tocar* in slovenskega elementa.

Vzporednice zasledimo v: ben. *tocar* (Durante, 1975, 299), beneč. *tocar* (Boerio, 1856, 752), milj. *tocàr* (Stener, 2000, 164) in trž. it. *tocar* (GDDT, 1987, 209; VG, 1999, 195).

Neprehoden glagol v knj. it. 'capitare, avvenire, accadere', knj. sl. 'zgoditi se' je uporabil med prvimi S. Bernardino da Siena leta 1444 (DELI-cd).

GDDT (1987, 209) izvaja glagol iz srlat. *toccāre*, morda iz onomatopeične osnove *tokk. Beseda je iz dialekta prešla v slovenski dialekt gl. *tokati* (A. Aškerc (1856–1919), U. Cenda v: 'Est Europa' 1, 1984).

127. svečnik, candelabro

kande'lār

Šavr. izraz *kande'lār*, ki je izpričan tudi v istrorom. (Jesenovik) *un kandelār* (IrLA, 2004, 110) je razširjen v beneč. *candelièr* (Boerio, 1856, 127), trž. it. *candelabrio* (GDDT, 1987, 121), trž. it., istr. ben. *candeler*, (izpričan v Kopru v 15. stol. "chandeleri"), (VG, 1999, 158), furl. *ciandelèr* (VG, 1999, 158) in milj. *candelièr* (Stener, 2000, 34).

Latinski učeni samostalnik moškega spola *candelābru(m)* je izpeljan iz latinskega samostalnika ž. sp. *candēla*, ta pa iz glagola *candēre*, knj. sl. 'bleščati se, svetiti se, lesketati se, odsevati' (DELI-cd).

133. torba za miloščino, borsa dell'elemosina

'boršã od li'moznã

Istrskoslovenska oziroma šavrinjska besedna zveza je sestavljena iz dveh romanskih elementov, spojenih s slovanskim predlogom po istr. ben. kalku. V knj. slov. bi v omenjenem primeru bil ustrežnejši predlog za in ne od. Sklepamo lahko, da gre za kalk po (istrsko) beneškem izrazu *borsa da limosina* (Boerio, 1856, 93).

Besedno zvezo bomo analizirali ločeno.

'boršã ot li'moznã

a) **'boršã**

b) **li'moznã**

a) Istr. slov. in šavr. izraz uporabljajo istr. slov. govorniki v Sv. Antonu *'borša* (Jakomin, 1995, 17). Razširjen je po vsem beneškem in istrskem jezikovnem območju: prim. beneč. in trž. it. *borsa* (Boerio, 1856, 93; GDDT, 1987, 86; VG, 1999, 107).

Prešel je v knjižno italijanščino in skoraj vsa italijanska narečja (GDDT, 1987, 86.). Prim.: fr. *borse*, *bourse*; špan. in port. *bolsa*; prov. in katal. *bossa*.

Iz pozne, literarne latinščine *byrsa(m)* in ljudske oblike *bursa(m)*, izpričano konec 4. stoletja. Leksem izvira iz gr. *byrsa*, ki pomeni usnje, ki pa jo je že srednjeveška latinščina razširila na pomene: 'usnjena vrečka, vrečka za denar' [...]. Izraz *bursa* je zabeležen od leta 1206 v Emiliji in od leta 1301 v Venetu (DELI-cd).

b) Istr. slov. in šavr. izraz je v rabi v istr. slov. (Sv. Anton) *li'muezna* (Jakomin, 1995, 66). Razširjen je na istrskem in beneškem ozemlju: prim. kopr. istr. ben. *lemòfena* (VG, 1999, 534), istr. ben., zadar. *lemòfina* (VG, 1999, 534), ben. *lemòsina* (Durante, 1975, 138).

Iz klas. latinščine, cerkv. izraz *eleemōsyna*, iz gr. *eleēmōsynē*, izpeljano iz *elēmōn* (misericosordioso, usmiljen).

Celotno besedno zvezo smo zasledili v čak. (Čepić) *vrġca za lemòzinu* (IrLA, 2004, 113) in istrorom. govorniki (Šušnjević) *o bårse de lemozine* (IrLA, 2004, 113), pa tudi v beneč. *borsa da limosina* (Boerio, 1856, 93).

Šavrinjski govorniki so obliko *'boršã in li'moznã* prevzeli od istrskobeneških govorcev.

136. kapelica, capella nei campi

ka'pelcã

Krkavški izraz *ka'pelcã* ustreza sorodnemu istr. slov. (Sv. Anton) *ka'pelca* (Jakomin, 1995, 50), čak. (Brgud, Čepić) *kapelica* (IrLA, 2004, 114). Poznajo ga beneški in istrski govorniki; prim. istr. beneš. *capela* (VG, 1999, 165), ben. *capèla* (Durante, 1975, 57), kopr. istr. ben. *capèla* (Manzini, 1995, 39), trž. it. *capela* (GDDT, 1987, 126) in beneč. *capèla* (Boerio, 1856, 133).

Čeprav je samostalnik izpričan v vsem ben. in istr. it. arealu, ne moremo z gotovostjo trditi, da je v šavrinjske govore prešel brez/s posredovanjem slov. knj. jezika. Kot pravi *Slovenski etimološki slovar*, je beseda prevzeta po zgledu nem. *Kapelle* in it. *cappella* iz srlat. *cappella* 'manjša cerkev', ker je prvotna manjšalnica srlat. *cappa* 'plašč' (Snoj, 2003, 256).

141. zeliščar, erbolaio

do'mači 'medex

Informatorica ne pozna ustreznega šavrinskega izraza, ki bi bil vzporeden izrazu zeliščar. Za njegovo označitev uporabi besedno zvezo, sestavljeno iz slove(a)-skega in istr. ben. elementa. Pričujoča analiza se bo osredotočila le na drugi element.

Istrskobeneška izposojenka 'medex, ki je izpričana v šavrinski vasi Krkavče, je znana širšemu ben. arealu: prim. beneš. mèdego/miedego (Boerio, 1856, 408), ben. mèdego (Durante, 1975, 155), kopr. istr. ben. mèdego (pl. -isi-, -izi) (VG, 1999, 614), in podobno kopr. istr. ben. mèdego (plur. -ghi ali ci), z variantami pri tvorbi množine (Manzini, 1995, 129). Z gotovostjo lahko trdimo, da je izposojenka benečanska, beneška ali istrskobeneška. V zaledja obalnih mest je bila sprejeta iz istrskobeneškega jezikovnega okolja brez posredovanja trž. it., saj tržaški dialekt, kot tudi creški in reški, namesto tega uporabljata leksem *dotor* (GDDT, 1987, 213); zgoraj navedena izposojenka med govorniki iz omenjenih območij ni v rabi.

Iz knj. lat. *medicū(m)* iz glagola *medēri* (curare, medicare; negovati, zdraviti).

Življenje, poroka in družina - vita, matrimonio e famiglia

403. vzdevek, soprannome

šora'nome

Izposojenka *šora'nome* je sestavljena iz prislova *šora* in samostalnika *nome*; v ben., beneč. in istr. it., je it. prislov *sopra* oz. latinski prislov *super* izpričan v širšem beneškem arealu. Najbolj poznan je kot *sora*, ampak z različicami: rovinj. in vodnj. *sura*, creš. in zadar. (de)sovra in galež. *sora* (GDDT, 1987, 650). Iz dialekta je prislov prešel v istr. slov. in šavr. govore (GDDT, 1987, 650).

Šavrini so besedo prevzeli iz sosednjega istr. it. oz. ben. okolja. Sorodna je beneč., trž. it., istr. ben., ben., milj., kopr. istr. ben. obliki *soranòme* (Boerio, 1856, 675; GDDT, 1987, 651; VG, 1999, 1053; Durante, 1975, 271; Stener, 2000, 150; Manzini, 1995, 227) ter vodnj. različici *suranon* (GDDT, 1987, 650).

Beseda izhaja iz srlat. *supernòme(n)*, prim. arh. it. *ʃsopranòme* (Lo Zingarelli-cd).

413. popkovina, cordone ombelicale

kur'don

Šavrinski izraz *kur'don* je prevzet iz istrobeneščine, sicer pa v določenih (istrsko)beneških govorih nima povsem enakega pomena. Prim. istr. ben. *cordòn* tudi *curdòn* (VG, 1999, 250 in 282), milj. *cordón* (Manzini, 1995, 55) in trž. it. *cordon* (GDDT, 1987, 175); nobeden od navedenih primerov ne označuje "popkovine", le ben. *cordon* s primerom: "el cordon del bunigolo" (Durante, 1975, 73) in beneč. *cordòn, cordòn del parto*

z razlago: "budello che nel nascere pende fuori davanti a' fanculli" (Boerio, 1856, 197) so povsem sorodni zgoraj najdeni (istrsko)beneški oz. benečanski besedi.

Oblika izhaja iz lat. *chōrda(m)* iz gr. *chordē*, ki je sicer indoevropskega izvora (latinski izraz je bil *fūnis*). Izraz *cordone ombelicale* se je pojavil leta 1771 (Buffon Storia XIII 26) (DELI-cd).

422. povoj, fascia

'fāša

Beseda je bila izposojena iz istr. ben. narečja in ima vzporednico v istr. slov. (Sv. Anton) 'faša (Jakomin, 1995, 34) ter čak. (Brgud, Čepić) fāš (IrLA, 2004, 220). V rabi je med istrskoitalijanskimi, tržaškimi in "širše" beneškimi oz. benečanskimi govorniki, natančneje: ben. in beneč. *fassa* (Durante, 1975, 95; Boerio, 1856, 26), trž. it. in pir. *fassa* z dodanim rekom, izpričanim v širšem ben. arealu "Bel in fassa, bruto in piazza; bruto in fassa, bel in piazza" (VG, 1999, 360, 361), kopr. istr. ben. in trž. it. *fasa*, s sorodnim zgoraj navedenim rekom iz istrobeneškega jezikovnega areala: "Bèla in fasa, bruta in piasa" (Manzini, 1995, 75; GDDT, 1987, 226).

Beseda izvira iz lat. *fasciam* iz *fascis*. Dante jo je v zgoraj omenjenem pomenu prvič zapisal leta 1321 (DELI-cd).

425. slinček, bavaglino

bavar'jolčić

Izraz, zabeležen v šavrinski vasi Krkavče, je istopomenski čak. izrazu (Brgud) *babajōl* in (Čepić) *barbajōl* (IrLA, 2004, 221), pa tudi istrorom. različici *un barbajol* (IrLA, 2004, 221). Leksem je bil izposojen iz istrskobeneškega narečja. Izvira iz ben. oz. beneč. jezikovega območja, saj je razširjen v vseh narečjih, ki mu pripadajo: trž. *bavariol*, monfalk. *babarin* in *babariol*, reš. *barbariol*, rovinj. *bavaréin* in *bavarol* (VG, 1999, 80), tudi ben. *bavarolo* (Durante, 1975, 35), kopr. istr. ben. in beneč. *bavariòl* (Manzini, 1995, 17; Boerio, 1856, 71), trž. it. *bavariol* in (arh.) *babariol* (GDDT, 1987, 63). Boerio (1856, 71) o izvoru besede pravi: "Voce probabilmente corrotta dalla barbarica Bavara, definita nel Dizionario di Du Cange Pectorale linteum...mento sub-tensum ad excipiendam in infantibus bavam. Chiamasi italianamente Bavaglio".

GDDT (1987, 63) pravi, da je izraz tipičen benečanski izraz, tvorjen kot npr. obliki *puntariol*, *agariol* ecc. Prim. tudi arh. it. *bavagiuolo* in knj. it. oz. tosk. *bavagliolo* (Lo Zingarelli-cd). Šavrinska beseda je torej najbližja beneč., beneš. in trž. it. vzporednici *bavariòl*, *l* in *babariol*.

Beseda je izpeljana iz latinskega sam. *baba*, ki je ekspresivni leksem otroškega govora (onomatop. osnova *bab-*) (DELI-cd).

Zanimiva je tvorba analizirane izposojenke *bavar'jolčić*, ta je sestavljena iz romanske oz. beneške osnove *bavariol-* in diminutive pripone *-čić*, ki je slo-

Sl. 2: Ujeti trenutek v Krkavčah (foto: S. Giljanović).
Fig. 2: Captured moment in Krkavče (photo: S. Giljanović).

vanskega izvora in je bila v šavrinski govor prevzeta iz bližnjega čakavskega dialekta.

426. kapica, cuffietta

ba'reticâ

Šavrinizem iz vasi Krkavče *ba'reticâ* se ujema z istopomenskim *ba'rjeta* (Jakomin, 1995, 13) in čak. (Bergud in Čepić) *barètica* (IrLA, 2004, 221). Leksem je poznan tudi istroromunskim govorcem z manjšimi fonetičnimi premenami (IrLA, 2004, 221). Obliko *bareta* uporabljajo torej istrskobeneški, beneški in tržaškoitalijanski govorniki (VG, 1999, 70; Durante, 1975, 33; GDDT, 1987, 57). Benečanski in istrskobeneški govorniki iz Kopra pa poznajo obliko *baréta* (Boerio, 1856, 644; Manzini, 1995, 14).

Doria (GDDT, 1987, 57) trdi, da gre pri izrazu najverjetneje za prilagoditev it. samostalnika *berretta* (ki pa v arh. fazi pozna obliko *baretta*). Navaja tudi srlat. oblike: *barretum*, *birretum*, *biretum*, izpeljane iz lat. *birrum*.

Etimološki slovar podaja naslednjo razlago: iz lat. *bĩrru(m)*, z galsko osnovo, verjetno s posredovanje proven. *berret* (DELI-cd).

Iz podane etimologije je razvidno, da so za omenjeni sam. obstajale v srlat. korenke osnove na "ber" in "bar". Lahko torej sklepamo, da so beneš. in beneč. dialekt besedo prevzeli neposredno in tako ohranili korenko osnovo "bar" in ne s posredovanjem knj. it., ki pozna korenko osnovo "ber".

Zanimiva je tvorba besede *ba'reticâ* iz ben., beneč. oz. istr. ben. osnove *-bare-* z deminutivno slovensko pripono *-ica-* in je med šavrinskim leksemi zelo pogosta. Tudi v takem primeru govorimo o hibridni besedi.

428. bavbav, babau

bâ'bâu

Šavr. izraz *bâ'bâu* je soroden z istrorom. (Letaj) *babau* (IrLA, 2004, 222) in je prevzet iz istrskobeneških govorov, v rabi je tudi v monfalk., trž. it., buj. *babau* (VG, 1999, 52), kopr. istr. ben. *barabau*, *barabao* tudi *barabote* (VG, 1999, 52; 54; 65), pir. *barabofe* (VG, 1999, 65), pa tudi furl. *barabao*, *barabofe*, *barabote*, *bobò* (VG, 1999, 52), ben. in beneč. *babao*, *barabao*, *babau* (Durante, 1975, 29; Boerio, 1856, 53, 62), pa še

z različico kopr. istr. ben. in trž. it. *babàu* (Manzini, 1995, 9; GDDT, 1987, 44).

Doria (GDDT, 1987, 44) pravi, da je izraz poznan celotnemu istrskobeneškemu jezikovnemu območju, da gre za beneški leksem, poznan vsekakor tudi knjižni italijanščini.

Leksem izhaja iz starodavnega, imitativnega izraza *bau bau*, v rabi za ponazoritev pasjega laježa, grški izaz je *baúzein*, izvorno latinski pa *baurāri*. Pomen se je razširil za označitev namišljenega bitja, ki vzbuja strah (DELI-cd).

Iz latinskega slovarja (Sandrone, 1992, 39) je razvidno, da pomeni *baubor*, *aris*, lajati poleg splošno znanega glagola *latrare*, *latro*, *latras* (Sandrone, 1992, 333).

430. igračka, giocattolo

žjo'katolo

Šavrinški samostalniški *žjo'katolo*, prevzet iz sosednjega beneškega narečja, je splošno znan in razširjen po vseh šavrinških vaseh (Padna, Malija in Pomjan) *žo'ȳatolo*, (Koštabona) *zio'ȳatolo*, pa tudi na obrobno kraško (notranjskem) jezikovnem območju (Črni Kal) *žo'katolo* (SDLA-SI I, 365). Pozna ga tudi istrorom. (Šušnjevec) *jokatoli* (IrLA, 2004, 223) in (Letaj) *un ġokatol* (IrLA, 2004, 223).

Izpričan je v vseh beneških in trž. dialektu; prim. kopr. istr. ben. in trž. it. *zogàtolo* (Manzini, 1995, 225; VG, 1999, 1265) z dodato trž. it. različico (redko) *gio-gàtolo*, *zogàtolo* in *zogàtolo* (GDDT, 1987, 819; VG, 1999, 436) in še piran., pulj. *fogàtolo* (VG, 1999, 1047) ter beneč./ben. *sogatolo*, *zogatolo* (Boerio, 1856, 819; Durante, 1975, 269).

Doria (GDDT, 1987, 819) ob tržaških različicah *z ogàtolo* pravi, da je izraz *zogàtolo*- skupen beneškemu in dalmatinskemu arealu, poznajo ga vsekakor v širši Istri in vič., pulj., ver. in trev. Vse ostale oblike se s fonet. premenami pojavljajo tudi kot *soigatolo* (Buje), *soğatolo* (Koper, Poreč, Pulj), *zugatolo* (padov., pulj.), *ziogatolo* (Piran, ben.-dalm.). Samostalniški izhaja vsekakor iz beneškega oz. benečanskega glagola *zogar*. Doria v (GDDT, 1987, 819) citira Pratija pa tudi Bolellijevo delo *Parole in piazza* (Milano, 1984, 214), ki menita, da je italijanski leksem 'giocattolo' izvorno beneški.

Osnovni izvor ima beseda v latinskem *iocu(m)*. A. Colmo je okoli leta 1566 v *Lettere IV* (str. 256) zabeležil leksem *zugatolo* (DELI-cd).

431. punčka, bambola,

'pupicà

Šavrinizem *'pupicà* je izposojen iz bližnjega istrsko-italijanskega jezikovnega območja in je istopomenski s sorodnim istrsko. slov. (Sv. Anton) *'pupa* (Jakomin, 1995, 102) in čak. (Brgud) *pùpica*, *pùpa* (IrLA, 2004, 223) in Čepić *pùpa* (IrLA, 2004, 223). Izpričan je torej v istr. ben. *pupa* (VG, 1999, 839) in v vseh drugih beneških dialektih brez fon. in morf. sprememb prim: ben.,

trž. it., kopr. istr. ben. *pupa* (Durante, 1975, 204; GDDT, 1987, 497; Manzini, 1995, 172), pa tudi v: muglis., trevis., belun. (GDDT, 1987, 497).

Iz lat *pupa(m)*, 'fanciulla, bambola'; 'deklica', punčka', 'lutka'. Vse izpeljanke je posredoval rimskega dialektu (*pupa*, *pupazzo*, *pupo*), kar dokazuje že Vaccaro Belli (DELI-cd).

Zanimiva je tvorba besede, z že omenjeno spojitvijo beneš. osnove *pup-* s slovensko pomanjševalno pripono *-ica*, za sam. ž. sp.

444. gugalnica, altalena

'ȳondulà

Izraz. *'ȳondulà* je prešel v besedišče šavr. govorcev s posredovanjem beneš. oz. beneč. narečja. V istopomenski rabi 'altalena-gugalnica' je le ponekod v slov. istr. (Trebeše) *'ȳondolica* (SDLA-SI I, 369) in čak. (Čepić) *gòndula* (IrLA, 2004, 228). Vzporednice najdemo le v določenih beneških raziskovalnih točkah; prim. trž. it., beneš. *zadar.*, *gòndola* (GDDT, 1987, 275; VG, 1999, 445).

Rosamani (VG, 1999, 445) pravi, da samostalniški izhaja iz beneč. *gondolar*, it. *dondolare*, *gugati*, *nihati*, *zibati*.

Tudi Doria (GDDT, 1987, 275) omeni, da le ponekod (Albona, Zadar) govorniki uporabljajo leksem *gòndola* v prenesenem pomenu it. 'carosello, giostra', knj. sl. 'vrtiljak', gugalnica'.

Pri zgoraj omenjenem izrazu v rabi v krkaškem govoru gre vsekakor za razširitev pomena zibanje gondole < guganje na otroških igralih.

Etimološka razlaga romanskega izraza *gondola* je še vendo predmet raziskav in diskusij, najverjetnejši sta hipotezi, da beseda izvira iz gr. *kóndy*, 'vaso da bere', 'kozarec' ali iz srednjev. gr. *kondoura* iz pridevnika *kóntouros* 'dalla coda corta', 'kratkega repa'.

447. devica, vergine

verž'i'nelà

Krkaški izraz *verž'i'nelà* je soroden istopomen. istrorom. (Jesenovik) o *veržinela* (IrLA, 2004, 229) in je v rabi v trž. it., goriš., splošno istr., dalmat. *vèrgine* (GDDT, 1987, 780; VG, 1999, 1213), kopr. istr. ben. *verzene* (Manzini, 1995, 351), pa tudi beneč. *vèrgine* ali *verzene* (Boerio, 1856, 788).

Fonem "ž" se je ohranil v šavr. govoru, sicer je tiptičen za beneč. dialekt, od koder je prešel v (koprsko) istrskobeneščino in vzporedno v šavrinške govore.

Leksem izvira iz lat. *vīrgine(m)*

Šavrinški govorniki poznajo obravnavani leksem kot pomanjševalnico, vendar ga uporabljajo kot nevtralno obliko in ne kot pomanjševalnico ž. sam *'verž'i'ne*. Podoben pojav smo opazili pri izposojenkah vrste *ba-var'jolčić*, *ba'reticà*, *'pupicà*, le da gre pri obravnavani izposojenki za pomanjševalno pripono romanskega izvora (-ela).

449. zaljubljen, innamorato

inamo'rân

Krkavška beseda *inamo'rân* je istrskobeneška izposojenka, vzporedna istopomen. čak. (Brgud) *nemurejt* (IrLA, 2004, 230) in (Čepić) *namorôn* (IrLA, 2004, 230). Sorodna je beneč., beneš., trž. it., istr. ben. *inamora* (Boerio, 1856, 332; Durante, 1975, 120; GDDT, 1987, 298; Rosamani 485), od koder pravzaprav izhaja.

Iz lat. *amāre* (predindoevropskega izvora) > lat. *amōrem*; sestavljen iz *in-* in *-amore* (DELI-cd).

Beneška narečja imajo za ta glagol svojo obliko *inamorà*, prim. knj. it. *innamorato*, tj. brez it. deležniške pripone *-to*.

Šavrinški besedi je dodana slovenska deležniška in pridevniška pripona *-an* (Cossutta, 2002, 293–294).

451. zaročenec, fidanzato

ma'rožo

Krkavci poznajo za "zaročenca, -ko" izraz *ma'rožo*, -ã ki je sopomenka istr. slov. (Sv. Anton) *ma'ruežo*, -a (Jakomin, 1995, 70). Omenjen izraz je izposojenka iz istrskobeneščine *morofjo* (VG, 1999, 650). Prim. tudi ben. *moroso*, a (Durante, 1975, 163), kopr. istr. ben. *morófo* (-a) (Manzini, 1995, 135), trž. it. *morošo* (GDDT, 1987, 388) in beneč. *moròso* (Boerio, 1856, 427), za katero omenjeni avtor pravi, da je "voce bassa", tj. pogovorna različica.

Knj. it. 'amoroso' izvira iz govorjene latinščine *amorōsu(m)*. Klasična latinščina leksema ne pozna, zato je izhaja iz vulgarne latinščine (DELI-cd).

Pri prevzemanju besede iz istrskobeneščine v šavrinški dialekt je prišlo do afereze, to je opustitve začetnega glasu ali zloga v besedi. Izraz je sicer poznan knjižni italijanščini in skoraj vsem italijanskim dialektom.

459. nevesta, sposa

no'vicâ

Šavrinizem *no'vicâ* je nedvomno beneškega izvora in pomensko ustreza istr. slov. *no'vica* (Jakomin, 1995, 81). Pozna jo celoten beneški areal: prim. pulj. *noviza* s pripisanim pomenom 'giovane sposa', 'mlada nevesta' (Glavanić, 2000, 118), milj. *novissa*,¹¹ prav tako 'giovane sposa' (Stener, 2000, 97), ben. *novissa*,¹² v pomenu 'fidanzata', 'zaročenka' (Durante, 1975, 170), kopr. istr. ben. *novíso* (-a), 'sposo, -a novello, -a', 'mladoporocenc, -ka' (Manzini, 1995, 142). Manzini (1995, 142) omeni še morfološko in fonetično identičen leksem, vendar s pomenom 'novizio', 'neizkušen, začetniški'.

Doria (GDDT, 1987, 405) pripiše rabo leksema *noviza* 'giovane sposa', 'mlada nevesta' mestom: Piran,

Valle, Pulj, Šišanu, Koper in Poreč in doda: "Altrove nel veneto *noviza* significa piuttosto "fidanzata" (Prati) e con questo significato è passato ad es. come prestito allo slov. del carso (...)."

Za sam. m. spola *novizio* Doria zapiše "'novizio, ingenuo'; chi è alle prime armi.// (...) non può definirsi, dal punto di vista del significato il maschile corrispondente di *noviza* "giovane sposa" (o anche fidanzata) poichè ha mantenuto il sign. primitivo cioè quello di lat. *novicius*." Doria še pravi, da v Gradežu pomeni *novizio* ali *nuvíso* 'ženin, mož', mugl. *nuvis* mu prav tako pomensko ustreza, piran. *noviso* nosi pomen 'mladoporocenc', terv. in ver. *novizo* pomeni 'zaročenec'.

Tudi Boerio (1856, 444) poda več pomenskih odtenkov izposojenke: "novizza, novizia o sposa, colei che s'è di fresco maritata; e quella ancora ch'è soltanto promessa in matrimonio, la quale dicesi *donna giurata*".

Za sam. m. sp. pravi: "novizzo, novizio e novizzo; e sposo, uomo recentemente ammogliato, o anche soltanto promesso. Esser novizzo in una cosa, esser novizio, esser caloscio, fresco tenero, debole, ...(...)."

Iz klasične latinščine *nŏvus* > *noviciu(m)*, 'nuovo, novello, recente', 'nov, pravkaršnji' (DELI-cd)

Zingarelli- cd navaja naslednje primere: 1) aspirante monaca nel periodo del noviziato e prima della professione dei voti, 2) †sposa novella, 3) (raro, sett.) fidanzata.

505. mož očetove sestre, marito della sorella del padre

'bârbâ

510. mož materine sestre, marito della sorella della madre

'bârbâ

514. očetov brat, fratello del padre

'bârbâ

519. materin brat, fratello della madre

'bârbâ

Splošno poznana šavr. beseda *'bârbâ* je v rabi tudi v slo. istr. (Sv. Anton) *'barba* (Jakomin, 1995, 13), pa tudi drugod po Istri, npr. čak. (Brgud) *bâbra* (IrLA, 2004, 252) in čak. (Čepić) *bârba* (IrLA, 2004, 252) pa tudi istrorom. *un bârba* (IrLA, 2004, 252).

Je tipični venetizem, izpričan in razširjen po vsem beneškem jezikovnem ozemlju: prim. istr. ben., ben., milj., kopr. istr. ben. trž. it. in beneč. *barba* (VG, 1999, 66; Durante, 1975, 32; Stener, 2000, 20–21; Manzini, 1995, 13; GDDT, 1987, 55; Boerio, 1856, 62).

11 Sam. m. sp. ni izpričan.

12 Sam. m. sp. ni izpričan.

Nedvomno lahko takoj zaznamo polisemičnost it. sam 'barba' (knj. it.) brada, dialekt. izraz= *barba* (stric, ujec, mož očetove sestre, ...).

Manzini (1993, 13) o razširitvi besede na drugo semantično polje pove: "dato che la barba ha un carattere simbolico di autorità e virilità, si capisce facilmente come il lat. tardo *barba* abbia assunto il significato di "persona di rispetto" e quindi di "zio" (Editto di Rothari, a. 643). Oggi la vc., in questo senso, è limitata all'Italia sett., poiché in quella centromer. si è imposto il tipo *zio*. (<gr. *theíos*).

Doria (GDDT, 1987, 55) posveti zanimivi beneški besedi dobršen del razlage: "barba (antiq.) -zio, (...) //termine già comune a tutti i dialetti, veneto compreso, e noto anche all'it. antico. Inizialmente *barba* "persnona che porta la barba, vecchio, anziano", quindi "persnona autorevole" e successivamente "zio" oppure "comandante, capo naviglio".

Goran Filipi (2004, 242) prav tako pravi "Oblike tipa *barbaso* izposojenke iz beneščine, razširjene tudi v Dalmaciji; v slovenski in hrvaški Istri poleg strica označujejo tudi starejšo osebo in kapitana ladje. Bralca usmeri k etimologiji, izpričani v GDDT (1987, 55).

542. boter, uomo, che tiene al battesimo o alla cresima

'bōter

Informantka je ob vprašanju, kako poimenuje 'uomo, che tiene al battesimo o alla cresima' oz. knj. sl. 'boter', izpričala slov. besedo 'bōter.

Zanimivo pa je, da je za:

542 a. 'botra', 'donna, che tiene al battesimo o alla cresima', izpričala istr. ben. izposojenko 'šāntlā.

Dejstvo je, da na podlagi tega primera ne moremo sklepati na širšo rabo te dihotomije, tj.:

boter (m.) in šāntla (ž.). Moga gre le za idiolekt oz. za sporadičen pojav, saj npr. v Sv. Antonu avtor na str. 118 zapiše: 'šāntlo, -a.

Morda bi si lahko celo upali trditi, da so bile botre pogostejše kot botri iz Trsta ali tržaške okolice in je zato informatorka uporabila zgoraj navedeno dihotomijo ali pa gre le za informatorkine individualne izkušnje oz. uporabljala slov. in istrskobeneški leksem.

Šavr. 'šāntlā, ki ima vzporednico istr. slov. 'šāntlo, -a (Jakomin, 1995, 118) in čak. (Čepić) šāntul, šāntula (IrLA, 2004, 266) je istrskobeneška izposojenka dobro poznana severnoitalijanskim narečjem in širšemu beneškemu arealu: prim. istr. ben., ben., pulj. milj. in kopr. istr. ben. ter beneč. šāntola, šāntolo (VG, 1999, 931; Durante, 1975, 231; Glavanić, 2000, 153; Stener, 2000, 134; Manzini, 1995, 190; Boerio, 1856, 600).

Santolo, a je leksikalna oblika, ki pokriva Benečijo, Emilijo, Umbrijo in severne Marke. Izvira pa iz srlat. *sanctulus*, pomanjševalnica od *sanctus*, knj. it. 'santo' (GDDT, 1987, 551).

Na fonetični ravni lahko opazimo, da je bila istrskobeneška beseda *santolo*, a sprejeta v šavr. 'šāntlā oz. istrskoslov. govore 'šāntlo, a s sinkopo nenaglaščenega -o-; tj. istrskoben. *santolo*, šavr. 'šāntlā.

Lo Zingarelli-dc pravi, da je *santolo*, -a dialektalna, severnoitalijanska beseda, v rabi kot 'padrino', 'boter' in je pomanjševalnica lat. *sanctū(m)* 'santo', 'sveti', tj. starejši izraz za 'padrino', 'boter'.

543. deček, kateremu smo boter pri krstu ali birmi, bambino tenuto al battesimo o alla cresima

fi'jocq

a) deklica, kateri smo boter pri krstu ali birmi, bambina tenuta al battesimo o alla cresima, fi'jocā

Šavrinizem fi'jocq/ fi'jocā je istopomenski čak. (Čepić) fijòco, fijòca (IrLA, 2004, 266) in se ujema z leksemi, od katerih je bil izposojen: prim. trž. it. pulj. in istr. ben., fiòso, a, / fiòzo, a, (GDDT, 1987, 237; Glavanić, 2000, 46; VG, 1999, 382;), ben. in milj. fiosso, a (Durante, 1975, 99), mugl. in monfalk. fios (GDDT, 1987, 237) in beneč. fiozzo, fiozza (Boerio, 1856, 275).

Beseda je izvedena iz lat. *filiu(m)* (DELI-cd). Doria pravi, da sta različici fiozo, -a razširjeni po celotnem istrskem polotoku; izvirata pa iz srlat. *filiocius*, zabeležen je bil že leta 1264 v Vicenzi z obliko *fiocius* (s. XII, Sacile) (GDDT, 1987, 237).

SKLEP

Podana etimološka razčlemba, ki je bila izvedena na podlagi zbranega gradiva, je razložila prisotnost istrskobeneških izposojenk v govoru šavrinške vasi Krkavče. Obstoj s slovensko fonetično pisavo zapisanih istrskobeneških leksemov je bil potrjen v raznih priznanih dialektoloških in etimoloških slovarjih, ki beležijo bogato leksiko benečanskega, beneškega, istrskobeneškega in tržaškega dialekta.

Rezultati raziskave še ne morejo nuditi jasnih in dokončnih zakonitosti o istrskobeneških leksemih v šavrinških govorih, lahko pa govorimo o poizkusu izluščenja samo ene podskupine romanizmov, torej istrskobeneške jezikovne plasti. Izraz romanizem je po našem prepričanju v tako bogati leksiki premalo natančen.

Nadaljnjo raziskovalno delo in etimološke analize bodo poskusili natančneje opredeliti pojav istrskobeneških izposojenk na danem območju in tako prispevati k novim pomembnim odkritjem za slovensko in italijansko dialektologijo.

OKRAJŠAVE

albon.	albonsko
belun.	belunsko
ben.	beneško
ben. dalm.	beneškodalmatinsko
ben. it.	beneškoitalijansko

beneč.	benečansko	milj.	miljsko
bizj.	bizjaško	monfalk.	monfalkonsko
buj.	buijsko	mugl.	muglizansko
creš.	creško	pir.	piransko
čak.	čakavsko	pl.	plural
dem.	deminutiv, deminutivno	pomanjš.	pomanjševalno
vodnj.	vodnjansko	port.	portugalsko
f.	femininum	poznolat.	poznolatinsko
frc.	francosko	prid.	pridevnik
furl.	furlansko	provan.	provansalsko
gl.	glagol	pulj.	puljsko
govor. lat.	govorjena latinščina	reš.	reško
gr.	grško	rom.	romansko
indoev.	indoevropsko	sev. it.	severnoitalijansko
istr. slov.	istrskoslovensko	slov.	slovensko
istr. ben.	istrskobeneško	srlat.	sredjelatinsko
istr. it.	istrskoitalijansko	stit.	staroitalijansko
istr. slov.	istrskoslovensko	špan.	špansko
istriot.	istriotsko	trev.	treviško
it.	italijansko	tož.	tožilnik
it. prev.	italijanski prevod	trž. it.	tržaškoitalijansko
kalabreš.	kalabreško	ver.	veronsko
katal.	katalonsko	vič.	vičentinsko
knj. it.	knjižnoitalijansko	vulg. lat.	vulgarnoloatinsko
kopr istr. ben.	koprsko istrobeneško	zadar.	zadarsko
lat.	latinsko	zadar. ben.	zadarskobeneško

SELECTED ISTRO-VENETIAN LEXEMS IN IDIOM OF KRKAŠČE I

Suzana GILJANOVIĆ

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000, Garibaldijska 1

e-mail: suzana.giljanovic@zrs.upr.si

SUMMARY

An etymological analysis of collected Istro-Venetian loan words shows that they are used in the Savrinian village of Krkašče. The existence of selected Istro-Venetian lexemes has been confirmed by well-known dialectological dictionaries (*Great Dictionary of the Triestine Dialect*, Doria, Manzini-Rochi, Durante-Turato), which contain the rich vocabulary of Veneto, Venetian, Istro-Venetian and Triestine dialects and often offer the etymology of the words.

Loan words, included in this analysis, 23 per cent of which are Istro-Venetian, were found to be in the semantic fields of Customs and institutions as well as Life, marriage and family.

The analysis included in this article, based on a written material, cannot yet offer clear and final rules on Istro-Venetian loan words in Savrinian idioms. It anyway offers a clearer insight into the rich Venetian vocabulary that has a special place in Savrinian terminology.

The Neolatin, colonising (Venetian) idiom has flooded the already existent dialect or has amalgamated with it. A proof of that are also analysed hybrid words in which Istrian and Venetian linguistic elements merge together, evidencing cohabitation and connection between Romance and Slavic worlds.

The purpose of further research work is to exactly define the occurrence of Istro-Venetian loan words in a given area, and thus contribute to new important findings for Slovenian and Italian dialectology.

Key words: Savrinian idioms, Istro-Venetian dialect, dialectology, etymology, loan words

VIRI IN LITERATURA

- Boerio, G. (1856):** Dizionario del dialetto veneziano, II ediz. Venezia, Giunti editore.
- Bottin, R. (2003):** Al Graisan, Vocabolario e grammatica del dialetto parlato nell'isola di Grado. Grado, Litografia Ponte.
- DELI-cd (1999)** – Cortelazzo, M., Zolli, P. (1999): Dizionario etimologico della lingua italiana. Bologna, Zanichelli. (izdaja na CD-ju).
- Durante (1975)** – Durante, D., Turato, Gf. (1975): Dizionario etimologico veneto-italiano. Padova, Battaglia terme.
- GDDT (1987)** – Doria, M., Noliani C. (1987): Grande dizionario del dialetto triestino. Trieste, Il meridiano.
- Glavanić, V. (2000):** Il dizionario del dialetto di Pola. Pula, Filozofski fakultet u Puli.
- IrLA** – Filipi, G. (2004): Istroromunjski lingvistički atlas, Atlante linguistico Istrorumenno. Pula, Znanstvena udruga Mediteran.
- Jakomin, D. (1995):** Narečni slovar Svetega Antona pri Koprju. Trst, Škedenjski etnografski muzej, Opera Culturale di Servola.
- KLS (1968)** – Krajevni leksikon Slovenije (1968). Ljubljana, DZS.
- KLS (1996)** – Krajevni leksikon Slovenije (1996). Ljubljana, DZS.
- Lo Zingarelli-cd (1997):** Vocabolario della lingua italiana. Bologna, Zanichelli.
- Manzini (1995)** – Manzini, G., Rochi, L. (1995): Dizionario storico fraseologico etimologico del dialetto di Capodistria. Rovigno, Centro di ricerche storiche di Rovigno.
- Sandrone, A. M., Coda, C. (1992):** Dizionario latino-italiano, italiano-latino. Roma, Edizioni Polaris.
- SDLA SI I** – Cossutta, R., Crevatin, F. (2005): Slovenski dialektološki atlas slovenske Istre (SDLA SI) I. Koper, Založba Annales.
- Snoj, M. (2003):** Slovenski etimološki slovar. Ljubljana, Modrijan.
- Stener (2000)** – Stener, I. (2000): Reliquie dialettali muggesane del XX secolo. Muggia, Edizioni Fameia Muiesana.
- Vascotto, A. (1987):** Voci della parlata isolana nella prima metà di questo secolo. Imola, Galeati.
- VG (1999)** – Rosamani, E. (1999): Vocabolario giuliano dei dialetti parlati nella Venezia Giulia, in Istria, in Dalmazia, a Grado e nel Monfalconese. Trieste, LINT.
- Benedik, F. (1999):** Vodnik po zbirki narečnega gradiva za slovenski lingvistični atlas. Ljubljana, Založba ZRC.
- Cossutta, R. (2002):** Poljedelsko in vinogradniško izrazje v slovenski Istri. Knjižnica Annales 26. Koper, Založba Annales.
- Filipi G. (1988–89):** Situazione linguitica Istro-Quarnerina. Quaderni, Vol. IX. Rovigno, Unione degli italiani dell'Istria di Fiume, 153-163.
- Filipi G. (1993):** Istriotski jezikovni otoki v Istri. Annales – Anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin, 3/93. Koper, 275–284.
- Filipi G. (1995):** Psevdoizposojenke (na istrskih primerih). Annales, Series Historia et Sociologia, 5, 1995, 1. Koper, 139–142.
- Filipi, G. (2004):** Sorodstveni nazivi v Rakitovcu. V: Rožac-Darovec, V.(ed.): Meje in konfini. Koper, Založba Annales, 239–252.
- Filipi, G. (2006):** Istroromunjske etimologije (Knjiga 1: rodbinsko nazivlje). Pula – Koper, Znanstvena udruga Mediteran – Založba Annales.
- Logar, T. (1996):** Dialektološke in jezikoslovne razprave. Ljubljana, Založba ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša.
- Weinreich, U. (1974):** Lingue in contatto. Torino, Boringhieri.

original scientific article
received: 2007-06-29

UDC 811.163.6'282(450.36Terska dolina)

ALCUNE RIFLESSIONI SUL MUTAMENTO LINGUISTICO BASATE SUL DIALETTO DEL TORRE

Liliana SPINOZZI MONAI

Università degli Studi di Udine, Centro Internazionale sul Plurilinguismo, IT-33100 Udine, Via Mazzini 3

e-mail: liliana.spinozzi@alice.it

SINTESI

Delle tre varietà slovene parlate nella cosiddetta Slavia veneta o friulana, quella della Val Torre risulta essere la più interessante per lo studio del mutamento linguistico da contatto, dal momento che più di ogni altra presenta i segni dell'influsso romanzo, specie di quello friulano, dovuto ad una secolare interazione tra i due sistemi.

L'analisi di alcuni fatti particolarmente indicativi delle conseguenze derivanti dalla contiguità romanzo-slava muoverà dalle trascrizioni eseguite sul terreno oltre un secolo fa da Jan Baudouin de Courtenay, che le ha in parte destinate al Glossario del dialetto del Torre.

Parole chiave: Dialetto sloveno del Torre (tersko), testi dialettali registrati da Jan Baudouin de Courtenay, mutamento linguistico per contatto

SOME REFLECTIONS ON LINGUISTIC CHANGE TYPICAL FOR THE VAL DEL TORRE DIALECT

ABSTRACT

Of the three varieties of Slovene spoken in the so-called Venetic or Friulian Slovenia, the one of the upper Torre valley (Val Torre) turns out to be the most interesting for the study of contact-induced linguistic change as it shows – more clearly than the other two – signs of Romance influence, especially Friulian, due to an age-old interaction between these two systems.

The analysis of some particularly revealing facts about the consequences deriving from the contiguity between Romanic and Slavic languages will be based on transcriptions carried out in the field more than a century ago by Jan Baudouin de Courtenay, who included them in his Glossario del dialetto del Torre (Glossary of the Val Torre Dialect).

Key words: Slovene dialect of the Val Torre, dialect texts written down by Jan Baudouin de Courtenay, contact-induced linguistic change

Per Baudouin [de Courtenay] il fatto che due parlanti usino o meno un codice condiviso non incide sulle leggi generali dell'evoluzione linguistica, ma ne riflette unicamente un diverso potenziale, che si tramuta, storicamente, in una diversa scansione temporale di un dato fenomeno: il mutamento subirà un'accelerazione tanto più grande quanto più lontani saranno tipologicamente i sistemi in contatto, nel presupposto che il potente principio della semplificazione, ravvisabile nell'analisi delle lingue storiche, tenderà a indebolire un sistema complesso a favore di uno più semplice, come è avvenuto per il latino nel suo divenire romanzo e come avviene sotto i nostri occhi per lo sloveno, caratterizzato da una ricca declinazione nominale, a fronte di sistemi analitici come il friulano, il veneto o l'italiano¹ (Spinozzi Monai, 2006, 146).

I punti del passo citato rilevanti per il discorso che intendiamo sviluppare² riguardano 1) la universalità delle leggi che presiedono all'evoluzione linguistica *tout court*; 2) l'incidenza del fattore tipologico sulla direzione e i tempi del mutamento linguistico sotteso all'evoluzione; 3) la unidirezionalità del mutamento in quanto mirante alla semplificazione dei sistemi.

La varietà registrata da Baudouin e parlata tuttora, se pure in modi e misura assai diversi, rappresenta una base ideale per saggiare la tenuta dei principi appena ricordati, dato che si oppone tipologicamente come sistema sintetico alle forme analitiche del vicino romanzo e d'altra parte, rispetto alle due varietà slovene finitime – il resiano e il dialetto della Val Natisone –, porta i segni di un intacco romanzo più virulento, come bene ha notato Pellegrini (1969, 768; 1979, 190).

Senza volerci dilungare sulle cause di una tale differenza – isolamento geografico della Val Resia, facilità di comunicazione con gli sloveni d'oltre confine per gli abitanti della Val Natisone – ricorderemo che, grazie ad essa, il dialetto del Torre (d'ora in poi tersko) ha attirato in tempi relativamente recenti l'attenzione di specialisti attenti ai fenomeni di mutamento, tra cui Giuseppe Francescato (1960), Anna Giacalone Ramat (1990) e Alberto Zamboni (1990).

Baudouin stesso, d'altronde, per le sue riflessioni sul

tema, aveva scelto proprio il dialetto in parola, quando, subito dopo aver dato alle stampe il secondo volume dei suoi *Materiali* (Baudouin de Courtenay, 1904), ha pubblicato un lungo e circostanziato lavoro su alcuni fenomeni di interferenza romanzo-slava (Baudouin de Courtenay, 1905) riscontrati nelle parlate slovene del Torre, in particolare il fenomeno vistoso che registra l'accoglimento da parte del tersko del pronome soggetto (pro)clitico tipico del friulano, che per it (*io*) sono dà la forma frl (*jo*) o *soi*, riflessa nel tersko (*ja*) *ji* san (sln (*jaz*) *sem*). Diremo subito che, nel classificare il clitico soggetto come prefisso morfologico sostitutivo della desinenza, Baudouin iscrive il fenomeno nel principio universale della ciclicità dei processi di 'centralizzazione' e 'decentralizzazione' delle strutture linguistiche: dato che il clitico soggetto segna il passaggio da strutture flessive/sintetiche (o centralizzate, secondo la sua terminologia) a quelle prefissuali/analitiche (decentralizzate), il tersko testimonierebbe l'avvio di quello stesso processo di semplificazione che ha interessato in misura massiccia il macrosistema romanzo.³

Com'è risaputo, il concetto di semplificazione applicato alla linguistica contempla la corrispondenza biunivoca tra unità di funzione e unità di forma.⁴ Si tratta ora di vedere se l'acquisizione dei clitici-soggetto da parte del tersko possa iscriversi per davvero – e se sì, in quali termini esattamente – in un processo semplificatorio delle strutture linguistiche che pertengono al sistema sloveno.

Il motivo del quesito deriva dalla circostanza che una studiosa come Giacalone Ramat, trattando dei fenomeni tipici del tersko, abbia avvertito il bisogno di distinguere tra innovazioni dovute a una tendenza universale e soltanto 'favorita' da un modello esterno, e innovazione vera e propria, riconducibile unicamente a tale modello.

L'osservazione riguardava lo sviluppo di un 'articoloido' determinativo, che rifletterebbe – d'intesa con altri studiosi, tra cui Benacchio (1996) e Merku (1978, 57), che sottolineano la presenza di detto elemento in tutta l'area slava e rispettivamente slovena – l'esigenza di dare espressione esplicita alla categoria

1 Baudouin espone le sue idee sulla mistione linguistica in molti lavori, riassumibili in quello del 1901 (cf. Baudouin de Courtenay, 1901).

2 Il presente contributo costituisce in qualche modo la prosecuzione dell'articolo *Lingue in contatto nella coscienza dei parlanti: un'applicazione del modello teorico di Jan Baudouin de Courtenay* (Spinozzi Monai, 2006): esso infatti prende in considerazione il medesimo ambito territoriale (la Val Torre), la medesima fonte documentaria (le schede predisposte da Jan Baudouin de Courtenay per un "dizionario scientifico" – il *Glossario del dialetto del Torre*) e i medesimi presupposti teorici ispirati al linguista polacco.

3 Il fenomeno analizzato da Baudouin è stato ripreso dalla scrivente in due lavori: cf. L. Spinozzi Monai, 1996a; e rispettivamente, Spinozzi Monai, 1998. Per la collocazione del fenomeno tra i fatti di interferenza tipici del tersko cf. Skubic, 1997, 82 ss.; 2000, 83 ss. Per una compiuta descrizione 'post-ramovšiana' del tersko, compresi la toponomastica e rilievi di natura contrastiva slavo-romanza, cf. Pavle Merku (1978; 1979; 1987; 1991; 1997; 2006), il migliore conoscitore di quest'area, cui si deve la raccolta di oltre 6.000 voci per il suo Lessico del dialetto sloveno del Torre/Besedišče terskega narečja, messo a disposizione della scrivente a sussidio complementare del Glossario di Baudouin. Per una breve panoramica del tersko, uscita da poco, si può vedere Šekli, 2006.

4 Anna Giacalone Ramat richiama, a questo proposito, la formula *one form one meaning* di Raimo Anttila (1972) nei suoi due lavori (1989 e 1990) particolarmente utili per il nostro discorso, in quanto affrontano fatti di interferenza del tipo qui considerato, propri delle lingue (sic) Walser della Valle d'Aosta e dello stesso tersko.

della definitezza". Nel caso specifico varrebbe dunque il principio messo in luce da Baudouin, secondo cui due sistemi in contatto agevolano e quindi accelerano una tendenza universale. Ma ciò che conta, a nostro avviso, è il fatto che la estrapolazione di una categoria – quella della definitezza – si traduce in una entità nuova, da classificare come segno di analiticità e quindi di semplificazione del sistema, e non di una sua "complicazione", come sostenuto dalla Giacalone Ramat (1990, 93). Senza contare che una innovazione così orientata produce inevitabilmente una dislocazione tipologica, creando in tal modo i presupposti per ulteriori slittamenti 'di aggiustamento' in quella stessa direzione.

Che una tale previsione sia tutt'altro che teorica viene dimostrato da alcuni casi rilevati dai materiali di Baudouin, di cui si è detto, ma che si possono cogliere altrettanto bene dall'interagire quotidiano degli odierni parlanti dell'area in parola.

Sarà allora il caso di tornare all'esempio incentrato sul clitico soggetto, che cercheremo di ampliare quanto basta alla discussione.

Si diceva che per it (*io*) *sono* il friulano conosce la forma (*jo*) *o soi*, riflessa nel tersko (*ja*) *ji san sln* (*jaz*) *sem*. Se passiamo alla forma di 2sg, avremo it (*tu*) *sei* – frl (*tu*) *tu sês* – tersko (*ti*) *ti si* – sln (*ti*) *si*. Le forme pronominali tra parentesi sono quelle toniche, che in tutti e quattro i sistemi sono facoltative, nel senso che vengono usate unicamente per la messa in rilievo del soggetto; mentre quelle fuori parentesi – in grassetto – risultano obbligatorie per il friulano, e facoltative – ma endemiche – nel tersko. Tralasciando la difficile questione circa la funzione del clitico friulano, di cui sono state offerte diverse interpretazioni, senza che fosse messo in dubbio il carattere di 'lingua a soggetto nullo' del friulano stesso,⁵ resta il fatto che il friulano e il tersko si comportano in maniera significativamente diversa riguardo a questa entità.

Ora, confrontando un numero congruo di espressioni simili a quelle citate, appartenenti ai due sistemi limitrofi (friulano e tersko), possiamo osservare che, a fronte di un comportamento assolutamente coerente da parte del primo – nel senso che la forma verbale è costantemente accompagnata dal clitico e non conosce variazioni di sorta – il tersko presenta una duplice variazione: dell'una si è detto (la facoltatività del clitico), mentre l'altra riguarda la forma verbale, volentieri 'appiattita' e quindi opacizzata per la presenza del clitico. Ecco due

esempi ricorrenti,⁶ dove la forma di 1sg del verbo *bite* (sln *biti* "essere") – che dovrebbe suonare *san* e rispettivamente *sem* – viene a coincidere con quella della 2sg (*si*):

ja si bú w stráxu – sln *bil sem v strahu* – frl *o soi stât in te paûre* "ho avuto/avevo paura"

já si p[ri]ršóu z blán – sln *prišel sem z živino* – frl *o soi rivât cu' lis béstiis* "sono venuto con il bestiame"

Il carattere non enfatico delle due frasi non giustifica la presenza del pronome di 1 persona *ja*, atono o tonico che sia, e li equipara entrambi al clitico soggetto del friulano. D'altronde, il fatto che l'opposizione atono-tonico risulti neutralizzata, non fa che rafforzare la interpretazione *anche* della forma tonica come clitico soggetto a livello profondo o in quella che Baudouin chiama la 'coscienza del parlante'.

Ora, se confrontiamo le forme prive di clitico di 1 e 2sg del verbo "essere" del friulano e rispettivamente del tersko – *soi sês* vs *si si* – notiamo che solamente il secondo presenta ambiguità morfologica (e semantica), eliminabile unicamente con la presenza del pronominale.

Potremmo allora sostenere, per il tersko, che la facoltatività del clitico soggetto, sommata ad una sua presenza indispensabile per marcare la persona verbale, segnala un alto grado di variazione tra i due poli tipologici 'lingua a soggetto nullo'/'lingua a soggetto non nullo' ovvero 'obbligatorio', portando le conseguenze del contatto ben oltre i limiti del modello da cui il fenomeno ha preso le mosse. A ben guardare, tuttavia, il superamento del limite operato dal tersko rispetto al friulano è ascrivibile ancora una volta ad un intento semplificatorio, giacché i sintagmi *ji si*, *ti si* risultano essenziali ed estremamente 'economici' a fronte della ridondanza di *o soi*, *tu sês*, dove la categoria della persona viene marcata due volte.

Se accostiamo il fenomeno descritto a quello degli 'articoloidi', possiamo considerarli sostanzialmente uguali, nella misura in cui il pronome personale e le desinenze verbali dei modi finiti sono sovrapponibili per il tratto 'definito' (o 'determinato'), e tale tratto viene reso in forma autonoma con l'assunzione di un pronominale in luogo della desinenza.

Vista la modalità sintattica di entrambi, potremmo concludere che essi rientrano appieno nella prospettiva della "decentralizzazione" pensata da Baudouin.

5 La questione dei clitici è stata dibattuta specie dai generativisti negli anni '80 dello scorso secolo. Particolarmente attiva, sotto questo profilo, quella che potremmo definire la 'scuola di Padova', rappresentata da R. Benacchio, P. Benincà, L. Renzi e L. Vanelli, i quali hanno spesso collaborato tra loro, come emerge dalle relative pubblicazioni. Tanto per citarne qualcuna, ricorderemo: Benacchio, Renzi, 1987; Benincà, Vanelli, 1984, 165-194; Renzi, Vanelli, 1983, 121-145; Vanelli, Renzi, 1985-86, 49-66.

6 I testi sono tratti dal *Glossario* di Baudouin, che si trova nell'Archivio dell'Accademia delle Scienze Russa (AASR, 1). La loro utilizzazione in questa sede rientra nel quadro di una collaborazione tra detto Archivio e l'Università di Udine. Per la resa della trascrizione fattane da Baudouin abbiamo usato il sistema dei caratteri ZRCola (<http://ZRCola.zrc-sazu.si>), elaborato dal dott. Peter Weiss al Centro di ricerca scientifica dell'Accademia slovena delle Scienze e delle arti di Lubiana (<http://www.zrc-sazu.si>).

Esiste un settore periferico della grammatica terska in cui i principi di economia e di semplificazione si intrecciano in maniera diversa da quella appena vista, e in cui sembra che venga ripercorsa la strada imboccata dal latino nel suo passaggio al romanzo.

Si tratta degli avverbi di luogo, che in tersko presentano una pittoresca varietà di forme, dalle quali estrapoliamo quelle più comuni e direttamente riconducibili allo sloveno standard, e precisamente *tle sln tu(kaj)* "qui/qua" (stato in luogo/st. in l.), *san sln sem* "qui/qua" (moto a luogo/m. a l.), *tan sln tam* "h/là" (st. in l.), *t(j)a sln tja* "h/là" (m. a l.), *doli sln doli* "giù" (st. in l.), *dol sln dol* "giù" (m. a l.), *gori sln gori* "su" (st. in l.), *gor/or sln gor* "su" (m. a l.).

Lo spoglio dei testi – che esemplifichiamo qui sotto nella trascrizione originale, salvo le nostre sottolineature – evidenzia un uso promiscuo di tali avverbi relativamente al tratto 'moto' vs 'stato', un uso chiaramente ricalcato sul romanzo.

Ecco alcuni esempi:

1. *ste pŭstu tŕe nu Ćártw* = *sln pustili ste tukaj list* "avete lasciato qui/qua una carta" (st. in l.)
2. *ot církve šá* = *sln od cerkve sem* "dalla chiesa in qua" (m. a l.)
3. *oĀá sám pujte tŕe [= sám tŕe] =/# sln oče, pridite semle* "padre, venite qui/qua" (m. a l.)
4. *rečb, nšj pridb tŕe # sln reci, naj pride sem* "di' che venga qui/qua" (m. a l.)
5. *a [je] bíu tŕ?* = *sln bili ste tam?* "(Lei) è stato là?" (st. in l.)
6. *jóučb! tán jóučb # sln teci! tja teci!* "corri! là corri!" (m. a l.)
7. *ga má prenát tje* = *sln mora ga prignati tja* "deve spingerlo là = là" (m. a l.)
8. *tŕe u Laziéx mé [me je] ušáfzu mrás # sln tam v Lazjeh me je zadel mráz* "là a Lase mi ha colto il freddo" (st. in l.)
9. *só otséklŕ lípo dóu [dol]* = *sln posekali/podrli so [dol] lípo* "hanno abbattuto/buttato giù il tiglio" (m. a l.)
10. *Bričč sù dól pot Čúdàdin # sln Goriška brda so dole pod Čedadom* "il Collio si trova giù [= in basso/in pianura] sotto Cividale" (st. in l.)
11. *tzu xŕ'évè alpáj dóle u xŕiévè* = *sln v hlevu ali dole v hlevu* "nella stalla o giù nella stalla" (st. in l.)
[mancano esempi con *dole* in funzione di *dol*]
12. *sí umázq xoré po muzŕce* = *sln umazan si gori po obrazu* "sei sporco sul viso" (st. in l.)
13. *tí pārnescēš xórc?* # *sln prineseš gor?* "porti su?" (m. a l.)
14. *γŕ xŕ u Briézja* = *sln grem gor v Brezja* "vado su a Montemaggiore" (m. a l.)
15. *máx jima xŕ* # *sln ima gori mah* (st. in l.)

Ad eccezione di due soli avverbi (*san sln sem* degli ess. 2. e 3. e *dole sln doli* dell'es. 11.), congruenti con quelli dello sloveno letterario, tutti gli altri sono affiancati da doppioni esprimenti il tratto 'stato'/'moto'

esattamente opposto a quello 'canonico', come risulta dalle coppie 1. 3., 5. 6., 7. 8., 9. 10., 12. 13., 14. 15., senza che ciò ingeneri pericolo di fraintendimento. Sono infatti i tratti di 'stato' vs 'moto' già compresi nelle voci verbali – siano esse sottese, come negli ess. 2. e 11., o esplicitate, come in tutti i restanti (*ušáfati imeti vs parnesti, iti* ...) – ad imporre la valenza semantico-sintattica, rendendo di fatto indifferenti le opzioni di superficie, che da quei tratti vengono investite, anche a dispetto della loro forma.

Ancora una volta assistiamo ad uno snellimento sistemico, con eliminazione della ridondanza, secondo quanto osservato per l'articoloide' ed il clitico soggetto.

I due ordini di eventi, tuttavia, sortiscono un effetto opposto: nel caso dell'articoloide' e del clitico abbiamo smembramento di categorie con ripercussione sulla forma esterna, che da sintetica si fa analitica; nel caso dell'avverbio, invece – prescindendo dall'esistenza di doppioni, ascrivibili ad una fase di variazione destinata a risolversi – assistiamo alla salvaguardia della concentrazione di tratti semantici sul versante del verbo – appartenente al 'nocciolo duro' di un sistema – ed al simultaneo impoverimento di un elemento di periferia, destinato a smettere una delle due forme su cui i rispettivi tratti di pertinenza verbale erano distribuiti.

La diversità degli esiti non può che dipendere dalla diversa natura delle entità coinvolte, le une complesse, le altre relativamente semplici. Tutte, però, sembrano ubbidire al principio di economia e di semplificazione, che ha trovato una potente spinta acceleratrice nella pressione del sistema neolatino, il quale ha fatto pure da modello tipologico dell'innovazione.

Se questo è vero per il clitico soggetto, modellato sul friulano, lo è ancor più per gli avverbi considerati, la cui attuale situazione, come abbiamo anticipato, sembra ricalcare l'evoluzione latino-romanza.

Se riandiamo agli esempi 1.-15., possiamo notare che ciascuno degli avverbi italiani riassume in sé i due tratti di stato e di moto, che il latino teneva ben distinti al pari dello sloveno standard.

Vediamo ora la serie latina in veste semplificata:

(ec)cu(m) hac	(m. per l.)	→qua	(st. in l./m. a l.)
(ec)cu(m) hic	(st. in l.)	→qui	(st. in l./m. a l.)
illac	(m. per/verso l.)	→là	(st. in l./m. a l.)
illic	(st. in l.)	→lì	(st. in l./m. a l.)
su(r)sum	(m. a l.)	→su	(st. in l./m. a l.)
deorsum	(m. a l.)	→giù	(st. in l./m. a l.)

Alla luce del loro progenitore, gli esiti romanzi risultano frutto della neutralizzazione dei due tratti, che può avvenire o per 'fusione' di quelli associati a due distinte unità lessicali (*qui/qua* – *h/là*) o per acquisizione del tratto mancante da parte di un unico avverbio, nella fattispecie quello esprimente moto.

Che il tratto di moto prevalga su quello di stato sembra confermato dalla situazione terska, esemplificata nell'esempio 3., dove l'avverbio *san* non solo mantiene

intatta la sua funzione indicante il moto verso il parlante, ma la trasmette all'avverbio di stato *tle*, che la palesa appieno nell'es. 4.

Un altro indizio a favore della nostra ipotesi è dato dall'impiego asimmetrico degli avverbi *dol* e *dole*: infatti solamente il primo, esprimente moto, invade il campo del secondo, che, all'inverso, funziona unicamente come avverbio di stato.

La circostanza che il latino – tipologicamente vicino allo sloveno per via della declinazione nominale – per quanto non esposto all'azione di sistemi analitici, abbia seguito il medesimo percorso del tersko, costituisce una riprova che i mutamenti analizzati rispondono all'azione di principi generali, piuttosto che a fattori contingenti.

In onore di Pavle Merkù

NEKAJ REFLEKSIJ O JEZIKOVNIH SPREMEMBAH, ZNAČILNIH ZA TERSKO NAREČJE

Liliana SPINOZZI MONAI

Univerza v Vidmu, Mednarodni center za večjezičnost, IT-33100 Videm, Via Mazzini 3

e-mail: liliana.spinozzi@alice.it

POVZETEK

V slovenskem narečju, ki se govori na območju Terske doline, se veliko bolj čuti romanske vplive kot v dveh sosednjih govorih – rezijanščini in nadiškem narečju – zato je le-to idealno za preučevanje interferenc in jezikovnih sprememb.

Pojavi, ki jih obravnavamo na podlagi gradiva, ki ga je na tem področju zbral Baudouin de Courtenay, so bili izbrani zato, da bi lahko s pomočjo sodobnega jezikoslovja potrdili ali zavrgli teoretične hipoteze tega poljskega jezikoslovca.

Predstavljeni sta dve različni slovnični značilnosti: zaimek v vlogi osebka – neizraženi osebek –, kar je tipično furlanski pojav, a ga zasledimo tudi v terskem narečju, ter 'klasični' niz krajevnih prislovov, ki v primerjavi z osrednjimi slovenskimi govori kažejo sledi interference, njihova raba pa je pri domačih govorcih zelo raznolika.

Čeprav omenjena pojava nista usklajena s slovničnimi pravili, se izvirno prilagajata načelu gospodarnosti in poenostavitve sistemov, kot se to zgodi na primer pri nevtralizaciji oblike za 1. in 2. osebo ednine glagola biti, pri kateri se morfem, ki označuje osebo, poveže s klitiko osebneega zaimka (ji si ti si).

Tudi raba krajevnih prislovov ponuja nekaj zanimivih iztočnic za razmislek, npr. o prekrivanju jezikovnih pojavov v živem terskem narečju z latinščino ali o tem, da je v tem narečju več prislovov, ki poimenujejo gibanje, kot tistih, ki poimenujejo stanje.

Današnja podoba obravnavanih pojavov ter podobnosti današnjega terskega narečja z daljnim latinskim jezikom dokazujejo, da tu veljajo splošna in ne naključna jezikovna načela.

Ključne besede: slovensko narečje Terske doline, narečna besedila, ki jih je zapisal Jan Baudouin de Courtenay, jezikovne spremembe kot posledica jezikovnega stika

FONTI E BIBLIOGRAFIA

AASR, 1 – Archivio dell'Accademia delle Scienze Russa (AASR), sez. di San Pietroburgo, Fondo 102, op. 1, nn. 10, 11 e 12.

Anttila, R. (1972): An introduction to historical and comparative linguistics. London.

Baudouin de Courtenay, J. (1901): O smešannom charaktere vseh jazykov. Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščeniya, 337. Sankt-Peterburg, 12–24.

Baudouin de Courtenay, J. (ed.) (1904): Materialien zur südslavischen Dialektologie und Ethnographie. II. Sprachproben in den Mundarten der Slaven von Torre in Nordost-Italien / Materialy dlja južnoslavjanskoj dialektologii i etnografii. II. Obrazcy jazyka na govorach Terskich Slavjan v severovostočnoj Italii. S.-Petersburg/S.-Peterburg.

Baudouin de Courtenay, J. (1905): Neskol'ko slučae v psichičeski-morfologičeskago upodoblenija ili uodno-obraženiya v tersko-slavjanskich govorach severo-vos-

točnoj Italii [Alcuni casi di assimilazione o livellamento psico-morfologico [= analogico]]. (Posvjaščajetsja Vlad. Ivan. Lamanskomu k ego 50-letnemu jubileju). Izvestija Otdelenija ruskogo jazyka i slovesnosti imp. Akademii Nauk, X, 3. Sankt-Peterburg, 266–283.

Benacchio, R., Renzi, R. (1984): Clitici slavi e romanzi. Quaderni patavini di linguistica. Monografia, I. Padova.

Benacchio, R. (1996): A proposito dell'articolo determinativo in sloveno: la testimonianza del Catechismo resiano del Settecento. In: Benacchio, R., Magarotto, L. (eds.): Studi slavistici in onore di N. Radovich. Padova, CLEUP, 1–16.

Benincà, P., Vanelli, L. (1984): Italiano, veneto, friulano: fenomeni sintattici a confronto. Rivista Italiana di Dialettologia. Scuola, società, territorio, a. VIII, numero unico. Bologna, 165–194.

Francescato, G. (1960): L'influsso lessicale friulano nel dialetto slavo di Lusevera. Bali, N. S. Disp. 5–6. Torino, Istituto dell'Atlante linguistico italiano presso l'Università di Torino, 25–30.

Giacalone Ramat, A. (1989): Per una caratterizzazione linguistica e sociolinguistica dell'area walser. In: Rizzi, E. (eds.): Lingua e comunicazione simbolica nella cultura Walser/Sprache und symbolische Kommunikation in der Walserkultur – Atti del VI Congresso internazionale di studi walser – Gressoney St. Jean, 14–15 ottobre 1988/Akten der VI. internationalen Walser Studientagung in Gressoney St. Jean, 14–15 Oktober 1988. Anzola d'Ossola, Fondazione Monti, 37–66.

Giacalone Ramat, A. (1990): Il mutamento linguistico in contesto plurilingue. In: Spinozzi Monai, L. (ed.): Aspetti metodologici e teorici nello studio del plurilinguismo nei territori dell'Alpe-Adria. Atti del Convegno Internazionale (Udine, 12–14 ottobre 1989). Udine, Consorzio per la Costituzione e lo Sviluppo degli Insegnamenti Universitari, 79–96.

Gusmani, R. (1983): Saggi sull'interferenza linguistica, II. Firenze, Le Lettere.

Marchetti, G. (1977): Lineamenti di grammatica friulana. Udine, SFF.

Merkù, P. (1978): Il dialetto della Val Torre. In: Lingua, espressione e letteratura nella Slavia italiana. Quaderni Nediža, 2. San Pietro al Natisone – Trieste, Editoriale Stampa Triestina, 43–61.

Merkù, P. (1979): O slovenskem terskem narečju. Slavistična revija, 27, 1979, 2. Ljubljana, 167–178.

Merkù, P. (1987): Il dialetto sloveno del Torre. In: Gente e territorio delle Valli del Torre. Tarcento, Comunità montana delle Valli del Torre – Centro Friulano di Studi "Ippolito Nievo", 79–81.

Merkù, P. (1991): Il dialetto e le radici di una cultura. In: Burelli, O. (ed.): Lusevera nell'Alta Val Torre. Comune di Lusevera (Udine), 147–160.

Merkù, P. (1997): La toponomastica dell'Alta Val Torre. Comune di Lusevera (Udine).

Merkù, P. (2006): Krajevno imenoslovje na slovenskem zahodu. Ljubljana, ZRC SAZU.

Pellegrini, G. B. (1969): Contatti linguistici slavo-friulani. In: Studi linguistici in onore di Vittore Pisani. Brescia, Paideia, 761–776.

Pellegrini, G. B. (1972): I punti alloglotti (sloveni e tedeschi) nell'ASLEF (Atlante storico-linguistico-etnografico friulano). Linguistica, XII. Ljubljana, 173–194.

Pellegrini, G. B. (1979): Problemi di interferenza linguistica nella regione friulana. Incontri Linguistici, 5. Trieste – Udine, 171–192.

Renzi, R., Vanelli, L. (1983): I pronomi soggetto in alcune varietà romanze. Scritti linguistici in onore di Giovan Battista Pellegrini, I. Pisa, 121–145.

Skubic, M. (1997): Romanske jezikovne prvine na zahodni slovenski meji, Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Skubic, M. (2000): Elementi linguistici romanzi nello sloveno occidentale. Roma, Il Calamo.

Spinozzi Monai, L. (1996a): Il clitico soggetto del friulano: un caso di calco sintattico in area slavo-romanza come modello di un'ipotesi ricostruttiva. In: Pellegrini, G. B. (ed.): Terza raccolta di saggi italo-romanzi. Padova, Centro di Studio Dialettologia Italiana, 21–65.

Spinozzi Monai, L. (1996b): Rilevanza e potenziale scientifico dei materiali inediti del *Glossario del dialetto del Torre* di Jan Baudouin de Courtenay. Ce fastu?, 72, 1996, 2. Udine, SFF, 203–222.

Spinozzi Monai, L. (1998): Tra gli Sloveni del Friuli sulla scia di J. Baudouin de Courtenay: "Jazyki malyie i bol'shie ... In memoriam acad. Nikita I. Tolstoj. Slavica Tartuensia, IV. Tartu, 276–288.

Spinozzi Monai, L. (2006): Lingue in contatto nella coscienza dei parlanti: un'applicazione del modello teorico di Jan Baudouin de Courtenay. Annales, Series Historia et Sociologia, 16, 2006, 1. Koper, 145–154.

Šekli, M. (2006): Il dialetto sloveno del Torre nel paese di Subit/Tersko narečje v kraju Subid. In: Kožuh, M. (ed.): Terska dolina/Alta Val Torre/Val de Tor. Terska dolina v besedi, sliki in pesmi Viljema Černa. Celje – Gorica, Celjska Mohorjeva družba – Goriška Mohorjeva družba, 161–186.

Vanelli, L., Renzi, R., Benincà, P. (1985–86): Tipologia dei pronomi soggetto nelle lingue romanze. Quaderni patavini di linguistica, 5. Padova, 49–66.

Zamboni, A. (1990): Tipologie a contatto nell'Alpe-Adria. In: Spinozzi Monai, L. (ed.): Aspetti metodologici e teorici nello studio del plurilinguismo nei territori dell'Alpe-Adria. Atti del Convegno Internazionale (Udine, 12–14 ottobre 1989). Udine, Consorzio per la Costituzione e lo Sviluppo degli Insegnamenti Universitari, 117–142.

original scientific article
received: 2008-02-19

UDC 81'373.21(497.5Šišan)

TOPONIMIA ISTRIOTA I: SISSANO

Barbara BURŠIĆ GIUDICI

Dipartimento di scienze umanistiche, Facoltà di Lettere e Filosofia, HR-52100 Pola, I. Matetića Ronjgova 1

e-mail: bbursic@ffpu.hr

SINTESI

Con il presente saggio si vogliono ricordare alcuni microtoponimi di Sissano (campi e pascoli), uno dei paesi dove ancor'oggi si possono udire le voci dell'antico dialetto istrioto che ormai è parlato solo nell'Istria meridionale (Rovigno, Dignano, Valle, Fasana, Gallesano e Sissano). Le testimonianze scritte sono state il punto di partenza per questa ricerca che è stata completata da scrupolose verifiche in loco. I toponimi sono stati raccolti negli anni 2007 e 2008 ed elaborati in loco con l'aiuto degli informatori.

Parole chiave: toponimi, istrioto, Sissano

ISTRIOT TOPONYMY I: ŠIŠAN

ABSTRACT

This article intends to present some microtoponyms (fields and pastures) of Šišan, one of the villages, where it is still possible to hear the local ancient Istriot dialect, preserved only in the South of the Istrian Peninsula (Rovinj, Vodnjan, Bale, Fažana, Galežana and Šišan). The research, based upon written material, has been completed by thorough in the field verification. The toponyms were collected during the years 2007–2008 and examined with the help of informants.

Key words: toponyms, Istriot dialect, Šišan

Oggi urge raccogliere molto: l'azione della civiltà moderna si fa sentire anche nei dialetti meglio riparati fra i monti, portando parole nuove, facendo dimenticare le antiche ...

Convieni affrettarsi.

Olinto Marinelli

L'interesse per il significato dei nomi locali è antico almeno quanto la scienza storica o linguistica in generale. Storici e linguisti fino al 1840, anno in cui appaiono i primi studi che anche in questo campo di ricerche seguono il metodo storico-comparativo, ricorrevano per lo più all'omofonia nella spiegazione dei nomi locali.

La parte della linguistica che si occupa dell'origine dei nomi dei luoghi, dei loro rapporti sia con la lingua del paese di cui fanno parte, sia con le lingue di altri paesi o con le lingue scomparse, è la *toponimia* o *toponomastica*. La materia generalmente viene suddivisa in relazione alla geografia.

Il compito istituzionale della toponomastica è soprattutto di studiare i nomi locali nella loro origine e nella loro storia e di indagare sulla nomenclatura degli oggetti geografici (Pellegrini, 1990, 4).

"I toponimi sono dei monumenti linguistici importanti che portano essenziali dati della cultura materiale e spirituale del periodo nel quale sono nati. Se sono bene interpretati hanno la forza di un monumento epigrafico" (Šimunović, 1976, 48).

La forma dei nomi locali è soggetta a cambiamenti di vario ordine, perché si trasmette di generazione in generazione, non per mezzo della scrittura, ma oralmente. Il cambiamento più importante è quello dovuto all'adattamento fonetico, alla pronuncia d'un popolo che sostituisce l'altro.

Oggi, a Sissano sono rimaste poche persone che conoscono i nomi locali. È stato doveroso perciò raccogliergli e studiarli quanto prima.

Il toponimo (da *tòpos*, luogo e *ònoma*, nome) *Sissano* (siss. *Śisàn*), deriva da *SISIANUM* – *SISSANUM* (1149), de vico *Sisano* (1183), *vila Sisani* (1303), che era un gentilizio *Sisius* (Radossi, 1990, 98). Infatti, i nomi locali derivati da nomi latini di persona rispettivamente per -ano (oppure -àtico), fanno presumere, accanto ad eterogenee ragioni storiche, l'esistenza dell'uso dei sostantivi generali *FUNDUS* o *PRAEDIUM* per i maschili (a differenza di *VILLA*; *CASA* o anche *PRAEDIA* per i femminili). I toponimi con suffisso in -ano, -ana si sono formati, quindi, dall'aggettivazione del nome del proprietario del feudo sul quale è sorto l'insediamento. Questi comparvero in massima parte nell'età romana, e più precisamente la loro datazione va al periodo compreso tra la distribuzione delle terre ai colonizzatori e la caduta dell'Impero. La stragrande maggioranza di questo tipo di toponimi dimostra la continuità della romanità su questi territori (Matijašić, 1981, 107).

CAMPI E PASCOLI

Arignan

Si trova a sud di Sissano al confine col Comune catastale di Lisignano, dopo la *Val dele Kontràde* e subito vicino a *Val Šampèr*.

Mappa catastale – Arignan.

Nelle Mappe catastali del comune di Sissano (Mappe catastali, 1889), il toponimo è un bosco. Invece, tutte le fonti scritte lo citano come campi e pascoli.

È un nome derivato da nome latino di persona col suffisso – ano (*ARINIANUM*).

Arignano (1752), top. dell'antico agro polese (Rosamani VG, 37).

Guargnan, scritto talora Quargnan e Argnan, local. tra Orcevano, Lisignano e Sissano (Pola). Villa Guargnan (1469) (Rosamani VG, 463). Secondo Ive (1900, 129) da Corniano, supp. derivazione da *cornus*, *corneolus* (De Franceschi TAAP, 149, 160; Monti CSS, 67 (citato però come contrada); cfr. TSAAP, 311; De Franceschi, TAAP, 322; Radossi TC, 93).

Schiavuzzi (TSAAP, 311) precisa: *ARIGNAN* – anche *ARANO*, 1149: giura obbedienza al Doge (NSP 276; AMSI 12, 273), 1230: S. Petrus de Arana (AMSI 4, 261), 1198: 99 vescovo Ubaldo lo dà in feudo a Ruggero Morosini (AMSI 18, 302), 1308: Arano, 1355: coloni patriarchali (CDI), 1429: villa Arano, feudo del vescovo (Gnirs, Quellen I, 36), 1488: tra boschi (Stat. Pola, 275), 1605: contrada Arano, 1797: Aran, 1823: presso Medolino, proprietà dei fratelli Micalievich di Pomer.

Gli archeologi affermano che si tratta di un complesso medievale scomparso, del quale però non conoscono l'esatta ubicazione (Jurkić-Ghirardi, 1986). In base ad alcune indicazioni, le rovine del suddetto abitato, che è stato abbandonato nel XVI sec. dovrebbero trovarsi tra Sissano, Lisignano e Vrčevan (Bertoša, 1986).

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Branić (-ćka)

Alcuni informatori chiamano questi terreni *Branić*, altri invece sono categorici nel affermare che si dica *Branićka*.

Si trova a nord di Sissano, oltrepassato l'ormai inesistente *Làko Bon*, subito a sinistra del crocevia che da una parte porta a *Valmarkò* e dall'altra prosegue verso le *Pajarinke* ed il *Làko dei Špini*. Confina con i *Montići*.

Brankovićo

Appezamenti di terra un tempo coltivati, oggi in gran parte edificati, a sinistra della strada che porta a Pola subito dopo il cimitero.

Bronùca

Pascolo e arativo a nord di Sissano. Probabilmente una volta appartenente alla famiglia Batičić.

Bronuzza (TSAAP, 313) – 1797: contrada di Sissano.

Brùmbi

Campi a ovest di Sissano subito dopo l'odierna scuola sulla destra della strada che porta al cimitero. Alcuni sono ancor'oggi coltivati a vigneto e uliveto.

Ćubànke

Campagne e pascoli a est di Sissano circostanti il *Lako Ćubane* presso il *Kanàl de Rio*.

Dràga

Rosamani cita *draga* (Rosamani VG, 330) per sinuosità di terreno, incavatura stretta di valle (Ive); top. slavo da correggersi in Vallone (di Canfanaro). Top. dell'antico agro polese, già Canal Passadori di Sissano.

DRAGA (TSAAP, 317) – 1846: terra su quel di Sissan.

A Sissano esistono varie superfici agrarie coltivate e non chiamate *Draga*:

Dràga de Filini

Campagna a est di Sissano, dopo i *Kòlizi* verso *Rio*.

Dràga de Kusè

Pascolo a sud di Sissano dopo *Draga de Kanàl*, al confine del comune catastale di Lisignano.

DRÀGA DE KÙSA (S) (Radossi TC, 103); cfr. *Draga* di Cuzza (Monti CSS, 68).

CUZZE – 1725 (TSAAP, 317): *Draga* di Cuzze e di Canal, Sissano (Ive, 1900, 104).

Tutti i nostri informatori conoscono solamente la forma *Kusè*.

Fasinòta

Campagna a nord-ovest di Sissano sulla sinistra del *Limido dei Montici*, dopo le *Karotine*, fa parte della Seraglia grande (Mappa catastale). Oggi è in parte oliveto.

Fòibe

Campi a nord-est del paese verso il *Kanàl de Rio*, fra le *Tardièr*e e le *Karandùse* a destra della strada che porta verso i *Kòlizi*. Hanno delle grandi voragini al centro.

FÒIBE (S) (Radossi TC, 117), campi con gran voragine al centro; Ive ms; (cfr. Gravisi, 1908, 217; De Franceschi TAAP, 158; Rosamani VG, 388). FÒIPIA (S), Ive ms.

Dal L. C. FOVEA, fossa, cava.

Glavisa

Si trova ad est di Sissano dopo i *Šamartini* e il *Lako Ćubane*, subito a sud delle *Baradine*.

Oggi è quasi tutto macchia e bosco.

Glavizza di Sissano, nella contrada di S. Martino: Monte del Castello (De Franceschi TAAP II, 188).

Glaviza toponimo, nella polesana ci sono parecchie Glavize o Glavizise che sostituiscono, senza alcuna distinzione tra loro, i nomi originari it.: il Monte del Castello di Sissano (Rosamani VG, 440).

Glavičina

Campo chiamato così dagli abitanti di Lisignano. I Sissanesi dicono che si trova "*Žòta Ližnàn*". In effetti, si trova sopra la *Dràga de Kusè*, dopo i *Pašadòri*.

Glavicina (nel terr. di Sissano, presso Mala Draga ossia Passadori): Colletti (De Franceschi TAAP II, 188).

Gòle

Campi presso *Monte Madona* a est di Sissano, alla fine del *Limido dele Valkatine*. Confinano con le *Dragoline* e il *Prostim*. Oggi i Sissanesi le chiamano "Bosansko naselje".

La Gola, local. di Sissano (1370). Le Gole (1430) (De Franceschi TAAP, 161).

Galle, Le Galle (1370) (De Franceschi TAAP, 161). Bosco delle G. nel territorio di Sissano (1585). Dalle "galle" della quercia.

Terra delle gole (Monti CSS, 67).

Gropic

Si trova a sud-ovest di Sissano dopo la *Val dele Kontràde*, fra *Arignan* e i *Pèsi Gràndi*.

Kambružà

Vari campi a nord di Sissano, a sinistra della strada che porta ad Altura, circa cinquecento metri dopo il *Tradifàto*.

Campo rosa' (Mappa catastale, 1889).

Campo Rosà, CCS (De Franceschi TAAP, 152), Campo Rosà, local. di Sissano (Mappa catastale, 1872).

Camporosà, (Monti CSS).

KAN BRUZÀ (S) (Radossi TC, 102), Ive ms.; forse semplicemente corruzione di Kanpruzà (S) (Radossi TC, 108), Kanpruzà (S), Ive ms; "Campo Rosà (Mappa catastale, 1872)" (De Franceschi TAAP, 152).

Kampo rosa (Mappa catastale, 1954).

Kampo roža (Mappa catastale, 1954).

*CAMPOROSÀ – 1766: contrada presso Sissano.

ROSÀ – campoR., 1778, 1829: su quello di Sissano.

Kanàj

Sono vari appezzamenti di terra ai quali si arriva andando verso *Mònte Madòna*. Arrivati all'incrocio del *Lako Š. Lorenzo* si gira a destra verso Lisignano. I nostri informatori ne ricordano tre:

Kanàl Gràndo (a sinistra del *Limido dela Pjantadasa*),

Kanàl Pićo (a destra dell'incrocio, prima di *Viligàj*),

Kanàl dei Šòberi (proseguendo verso Lisignano, subito accanto al *Kàrsò dele Viñe*).

Kanàl

Uno dei campi delle campagne chiamate *Kanaj*.

Canal (De Franceschi TAAP, 152), località nella contrada di Sissano (1635).

Canal (Radossi TC, 108), cfr. "Canal" (De Franceschi TAAP, 152; Monti CSS, 67); "Località nella contrada di Sissano (1635)" (De Franceschi TAAP, 152).

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Karandùše

Campi e pascoli che si trovano a nord-est di Sissano. Vi si arriva andando per il *Limido* che porta alle *Tardjere* dopo le quali si estendono fino a *Pòco Polišàn* e al *Kažal de Pizdàča*.

Karotìne

Campi a nord del paese a destra del *Limido* che porta a *Valkaron*, subito dopo i *Montiči* e prima della *Valkaniga*.

Karšini (Krsini)

Terreni coltivati e non dopo la *Val dele Kasje* verso Medolino.

Kažai

Casago (De Franceschi TAAP, 153), presso Sissano (1387).

Casale, Casali (Rosamani VG, 182), toponimo antico agro polese.

Casai, toponimo località deserta; Casale, Casali toponimo antico agro polese (Rosamani VG, 182).

A Sissano esistevano ed esistono vari campi coltivati e non chiamati in questo modo. Il loro nome, nella maggior parte dei casi, deriva dal nome del proprietario.

Kažal dei Bagajni

Un tempo campagne coltivate e vigneti, oggi bosco. Si trova fra le *Karandùše* e il *Kanal de Rio*.

Kažal de Juština

Si trova a nord-est di Sissano sulla strada che dalle *Vàle* porta verso il mare al *Bužo dela Veča*.

Un tempo campagne, oggi bosco.

Kažal de Marijèl

Si trova a est di Sissano a sinistra della strada che porta a *Monte Madona* verso le *Gòle*.

Kažal de Mènigo

Si trova a nord-est di Sissano dopo le *Ćubànke* e *Mònto dela Kataròča*.

Kažal dei Nanerini (Kažal de Paravia)

Si trova a nord-est di Sissano, a sinistra della strada che porta dal *Làko Ćubane* alle *Baradine*.

Un tempo bellissimi vigneti con moltissimi alberi di fico.

Kažal dela Mòška

Si trova a destra della strada che porta a Pola di fronte alla *Val dele Le*.

Kažal de Pizdàča

A Sissano esistono due *Kažai de Pizdàča*. Uno si trova sulla strada che porta a Pola, a sinistra del cimitero (prima del *Brankovičo*).

L'altro, invece, si trova a nord-est di Sissano dopo le *Karandùše* tra *Mònto Katùso* e i *Kòliži*.

Kažal de Rèbić

Campo e pascolo che si trova a nord-est del paese dopo i *Šarancani*.

Kažal de Tomàzo

Si trova a nord-est di Sissano subito di fronte al *Làko Ćubane*.

Una volta vigneto.

Kažal de Šànto

Si trova a est di Sissano verso *Monte Madona*, a sud dell'incrocio di questa con il *Làko Š. Lorènso*.

KAZAL DEL SÀNTO (S) (Radossi TC, 116), Casal del Santo (Monti CSS, 67).

Kažal de Žèpo

Si trova a est di Sissano verso *Monte Madona*, a destra dopo l'odierno campo sportivo.

KAZAL DEL SÈPO (S) (Radossi TC, 116). Casal del Seppo (cfr. Monti CSS, 67).

Kažoni (Ližnànsi)

Si trovano a nord-est di Sissano sulla strada che porta a Lisignano, alcune centinaia di metri a sinistra dopo il *Montizèl*.

Una parte di essi è arativo e un'altra bosco all'interno del quale si trovano ancor'oggi i resti di alcuni casolari da cui hanno preso il nome.

Kòliži

Campi e bosco a nord-est di Sissano. Si trovano alla fine del *Limido* dei *Korzòmani*, tra *Mònto Katùso* e *Draga*.

COLESI DE MORETTI (De Franceschi TAAP, 156), terra tra Sissano e Lisignano (1720), recte Collesin?

COLLETTI (De Franceschi TAAP, 156), nel territorio di Sissano presso il bosco Passadori (1753).

Colesi de Moretti (Rosamani VG, 230), toponimo antico agro polese, terra tra Sissano e Lisignano (1720).

Il *Koližo* è una pianta mediterranea, *Tamarix gallica*.

Kontràde

Si trovano a sud-ovest di Sissano dopo la *Val de Pòla* e la *Tèra del Prèto* a destra fino sotto il *Gropiç*.

Contrada (Rosamani VG, 245), toponimo antico agro polese. Bosco basso detto Contrada (1793), nel territorio di Lisignano (De Franceschi).

Il nome deriva dal L. C. CONTRAHERE, radunare, unire insieme e dal L. V. CONTRATA, aggregamento di strade che appartiene ad un villaggio.

Kòrse

Si trovano a nord-est di Sissano a destra della strada per Altura, subito dopo *i Pini*.

Mappa catastale – Corse.

KÒRSE (Le-) (S) (Radossi TC, 102), campi verso "Altura".

Kortina (chiamata anche Kažal de Kàko, Šarajèta, Šarajèta de Kàko)

Si trova a ovest di Sissano sulla strada che porta a Pola a sinistra prima del cimitero.

Korzomàni

Campi e pascoli a est di Sissano. Si arriva andando per il *Limido dele Valkatine*, girando poi a sinistra (nord) per il *Limido dei Korzomàni*, a destra del quale (est) si trovano questi fino a sotto il *Mònto Katùso*.

Mappa catastale – Corseman.

Corzemon, in contrada Sissani (1471) (De Franceschi TAAP, 157).

KORZEMÀNE (S) (Radossi TC, 102), bosco; ho trovato anche le varianti Kurzumàni (forse la più diffusa) e Korzomàni.

Kukèra

Campo e pascolo dopo le "*Kàže del Làko*" verso *i Plèkoti*, tra la strada che porta ad Altura ed il *Limido Lòngo*.

KUKÈRA (La-) (S) (Radossi TC, 116); dal latino Coccum – bocca (Palazzi, Dizionario); "Coccola, bacca (per rotondità)..." (Pinguentini, 1986, 99); cfr. Li Cuchiere (Rovigno) (Rosamani VG, 274).

Invece, il toponimo deve il suo nome agli alberi di noci – coca che ivi crescevano.

Ledine

Campagne a sud-ovest di Sissano dopo *Montiròn* verso la strada che da Pola porta a Medolino.

Lère

Campagne a est di Sissano tra la *Valveràna* e la strada che porta a *Monte Madona*.

Èra, f., aia (Cernecca DDVI, 44).

Era, aia (Dalla Zonca DVI, 314).

In contrada Sissani, ubi dicitur le Here (1518) (De Franceschi, TAAP, 158). Da "area", ara,era (forma dialettale istriana).

lèra, s.f., aia (Pellizzer VDRI, 449). Anche èra.

Èra, f., aia (Rosamani VG, 341). Cfr. aria, ara, area, caral, iera, aera, lera. Forma sett. Lat. area; cfr. lat. medioev. Hera (a.1313 a Treviso) (DEI).

AREA (REW, 626).

Longèri

Campagne, grandi appezzamenti di terra a est di Sissano tra il *Làko Š. Lorènso* ed il *Limido dele Valkatine*.

I nostri informatori pensano che il nome derivi da "*toki longi*".

Lužàn

Campi e pascoli a sinistra della strada che porta ad Altura dopo *i Pini* verso *Magran*.

Lusan (... la villa Giadreschi è di data recente, e sorge certo in prossimità della diruta Lusan, di cui invano forse si cercherebbero le tracce.) (Monti CSS, 7).

* Lusan (TSAAP, 321) – 1380: paga decimo al vescovo, 1665-93: territorio di Sissan, vendita di particelle agli Alturani (Archivio capitolino), 1658: assegnato ai capofamiglia d'Altura dal Capitano di Raspo, 1718: contrada di Lusian, a levante di Magran (Libro Altura), 1830: vennero ultimate certe differenze di confini fra gli Alturani per Lusan, Collonello e Fratta, ed i Conti Pola (Castropola) di Treviso per le contrade Campi, Cavresan e Monte S. Daniele.

Magrà

Campagne e bosco a nord di Sissano verso Altura, per la maggior parte appartenenti al comune catastale di Altura.

Mariòlicke

Apprezzamenti di terra a nord-est di Sissano fra il *Làko Ćubàne*, le *Ćubànke* e la *Val dela Filomèna*.

Margà

Si trova a sud-ovest di Sissano fra *Montižèl Pičo* e *Vola-vànga* (verso Medolino).

Masakàin

Campo a est di Sissano tra la *Valveràna* e le *Lère*.

Medolinsi

Apprezzamenti di terra, in parte oggi imboschiti, che si trovano a sud-ovest di Sissano fra *Gropiè* e *Mònte Bradamànte*.

Milavòje

Campi che si trovano a sud-ovest di Sissano, fra *Montižèl Pičo* e *Val dei Figeri* (Mappa catastale – Valdifigeri).

Montìci

Complesso di campi e bosco a nord del paese, alcune centinaia di metri dopo le ultime case e l'ormai prosciugato *Làko Pošèš*, a destra del *Limido* che porta a *Valkaniga* e *Valkaron*.

Mappa catastale – Monticio.

Montecchio, Monticchio, Monticcio (Monticulus) (De Franceschi, TAAP, 166). Ci sono nella Polesana tre local. con questo nome: a Gallesano, a Sissano e la villa presso Nesazio.

Contr. Montechi super viam qua Sissanum (1458); Montecchio ai confini di Sissano (1550); Madonna di Monticcio a Sissano (1558).

MONTIČI (I-) (S) (Radossi TC, 111), complesso di campi; "Contr. Montechi super viam qua Sissanum (1458), Montecchio ai confini di Sissano (1550), Madonna di Monticcio a Sissano (1558)" (De Franceschi TAAP, 166); "Monticulus" (Rosamani VG, 645); cfr. TSAAP, 323.

I *Montici* sono in effetti un'altura di forma circolare. Il bosco che ivi cresce è pieno di strade, sentieri, luoghi sconosciuti. A meridione il terreno degrada lentamente verso il paese, mentre la parte settentrionale è più ripida. Si può datare all'età del bronzo ed è certo che sull'altura si trovava un antico abitato (Buršić-Matijašić, 2007).

Montiròn (-i)

Frazione di Sissano ai lati della strada che porta a Pola, dopo il *Branković* fino al comune catastale di Medolino.

Montiron, contr. di Sissano (1720, 1802) (De Franceschi TAAP, 167).

MONTIRÒN (S) (Radossi TC, 111), "Il qual ultimo ci fa pensare a Motterone (Lago Maggiore)... che avrebbe dovuto ricostruirsi in Montarònd da motto rotondo..." Ive ms (cfr. De Franceschi TAAP, 167; mappa Um. Pola; Rosamani VG, 646); ho rilevato anche la forma I Montiròni che indicano il complesso dei campi circostante (cfr. TSAAP, 323).

*MONTIRON (TSAAP, 323) – 1568: CSF,¹ 1674, 1843: proposta di coltura, Sissano.

Montizèl

Campi a sud di Sissano sulla strada che porta a Lisignano a cinquecento metri dal paese.

*MONTISEL (TSAAP, 324)– terra presso Sissano, 1569: Proprietà CSF.

Mònto de Bjànkà

Campi e pascolo a nord-est di Sissano tra *Valkaverèr*, *Mònto dela Kataròča* e *le Piovanije*.

Mònto Katùso

Appezamenti di terra a nord-est di Sissano. Vi si arriva per il *Limido dei Korzomàni*, a destra delle *Karandùse* e prima del *Kažal de Pizdàča*.

Mònto dei Špini (Špini)

Pascolo a nord di Sissano, dopo le *Pajarinke*, vicino al *Làko dei Špini*.

MÒNTO DEI SPEINI (S) (Radossi TC, 111), cfr. "Spine" (1563)" (De Franceschi TAAP, 177).

Moškàti

Campi a sud di Sissano verso Lisignano, alcune centinaia di metri dopo il *Montizèl*, a sinistra dei *Kažòni*. Si trovano nel territorio di Sissano, però i proprietari sono di Lisignano.

Mappa catastale – Muscati.

Palèdi

Campi a destra della strada che porta a *Monte Madona*, all'incrocio con il *Làko Š. Lorèns*.

Paolini

Campi vicino al mare nel porto di Lisignano – Kuie. Sono situati a destra dell'ex fabbrica di pomodori verso la contrada di Smiljevac.

Paradiž

Appezamenti di terra a nord di Sissano sul *Limido Lòngo*, prima dell'incrocio per *Valmarkò*.

Paradis, local. presso Sissano (1458) (De Franceschi TAAP, 169).

Paradis top. presso Sissano (1458) (Rosamani VG, 734).

Questi si dividevano in:

Paradiž dei Fiški

Campi a nord di Sissano a destra del *Limido Lòngo* dopo le ultime case.

Paradiž (-o) dei Lènsi

Campi a nord di Sissano a sinistra del *Limido Lòngo* dopo le ultime case.

Pàstèrni

Campi di Sissano situati di fronte agli odierni asilo e scuola. Oggi vigneti, alcuni lavorati e altri no.

Peridina

Campi in parte imboschiti, sulla destra della strada che da Sissano porta ad Altura vicino all'abitato dei *Casoni* – *Ušičevi Dvori*.

Mappa catastale – Peridina.

Pèsi Gràndi

Appezamenti di terra a sud-ovest di Sissano fra il *Gropič* e i *Medolinsi*. Sono proprietà degli abitanti di Medolino.

Mappa catastale – Pezzi grandi.

Pirimìčka

Campi a destra del *Limido Lòngo* tra la *Valkaniga*, *Tradifàto* e *Kambružà*.

Una volta arativo e vigneti.

1 CSF – Convento di S. Francesco. Matijašić ritiene che si tratti forse dell'abbreviazione del nome di C. de Franceschi.

Picìne (Pecìne)

Campi situati tra *Montiròn* verso *Zampanož*. Non fanno parte del comune di Sissano, però il termine è usato da tutti i nostri informatori.

Voce croata per "caverna, buco".

Pini

Terreni a sinistra della strada che porta ad Altura, poco più di un chilometro dal paese.

Pini (I-) (Radossi TC, 118), " ... **Pinis** e Savignana ..." (Monti CSS, 18).

Pjovanije

Campi a nord-est di Sissano ai quali si arriva per il *Limido* che dal *Làko Muìn* arriva alle *Ćubàne*, a sinistra prima del *Mònto dela Kataròca*.

Piovanie (Le) (De Franceschi TAAP, 170), località nella contrada di Sissano (1792) (Mappa catastale, 1872). Cioè terreni appartenenti alla Pieve.

Piovanie (De Franceschi TAAP II, 191), beni campestri appartenuti alla chiesa pievanale. Località di questo nome ci sono a Sissano e Promontore. La forma slava va corretta in: Pievania.

Piovanie (Le) (Rosamani VG, 793), toponimo antico agro polese nella contrada di Sissano (1792).

Cioè terreni appartenenti alle Pievi (De Franc.).

*PIEVANIE (TSAAP, 326) – 1778: contrada di Sissano.

PLOVANIA (TSAAP, 326) – 1797: contrada Sissano.

Pòco Polišàn

Campagne con al centro un pozzo profondo dal quale a suo tempo si attingeva l'acqua. In seguito usato anche come foiba per animali. Si trova a nord-est del paese dopo *Làko Muìn* a nord delle *Tardjère* e delle *Karandùše* fino alle *Tère de Rùman*.

Mappa catastale – Potzo polisan.

Polisan e Ponisan (De Franceschi TAAP, 170): contrada Sissani ubi dicitur Ponisan (1471); nella Mappa catastale del 1872 è segnato il Pozzo Polisan.

Polisan (De Franceschi TAAP II, 191), contrada di Sissano col Laco Ciubane (car. Mil.it.): recte: Ponisano o meglio Poniciano e laco P.

Postolarìčka (Postolarica)

Campagna a nord di Sissano dopo il *Limido Lòngo*, passate le *Pajarinke* e il *Làko dei Špini* verso Altura.

Mappa catastale – Postolarizza.

Posèše

Campi a nord del paese subito dopo l'ormai prosciugato *Làko Posèš* e prima dei *Pradižèj*.

Mappa catastale – Possesse.

Possesse (De Franceschi TAAP, 171) si trova tuttora nel circondario di Sissano (Mappa catastale, 1872) (Cfr. Rosamani VG, 822); *Posses* (Monti CSS, 68); (POST SEDECIM (?): PUZÈSE (Le-) (G) (Radossi TC, 118), Ive

ms. POSÈSE (Le-) (S), "Ma è difficile trovar il vero motivo d'applicazione (per post sedecim), ed i riflessi potrebbero risultare dal participio dialettale abbreviato *pos-sessa*, per *posseduta*" – Ive ms.

Pra

Prà (Monti CSS, 67).

I nostri informatori non usano questo termine, bensì i due successivi:

Prà dei Moròni (a nord di Sissano dopo il cimitero tra *Làko Non* e i *Pradižèj*; fa parte delle *Posèše*)

Prà dei Krànsi (a sud-ovest di Sissano fra il *Tòrco* e *S. Ròko* a destra della strada che porta a Lisignano).

Pradižèj

Campi a nord-ovest di Sissano trecento metri circa dopo l'abitato sul *Limido* che porta a *Valkaniga*, a sinistra dei *Montiči*.

Raštèl

Campo a sud-ovest di Sissano fra *Š. Matio* e *Š. Ròko*, a destra della strada che porta a Lisignano.

Rastel (Monti CSS, 67).

Mappa catastale – Restel.

Seline

Mappa catastale – Seline.

Campi presso Altura.

SELÌNE (Le-) (S) (Radossi TC, 113), verso "Badò"; Ive ms.; Selina (Monte) e Solino (Valle) dal nome solinus-soleggiato (cfr. REW, 8073)" (De Franceschi TAAP, 192).

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Serezjòl

Campi a nord del paese a destra del *Limido Lòngo* fra *Valmarkò* e *Tradifàto*.

Mappa catastale – Zeresiol.

Ceresiol, local. di Sissano (1580) (De Franceschi TAAP, 155). Da "cerasus".

Ceresiòl (Ceregiolo) (Gravisi, 1908, 111) – campagna presso Sissano, ora coltivata a vigna e prato, ma un dì piena di ciliegi.

SERIZIÒL (S) (Radossi TC, 94), "Ceresiol, local. di Sissano (1580) (De Franceschi TAAP, 155).

Sibrìca

Campo a nord di Sissano quasi alla fine del *Limido Lòngo*, dopo la *Pirimička* e a destra delle *Pajarinke*.

I nostri informatori ricordano due *Sibrìce* una vicina all'altra:

Sibrìca de Košàra,

Sibrìca dei Dòdi.

Šalorènsi

Complesso di campi con l'omonimo stagno a est di Sissano fra le *Valkatine* e le *Gòle*.

Mappa catastale – San Lorenzo.

SAN LORÈNSI (S) (Radossi TC, 96), complesso di campi al cui centro v'era la chiesetta omonima; "... un dì esisteva una chiesetta dedicata a S. Lorenzo, di cui appena si scorge qualche rimasuglio del rozzo pavimento a mosaico di laterizi. Riedificata nel 1582 dai nuovi abitanti di Lisignano, e dotata nel 1587 di alcuni fondi dal provveditore Nicolò Salamon, andò più tardi in rovina" (Monti CSS, 13).

Šamartini

Campi verso Punta S. Stefano, a est del paese dopo il *Làko Ćubàne*, fra la *Val de Ule* e la *Glavisa*.

SAN MARTINI (Radossi TC, 96), complesso di boschi e campi; "... le alture di S. Martino, dove sorgeva, intorno ad una chiesuola dedicata al santo milite, una villetta denominata San Martino del monte del Castello, appunto perché colà trovavasi un edificio fortificato" – CSS, p. 15.

MARTINO (TSAAP, 322) – San Martino, 1300: vicino Sissano (LCC), 1636 villa presso Sissano, 1846: terra di Sissano.

Š. Bjàzo

Campi a destra della strada che va a Pola di fronte al *Brankovičo*.

SAN BIÀZO (S) (Radossi TC, 94), campi coltivabili; cfr. Ive ms.

Šaràja

Serraia (De Franceschi TAAP, 177), nome comunissimo nell'agro polese per denotare un terreno chiuso da un recinto di muri o siepi.

Saraie (Rosamani VG, 933), toponimo agro polese Seraglia, (terreno chiuso da un recinto di muriccioli o di siepi" (a Medolino, Pomer, Promontore Iavarigo).

Seràia (Manzini, Rocchi DSFEC, 212), s.f.-(agr.) pascolo chiuso.

Corrispondente di veneto *seragia* "serraglio; steccato" < lat. parl. * *serraculum* "chiusura".

Saràia (Cernecca DDV, 95), f. particella di bosco recintata.

A Sissano esistono varie *Šaràje*.

Šaràja dei Bòzi

Campo verso Altura dopo il *Tradifàto* a sinistra.

Šaràja dei Kàrići

Campo al bivio del *Limido Lòngo* e quello che porta a destra verso il *Tradifàto*.

Šaràja dei Marinòni (odierna Šaràja dei Binčići)

Si trova a est di Sissano verso *Monte Madona*, alcune centinaia di metri dopo il campo sportivo.

Šaràja Grànda

Dopo i *Montići*, verso Giadreschi. Si trova a nord del paese a sinistra del *Limido* che porta a *Valkaniga*, dopo i *Pradižej* verso *Valtelàs*.

Mappa catastale – Seraglia grande.

SARÀIA GRÀNDA (S), Ive ms (Radossi TC, 105). (Nome locale formato da aggettivo)

Šaràja de Martinko

Grande campo a est del paese verso *Monte Madona*, poco dopo il campo sportivo sulla destra.

SARÀIA DE MARTINKO (Radossi TC, 96).

Šaràja de Sinčić

Si trova di fronte alla *Valverana* dall'altra parte del *Limido dele Valkatine*.

Šaràja Tònda

Campo presso il paese di forma tondeggiante Si trova, precisamente, a sud di Sissano, a sinistra sulla strada che porta a Lisignano, subito dopo *Š. Ròko*.

Mappa catastale – Seraglia tonda.

SARÀJA TÒNDA (S) (Radossi TC, 107), cfr. "Serraglia tonda" (Monti CSS, 67).

Nome formato da un aggettivo.

Šan Bjàzo

Campi a destra della strada che da Sissano porta a Pola, di fronte a *Brankovičo* e la *Val dele Le*.

Mappa catastale – San Biaggio.

SAN BIÀZO (S) (Radossi TC, 94), campi coltivabili; cfr. Ive ms.

Termine derivante dal nome proprio BLASIUS.

Šève

Campi ed abitato presso il pozzo di Sissano. Si trovano a sud-ovest di Sissano dopo *Volavànga*, fra le *Milavòje* e *Mònte Bradamànte* da una parte e *Montiròn* dall'altra. Proseguono nel comune catastale di Medolino.

Mappa catastale – Seve.

Seve o Sieve (Rosamani VG, 1012), toponimo tra Medolino, Barboalno, e Tortian, Contrada Taiban, ora volgarm. detta Seve (1802, 14 ag.). Taibano (De Franceschi).

Šjàna dei Filini

Appezamenti di terra a sud di Sissano, dopo il *Montižèl*, subito dopo l'incrocio che porta ad Arignano.

Štansie

Mappa catastale – Stanzia.

Stansia f. (Cernecca DDVI, 108) fattoria; "sta s. Ze granda".

Stànsia s.f. (Pellizzer VDRI, 968) – tenuta agricola, fattori, podere campestre isolato. Dal lat. *stantia* (Körting, 1891, 9023).

Stànzia (Pinguentini NDDT, 315) – podere, tenuta, fattoria, casolare campestre isolato; è deverbale di stare.

Stanzia (Körting, 1891, 9023): STÀNSIE (Le-) (S), Ive ms (Radossi TC, 119).

Stansia (Ctn. U. P. Pir. D. R. Gall.) f. (Rosamani VG, 1088), podere con casa colonica, fattoria.

Stanzia (A. Vert.) f. (Rosamani VG, 1089), tenuta, podere.

Stànsia (Tekavčić TRDI, 85). Stanzia significa "podere, possesso terreno" (Rosamani, VG, 1089), "tenuta, pos-sedimento" (Gravisi, 1904, 12).

STANZE (Schiavuzzi TSAAP, 330) – 1665: 1693: La stanza, territorio di Sissano, vendute particelle agli Alturani (Archivio capitolino).

I nostri informatori usano questo nome collegandolo al nome del proprietario.

Štànzie de Ćerèl (Ćerèlo)

Campi, pascoli e stalle a nord-est di Sissano dopo i *Šarancàni* verso *Pòrto Badò*.

Calil de Ceré (De Franceschi TAAP, 152), local. di Sissano (1387). Forse da "callis" e da "cerrus", "cer-retum", "cerré".

Calil de Ceré (Rosamani VG, 148) toponimo antico agro polese di Sissano (1387).

Štànzie del Komùn

Campi e pascoli verso Pola. Oggi fanno parte del co-mune di Pola.

L'ultimo proprietario era un tal *Koćevje*, che non avendo eredi, lasciò tutto al Comune di Pola.

Štànzie dei Dòdi

Campi e pascoli a nord-est di Sissano, a nord del *Kažàl de Paravia*.

Štànzie dei Fòli (de Fòlo)

Abitazione e stalle dei Folo con campi adiacenti. Si trovano a destra del *Limido dele Valkatine* verso la *Val de Ġin* e *Val dela Kèka*.

Štànzie dei Špàdi

Campi, pascoli e stalla a nord-est di Sissano, poche centinaia di metri prima delle *Tardjère* a destra.

Štànzie de Zovanèr

Campi e pascoli a nord-est di Sissano, a nord del *Kažàl de Paravia*.

Šuriàn (Škarnòsi)

Campagna a est di Sissano verso *Monte Madona*, cento metri dopo il *Kažàl de Šànto*.

Š. Zovàne (S. Giovanni)

Mappa catastale – San Giovanni.

Appezamenti di terra a nord di Sissano fra la *Valveràna* e *Làko Muìn*, a destra della strada che porta ad Altura.

In questa località tanto tempo fa si trovava una chiesa.

Tardjère

Mappa catastale – Tera di ere.

Campo a nord-est di Sissano a sinistra del *Limido* che porta alle *Karandùše*, poche centinaia di metri dopo la *Štansia dei Špadi*.

Tera de ere Sissano (Deanović TDI, 380).

Frequente la variante Tère d'ièrè.

TÈRA D'ÈRE (S) (Radossi TC, 113).

Era (Rosamani VG, 341) toponimo antico agro polese presso Arano. Hera (1387); terra prope àras (1466); in contr. Sissani, ubi dicitur le Here (1518). (De Franceschi).

Tèra dela Làma

Si trova a ovest di Sissano, subito dopo l'incrocio che porta a Pola, più avanti dopo la *Kortina*.

Lama (De Franceschi TAAP, 161): penes villam Sissani, in loco vocato La Lama (1471). Dal lat. class. "lama", pozzanghera, palude. Nel dialetto dell'Istria meridionale equivale a stagno, laco. (Rosamani VG, 523).

TÈRA DÈLA LÀMA (S) (Radossi TC, 113).

TÈRA DÈLA LÀMA (S) (Radossi TC, 111), cfr. Terra della lama (Monti CSS, 67).

Tèra del Prètò

Vasto campo a sud di Sissano, a destra del *Montizèl*, fra la *Val de Pòla* e *Val dele Kontràde*.

Tère dei Binčići

Si trovano a nord-est di Sissano, a nord del *Làko Ćubàne* verso i *Šarancàni*.

Una volta arativo, oggi tutto bosco.

Terra delli Giovanni

Segnate sulla Mappa catastale di Sissano. Si trovano a nord-est del paese tra il *Limido dei Korzomàni* da una parte e *Dràga* e *Glavisa* dall'altra. I nostri informatori, come per tanti altri nomi segnati sulla Mappa catastale, hanno diviso il terreno in tanti altri in base ai nomi dei proprietari o altri toponimi (*Val de Ule*, *Kažàl de Tomàžo*, *Tere de Mañapolènta* ecc.)

Tère de Mañapolènta

Campi e pascoli a nord-est di Sissano fra *Kažàl de Tomàžo* e *Dràga de Kampanèr*. I Sissanesi ridendo le chiamano "campo sportivo dei porchi salvadighi".

Tère de Rùman

Campi a nord di Sissano, a destra della strada che porta ad Altura fra *Làko Muìn* e *Pòco Polizàn* da una parte e le *Kòrse* dall'altra.

Tradifàto

Campi e pascoli alla fine dell'abitato, a sinistra della strada che porta ad Altura prima del *Kambružà*.

La leggenda narra che in questo punto venne tradito un patto. Tra Sissano e Mormorano si doveva tenere la battaglia per la custodia dei resti di S. Lorenzin. La lotta doveva aver inizio a mezzodì, ma i Sissanesi suonarono le campane prima e vinsero l'avversario impreparato. Presero il corpo ma i vinti non accettarono e vollero

togliere il Santo dalle mani dei vincitori. Il corpo si spezzò e ai Mormoranesi rimase il braccio mentre il resto del corpo andò ai Sissanesi.

Travolìn de Terafina

Campo a sinistra del *Limido Lòngo*, subito dopo la *Šaràja dei Kàrići*.

Trèbole

Sulla mappa catastale si trovano a sinistra della strada che porta ad Altura fra la *Kukèra* e *Valmarkò*.

Oggi i Sissanesi chiamano *Trèbole* la zona dell'abitato un centinaio di metri dopo la chiesa tra le *Kaže del Lako* ed il mulino.

Trebole (Le) (De Franceschi TAAP, 179), di Sissano (1801).

TRÈBOLE (Le-)(S) (Radossi TC, 98), piccolo abitato.

Trebole (Le) (Rosamani VG, 1174), toponimo antico agro polese di Sissano (1801) (De Franceschi).

Radossi afferma che il termine derivi da un nome personale TREBIU.

Tòrcó

Appezamenti di terra a destra della strada che dall'incrocio per Pola porta a Lisignano, prima del *Limido* che conduce a *Montizèl Pićo*.

Valàlte

Fanno parte delle *Valète* delle *Valcatine*. Si trovano a sinistra della strada che porta a *Monte Madonna* poche centinaia di metri dopo il campo sportivo, fra le *Valise* e la *Val de Ġin*.

Val de Bèpi Mòro

Si trova a nord-est di Sissano tra la *Val de Komùn* e *Val de Marčèta*.

Val de Bràdica

Campi presso S. Piero, verso la *Valveràna* tra l'abitato e i *Važùsti*.

Val de Butàso (Putàso)

Valle a *Montiron* sulla sinistra della strada che porta a Pola, subito dopo la *Val dele Le*. Oggi inesistente in quanto durante il 2007 riempita con materiali di scavo.

Val de Ćipo

Si trova a nord-est di Sissano subito dopo le *Baredine* e verso i *Šarancàni*.

Val del Còto

Campo che si trova ad est del paese fra la *Kal de Monte Madonna* e la *Limido dei Š. Lorensi*.

Val dele Tašinère

Terreni un tempo coltivati oggi del tutto imboschiti. Si trova a est di Sissano, all'interno della *Pùnta Grapacò* verso nord dopo i *Požàri*.

Val de Tapàin

Si trova a destra della strada che va verso Lisignano di fronte ai *Ližñanci- Kažoni*.

Val dei Fòli

Valle a sinistra della strada che dal paese va verso *Monte Madonna*, dopo le *Valalte*. Oggi immondezzaio.

Val de grèpe

Mappa catastale – Val de Grampa.

Campi che fanno parte del Varè a nord-ovest del paese dopo *Valtelàs* e le *Pajarinke*.

Le Grepe (De Franceschi TAAP, 162), tra Medolino e Sissano: In valle de le Grepe; Ortus Greparum (1454, 1471). Da "greppo", "greppe", luoghi sconosciuti.

Val de Grampa (De Franceschi TAAP, 180), località di Sissano (Mappa catastale, 1872).

Val de Ġin

Adiacente a quella dei *Foli*, e come quella immondezzaio.

Val de Pòla

Si trova a sud di Sissano, poche centinaia di metri dopo il *Šan Ròko*, a destra della strada che porta a Lisignano.

Cal de Pola (De Franceschi TAAP, 153), località di Gallesano con una viottola che conduceva a Pola.

Cal de Pola, I ve ms (Radossi TC, 115).

Val dei figèri

Mappa catastale – Valdifiheri.

Si trova a sud-ovest di Sissano dopo il *Montizèl Pićo*, fra le *Milavòje*, *Mònte Bradamànte* e *Val dele Kontràde*.

Val dei Filèti (Val de Župàn)

Si trova presso i *Šarancàni* a nord del *Kažal de Paravìa*.

Prende il nome dalla pianta – fileti e dal suo ultimo proprietario – Mate Župan.

Val dei Filini

Campi oggi imboschiti subito dopo la *Val dele bisage*.

Val dei Talpòni

Campi e pascoli a nord-est di Sissano subito dopo la *Val de Pištòac* verso Š. Štefano.

Talponi (Gravisi, 1908, 114) – bosco presso Sissano, costituito a preferenza da *talponi* (pioppi).

Il bosco è citato anche da Rosamani a pag. 1134 (Rosamani VG).

Val de Komùn (Val dei Jadreškàni)

Campi e pascoli a nord-est di Sissano verso i *Šarancàni*, oggi imboschiti.

Val de Marcèta

Campi e pascoli verso i *Šarancàni*, oggi imboschiti.

Val dela Kèka

Campo ad est di Sissano subito dopo la *Val de Ġin*.

Val dela Filomèna

Campi e pascoli verso *Rio*, vicino alle *Marjòlicke*.

Val dela Mičèla (Val dei Mòri)

Campo a nord del paese, dopo *Kambružà*, sulla destra verso le *Pjovanije*. Si chiama *Val dela Mičèla* perché proprietà del marito della Mičèla.

Val dele Bisàge

Sono due valli una di fronte all'altra situate a nord-est di Sissano dopo la *Fornàža dei Šarancani*, vicino alla *Val dei Filini*.

Val dele Kàsje

Campi a sud-ovest di Sissano dopo le *Milavòje*, a ovest della *Val dei Figèri*.

Val dele Kontràde

Si trova a sud di Sissano fra *Montizèl*, *Val dei Figèri* e *Gropic*.

Val dele Le

Valle presso *Montironi*, a sinistra della strada che porta a Pola, tra *Brankovičo* e *Val de Bùtaso (Pùtas)*.

Val del Pòrko

Tanto tempo fa campi, oggi tutto bosco. Si trova a est di Sissano tra *Glavica* e *Portisòl dei Pivèti*.

Val de Pištòac

Campi, pascoli e bosco a nord-est di Sissano, subito dopo la *Val dei Nešpolèri* verso *La Ponta (Š. Štefan)*.

Val de Portolàuka

Si trova a nord-est di Sissano vicino alla *Val dei Nespolèri*.

Val de Ùle

Valle, oggi imboschita tra *Làko Ćubàne* e i *Šamartini*. VAL DE VÙLE o VAL DE ÙLE (S) (Radossi TC, 97), nelle prossimità del vasto bosco (Radossi TC, 114).

Val de Varè

Valle all'interno del Varè a destra della strada che porta a Pola.

Valète dele Valkatìne

Campi confinanti con il paese che si estendono a sinistra della strada che va verso *Monte Madona*.

Valise

Valle a est di Sissano, a destra della strada che porta a *Monte Madona*, poche centinaia di metri dopo il campo sportivo.

Valizza o Vallisa: nel significato di piccola valle si trova già in un doc. del 1186, 24 ottobre; La V. in contrata Sissani (1472).

(De Franceschi TAAP II, 182).

Vallizze (Monti CSS, 67).

La Valiza in contrata Sissani (1472) (Rosamani VG, 1199).

Valkaniga

Mappa catastale – Valcaniga.

Campagna a nord del paese, a sinistra del *Limido Lòngo*, tra i *Montiçi*, le *Pajarinke* e *Valkaròn*.

Valcaniga (De Franceschi TAAP, 179), località di Sissano (Mappa catastale, 1872).

VALKANIGA (S) (Radossi TC, 94).

(Radossi TC, 102).

(Radossi TC, 114).

Valcaniga (TSAAP, 331), presso Sissano, 1741, 1781, 1784, 1846 (CSF).

Valkaròn

Mappa catastale – Valcaron

Campi e pascoli a sinistra della *Valkaniga* fino a *Valtelàs* tra la *Šaràja Grànda* e le *Pajarinke*.

Campi verso *Giadreshi*.

Valcaron (De Franceschi TAAP, 179), località di Sissano (Mappa catastale, 1872).

VALKERÒN (S) (Radossi TC, 114), cfr. "Valcaron, local. di Sissano (Mappa catastale, 1872)" (De Franceschi TAAP, 179); Valcheron (Monti CSS, 67).

Valcaron (TSAAP, 33), 1846: terra di Sissano.

Valkatìne

Mappa catastale – Valgatina.

Campi e pascoli tra la *Valveràna* e i *Šalorènsi*.

Val Kaùco

Valle, oggi imboschita, a nord di Sissano a sinistra della *Kal Bjanka* dopo *Val dele Bisage*.

Valkaverèr

Campi a nord di Sissano subito dopo le *Tère de Rùman* verso le *Pjovanije*.

Valcavrer (De Franceschi TAAP, 179), presso Sissano (1387, 1458).

VAL KAVERÈR, (S) (Radossi TC, 102), "Valcavrer, presso Sissano (1387, 1458).

(Radossi TC, 114).

Valmarkò

Valle tra la strada che porta ad Altura e il *Serežjol*.

Valovànga

Mappa catastale – Volavanga

Campi e pascoli a sud-ovest di Sissano fra il *Tòrco*, *Brankovičo*, *Montiròn* e *Šève*.

VALOVÀNGA (S) (Radossi TC, 114), grande valle.

Val provànze

Campo, valle e pascolo a est di Sissano verso *Monte Madona* tra la *Valveràna* e le *Valkatìne*.

VALPRORÀNSE (S) (Radossi TC, 114), campi arativi e pascoli; trovo anche la variante più vernacula "Valprovanse".

Valtelàs

Mappa catastale – Valtelas.

Campi verso Giadreschi dopo la *Val de grepe*.

Valtelas (De Franceschi TAAP, 194), contrada della frazione di Sissano (Mappa catastale: Valdelarca.)

Valtelas (De Franceschi TAAP II, 194), contrada della frazione di Sissano (Mappa catastale: Valdelarca).

VALTELÀSE (S), I ve ms. (Radossi TC, 114); in direzione di "Jadreski".

Valveràna

Mappa catastale – Valverana.

Campi a est del paese tra la strada che porta a *Monte Madona*, il *Limido dele Val Provànse* e *Limido dele Valkatìne*.

Val Vediana (De Franceschi TAAP, 183), presso Sissano (1458).

Vedrana (De Franceschi TAAP, 183): Val V. in contrada Sissani (1471).

VALVERÀNA (S) (Radossi TC, 115), vasta valle; cfr. De Franceschi TAAP, 183; Rosamani VG, 1200.

Val bujàne, Sissano, cfr. I ve ms (Radossi TC, 94); "Vaiana (Vallianum): contr. presso Sissano (1387).

Valvižin

Un tempo campo e valle vicino alle *Lere*. Oggi è completamente edificato.

Varè

Mappa catastale – Varè.

Campi e pascoli a ovest di Sissano a destra della strada che porta a Pola, tra *Š. Biagio* e *Valtelàs*.

Varè (De Franceschi TAAP, 183), località di Sissano (Mappa catastale, 1872).

VARE (El-) (S) (Radossi TC, 115), campi ed abitato; I ve ms.; "Varè (Mappa catastale, 1872)" (De Franceschi TAAP, 183; Rosamani VG, 1201).

Važùsti

Campi verso la *Valveràna* di fronte alla *Val de Bràdica*.

Val Zusto (De Franceschi TAAP, 183), in contrada Sissani (1471).

Vèla

Campo a forma di vela presso il cimitero.

Viligaj (Veli gaj; Villigai; VILI GALLI)

Mappa catastale – Viligai

Campi verso Lisignano del quale comune fanno parte. Si trovano a sud del paese, a destra del *Limido* che dal *Kažal del Šànto* porta al *Kàrso dele Viñe*.

Viligagle (Vilicaglie) (De Franceschi TAAP, 184), contrada de Sissano (1367).

Villigai (Monti CSS, 67).

Viñali

Campi e vigne a Palera presso Lisignano vicino alla chisetta dedicata alla Madonna.

Ovignano (Ovinianum o Ovillianum) (De Franceschi TAAP, 168); contrada de Vignan in districtu Sissani (1478).

Vignan (De Franceschi TAAP, 184): in districtu Sissani, ubi dicitur contrada de V. (1470).

Vuignano (De Franceschi TAAP, 185): contrada de V. nel territorio di Sissano (1360).

Vrčevàn

Campi e bosco sul monte omonimo, appartenenti al Comune catastale di Medolino.

Vrki (Vrhi)

Campi verso Medolino dopo i *Pèsi Gràndi*. Tanto tempo fa erano proprietà degli abitanti di Sissano. Oggi fanno parte del comune di Medolino.

Zanèstre (Zenèstre)

Campi a sinistra della strada che porta a Pola dopo *Montiròn*, caratteristici per le ginestre che ivi crescono.

Zamèstre (Ginestre) (Gravisi, 1908, 114) – bosco di ginestra presso Sissano e presso Dignano.

Questa pianta cresce per lo più nei luoghi rupestri marittimi e vien detta in Istria zanèstra, zanèstra, zinèstra e zunèstra.

ELENCO DI MICROTOPONIMI TRATTI DA VARIE FONTI SCRITTE

Bassàn

Vinea Bassan presso Sissano (Matijašić AN, 114).

Vinea Bassan in contrada Sissani (1456) (De Franceschi TAAP, 150).

Bassan (Rosamani VG, 74), toponimo antico agro polese *Vinea Bassan in contrada Sissani* (1456) (De Franceschi).

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Bruneli

(Monti CSS, 67).

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Calderina, località presso Sissano (1472)

(De Franceschi TAAP, 152).

Calderina (Pl.) (Rosamani VG, 145), toponimo presso Sissano (1472).

Alcuni informatori hanno sentito questo nome da piccoli, però oggi non sanno dove si trovi il suddetto toponimo.

Carsice, località presso Sissano (1368). *Carsice*, e i seguenti nomi *Carsiola* e *Carsisela*, sono derivazioni da *Carso* (vedi)

(De Franceschi TAAP, 153).

Càrsice (Pl.) (Rosamani VG, 179), toponimo presso Sissano (1386).

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Casago, presso Sissano (1387)

(De Franceschi TAAP, 153).

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Castagnés, local. della frazione di Sissano (1550), il nome significherebbe un oriundo di Castagno.

(De Franceschi TAAP, 154).

Oggi nessuno dei nostri informatori conosce questo nome, però questo toponimo viene riportato in quel di Bagnole.

Cavrera, local. di Sissano (1580)

(De Franceschi TAAP, 155).

Cavrera (Rosamani VG, 197), toponimo località di Sissano (1580).

Oggi nessuno ricorda questo nome, però pensano che potrebbe trattarsi di *Val Caverèr*.

Coronata, local. presso Sissano (1387)

(De Franceschi TAAP, 157).

Coronata (Rosamani VG, 253), toponimo presso Sissano (1387).

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Cultaia o **Cultaie**, località presso Sissano (1458) (De Franceschi TAAP, 157).

Cultaia o Cultaie (Rosamani VG, 278), toponimo antico agro polese presso Sissano (1478).

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Dràga di aio

Draga di Aio (TSAAP, 317) – 1725: Sissano.

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Fiorèlle

Fiorelle – le F. (TSAAP, 318), 1665-1693: Sissan,

particelle vendute agli Alturani (Archivio capitolino).

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Fratuzzza, terra della villa di Sissano (1720). Apparteneva al convento di S. Francesco (De Franceschi TAAP, 159).

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Galeotta

Galeotta (TSAAP, 319) – 1567: Foiba G., presso Sissano (Carlo de Franceschi).

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Gaton, terra de villa Sissani (1368) (De Franceschi, TAAP, p. 159).

Gaton (Rosamani VG, 427), toponimo antico agro polese, terra de Villa Sissani (1368).

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Gortian

GORTIAN (TSAAP, 319) – 1846: terra di Sissano.

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Gusìziza

I nostri informatori non hanno mai sentito questo termine. Pensano che potrebbe trattarsi tratti di *Sustinàrniza* (Sostanèla), che però oggi è tutto bosco.

La Pobes

La Pobes (De Franceschi TAAP, 161), località presso Sissano.

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Mondul vedi Val de grèpe

Mondul (De Franceschi TAAP, 165), presso Sissano. La Grepa de M. (1550).

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Orcella

Orcella (De Franceschi TAAP, 168), località nel territorio di Sissano: Terra Orcelle (1429). Anche Rosamani VG, 706.

ORCELLE (TSAAP, 325) – 1429: terre O., vicino Sissano, proprietà del vescovo (Gnirs Quellen I, 54).

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Rastendolli

De Franceschi (TAAP), lo cita a pag. 173; Rastendolli, local. presso Sissano (1387).

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Rovèr

Rovèr (De Franceschi TAAP, 174), località nella contrada di Gallesano (1458): chio de Rover prope Sanctum Franciscum de Sissano (1458). Lo cita pure Rosamani (VG, 899).

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Sl./Fig: Prosesse (foto: B. Buršić Guidici).

Rugnavizza (Sissano): **Pelosella**.

(De Franceschi TAAP II, 192).

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Rusi

Rusi (De Franceschi TAAP, 174), località presso Sissano (1430).

Rusi (Rosamani VG, 907), toponimo presso Sissano (1430). Recte Rusiano (De Franceschi).

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

San Zan delle Vigne

San Zan delle Vigne, presso Sissano (1550) (De Franceschi TAAP, 176).

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Tera Crosiera

(Monti CSS, 67).

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Uttia

(Monti CSS, 67).

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Vaiana (Vallianum): contrada presso Sissano (1387).

Vaiana (De Franceschi TAAP, 179).

VAIANA (TSAAP, 119) presso Sissano 1387.

Vaiana (Rosamani VG, 1195) toponimo antico agro polesano (Valliànum, Vllius) presso Sissano (1387) (De Franceschi).

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Val canor

Val canor (TSAAP, 331), 1846, terra di Sissano.

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Val de gisla (a Sissano, 1458); **Val de gorgo** (località nella contrada di Sissano, 1792); **Val dell'Arca** (presso Sissano, 1950), **del Lago** (Rosamani VG, 1196).

(De Franceschi TAAP, 180).

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Val Magnador

Val Magnador (De Franceschi TAAP, 182), a Sissano (1472).

Valmagnador (Siss.) (1472) (Rosamani VG, 1199).

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Valmaiora

Valmaiora de Villa Sissani (1368) (De Franceschi TAAP, 182).

Valmaiora de Villa Sissani (1368) (Rosamani VG, 1199), terre de Valmaiora (1446).

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Valsecco

Valsecco (De Franceschi TAAP, 182), presso Sissano e Valseco (Siss. Valspinosa) (Rosamani VG, 1199). Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Visignano (Vicinianum): contrada chiamata Visian nelle pertinentie di Sissano (1592); Visignano (Mappa catastale, 1872); (De Franceschi TAAP, 184).

Sulle nostre Mappe catastali – Visignana – campi e bosco a nord est di Sissano, alla fine della *Kal bjanka*, dopo *Rùravice*, a est di *Peridina*.

Visignano (Matijašić AN, 120), contrada chiamata V. nelle pertinentie di Sissano 1592 (De Franceschi, 184: Vicinianum), Visinal 1174 (Amsia X, 473).

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

Vuignano: contrada de V. nel terr. di Sissano (1360) (De Franceschi TAAP, 185).

Il nome è sconosciuto ai nostri informatori.

INDICE DEI MICROTOPONIMI

A. Ariñan; **B.** Branìć (-čka), Brankovićo, Bronùca, Brùmbi; **Č.** Čubànke; **D.** Dràga, Dràga de Filini, Dràga de Kusè; **F.** Fasinòta, Fòibe; **G.** Glavisa, Glavičina, Gòle, Gropìć; **K.** Kambružà, Kanàj, Kanàl, Karandùse, Karotìne, Karšini (Kršini), Kažàj, Kažàl dei Bagaìni, Kažàl de Juština, Kažàl de Marijèl, Kažàl de Mènigo, Kažàl dei Nanerini (Kažàl de Paravija), Kažàl dela Moška, Kažàl de Pizdàca, Kažàl de Rèbić, Kažàl de Tomàžo, Kažàl de Šanto, Kažàl de Žèpo, Kažòni (Ližnànsi), Kòlizi, Kontràde, Kòrse, Kortina (Kažàl de Kàko, Šarajeta, Šaraja de Kako), Korzomàni, Kukèra; **L.** Ledine, Lère, Longèri, Lužàn; **M.** Magràn, Mariòliche, Margànkì, Masakàin, Medolìnsi, Milavòje, Montìci, Montiròn(-i), Montizèl, Mònto de Bjànka, Mònto (-e) Katùso, Mònto de Špini, Moškàti; **P.** Palèdi, Paolini, Paradiz(-o), Pàsterni, Peridina, Pèsi Gràndi, Perimička, Pičine (Pečine), Pini, Pjovanije, Pòco Polišàn, Postolarìčka (Postolarica), Pošèse, Pra, Pradižèj; **R.** Raštèl; **S.** Seline, Serezjòl, Sibriča; **Š.** Šalorènsi, Šamartini, Š. Bjàžo, Šaràja, Šaràja dei Bòži, Šaràja dei Kàrići, Šaràja dei Marinòni (dei Binčìci), Šaràja Grànda, Šaràja de Martinko, Šaràja de Sinčìć, Šaràja Tònda, Šan Bjàžo, Šève, Šjana dei Filini, Štansie, Štansie de Čerèl (Čerèlo), Štansie del Komùn, Štansie dei Dòdi, Štansie dei Fòli (de Fòlo), Štansie dei Špàdi, Štansie de Zovànèr, Šuriàn (Škarnòsi), Š. Zovàne (S. Giovanni); **T.** Tardjèr, Tèra dela Làma, Tèra del Prètò, Tère dei Binčìci, Terra delli giovanni, Tère de Mañapolènta, Tère de Rùman, Tradifàto, Travolin (de Terafina), Trèbole, Tòrco; **V.** Valàlte, Val de Bèpi Mòro, Val de Bràdica, Val de Butàso (Putàso), Val de Còto, Val de Čipo, Val de Tapaìn, Val dei Fòli, Val de Grèpe, Val de Gin, Val de Pòla, Val dei Figèri, Val dei Filèti (Val de Župàn), Val dei Talpòni, Val de Komùn (Val dei Jadreškàni), Val de Marčèta, Val dela Kèka, Val dela Filomèna, Val dela Mičèla

(Val dei Mòri), Val dele Bisàge, Val dele Kàsje, Val dele Kontràde, Val dele Le, Val dele Tašinère, Val del Pòrko, Val de Pištòac, Val de Portolànka, Val de Ule, Val de Varè, Valète dele Valkatìne, Valìse, Valkaniga, Valkaròn, Valkatìn(-e), Val Kaùco, Valkaverèr, Valmarkò, Valovànga, Val Provànse, Valtelàs(-i), Valveràna, Valvižin, Varè, Važùšti, Vèla, Veligòj, Viñàli, Vrčevàn, Vrki (Vrhi); **Z.** Zanèštre (Zenèštre).

INDICE DEI MICROTOPONIMI TRATTI DA VARIE FONTI SCRITTE

Bassan, Bruneli, Calderina, Carsice, Casago, Castagnès, Cavrera, Coronata, Culata o Culataie, Dràga di aio, Fiorèlle, Frantuzza, Galeotta, Gaton, Gortian, Gusiziza, La Pobes, Mondul, Orcella, Rastendolli, Rovèr, Rugnavizza, Rusi, San Zan delle Vigne, Tera Crosiera, Uttia, Vaiana, Val canor, Val de gisla, Val Magnador, Valmaiora, Valsecco, Visignano, Vuignano.

CONCLUSIONE

I microtoponimi (si tratta solo di campi e pascoli) esaminati nel presente studio sono stati raccolti a Sissano durante gli anni 2007 e 2008. I nostri principali informatori sono stati:

Serafino Benčić, nato nel 1934, sarto,
Martino Busletta, nato nel 1919, muratore,
Nicola Demarin, nato nel 1927, saldatore,
Augusto Dobran, nato nel 1962, impiegato,
Giuseppe Fedel, nato nel 1937, fabbro navale,
Giorgio Frezza, nato nel 1946, meccanico,
Tedi Glavina, nato nel 1961, guardiacaccia,
Giovanni Matijaš, nato nel 1920, carpentiere.

Tutti sono nati a Sissano, conoscono benissimo non solo il dialetto, ma anche i toponimi. Alcuni di loro, sin da bambini portavano gli animali al pascolo, e in quanto giovani, per passare il tempo giocavano per tutti i campi, pascoli e le "le ka" dei boschi. È ancor'oggi vive in loro il ricordo di quei bei tempi.

Il nostro *corpus* si limita ad elencare 162 microtoponimi riguardanti campi e pascoli nel territorio del Comune di Sissano. Inoltre, abbiamo elencato 34 microtoponimi tratti da varie fonti che i nostri informatori non conoscono e non hanno mai sentito nominare.

Il capolema è costituito dalle denominazioni riferite dall'informatore. Abbiamo voluto spiegare con precisione il luogo dell'oggetto geografico. Inoltre, sono state citate tutte le fonti degli studiosi che hanno dato il loro contributo in questo campo. Sono precisamente: Camillo de Franceschi, *La toponomastica dell'antico agro polese*; Robert Matijašić, *Antičko nasljeđe u toponimiji Istre*; Valeriano Monti, *Cenni storici di Sissano*; Giovanni Radossi, *La toponomastica comparata di Dignano, Fasana, Gallesano, Valle e Sissano in Istria*; Enrico Rosamani, *Vocabolario giuliano*; Bernardo Schiavuzzi, *Topo-*

nomastica storica dell'antico agro polese. Tutti questi ricercatori hanno stilato soltanto degli elenchi spesso incompleti ed aggiunti in appendice ad altri lavori.

Oltre a ciò abbiamo consultato le Mappe catastali del Comune di Sissano.

Dopo aver esaminato i toponimi ed identificato la loro posizione in loco possiamo fare qualche considerazione sul loro aspetto semantico. Qui si deve procedere con molta cautela, perché non è sempre possibile decidere con sicurezza se un toponimo tragga origine da un nome comune o da un soprannome, cognome ecc.

Il maggior gruppo è quello che si può definire "geografico"; esso, in effetti, raggruppa microtoponimi che hanno qualche relazione col terreno, con la sua configurazione o edifici ivi costruiti. Rientrano in questo gruppo i seguenti microtoponimi: *Draga, Draga de Kuse, Foibe, Glavisa, Glavičina, Gropić, Kanal, Karšini, Kažaj* ecc.

Numerosi sono i microtoponimi che devono la loro denominazione a nomi, cognomi o soprannomi: *Draga de Filini, Kažal dei Bagaini, Kažal de Juština, Kažal de Marijel, Monto de Bjanka, Paolini, Paradiž dei Lensi, Paradiž dei Fiški, Šaraja dei Boži, Šaraja dei Kariči*.

I seguenti microtoponimi traggono i loro nomi da nomi di piante: *Brule, Karotine, Koliži, Kukera, Moškati, Pini, Serežjol, Monto e Lako dei Špini, Val dei Figeri, Val dele Kasje, Zaneštre*.

Inoltre, quanto ai codici d'impiego, quello italiano risulta il più diffuso. Seguono quello croato ed in fine quello istriota.

Dall'analisi dei nostri toponimi si può concludere che la categoria più numerosa è quella dei toponimi semplici (formati da un'unica parola).

Seguono i toponimi composti (composti dall'elemento classificatore e dal nome) ed abbiamo rilevato un uso piuttosto sporadico di toponimi olofrastici. Equivalgono ad un'intera frase (*Tradifato*).

Lo scopo di questo lavoro, oltre a presentare le basi per un'ulteriore ricerca etimologica, è stato quello di "mettere in salvo" i toponimi che stanno scomparendo di giorno in giorno. Perciò, il recupero e l'elaborazione di questi toponimi è una necessità impellente, poiché la loro esistenza è ormai messa in *force*.

TRASCRIZIONE FONETICA

I segni speciali qui adoperati nella trascrizione fonetica sono i seguenti:

- /c/ affricata dentale sorda
- /ć/ affricata palatale sorda
- /š/ fricativa palatale sorda
- /s/ fricativa dentale sorda
- /g/ occlusiva velare sonora
- /ǵ/ affricata palatale sonora
- /j/ semivocale palatale
- /k/ occlusiva velare sorda
- /ń/ nasale palatale
- /ž/ fricativa palatale sonora

Quanto riguarda l'accento va ricordato che è segnato solamente il suo posto.

ISTRIOTSKA TOPONIMIJA I ŠIŠAN

Barbara BURŠIĆ GIUDICI

Univerza v Puli, Filozofska fakulteta, HR-52100 Pula, I. Matetića Ronjgova 1

e-mail: bbursic@ffpu.hr

POVZETEK

V tej razpravi so predstavljeni mikrotoponimi v istriotskem narečju občine Šišan, zbrani s pomočjo pisnih virov in informantov. Avtorica je želela prispevati k ohranitvi romanske dialektologije v Istri, saj se romanski element v teh govorih od konca 2. svetovne vojne do danes izgublja. Zbrala je nekaj starih poimenovanj za njive in pašnike, ki jih v Šišanu le malokdo še pozna in bi sicer potonila v pozabo.

Arhaično šišansko narečje iz dneva v dan izginja zaradi stalnega gibanja prebivalstva, ki je danes veliko enostavnejše kot v preteklosti, zaradi vpliva množičnih občil, mešanih zakonov pa tudi zaradi vpliva slovanskih jezikov na družbeno, politično, kulturno in gospodarsko življenje.

Prepričanje, da je pomembno ohraniti spomin na stvari, ki bi se sicer zaradi hitrega spreminjanja življenja izgubile, ter upanje, da za to še ni prepozno, nas silita k varovanju in vrednotenju kulturne dediščine, kot so npr. tudi toponimi, temeljni element "avtohtone govorice" nekega kraja.

Do danes ni bila napisana nobena študija o šišanski toponomastiki. Nekaj toponimov iz tega narečja je avtorica našla v besedilih Camilla de Franceschija, Roberta Matijašiča, Valeriana Montija, Giovannija Radossija in Bernarda Schiavuzzija, nekaj v obstoječih občinskih katastrskih mapah. Veliko obravnavanih toponimov, ki so bili zbrani med letoma 2007 in 2008, pa so ji posredovali informanti, ki še poznajo govor in skrivnosti šišanskega podeželja.

Ključne besede: toponimi, istriotščina, Šišan

FONTI E BIBLIOGRAFIA

AGI – Ascoli, G. I. (1875): Archivio Glottologico Italiano (AGI), Vol. I. Roma – Torino – Firenze, Ermanno Loescher.

Cernecca DDVI – Cernecca, D. (1986): Dizionario del dialetto di Valle d'Istria. Collana degli Atti del CRS di Rovigno. Trieste, Lint.

Dalla Zonca VDI – Dalla Zonca, G. A. (1978): Vocabolario dignanese-italiano. Collana degli Atti del CRS di Rovigno. Trieste, Lint.

Deanović TDI – Deanović, M. (1962): Tracce dell'istrioto nell'antica toponomastica dell'Istria (TDI). VII Congresso int. di scienze onomastiche. Atti e Memorie della sezione toponomastica, I. Firenze.

De Franceschi TAAP – De Franceschi, C. (1941): La toponomastica dell'antico agro polese (TAAP I, II). AMSI 51–52, 1939–1940, 119–197.

Manzini, Rocchi DSFEC – Manzini, G., Rocchi, L. (1995): Dizionario storico fraseologico etimologico del dialetto di Capodistria. Collana degli Atti del CRS di Rovigno, 12. Trieste – Rovigno, Mosetti Tecniche Grafiche.

Mappe catastali (1872, 1889, 1954): Mappe catastali del Comune di Sissano del 1872, 1889, 1954. Pola. Si conservano presso l'Ufficio catastale di Pola, Piazza Foro 13.

Matijašič AN – Matijašič, R. (1981): Antičko nasljeđe u toponimiji Istre (AN) (Toponimi tipa *-an*, *-ana* u Istri i Dalmaciji). Histria historica. Pula, Povijesno društvo Istre.

Monti CSS – Monti, V. (1911): Cenni storici di Sissano (CSS). Parenzo, Gaetano Coana.

Pellizzer VDRI – Pellizzer, A., Pellizzer, G. (1992): Vocabolario del dialetto di Rovigno d'Istria. Collana degli Atti del CRS di Rovigno. Trieste, La Mongolfiera.

Pinguentini NNDT – Pinguentini, G. (1986): Nuovo dizionario del dialetto triestino (storico – etimologico – fraseologico). Modena, Del Bianco.

Radossi TC – Radossi, G. (1990): La toponomastica comparata di Dignano, Fasana, Gallesano, Valle e Sissano in Istria (TC). Atti, XX. Rovigno, Centro di ricerche storiche Rovigno.

REW – Meyer-Lübke, W. (1972): Romanisches etymologisches Wörterbuch (REW). Heidelberg, Winter Universitätsverlag.

Rosamani VG – Rosamani, E. (1990): Vocabolario giuliano (VG). Trieste, Lint.

Tekavčić TRDI – Tekavčić, P. (1961): Toponomastica romanza di Dignano d'Istria (TRDI). Studia Romanica et Anglicana Zagrabienia, 11. Zagreb, Filozofski fakultet.

TSAAP – Matijašič, R. (1983–1984): Toponomastica storica dell'antico agro polese (TSAAP) di Bernardo Schiavuzzi. Atti, XIV. Trieste-Rovigno, Lint.

Bartoli, G., Vidossi, G. (1945): Alle porte orientali d'Italia: dialetti e lingue della Venezia Giulia e stratificazioni linguistiche in Istria. Torino, Gheroni.

Benussi, B. (1986): Saggio di una storia dell'Istria. Dai primi tempi sino all'epoca della dominazione romana. Trieste, Italo Svevo.

Bertoša, M. (1986): Mletačka Istra u XVI i XVII st. Pula, Istarska naklada.

Boerio, G. (1998): Dizionario del dialetto veneziano. Firenze, Giunti.

Božac, V. (1991): Nazivi brda i drugih uzvisina u Istri, Iz toponimije Istre. Pula, Jurina i Franina 47.

Brozović Rončević, D. (2001): Hrvatske prilagodbe Rimskih toponima. II Hrvatski slavistički kongres, Zbornik radova II. Zagreb, Hrvatsko filološko društvo.

Brozović Rončević, D. (1998): Romansko-hrvatski dodiri u toponimiji Istre i Kvarnerskih otoka. Folia onomastica croatica 7. Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.

Buršić-Matijašič, K. (2007): Gradine Istre. Povijest Istre. Pula, ZN "Ž. Juri".

Campanini, G., Carboni, G. (1961): Vocabolario latino-italiano e italiano-latino. Torino, Paravia.

- Cortelazzo, M., Zolli, P. (1988):** Dizionario etimologico della lingua italiana. Bologna, Zanichelli.
- Doria, M. (1971):** Alla ricerca di toponimi prelatini nel Carso. Trieste, Italo Svevo.
- Filipi, G. (1994):** Le parlate istriane. La battana, 111. Fiume, Edit.
- Gilić, S. (2000):** Krajska toponimija. Riječki filološki dani: Zbornik radova 3. Rijeka, Filozofski fakultet.
- Gravisi, G. A. (1908):** Nomi locali istriani derivati da nomi di piante. Pagine Istriane (PI), Capodistria.
- Gravisi, G. A. (1904):** Termini geografici dialettali usati in Istria. Pagine Istriane (PI), II, f. 3, Capodistria.
- Gravisi, G. A. (1934):** Toponomastica del Comune di Cittanova d'Istria. AMSI, 45. Poreč.
- Ive, A. (1900):** I dialetti ladino-veneti dell'Istria. Strasburgo, Trübner, Librajo editore.
- Ivetac, J. (1982):** Istarski toponimi. Pula, Istarska naklada.
- Jurkić-Ghirardi, V. (1986):** Najstarija prošlost Ližnjana. Prilozi o zavičaju, 4. Pula.
- Korting, G. (1891):** Lateinisch – Romanisches Wörterbuch. Paderborn, Ferdinand Schöningh.
- Pellegrini, G. B. (1990):** Toponomastica italiana. Milano, Hoepli.
- Skok, P. (1952):** Toponomastički problemi. Istrijski časopis Srpske akademije nauka. Beograd.
- Skok, P. (1952):** Toponomastički problemi, VII. Istrijski časopis Srpske akademije nauka. Beograd.
- Šimunović, P. (1976):** Iz toponimije istarskog razvoda. Istra 3–4. Zagreb.
- Šimunović, P. (1979):** Tipološko-strukturalni ogled istarske ojkonomije. Rasprave zavoda za jezik IFF, IV–V. Zagreb, Zavod za jezik IFF.
- Šimunović, P. (1986):** Istočnojadranska toponimija. Split, Logos.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2008-04-24

UDK 141.78:159.964.2

MODERNOST IN POSTMODERNOST V LUČI VRNITVE POTLAČENEGA

Ernest ŽENKO

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije Koper, SI-6000 Koper, Titov trg 5
e-mail: ernest.zenko@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Avtor v svojem prispevku obravnava razmerje med modernostjo in postmodernostjo v času, ko se je fascinacija nad temo postmodernosti že spreobrnila v svoje nasprotje. Izhaja iz ugotovitve, da je postmodernost danes predvsem uveljavljeni izraz, s katerim opredeljujemo čas, v katerem živimo, medtem ko se sama vsebina pojma izmika ustrezni teoretizaciji. Da bi pojasnil omenjeno neujemanje, avtor predlaga metodološki pristop, ki izhaja iz Freudove psihoanalize ter v razpravo vpelje pojem vrnitve potlačenega. Izpostavi izhodišča razsvetljske filozofije in pokaže, kako Adornova in Horkheimerjeva kritika razsvetljskega projekta, kot notranje logike modernosti, izpelje nastavke za poznejšo postmoderno kritiko tega projekta. Razumevanje postmodernosti kot anti-modernosti vodi v zavračanje modernosti v celoti, kar pa posledično vodi v vračanje predmodernih družbenih oblik, kar je mogoče interpretirati kot vrnitev potlačenega.

Ključne besede: modernost, postmodernost, teoretska psihoanaliza, kritična teorija

MODERNISMO E POSTMODERNISMO ALLA LUCE DEL RITORNO DEL SOPPRESSO

SINTESI

L'autore, nella sua relazione esamina il rapporto tra il modernismo ed il postmodernismo, nel periodo in cui il fascino del postmodernismo si era già convertito nel suo opposto. Parte dalla constatazione che oggi il postmodernismo è soprattutto un'espressione affermata, con la quale definiamo il tempo nel quale viviamo, mentre il solo concetto elude una teorizzazione adeguata. Per fare luce sull'accennata discordanza, l'autore propone un accostamento metodologico basandosi sulla psicanalisi di Freud ed introducendo nella dissertazione il termine di ritorno del soppresso. Espone il principio della filosofia illuministica e dimostra che la critica all'illuminismo di Adorno e Horkheimer, come logica interna della modernità, crea la premessa alla critica postmoderna. La concezione della postmodernità come anti-modernismo conduce alla negazione totale del modernismo, che ha per conseguenza il ritorno alle forme sociali del periodo premoderno, fenomeno che si può interpretare come il ritorno del soppresso.

Parole chiave: modernismo, postmodernismo, teoria psicanalitica, teoria critica

"Pošast se klati po Evropi: postmoderna", zapiše leta 1983 italijanski arhitekt Paolo Portoghesi, sklicujoč se na francoski *Le Monde*. S tem dejanjem seveda parafrazira slavni *Komunistični manifest*; tega namreč leta 1848 Marx začne z naslednjim stavkom: "Pošast hodi po Evropi – pošast komunizma." (Marx, Engels, 1979, 587) Če bi ostali v obnebiju Marxa, bi lahko cinično pripomnili, da gre prvič za tragedijo in drugič za farso: komunistična revolucija se je sprevrgla v tragedijo, postmoderna pa se je izkazala za farso. Vprašanje je le, ali je drugi dogodek pomeni ponovitev prvega oziroma ali med obema sploh obstajajo stične točke? Ne da bi šli v podrobno analizo, lahko na podlagi razvoja dogodkov v okviru sodobne filozofije in teorije (če si privoščimo s tem imenom označiti filozofijo, ki se je znebila metafizike in sistema) ugotovimo, da obstaja pomembna skupna točka, ki pa je ni mogoče na preprost način podvreči teoretizaciji. Poenostavljeno rečeno, gre za neko nelagodje, ki se v filozofsko-teoretski produkciji navzven kaže kot obrambno ravnanje – kot zanikanje, izogibanje, včasih sprenevedanje, včasih tudi kot odkriti napad. Če je v prvem primeru takšno obrambno ravnanje mogoče utemeljiti s sklicevanjem na tragične posledice komunizma, pa v primeru postmoderne naletimo na precej trši oreh.

Izhajamo lahko iz ugotovitve, da je "postmodernost" danes predvsem uveljavljeni izraz, s katerim opredeljujemo čas, v katerem živimo. Na tej podlagi bi lahko sklepali, da je splošno sprejeta tudi njegova vsebina. In vendar slednjega ni mogoče trditi – ko so razprave in gore besedil, povezanih z vprašanji in opredelitvami postmodernosti med 80. leti dvajsetega stoletja in današnjim časom postopoma izginile iz akademskih krogov, je postmodernost kot tema postajala vedno bolj stigmatizirana in nelagodje, povezano z njo, je postajalo vedno bolj prisotno. Oznaka "postmodernist" je pridobila slabšalno konotacijo in tudi pri avtorjih, ki so bistveno prispevali k razumevanju postmodernosti (kot je, na primer, Jean-François Lyotard), so se pojavile interpretacije, v skladu s katerimi so tudi ti avtorji postmodernost razumeli predvsem v pejorativnem smislu. Thomas Docherty, urednik obsežnega zbornika o postmodernizmu, s katerim je skušal podati svoj prispevek k razumevanju tega pojava, nas v problematiko uvede na način, ki je dovolj zgovoren (Docherty, 1993, 1):

"Verjetno ne obstaja nobeno področje intelektualnih prizadevanj, ki se ga ne bi dotaknil duh 'postmodernosti'. Svoje sledi pušča na vsakem koščku kulture, od arhitekture do zoologije, na poti pa pobere še

biologijo, filozofijo, geografijo, gozdarstvo, literaturo in umetnost v splošnem, medicino, politiko, pravo, seksualnost, zgodovino in tako naprej. In vendar ta brezoblična reč ostaja strašljiva – in za nekatere pošastna – iz preprostega razloga, da se razprava o postmodernosti nikoli ni razvila na pravi način."

V skladu s terminologijo, ki sta jo vpeljala Saussure in Freud, bi lahko rekli, da je bil v primeru znaka "postmodernost" *označevalec* sicer sprejet (tako v intelektualnih krogih kot tudi v vsakdanjem življenju), da pa je *označenca* (torej koncept; tisto, kar pod izrazom mislimo, vsebino) zadela *potlačitev*. Če še enkrat poenostavimo: izraz "postmodernost" smo splošno sprejeli in z njim označujemo čas, v katerem živimo, ob tem pa (paradokсно) nočemo vedeti, kaj ta izraz sploh pomeni; *ergo*, ne želimo si vedeti, v kakšnem času živimo – oziroma natančneje – nam to vprašanje povzroča nelagodje.¹ S tem smo v grobem očrtali problem, s katerim se bomo ukvarjali v pričujočem prispevku, obenem pa smo nakazali tudi metodologijo, s katero si bomo skušali pojasniti problem: usodo postmodernosti bomo torej skušali osvetliti s pomočjo konceptualnega aparata, ki ga bomo zgradili iz fragmentov teoretske psihoanalize.

Preden se lotimo tako zastavljenega problema, moramo razjasniti še nekatere ključne podrobnosti, brez katerih bi nam razprava obvisela v zraku. Najprej moramo v razpravo vpeljati pojem *modernosti*, kajti razumevanje postmodernosti je povezano z razumevanjem modernosti, slednjo pa moramo ločiti od sorodnega pojma *modernizma*; podobno moramo postmodernost ločiti od *postmodernizma*. Zadoščalo bo, če izhajamo iz predpostavke, da sta izraza modernizem in postmodernizem vezana na umetnost oziroma umetniško prakso (večina primerjav se nanaša na literaturo, arhitekturo in slikarstvo), medtem ko se v primeru modernosti in postmodernosti razprava prenese na širši nivo družbe (primerjajo se kultura, znanost in tehnologija, politika in ekonomija). Zgodovinsko postmodernost seveda sledi modernosti, vendar pa v razvoju teorije razumevanje postmodernosti izhaja iz postmodernizma, kot posplošitev ustrezne logike z ravni umetnosti in/ali kulture na širše področje družbe.

LOGIKA MODERNOSTI

Ker obdobje modernosti običajno povezujemo s pojmom "modernosti" (v smislu "biti moderen"), je nemara

1 Zanimivo ponazoritev tega problema ponuja umetniški projekt Polone Tratnik z naslovom 37°. Tratnikova razstavi iz voska izdelane odlitke delov telesa, prevlečene s plastjo živih človeških kožnih celic: "Koža je zelo pomemben element človeškega organizma, ker se pod njo nahaja toplo in vlažno življenjsko okolje. Navzven postajajo plasti kože vedno manj primerne za življenje. Ko so celice končno izpostavljene zunanjemu svetu, odmrejo." (Tratnik, 2005, 103). Če povzamemo: pojem postmodernosti obstaja zgolj na površinski ravni *označevalca*; ko se končno dotakne družbene dejanskosti, postane zgolj mrtva črka – postmodernost je prevladujoča, vendar mrtva.

presenetljiva ugotovitev, da lahko izrazu "moderen"² sledimo vse tja nazaj do petega stoletja našega štetja (prim. Jameson, 2002; Habermas, 1983). Tedanji papež Gelasij I. je z rabo izraza *modernus* ločil svoje sodobnike od cerkvenih očetov preteklega obdobja, ali natančneje, uradno krščansko sedanjost je oddaljil od rimske in poganske preteklosti. Latinski *modernus* v tem kontekstu pomeni preprosto "zdaj", "v sedanjem času". Kmalu zatem, ko Goti osvojijo Rim, Kasiodor (490–585) izrazu prida nov prizvok; *modernus* v njegovi interpretaciji najde svoje nasprotje v izrazu *antiquas*. S stališča papeža Gotsko kraljestvo ne predstavlja prelomnice v krščanski teološki tradiciji, s stališča rimskega učenjaka pa dejansko pomeni temeljno ločnico med odslej *klasično* kulturo ter sedanjostjo (*modernostjo*), katere zgodovinska naloga leži v ponovni vzpostavitvi te kulture.

Kljub spremenljivi vsebini se izraz "moderen" vedno znova pojavlja v zgodovini in običajno izraža zavest obdobja, ki se želi primerjati s preteklostjo, in sicer z namenom, da bi sebe ugledalo kot rezultat prehoda od starega k novemu. Pri nekaterih avtorjih je izraz omejen na renesanso, kar pa verjetno predstavlja preozek pogled na modernost (prim. Habermas, 1983, 3–4), saj so ljudje sebe pojmovali kot moderne že v obdobju Karla Velikega, kot tudi v 12. stoletju, in pozneje v Franciji 17. stoletja, ko se razplamti slavn "spor med starimi in modernimi" (*Querelle des Anciens et des Modernes*). Izraz "modernost" se je tako v Evropi vedno znova in znova vračal v obtok, in sicer predvsem v tistih obdobjih, v katerih se je zavest neke dobe oblikovala skozi nov pogled na preteklost oziroma natančneje, ko je antika predstavljala model, ki ga je treba oživiti skozi neko vrsto posnemanja.

Ta logika se začne bistveno spreminjati s pojavom idealov francoskega razsvetljenstva. Predstava o modernosti, ki se veže nazaj na antiko ter z njo vstopa v specifični odnos, se začne spreminjati v skladu s prepričanjem, ki ga prinese novoveška znanost: z vero v neskončni napredek (znanstvene) vednosti in v napredovanje v smeri družbenega in moralnega izpopolnjevanja ter emancipacije. Na tej stopnji lahko začnemo govoriti o *modernosti kot projektu* (Habermas, 1983). Modernost, ki jo razumemo v smislu projekta, je neločljivo povezana z razsvetljenstvom. Projekt modernosti so namreč v osnovi oblikovali razsvetljenski filozofi 18. stoletja, vanj pa so kot ključne momente vgradili razvoj objektivne znanosti, univerzalne morale in prava ter avtonomijo umetnosti, ki deluje v skladu s svojo notranjo logiko.

Zadnja točka je izredno pomembna, saj je zamisel o razsvetljenskem projektu tesno pripeta na razvoj evropske umetnosti in eden izmed najpomembnejših vidikov

modernosti dejansko predstavlja *estetska modernost*. Njenega bistva se v začetku dotakne francoski pesnik in kritik Charles Baudelaire (1821–1867), ki poda njene osnovne opredelitve; zatem se estetska modernost razvija skozi različna avantgardna gibanja ter na koncu doseže vrh v dadaizmu in nadrealizmu, ki ga povezuje Cabaret Voltaire (prim. Habermas, 1983, 5). Kljub vlogi, ki jo ima za razumevanje modernosti umetnost in estetika (modernizma), se vrnimo k razsvetljenskemu projektu ter si pobližje oglejmo eno izmed njegovih ključnih interpretacij.

Besedilo, ki nastopa kot pomembna referenca v razpravi o razmerju med modernostjo in postmodernostjo z vidika razsvetljenskega projekta, je delo avtorjev kritične teorije. Max Horkheimer in Theodor W. Adorno v *Dialektiki razsvetljenstva*, ki je nastala med drugo svetovno vojno, izpeljeta kritiko razsvetljenstva, ki je močno vplivala na razumevanje logike modernosti ter anticipirala poznejše kritike razsvetljenskega projekta (avtorja tako že desetletja pred Lyotardom postavita trditev, da je razsvetljenje totalitarno (Horkheimer, Adorno, 2002, 20), vključita pa tudi natančno analizo množične kulture, ki je bila podlaga za razumevanje postmoderne kulture.

Razsvetljenje (v smislu projekta in ne zgolj zgodovinskega obdobja) si je kot cilj postavilo človekovo osvoboditev spon mita in praznoverja ter očaranosti nad čarobnostjo skrivnostnih sil narave. Sredstvo, ki ga je razsvetljenje ponudilo človeku, da bi to osvoboditev dosegel, je bil kritični um. Njegovo nenehno napredovanje skozi ustvarjalno kritiko naj bi človeku zagotovilo moč (predvsem nad naravo, v nekem smislu pa tudi nad družbo in nad seboj) ter omogočilo individualno svobodo. Program oziroma projekt, ki človeku daje v roke moč in svobodo, je na prvi pogled prav tisto, kar družba potrebuje – zdi se kot udejanjenje otroških sanj.

Hitro lahko ugotovimo, da sta Horkheimer in Adorno prav nasprotnega mnenja, kar popolnoma nedvoumno izraža naslednja izjava (Horkheimer, Adorno, 2002, 17): "Toda skoz in skoz razsvetljena zemlja se blešči v znamenju triumfalne nesreče." Kako pojasniti to očitno neujemanje? Za avtorja *Dialektike razsvetljenstva* težava ni toliko v teoretskih načelih razsvetljenstva, kolikor je v njegovi praksi. V jedru te prakse leži preseganje animistične očaranosti nad silami narave z umnimi sredstvi, kar pa ima daljnosežno in (vsaj za avtorja *Dialektike*) tudi neželeno posledico: odnos do sveta narave se preoblikuje v abstraktno mišljenje – v mišljenje, ki deluje na podlagi abstraktnih form. Kot rezultat dobimo svet, katerega snovna vsebina postane zgolj formalna množica pojmov oziroma kategorij. Ker je v kritiki uma ob-

2 Seveda v vseh treh oblikah: *moderen*, *moderna* in *moderno*; vendar se zaradi enostavnosti omejimo le na prvo.

jekt in subjekt kritike dejansko sam um, se ta proces z vidika uma kaže kot radikalna redukcija – um se skrči na zgolj posebno obliko (*forma*) uma, na *mathesis* (Horkheimer, Adorno, 2002, 20):

"Odslej naj bo materija končno obvladana brez iluzije o uravnavačih ali v notranosti bivajočih silah in skritih lastnostih. Kar se ne mara ukloniti preračunljivosti in koristnosti, velja razsvetljenstvu za sumljivo."

Bolj natančno: čeprav se je um preoblikoval, se skrčil na svoj formalni (kalkulirajoči oziroma preračunljivi) preostanek,³ se tudi po transformaciji obnaša, kot bi bil ves in edini – torej, predstavlja se, kot bi bil edina veljavna in legitimna oblika umnega mišljenja. Horkheimer in Adorno naredita še korak naprej in predpostavita, da v tem procesu preoblikovanja uma pride do točke, ko tudi sam um postane zgolj formalna kategorija, ki določene vsebine snovne dejanskosti pretvarja v pojme uma; ki torej dejanskost preoblikuje v forme, ki so dostopne matematizaciji. Um s tem postane zgolj jezik uma – matematika. Njena naloga je v tem, da snov dejanskosti prevaja v pojme, ki so pojmi uma, vsa nepojmovna dejanskost pa se pri prevajanju izgubi (Horkheimer, Adorno, 2002, 21): "Mnogoterost likov se prenaša na položaj in razpored, zgodovina na dejstva, stvari pa na materijo."

Na tem mestu naletimo na problem, ki je veliko starejši od samega razsvetljenstva – na odnos med matematiko, logiko in filozofijo, ki bi dejansko zahteval podrobnejšo obravnavo, zato se ga ne bomo zares lotili.⁴ Vse od pitagorejske šole naprej filozofija vzpostavlja z matematiko specifičen odnos, v katerem matematika nastopa kot *organon* in ideal. Horkheimer in Adorno tako ugotavljata (Horkheimer, Adorno, 2002, 21): "Formalna logika je bila velika šola poenotenja. Razsvetljencem je ponudila shemo preračunljivosti sveta. Mitologizirajoče enačenje idej s števili v Platonovih zadnjih spisih izreka hrepenenje sleherne demitologizacije: število je postalo kanon razsvetljenstva. Iste enačbe obvladujejo meščansko pravičnost in menjavo blaga."

Matematična zavest v zadnji instanci tako proizvede svet kot matematiko. Vednost o svetu se tako skrči na *anamnezo*, v kateri zavest ne spoznava sveta kot je, temveč *prepozna* svet kot svojo lastno podobo in ustrezno. Na tej točki vstopi vprašanje moči: matematična vednost je abstraktna in utilitarna ter predstavlja gospostvo nad neubogljivo naravo (Horkheimer, Ador-

no, 2002, 23): "Mit prehaja v razsvetljenje, narava pa v golo objektivnost. Ljudje plačujejo okrepitev svoje moči z odtujenostjo od tega, nad čimer izvajajo svojo moč. Razsvetljenje se vede do reči kot diktator do ljudi. Pozna jih, kolikor more z njimi manipulirati. Človek znanosti pozna stvari, kolikor jih lahko izdela. Tako njihova *nasebnost* postaja *zanj*." Kritika razsvetljenstva in modernosti je zato obenem tudi kritika tehnologije: vednost se je skrčila na tehnologijo, na protezo, ki zagotavlja *iluzijo* moči in dominacije nad naravo.

Poudariti velja predvsem, da gre za iluzijo in ne za dejansko moč oziroma dominacijo.⁵ Tako pridobljena vednost (torej znanstvena in tehnološka vednost, ki je zamenjala mitično vednost) človeku v resnici ne daje dejanske moči nad naravo. V naravi namreč nimamo opraviti samo s stvarmi, ki so dostopne formalizaciji; vse, kar dejansko ni dostopno formalnim oziroma pojmovnim kategorijam, preprosto povsem ubeži zavesti. Nepojmovno tako iz narave izgine, ker izgine iz zavesti, ki obvladuje samo (še) tisto, kar je mogoče formalizirati (oziroma – v radikalnem smislu – matematizirati in izračunati).

In vendar, če je dominacija nad naravo iluzorna, neka druga oblika dominacije, ki izhaja iz razsvetljenstva, nikakor ni iluzija. Znanstvena in tehnološka vednost se namreč izraža kot dominacija nad zavestjo *drugih* – to je vseh tistih, ki ne obvladujejo razsvetljenskega jezika; tistih, ki ne govorijo tekoče jezika (formaliziranega) uma. V tem pa je tudi tragičnost razsvetljenskega projekta in odgovor na vprašanje, zakaj se razsvetljena zemlja blešči v znamenju triumfalne nesreče, kot trdita avtorja *Dialektike razsvetljenstva*. Vednost se je ujela v zanko dialektike gospodarja in hlapca, vendar pa v procesu ni presežena oziroma premagana narava, temveč drugi ljudje. Logika modernosti, izražena v razsvetljenstvu, torej ni zaznamovana izključno z odčaranjem in osvoboditvijo; zaznamuje jo stanje, v katerem *vedeti* pomeni: biti zmožen *zasušniti* druge.

Razsvetlenski projekt je v izhodišče postavil diskreditacijo mita – njegov cilj je bil v tem, da ljudem odpre oči in da svet "odčara". Horkheimer in Adorno v zvezi s tem opozorita na težavo, ki jo predstavlja takšno enostransko razumevanje: (Horkheimer, Adorno, 2002, 22): "Toda miti, ki so postali žrtev razsvetljenstva, so bili že sami njegov lastni produkt". Prav miti, iz katerih je razsvetlenski projekt črpal svojo moč (ker je na njih utemeljeval svoje početje), so bili konstrukcija in produkt razsvetljenstva; konstruirani so bili natanko zato, da bi

3 V kontekstu Freudove psihoanalize bi lahko govorili o *zgoditvi*.

4 Edini, ki se je tega problema v zadnjem času resno lotil, je bil verjetno Alain Badiou (prim. Badiou, 1988).

5 Do zavesti o tem, da ima človekova dominacija nad naravo značaj iluzije, je prišlo šele pred kratkim, ko je postalo očitno, da bodo naravne katastrofe zaradi vloge človeka pri globalnem segrevanju in drugih radikalnih posegih v naravo čedalje bolj pogost pojav. Prav te grožnje dokazujejo, da je gospostvo nad naravo iluzorno in da se – če posežemo nazaj k Heglu – razmerje med gospodarjem in hlapcem lahko v vsakem trenutku obrne v svoje nasprotje.

jih razsvetljenje razkrinkalo in tako legitimiralo svojo utilitarno dejavnost, izraženo v razsvetljenski epistemologiji. Če natančno sledimo avtorjema, lahko ugotovimo, da je ključna težava razsvetljenstva, kot jo razumeva v *Dialektiki*, predvsem v tem, da razsvetljenje ni tista velika demistifikirajoča moč, ki naj bi odkrila in razkrinkala ideologijo, pač pa, nasprotno, prav mesto ideologije, ki je povsem prežeta s predpostavko, da se svet podreja našemu umevanju.

S tem pa se vrnemo nazaj k razmerju med modernostjo in estetiko, kajti eden izmed najpomembnejših produktov razsvetljenstva je prav kultura kot *kulturna industrija*. V razdelku *Dialektike* s podnaslovom "Razsvetljenje kot množična prevara" tako preberemo usodo umetnosti v kontekstu kulturne industrije (Horkheimer, Adorno, 2002, 143):

"Vendar pa umetnost ne najde izraza za trpljenje drugače kot v tistem spopadu s tradicijo, ki se kaže v slogu. Tisti moment v umetnini, s katerim ta prikaže dejanskost, je res nemogoče ločiti od sloga; vendar ta ni v doseženi harmoniji, v problematični enotnosti forme in vsebine, notranjega in zunanjega, posameznika in družbe, temveč v tistih potezih, v katerih se pojavi neskladnost, v nujni izjalovitvi strastnega prizadevanja za identiteto. Namesto da bi se izpostavilo tej izjalovitvi, v kateri je slog velike umetnine od nekdanjega negiral samega sebe, se je šibko umetniško delo zmerom oklepalo podobnosti z drugimi, surogata identitete. V kulturni industriji imitacija naposled postane absolutna."

Umetnost, ki se je v kulturni industriji zlila z zabavo, je izgubila tako svoj inovativni potencial, kot tudi kritični in utopični moment.

Vendar pa kljub pomenu, ki ga ima umetnost za modernost, usoda umetnosti predstavlja zgolj eno izmed usod, ki se odigravajo v modernem projektu. Sklicujoč se na delo Maxa Weberja lahko modernost razumemo kot prehod, ki se odvija na ravni uma: um, ki se je prej izražal v religiji in metafiziki, se v modernosti razcepi v tri avtonomne sfere – znanost, moralo in umetnost. Razcep uma sledi razpadu družbene celote, utemeljene na religiji in metafiziki, posledice pa se kažejo v specializaciji družbenih dejavnosti, ki v modernosti niso več podrejene celoti, temveč iščejo temelje svoje veljavnosti znotraj avtonomnih področij. Prav avtonomizacija družbenih sfer predstavlja pomemben prispevek k instrumentalizaciji uma, saj zdaj vsako področje oziroma sfera potrebuje in razvija ozko specializirane strokovnjake, ki omogočajo razvoj posameznih sfer, posledično pa se pojavi razkorak med strokovno in laično javnostjo, ki onemogoča interpretacijo in razumevanje sveta kot celote (prim. Habermas, 1983, 9).

Razsvetljenski filozofi 18. stoletja so v izhodišče svo-

jega projekta postavili specializacijo specifičnih družbenih področij (znanost, morala, umetnost), da bi tako omogočili racionalizacijo družbenih praks ter človeku zagotovili svobodo in srečo. Vendar pa je dvajseto stoletje pokazalo, da je bil njihov pogled preveč optimističen, saj je avtonomizacija družbenih sfer neizpodbitno prinesla stranske učinke. Z besedami Jürgena Habermasa: "Diferenciacija znanosti, morale in umetnosti je pomenila uvedbo avtonomije družbenih segmentov, ki jih obvladujejo specialisti, ter ločitev teh segmentov od hermenevtike vsakdanje komunikacije." (Habermas, 1983, 9)⁶ Vprašanje, ki se je ob tem zastavilo, je vodilo v dve nasprotujoči si smeri: in sicer, nadaljevati z modernim projektom, ker temelji na ustreznih izhodiščih in je težava samo v realizaciji (to stališče zagovarja, na primer, Jürgen Habermas), ali pa se od modernega projekta v celoti odvrniti, ker so v osnovi zgrešena že njegova izhodišča (stališče postmodernih avtorjev).

Če na tem mestu tudi sami izvedemo redukcijo pojma postmodernosti na anti-modernost, zgrešimo nedopustno napako, saj smo kompleksno problematiko razmerja med modernostjo in postmodernostjo na ta način prevedli na najpreprostejši model, ki še zdaleč ne more zajeti vseh nians, ki v tem razmerju nastopajo in še zdaleč niso nepomembne. Vendar pa lahko svoje početje opravičimo ob predpostavki, da je temeljno vprašanje, ki zadeva odnos med modernostjo in postmodernostjo, dejansko odnos do razsvetljenskega projekta ali do njegovih specifičnih vidikov (velika pripoved, totaliteta ipd.). V tem primeru naša napaka nemara niti ni tako huda, poleg tega pa lahko naredimo nekaj korakov v smeri razumevanja zastavljene problematike ob pomoči Jürgena Habermasa.

Habermas, ki postmodernost dojema v smislu anti-modernosti oziroma neposrednega napada na razsvetljenski projekt, postmodernost izenačuje z neokonzervativizmom (Habermas, 1983). Izpostavlja delo Daniela Bella, ki probleme sodobnih razvitih družb navezuje na posledice modernosti. Bell izpostavlja razcep, do katerega je prišlo v modernosti med družbo in kulturo, ter opozarja na dejstvo, da je modernistična kultura dejansko posegla v vse pore sodobne družbe, s tem pa v življenje vnesla hedonistične motive, povezane z zahtevami po samorealizaciji, samoizražanju in subjektivnosti. Ti motivi pa za Bella niso skladni z disciplino, ki jo zahteva profesionalno delo, ter v tem smislu delujejo rušilno. Še več, moderna kultura je v neskladju z moralnim temeljem vsakdanjega življenja v družbi ter z vrednotami te družbe, kar pomeni, da dejansko predstavlja protikulturo.

Habermas v tem kontekstu zapiše: "Neokonzervativnemu avtorju se na tem mestu zastavi vprašanje:

6 O komunikativnem vidiku modernosti glej npr. Sekloča, 2006.

kako se lahko v družbi oblikujejo norme, ki bodo omejile samopašnost, ponovno vzpostavile etiko discipline in dela? Katere nove norme bodo zaustavile izenačevanje, ki ga povzroča družbena blaginja, da bodo prednosti individualnega tekmovanja za dosežke spet prevladale?" (Habermas, 1983, 7) Odgovor, ki ga poda Bell, posega v samo bistvo neokonzervativne anti-modernistične kritike modernosti. Edina rešitev zanj je povratak religije. Samo pobožna vera, pripeta na vero v tradicijo, bo človeku zagotovila jasno določene identitete in eksistenčno varnost. Gre torej za povratak pravih izhodišč, ki jih je želel razsvetljenski projekt dokončno preseči. Je bil potemtakem moderni projekt zgolj oblika potlačitve?

VRNITEV POTLAČENEGA

Dandanes "rabe" psihoanalize v kontekstu družbenega polja in njegove analize verjetno ni potrebno več posebej utemeljevati, kot je to še leta 1921 moral početi sam Freud v delu *Množična psihologija in analiza jaza* (Freud, 2007, 253):

"Nasprotje med individualno in socialno ali množično psihologijo je na prvi pogled videti nemara zelo pomembno, pri natančnejšem raziskovanju pa postane veliko manj ostro. Individualna psihologija je sicer naravnana na posameznika in preiskuje poti, po katerih skuša posameznik doseči zadovoljitev svojih gonskih vzgibov, vendar more pri tem le redkokdaj [...] zanemariti odnose tega posameznika z drugimi individui. [...] Individualna psihologija je zato že skrajša hkrati tudi socialna psihologija v tem širšem, pa povsem upravičenem smislu."

Še več, zdi se, da je v akademski sferi ta njena druga stran – kot analiza družbenega oziroma množičnega – postala pomembnejša od izvirno individualne analize. V trenutku, ko je psihoanaliza prenehala biti zgolj individualna terapija – na to pot stopi v številnih spisih že sam Freud (prim. Freud, 2007) – je postala močno interpretativno orodje v rokah filozofije in družbene teorije: "Toda očitno je, da je najvplivnejši in najbolj dovršen interpretativni sistem sodobnosti prav psihoanalitični [sistem], ki si lahko upravičeno lasti priznanje, da velja za edino dejansko novo in izvirno hermenevtiko, ki se je razvila od časov vélikega patrističnega in srednjeveškega sistema štirih pomenov *Svetega pisma*."⁷ (Jameson, 1981, 60) V tem smislu lahko pričakujemo, da

bomo tudi razmerje med modernostjo in postmodernostjo vsaj v grobem lahko pojasnili ob pomoči enega izmed pomembnih pojmov psihoanalize, to je vrnitev potlačenega.

Pojem *vrnitev potlačenega* (nemško: *Wiederkehr des Verdrängten*) Freud uvede v svoja besedila že zelo zgodaj v razvoju psihoanalize, saj mu lahko sledimo nazaj vse do leta 1896. Še starejši je pojem *potlačitve* (*Verdrängung*), ki dejansko izvira iz prvih začetkov psihoanalize, v čas, ko je Freud sodeloval z Josephom Breuerjem pri raziskavah na področju histerije (pojem potlačitve je bil tako vključen tudi v *Študije o histeriji*, prvič objavljene leta 1895). Nemški filozof in psiholog Johann Friedrich Herbart je sicer izraz "potlačitev" uporabljal že v začetku 19. stoletja, vendar ni povsem jasno, ali je Freud to rabo tudi poznal, saj zapiše (Freud, 1987, 103): "V nauku o potlačitvi sem bil gotovo neodvisen od drugih."

Ključno delo, v katerem Freud obravnava ta proces, je "Potlačitev", krajši teoretski oziroma metapsihološki prispevek, nastal leta 1915 (Freud, 1987, 101–118), dodatna pojasnila k potlačitvi pa najdemo tudi v delu "Nezavedno" iz istega leta (Freud, 1987, 119–176). Uvod v omenjeno delo, ki sicer velja za vrhunec njegovih teoretskih prizadevanj, skozi medsebojni odnos med nezavednim in potlačitvijo pokaže na bistveno potezo psihoanalize kot modela duševnosti (Freud, 1987, 125):

"Iz psihoanalize smo zvedeli, da bistvo procesa potlačitve ni v tem, da ukine, uniči neko predstavo, ki zastopa nagon, ampak da jo odvrne od tega, da bi postala zavestna. Potem pravimo, da se nahaja v stanju 'nezavednega', in navesti moramo dobre dokaze za to, da lahko tudi nezavedno sproža učinke, tudi takšne, ki slednjič dosežejo zavest. Vse potlačeno mora ostati nezavedno, toda takoj uvodoma je treba ugotoviti, da potlačeno še ni vse nezavedno. Nezavedno ima večji obseg; potlačeno je del nezavednega."

Potlačitve potemtakem ne moremo razumeti, če v razumevanje ne pritegnemo razmerja med zavestnim in nezavednim delom duševnosti.⁸ Potlačitev je specifičen obrambni mehanizem, ki pa po Freudu ne more obstajati brez ločitve na zavestni in nezavedni del duševne dejavnosti. V kontekstu individualne psihoanalize informacije o teh dogajanjih posreduje sama klinična izkušnja – potlačitev v tem smislu razumemo kot model, ki pojasnjuje psihična dogajanja. Ker klinična izkušnja ka-

7 Ta tradicionalni hermenevtični sistem razločuje naslednje štiri pomen: dobesednega, alegoričnega, moralnega in anagoškega: dobesedni pomen se nanaša na dogodke, alegorični zadeva tisto, kar je treba verovati, moralni obravnava tisto, kar je treba delati, in anagoški sprašuje, k čemu moramo težiti. (*Littera gesta docet, quid credas allegoria, Moralis quid agas, quo tendas anagogia.*)

8 Freud že v *Interpretaciji sanj* (1900) v razpravo vpelje oznake, s katerimi skuša zaobiti običajno oziroma zdravorazumsko razumevanje zavesti in nezavednega (oziroma "podzavesti"). Tako obravnava prenese na različne sisteme: sistem Zv predstavlja zavestni del psihe, sistem Nzv označuje nezavedno, Pzv pa predstavlja predzavestne vsebine (tisto, kar ni potlačeno, ni pa tudi neposredno prisotno v zavesti – na primer spomini kot vsebine, ki jih po želji lahko ozavestimo). Običajno v procesu potlačitve v razmerje vstopata skupni sistem Pzv-Zv in sistem Nzv.

Sl. 1: Vloga religije v družbi se po napovedih kritikov modernega projekta povečuje (foto: P. Krečič).

Fig. 1: According to critics of the modern project, the role of religion in society is increasing (photo: P. Krečič).

že na obstoj vsebin, ki niso prisotne v zavesti, vendar pa v pomembni meri vplivajo na življenje posameznika ali posameznice, se takšen model zdi povsem upravičen. Prav tako lahko upravičimo ekonomski vidik nezavednega: čim več naše psihične energije "investiramo" v predstavo nekega objekta, toliko bolj je naša pozornost usmerjena na ta objekt; in obratno, kolikor bolj smo na nek objekt navezani, toliko več psihične energije je usmerjene ("investirane") v njegovo predstavo.⁹ Freud tako zapiše (Freud, 1987, 141): "Prišli smo do rezultata, da je potlačitev v bistvu proces, ki se dogaja s predstavami na meji sistemov Nzv in Zv (Pzv) [...]. Pri tem gotovo gre za *odtegnitev* investicije, toda vprašanje je, v katerem sistemu se odtegnitev dogaja in kateremu sistemu pripada odtegnjena investicija."

Pogoj za razumevanje potlačitve je potemtakem razumevanje odnosov med sistemi, ki jih v svojo *meta-psihologijo* vpelje Freud. Pogoj, da do potlačitve pride, pa je vzpostavitev ostrega razlikovanja med zavestno in nezavedno duševno dejavnostjo. Ko je razlikovanje med takšnima sistemoma vzpostavljeno, lahko bistvo potlačitve zapopademo v trditvi, da "*je bistvo potlačitve zgolj v tem, da potlačeno vsebino izvržemo iz zavesti in jo nato hranimo daleč stran od nje*" (Freud, 1987, 108). V tem slavnem stavku je izraženo bistvo potlačitve. Neki vsebini duševnosti (to je predstavi) sistem odtegne in-

vesticijo, kar pomeni, da je prej zavestna predstava postala zavesti nedostopna – da je izginila iz zavesti. Na tem mestu postane očitna vloga ekonomistično-fizikalističnega (investicija, energija) pogleda na duševno dogajanje (Freud, 1987, 141): "Potlačena predstava ostane v Nzv sposobna akcije; torej je morala obdržati svojo investicijo."

Odtegnitev investicije, o kateri piše Freud, ne pomeni odtegnitve vsebine potlačene predstave; ta proces potlačitve "preživi", le da po potlačitvi deluje z drugega mesta – iz sistema Nzv (Freud, 1987, 141): "Če vzamemo primer prave potlačitve [...], kakršna se zgodi s predzavestno ali celo že zavestno predstavo, potem je lahko potlačitev samo v tem, da je predstavi odtegnjena (pred)zavestna investicija, ki pripada sistemu Pzv." Predstava torej ostane potem brez investicije na ravni sistema Pzv oziroma Zv ter prejme investicijo od sistema Nzv, kar pomeni, da je tudi po potlačitvi sama predstava še vedno aktivna, le da na ravni nezavednega. In ne samo, da je aktivna, kot zapiše Freud (1987, 141): "Ni mogoče uvideti, zakaj ne bi predstava, ki je ohranila investicijo ali ji je investicijo priskrbelo Nzv, ponovno poskusila s svojo investicijo vdreti v sistem Pzv." S tem pa smo prišli do tistega, kar nas pravzaprav zanima – do vrnitve potlačene vsebine v zavest oziroma v sistem Pzv.

⁹ Na tem mestu moramo opozoriti, da se običajno v psihoanalitični praksi (pa tudi teoriji) izkaže, da je najpomembnejši objekt neka oseba in ne stvar. Poleg tega moramo tudi izraz "psihična energija" razumeti v smislu analogije s fizikalno energijo – torej zgolj kot pojem v okviru modela, ki nam služi pri razumevanju določenih duševnih procesov.

Dodajmo še, da je neka potlačitev lahko uspešna ali neuspešna; če je uspešna, za potlačeno vsebino izgine vsakršna sled in takšna vsebina potem ni zanimiva za nadaljnjo analizo, saj na potlačitev lahko sklepamo samo iz njenih posledic – uspešna potlačitev pa ne povzroča več zaznavnih učinkov; zato je za analizo bolj zanimiva neuspešna potlačitev, pri kateri ostane za potlačitvijo neka sled, ki je posledica potlačitve. Neuspela potlačitev običajno omogoči nastanek občutkov neugodja ali tesnobe oziroma kot izhaja že iz naslova poznega Freudovega dela *Nelagodje v kulturi* (Freud, 2001).¹⁰ Freud v tem delu pokaže, da je za nastanek kulture oziroma civilizacije nujna potlačitev nagonov, vendar pa ta potlačitev ne mine brez posledic – v kulturi se počutimo nelagodno, to je cena, ki jo moramo plačati zanjo.¹¹

Doslej se tudi nismo spraševali o tem, katere vsebine zadene potlačitev in zakaj. Iz Freudove teorije izhaja, da potlačitev sicer zadene nagone,¹² vendar pa ne neposredno. Naše duševno življenje namreč nima neposrednega dostopa do nagonov in do njih dostopa zgolj preko *psihičnega (predstavnega) zastopstva nagonov*.¹³ Torej se je prva stopnja potlačitve zgodila že na ravni zavrnitve dostopa nagonov v zavest. Freud jo opredeli kot *prapotlačitev (Urverdrängung)* in ji pripiše fiksacijo – zastopstvo (predstava) je fiksirano in se več ne spreminja, razmerje med psihičnim in biološkim je fiksirano, nagon ostane navezan na pred-stavo, ki ga zastopa, to je zastopstvo. Šele druga stopnja tako predstavlja *pravo potlačitev*, ki zadeva "psihične nasledke potlačenega zastopstva ali takšne miselne poteze, ki sicer izvirajo od drugod, pa so se s tem zastopstvom ujele v asociativno razmerje" (Freud, 1987, 109). Prava potlačitev je potemtakem nekakšno *naknadno tlačenje (ein Nachdrängen)*, ki pa je v določenem odnosu do prapotlačitve, saj potlačitvena težnja verjetno ne bi dosegla svojega namena, če ti sili ne bi sodelovali oziroma, če bi ne bilo že nekaj poprej potlačenega, kar bi bilo pripravljeno sprejeti tisto, kar je zavest zavrnila.

Omenili smo, da je najpomembnejša tista oblika potlačitve, ki se povsem ne posreči. V tem primeru se potlačena vsebina izraža v obliki učinkov, ki se izražajo kot *simptomi* ali nadomestne tvorbe: "Za zdaj se zdi verjetneje, [...] da nadomestnih tvorb in simptomov ne ustvari potlačitev sama, temveč da nadomestne tvorbe in simptomi kot znamenja *vrnitve potlačenega* nastanejo

zaradi popolnoma drugih procesov." (Freud, 1987, 114–115) Omenjeni drugi procesi so odvisni od vrste nevroze, skupno pa jim je, da se mehanizem potlačitve ne ujema z mehanizmom oblikovanja nadomestkov. To pomeni, da se nikoli ne vrne tisto, kar je bilo potlačeno oziroma, da vrnitev potlačenega, če jo razumemo kot regresijo, nikoli ne pomeni vrnitve v stanje pred potlačitvijo. Mladen Dolar to dovolj jasno pove: "Zato v psihoanalizi tudi nikoli ni regresije na pretečene stopnje: kar nastopi kot regresija, je ravno odgovor na zagato 'višjega' sedanjega stanja in poskus rešitve njegovih protislovij. Regresija je 'pot naprej' iz zagate, prejšnja stopnja v njej dobi novo vrednost, poti nazaj ni. Še več: regresija se sploh ne vrača enostavno na prejšnje stopnje, temveč na rekonstrukcijo prejšnjih stopenj, ki jih v taki obliki pravzaprav nikoli ni bilo in se šele vzvratno vzpostavljajo izhajajoč iz višje stopnje." (Dolar, 2001, 101–102)

S to opazko se zdaj lahko vrnemo k problemu modernosti in postmodernosti. Videli smo, da notranja logika modernosti izhaja iz razsvetljenske filozofije, ki je svoj projekt zastavila v smeri objektivnosti (znanosti), univerzalnosti (morale in prava) ter avtonomnosti (umetnosti). Razsvetljenski projekt je temeljil na umu, ki je mitični, metafizični in religiozni pogled na svet zamenjal s pojmovnim in formalnim. Ta proces je bil radikalen v smislu, da je terjal popolno izključitev mitičnih in nepojmovnih vsebin iz zavesti; oziroma z drugimi besedami, šlo je za proces, ki ga lahko interpretiramo kot potlačitev predmodernih predstav o svetu – predstav, ki niso bile skladne z izhodišči projekta.

Trditev Horkheimerja in Adorna, da je bil tudi mit sam zgolj produkt razsvetljenstva, lahko zdaj razumemo v skladu s predpostavko, da vse, kar o potlačenem vemo, izhaja iz učinkov, ki se izražajo skozi nadomestne tvorbe. Kar nadalje pomeni, da iz današnjega stanja nikakor ne moremo rekonstruirati samega dogodka potlačitve, kakor tudi ne tistih vsebin, ki so bile v njem potlačene. Kar pa ne pomeni, da ne moremo prepoznati učinka potlačitve v obliki vsebin, ki se kažejo kot nadomestne tvorbe oziroma kot vrnitev potlačenega. Povratak nacionalizma, fundamentalizma in (kot smo videli pri Bellu) religije torej pomeni povratak k družbenim oblikam predmodernega obdobja, vendar ne k takšnim, kot so v tem obdobju obstajale, temveč k takšnim, ki predstavljajo iskanje rešitev za probleme

10 Herbert Marcuse je v delu *Eros in civilizacija* izhajal iz Freudove predpostavke, da kulturo oziroma civilizacijo dejansko omogoča trajna potlačitev nagonov in skušal ta Freudov pogled posodobiti oziroma ga uskladiti z razvojem sodobne zahodne družbe ter poiskati razmerje med nujno in presežno potlačitvijo (Marcuse, 1998).

11 Freud izraz kultura v tem kontekstu uporablja v smislu civilizacije (angleški prevod naslova kulturo zamenja s civilizacijo).

12 Nagoni (oziroma goni) imajo v Freudovi metapsihologiji dolgo zgodovino. V začetku ločuje med nagoni jaza in seksualnimi nagoni, zatem vse nagone izpeljuje iz seksualnosti, v poznem obdobju, kamor sodi tudi *Nelagodje*, imamo spet opraviti z dvojnostjo nagonov, ki se po eni strani vežejo na seksualnost (Eros) in po drugi na destruktivnost (Thanatos). Za natančnejšo analizo nagonov pri Freudu prim. (Dolar, 2001).

13 [Die psychische (Vorstellungs-)Repräsentanz des Triebes].

današnjega časa. Podobno postmodernost kot anti-modernost, ki predstavlja odgovor na zagate modernosti, ne pomeni vračanja v preteklost, temveč predstavlja gibanje, ki sledi usmeritvi *back to the future*.

Razpravo smo začeli z vprašanjem, zakaj je z vsebino pojma postmoderna povezano *nelagodje*. Nemara je odgovor prav v tem, da na teoretski ravni izraža družbeno stanje, ki je prežeto s problemi in antinomijami, za katere smo menili, da smo jih že zdavnaj dokončno odpravili.

MODERNITY AND POSTMODERNITY IN THE LIGHT OF THE RETURN OF THE REPRESSED

Ernest ŽENKO

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper Garibaldijska 1
University of Primorska, Faculty of Humanities Koper, SI-6000 Koper Titov trg 5
e-mail: ernest.zenko@zrs.upr.si

SUMMARY

At the end of 1970s, the academic arena witnessed the entrance of postmodernity – the topic that significantly marked the end of the previous century. The development of the theoretical movement, which gained dominance in the 1980s, was concomitant with the emergence of new trends in art (first in architecture and literature and later on in other fields) jointly labelled with the term "postmodernism". This and the following decade gave birth to an enormous number of theoretical texts and saw the organization of numerous conferences. During this time, postmodernism developed into postmodernity, thus spreading from the field of art to cultural and social reality. Perceived as a form of rebellion against the modern, the postmodern came into fashion. However, its gradual disappearance from fashion led to a shift in the status of postmodernity – in the course of time, this topic was no longer discussed in academic circles and became an increasingly stigmatized theoretical subject, while the term itself started to be used to describe the present condition of society. The article presupposes that the reason for such attitude towards postmodernity lies in the attitude of postmodernity towards modernity, and traces the development of the modern project since its origins in the 18th century Enlightenment philosophy. Enlightenment authors developed several notions, including the objectivity of science, universality of morality and law, and autonomy of art, that provided the base for the development of the Enlightenment project that can be understood as the inner logic of modernity. In the 20th century, however, the project aiming at establishing a rational society and transcending the myth-based view of the world revealed its darker side as argued by Horkheimer and Adorno. Their analysis of the Enlightenment revealing that the Enlightenment rationalization of social practices involved the reduction of the mind to a mere formal level forms the basis of the postmodern critique of the Enlightenment and modern projects. The dominant form of postmodernity is thus understood in the sense of anti-modernity the aim of which is to completely reject modernity, including its ideals stemming from the Enlightenment philosophy. According to the article, such rejection has resulted in the revival of premodern values and social practices. The author of the article believes that this process can be understood through methodological presumptions based on Freud's psychoanalysis, and interprets postmodernity and postmodernity-related discontent in the light of the return of the repressed.

Key words: modernity, postmodernity, theoretical psychoanalysis, critical theory

LITERATURA

- Badiou, A. (1988):** *L'être et l'événement*. Pariz, Éditions du Seuil.
- Best, S., Kellner, D. (1991):** *Postmodern Theory. Critical Interrogations*. London, Macmillan Press.
- Debeljak, A. (1999):** *Na ruševinah modernosti*. Institucija umetnosti in njene zgodovinske oblike. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- Docherty, T. (ed.) (1993):** *Postmodernism: A Reader*. New York – Oxford, Columbia University Press.
- Dolar, M. (2001):** *Spremna študija*. V: Freud, S.: *Nelagodje v kulturi*. Ljubljana, Gyrus, 96–142.
- Eagleton, T. (2004):** *After Theory*. London, Penguin Books.
- Foster, H. (ed.) (1983):** *Postmodern culture*. London – Sidney, Pluto Press.
- Fowler, D. (1997):** *Faulkner: The Return of the Repressed*. Charlottesville – London, University Press of Virginia.
- Freud, S. (1987):** *Metapsihološki spisi*. Ljubljana, ŠKUC – ZI FF (Studia humanitatis).
- Freud, S. (2001):** *Nelagodje v kulturi*. Ljubljana, Gyrus.
- Freud, S. (2007):** *Spisi o družbi in religiji*. Ljubljana, Društvo za teoretsko psihoanalizo (Analecta).
- Habermas, J. (1983):** *Modernity – An Incomplete Project*. V: Foster, H. (ed.): *Postmodern culture*. London – Sidney, Pluto Press.
- Habermas, J. (1987):** *The Philosophical Discourse of Modernity*. Cambridge, Polity Press.
- Horkheimer, M., Adorno, T. W. (2002):** *Dialektika razsvetljenstva. Filozofski fragmenti*. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Jameson, F. (1981):** *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*. Ithaca – New York, Cornell University Press.
- Jameson, F. (2002):** *A Singular Modernity. Essay on the Ontology of the Present*. London – New York, Verso.
- Liotard, J.-F. (2004):** *Postmoderna za začetnike. Korespondenca 1982–1985*. Ljubljana, Društvo za teoretsko psihoanalizo (Analecta).
- Marcuse, H. (1998):** *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud*. London, Routledge.
- Marx, K., Engels, F. (1979):** *Manifest komunistične stranke (Komunistični manifest)*. V: Marx, K., Engels, F.: *Izbrana dela v petih zvezkih, II. zvezek*. Ljubljana, Cankarjeva založba, 567–632.
- Sekloča, P. (2006):** *Javnost in družbeni odnosi produkcije*. Javnost, 13, Suplement. Ljubljana, 5–20.
- Tratnik, P. (2005):** *37°C: From the Inside of a Being to the Thin Line of Life*. Leonardo, Journal of the International Society for the Arts, Sciences and Technology, 38, 2005, 2. San Francisco, 103–108.
- Ženko, E. (2003):** *Totaliteta in umetnost: Lyotard, Jameson in Welsch*. Ljubljana, Založba ZRC.
- Žižek, S., Riha, R. (eds.) (1981):** *Kritična teorija družbe*. Ljubljana, Mladinska knjiga.

original scientific article
received: 2007-08-09

UDC 712.26:316.728(450.341Benetke)

GARDEN AS AN EYE. THE GARDEN OF THE VENETIAN PALACE SORANZO-CAPPELLO

Erika ZLATKOV

SI-1000 Ljubljana, Ulica bratov Učakar 44

e-mail: erika.zlatkov@gmail.com

ABSTRACT

This paper concerns the garden of the Venetian palace Soranzo-Cappello and is situated in a wider iconological and symbolic-theoretical framework. The garden is a continuous meeting of opposites, which succeed in coming to life as a harmonious whole; it is a symbolic space on account of its specific emplacement between nature and cultural landscape, and it is a space of symbols, since it has its own inner speech. The garden's appearance is subjected to climatic, temporal and terrestrial influences, and also to the will of man, who shapes it. The purpose of this study is to lead ourselves to thinking of a garden as a work of art, for man's power of expression is not only real, material; it is also spiritual, immaterial. The Venetian garden represents the interweaving of both. It is a work of art in open space, to which is also given a useful value. It is an emblematic figure, a mental and formal space which differs from the surroundings – both reflective and thoughtful.

Key words: garden, genesis, art, myths, visual message, Venice, palace Soranzo-Cappello

IL GIARDINO COME UN OCCHIO. IL GIARDINO DEL PALAZZO SORANZO-CAPPELLO A VENEZIA

SINTESI

L'articolo tratta del giardino del palazzo Soranzo-Cappello a Venezia e viene posto in una cornice iconologica e simbolico-teorica più ampia. Il giardino rappresenta un ininterrotto incontro fra opposti che prendono vita in un unico armonioso complesso; è uno spazio simbolico per mezzo del suo posizionamento specifico fra la natura e il paesaggio culturale. È uno spazio fatto di simboli che esprimono il suo dialogo interiore personale. L'aspetto del giardino è soggetto alle influenze del clima, del tempo e della terra, come anche dalla volontà dell'uomo che gli dà forma. Lo scopo del presente studio è quello di farci vedere il giardino come una forma d'arte, in quanto il potere di espressione dell'uomo non è soltanto reale e materiale, ma è anche spirituale, immateriale. Il giardino di Venezia rappresenta l'unione delle due visioni. È un'opera d'arte all'aperto che mantiene anche una sua utilità. Si tratta di una figura emblematica, uno spazio mentale e formale che si scosta dagli elementi riflessivi e meditativi che la circondano.

Parole chiave: giardino, genesi, arte, miti, messaggio visivo, Venezia, Palazzo Soranzo-Cappello

INTRODUCTION

An endless space, caught between sea, earth and sky, into which man has introduced the elements of recognition of his reason, might be the definition of the Venetian garden, yet at the same time a dilemma as to whether this is true.

The Venetian garden attracts me, for I wish to know why the garden is represented as the *primordial image of paradise*, yet at the same time also as restricted space for everyday use? Art is transfixed between these two extremes – between the harmony of the eternality of the spiritual and the transience of the material.

The gardens in Venice have originated through different periods and have developed just as Venice itself has originated and developed. The Venetian garden, therefore, is not just a space, not merely an appendage to the possibly important, original character of the home; the garden is a (stage-) presentation, an interplay of light and shade, of spirituality and materiality interweaving the roles of past and present.

Architects, artists, and thinkers have created the image of the Venetian gardens. I shall take a stroll through time, and through one single Venetian *giardino* I will attempt to reach the *primordial image of paradise* in its spiritual and material component.

GARDEN AS THE PRIMORDIAL IMAGE OF PARADISE

Whenever I look back at the Venetian garden into which I entered, I have the feeling that I am being accompanied by the immaterial image of a garden – the image of non-transience. The narrow, bounded space is, in fact, the meeting-place of the materiality of the present (grass, flowers, etc.) and the immateriality of the past (style of arrangement, history of the garden, etc.) in a symbiosis which cannot be separated. Can one perhaps, in the arrangement of the Venetian garden, apprehend the message from the past, directed towards the future?

The garden, however, is the space of the word, the first space of man's living and yearning. It is the primordial image of paradise, which in diverse mythologies, religions and legends is somewhat unclearly presented.

Even in the Bible we find testimony that the garden is a bounded space, and as such a space of bounds: "And out of the ground made the Lord God to grow every tree that is pleasant to the sight and good for food; the tree of life also in the midst of the garden, and the tree of

knowledge of good and evil." (*Genesis* 2, 9). Thus, in God's garden there is a meeting of the concepts of the Beautiful and the Good – terms with which numerous philosophers concerned themselves, seeking for the balance between them. Perhaps from this was born the myth of Arcadia,¹ the pastoral country landscape with cliffs, grottoes and ruins, marked by pain and the memory of lost plenitude.

If the Garden of Eden is an allegory for the Golden Age, good fortune, abundance, the place where the Beautiful is also the Good, what then was its image?

The question now arises of whether paradise was a bounded or an unbounded space. Considering the biblical course of history,² one may conclude that it is the former, i.e. an elite space, intended for the chosen few; separated, and different from all by which it is enclosed. As such, during the Middle Ages, it developed into the metaphor of *hortus conclusus* (derived from Solomon's *Song of Songs* 4, 12), which symbolises innocence, purity, untouchedness and untouchability, the immaculateness of feminine nature.

The symbol of Mary, who immaculately conceived and bore fruit. In a certain sense, Mary is also the personification of the Garden of Eden, with the tree of eternal life which can also be identified with Jesus Christ, yet also with the tree of the knowledge of good and evil, for the favour of having been chosen as the Mother of God is bound up with the pain surrounding his sacrifice and death on the cross.

Hence, all the more appropriate would seem the designation of the garden introduced by Massimo Venturi Ferriolo – the womb of life (*il grembo della vita*) (Venturi Ferriolo, 2000): the origin of humankind is placed in the Garden of Eden. The new possibility of eternal life for humankind was dependent upon Mary. By undertaking the role of Redeeming Mother she became the personification of the closed garden (and vice versa) (Mavrič, 2005, 93–94).

Nevertheless, whether the garden is enclosed in the sense of being a closed space, or whether it is perhaps the outer manifestation of the human mind and spirit, which is bounded by recognition, reason – what does man effectively know, understand? Only whatever awareness has enabled him to understand in the bounded moment of human life, or until the moment of birth of dilemma. Thus, I am limited in recognition, yet not creativity, but my creativity is bounded by the limit-ness of other people's reason. This is most probably

1 Arcadia, which according to Polybius is described as a "poor, barren, rocky land, which lacks all life charms and which barely yields food for a new scrawny goats", was only later enchained into an idealised image by Virgil, who depicted it as "a land of luxuriant growth, eternal spring and inexhaustible idleness for loving dalliance". In his *Eclogues* there first appeared in Arcadia the grave, and with it death. Thus Virgil combined in it two contradictions: the place and space of blessedness, together with man's transitoriness, pain and tragedy (Mavrič, 2005, 92–93).

2 But not only biblical: the ancient Greeks also speak of the Golden Age, which man by his doings has squandered away (Mavrič, 2005, 94).

why the idea of the enclosed garden has also been realised in ornamental gardens from the Renaissance on, i.e. in the form of hidden or secret gardens (*i giardini segreti*): these were parts of the garden enclosed by a high barrier or living border, right beside the palaces or villas, usually full of flowers, also possibly with a fountain (*fons vitae*) in the centre, intended mainly for the proprietor and his special guests. These are spaces of intimacy, of sensitive and sensory delight, an inward turning world, unlike the other garden layouts which embody different cosmic principles³ and strive towards general outward display (Mavrič, 2005, 94). Indeed, yet are we speaking of materiality or of spirituality? Is the tree a material tree, or is it the symbol of the ramification of information which it derives from nature and which it rejects as forbidden fruit, for it is not understood?

Why virtue and why sin? It is virtue to plant and to gather fruits, it is virtue to learn and to put one's knowledge to good use. Sin is not to plant, not to learn. But is not the garden in its essence teaching about life and about the development of thought (immateriality) and the application of thought (materiality)? I may conjecture that the garden was, in its original conception, a materialization of the spirit, an outward manifestation of the intensiveness of the individual's reflecting, which in the shaping of the garden has synthesized all that up till this moment he had rationally mastered (geometry, art, history, etc.) and into it had also interwoven that which he had not rationally mastered (myths, religion, cults, etc.).

Why do we seed plants and introduce animals into the gardens, then crop them or kill them? The garden is a warning to us that all in the material world is transient. One tree gives way to another, the animals graze on the grass, man consumes the meat, man is killed by conflict with man. And the whole cycle is renewed, repeats itself, at a higher level of reason and recognition.

In all the above-mentioned examples, the garden is linked with the element of Divine, the Holy, most probably because it was also chosen by rulers as their status symbol.

Homer, in the *Odyssey*, describes the garden of King Alcinoos in all its luxuriance. From the description it is evident that the emphasis was mainly on the luxuriant fertility and the accompanying abundance. It seems to be a place of eternal spring or eternal summer, in which there never is a lack of fruits and flowers: of the Good and the Beautiful. There are also two sources of water: one intended for the king, the other for his subjects. It is, therefore, the king who gives them water, and with it life (Mavrič, 2005, 97). At this point, one may approximate the king to a God, on account of his power and authority.

"Many more instances could be found of the presence of the garden in diverse myths, legends and religions. From what has thus far been mentioned, we may conclude only that the garden is a sacred space, created by the chosen ones in order to satisfy their insatiable yearning for paradise lost, and thus to become compatible with God. Gardens, therefore, were frequently created by commission from rulers or influential individuals, who expressed their importance in such a way – through the speech of nature tamed. They are the mirror of the society by which the garden was designed. It is, perhaps, more difficult to compare the non-European with the European gardens – for, in the latter, the development is outwardly more visible – yet all are marked by religion, philosophy and/or the political system of the time and space in which they originated" (Mavrič, 2005, 98). Consequently, the image or appearance of the garden has an intense influence on human sensibilities.

The garden is an expression of the mental and spiritual state of the owner, the commissioner of the creation, and a reflection of his inner equilibrium. Why four rivers, why is Christ's cross divided into four composite parts, why is the brain divided into four spheres, and why the four elements: fire, water, earth, air? The garden may indeed be a bounded space, and as such also a space of limitations, yet at the same time it is also a boundlessly open space, within space and time. In the garden, all takes place – from presentations of the works of gifted artists, to crucial negotiations between rulers of the past and the present.

The proprietor, artist, creator or metaphysician must therefore elevate himself above the earthly and the rational, and from a certain mental distance study the earthly – present or future and draw out the lines – whether mental or geometrical – from the bounded into the limitless space and time, and so create – a garden.

BETWEEN ETERNITY AND TRANSIENCE

The opposite to nature is art. Yet both meet in the garden. In this instance, man appears to be equal to God, for by shaping nature he rules over life and death, and hence *creates the world in his own image*. Man it is who sets down the laws – and so the form – although in so doing he must to some extent take into consideration those who have their own nature. Thus the garden is an intermediate space between nature and culture, between nature and art. This intermediate role is frequently evident from the foundation: in the geometrically based gardens, the structure of the garden is a continuation of the composition of the building and its architectural articulation. No less imposed, yet also not apparent, are

3 In this instance, the cosmic principle represents the ideational image of the world of its creator. Its message is intended primarily for the public, since usually it magnifies the role of the owner, who is frequently also the conceptual author of the garden's layout (Mavrič, 2005, 94).

Fig. 1: The flowers in the garden of the Palazzo Soranzo-Cappello (photo: E. Zlatkov).

Sl. 1: Cvetje v vrtu palače Soranzo-Cappello (foto: E. Zlatkov).

the laws governing landscape designed gardens, which appear to be natural, although they are actually composed of numerous artificial hills and lakes, artfully devised paths and streams, etc.

The garden is, effectively, a bounded space, for it cannot be otherwise. Man's knowledge is bounded, yet reason is not bounded, hence in the garden there is constantly something changing. Life cycles of living beings, restoration, renovation of the garden... And the garden becomes, indeed is, a gallery in which are displayed the artistic works of man – of the creator and of nature. Then we come full circle, for mind and material together create a new state – whether it be the ruin of the garden or its restoration, as is the birth and as is the death of man – and the rebirth.

Art is born and resides in the garden. *Il giardino* (the garden) is of masculine gender, yet the garden gives birth. In the garden there occurs something unrestrained, the erotic unbridled, and fertilization. Fertilization, burgeoning, birth-giving is an endless cycle which only the male hand can halt by destroying his very self – *il giardino*.

All the already mentioned, and numerous unmentioned views confirm in us the recognition that the garden is the (continuous) meeting of opposites: here polarities almost imperceptibly flow into each other. So we may say that the basic motive power of the garden is the relation between extremes, which is dominated by the desire for harmony – and hence for all of the great values: the Beautiful, the Good, and the True. One may,

indeed, be alone in the garden, but one is never lonely. In the garden, communication is established between man and nature, between man and society, between man and God, yet also between man as a social being and as a human being. Since the garden is a bordered space (this is the precondition for it to have the right to be so called), it is a place where man can create the world in his own image, and may also choose his own role within it. The garden is the expression of his power, intelligence, open-mindedness, influential power and knowledge, yet at the same time it is the space of the illusion which reveals man's inconsolability, emptiness and inability to realise himself in the outer world (Mavrič, 2005, 103–104). Or, perhaps, reverse. It is a space where man discloses his intimate self, his inner strength. It is a space where man realises his mission by placing within it works of art which are intended for his own appreciation, or that of other visitors to the garden.

VENICE

In the further text, according to my own selection, I shall cite certain important archival data which illustrate the significance of Venice as a place set in a specific, characteristic space, and through the times which marked it by the advancement of thought and enrichment of the city, not only with works of art but also with the gardens which gave Venice a new dimension of expression. The text in the following chapters is, therefore, an abstract of the documentary data on the development and significance of Venetian gardens, by which I intend to demonstrate – or to establish – the originality of thought and creativity of Venice, which was and still remains the very concept of art and originality of expression.

Among the most important texts relating to Venetian gardens is a document compiled in the first part of the year 1500 by Francesco Sansovino, in which he describes in close detail the public green spaces and the gardens which were cultivated within the monasteries; he also precisely describes the botanical gardens which were characteristic of this period, and the origin of gardens around private houses (Cunico, 1999).⁴

Also in the centuries to follow, the Venetians constantly showed especial care for arranged spaces, a care which particularly in the 18th century attained a somewhat higher level in the arrangement of gardens. In these times, the Venetians adopted certain new forms – or a new philosophy – of spatial arrangement. They partly abandoned the arrangement of space which was based on consistent respect for geometrical laws – *allées* –

⁴ The text is, essentially, a continuation of the research study on this theme, conducted in the early 1500s by Jacopo de' Barbari, who particularly stressed the importance of the gardens which had to be arranged for the outer areas (marginal parts) of the city.

Fig. 2: Jacopo de'Barbari: View of Venice, detail (Hunt, 1999, 47).

Sl. 2: Jacopo de'Barbari: Veduta Benetk, detajl (Hunt, 1999, 47).

which was primarily derived from the French manner of spatial arrangement, and instead they took a freer approach. In the arrangement of Venetian gardens, a particular impression was left by Frederic Eden, who at the end of the 18th century laid out gardens according to new principles of spatial arrangement, in which he combined elements characteristic of gardens of the Near East, and also features of the Venetian tradition, or tradition of the Veneto (Cunico, 1999). This gave to the gardens in Venice new, dynamic contents.

The garden was established as handicraft, which had primarily the purpose of increasing the aesthetic content of the landscape; being arranged with living material, the garden as such was sensitive to the changes occasioned by poor tending or by a disrupted balance between harmony and dimensions (Cunico, 1999).

At first sight, Venice does not appear to be disposed either towards gardens or towards the landscape historian. The ecology of the lagoon – salt water and air, its hostility towards plant roots thrust deep into the earth, its threat towards some of the basic needs and assumptions of gardening (e.g. there can't be any earthworms there), the powerful succession of high and low tides, which can flood and destroy the tending of gardens – is above all intolerant towards the creation, preservation and maintenance of gardens. Yet it was this very challenge to setting up gardens in such an environment that lay at the heart of Venetian garden making; it was one of the characters in Henry James' novel *The Aspern Papers* who claimed: "The idea of a garden right in the middle of the

sea!", although it was actually the challenge, the audacity, *sprezzatura* of the accomplishment that has always been part of the idea of Venetian gardens, right from the times of Cassiodorus onwards (Hunt, 2000a, 22).

Although the evidence on the gardens in the Lagoon of Venice, already from the 6th century onwards, is incomplete and usually linked to the establishment of religious associations, the gardens are first accorded an important role in the city when they are given importance by Jacopo de' Barbari in his woodcut map or "portrait" of the city, produced around the year 1500. The question arises as to why the gardens were given such prominence. That question becomes even more necessary when we accept the fact that (as other historians of Venice have explained) the woodcut is the image, emblem or visual representation of the idea of the city (Hunt, 1999, 48).

The Venetian garden, for which de' Barbari provides an early typological image of the city, clearly confirms its cultural structure. The sequence of spaces represents the temporal process through which Venice was established both in practice and in its own mythology: at first, the uncertain settlement on the embankments which rose out of the lagoon, then the drainage of suitable land above the water and protection against erosion, and the use of this land for cultivation purposes. Once these needs for survival had been fulfilled, there arose the need for embellishment of the city, which gave stimulus to the arrangement of gardens and paved courtyards (Hunt, 1999, 53).

Above all, Venice, which right from the beginning had been a mercantile city-state at the margins of the western political world, remained utterly indifferent to feudal relations on the mainland. The shape of the city evolved directly from the shape of its space, which is not a mirror of the water's surface – for that is presented in a direct view – but rather an intricate and invisible system of the underwater. The city's organism, with islands built upon a serried ground-plan, is rationally positioned at the confluence of the Grand Canal (Canale Grande) and the Giudecca Canal, close to their joint outlet to the open sea. This was a conscious choice of site, for it tamed nature so that space for the city could be gained; the shifting contours of the canals were fortified and the territory created was suitably enclosed (Benevolo, 2004, 46).

"This splendid organism, which had been established and mainly incorporated between the 9th century – when the seat of the doges was transferred from Malamocca to the Rialto – and the 11th century, when the city began to be divided between *confine* and *contrade*, achieved its final monumental solution in the following century. The church of San Marco was renovated between the years 1060 and 1094, following the monumental model of the Church of the Holy Apostles in Constantinople. The Doge's Citadel was altered around 1175, so that the square before the church was opened out in the shape of the letter L, with palace loggias looking onto it; in 1177, in this setting, the meeting took place between Frederic I and Pope Alexander III. Venice was by then already ranked equal to Constantinople, and when that city was taken by the crusaders in 1204, they deliberately presented themselves as inheritors of the capital of the Orient. As a result of this direct relation – which placed the city on the far side of the stylistic divide between East and West, and thus together with Ravenna separating it from the rest of Italy – on account of the unusual intercrossing there emerged the most exclusive characteristics of the city: primarily the system of plane-surface walls, firmly set in the foundations and linked by facades, full lacunae and polyphors. This system had already been used in Constantinople, although in quite different proportions with regard to the outer spaces; in Venice, however, it was composed of uninterrupted walls around a series of canals. The facades began to take on successive Romanic, Gothic, Renaissance and Baroque forms, yet without alteration to their original role, i.e. the axis towards the exterior opened out wide the deep-set transit spaces" (Benevolo, 2004, 47–48).

On account of its safe position, political firmness and effective defence, Venice never had to set up ramparts and fortify individual buildings, all of which made it possible for precise attention to be given to completion of the public and private spaces. Strict levelling of height, which was determined by the surface of the water, with slight fluctuations to the rhythm of the tides, dictated the entire disposition of the city with its dual network of water and land ways. From this groundplan, which at the horizontal level is firmly regulated by the water, there rise the sharp dividing lines of the church bell-towers, which already from far away reveal where the main centres of life are, and where the others (Benevolo, 2004, 48–49).

An equally premeditated and daring tension supported the political and physical construction of the city on the lagoon, quite different to all others, "constructed on the impossible", which was the object of mythical wonderment throughout the western world. This is the only European city-state which in the 16th century competed with states and was, right up to the 18th century, a great world power. The city, with a delay and with dramatic fluctuations, took over world classicism, and in exchange gave the world a new visual culture, which was shaped by artists of the 16th century and during the next two centuries spread throughout the world (Benevolo, 2004, 48–49).

The aspiration towards understanding and mastering the world of visual forms had been given a scientific and final answer with the earlier mentioned linear perspective, which introduced a precise accordance between artistic depiction – in painting or in sculpture – and the three-dimensional shape of objects depicted. Perspective selected images of the world according to the hierarchy of importance – first the proportional relations, then measures and physical characteristics, texture and colour, and from this hierarchy proceed the rules for projecting all kinds of works, from architecture to urban landscapes.

Among the Italian cities, the only one that can be compared to Rome is Venice – city of eternal present – with its specific insular character, and in that respect it does not bear the comparison. In Venice, the most celebrated Florentine artists were received, although the ruling class resisted the diffusion of the Tuscan influence and proudly adhered to its traditional models (Benevolo, 2004, 119).

This resistance was first overcome by the painters.⁵ The large-format canvases of Gentile Bellini and Car-

5 "After the year 1440, when Antonio Vivarini, Giovanni d'Alemania and Andrea Mantegna were working together in Chiesa degli Eremitani in Padova, there began an increasingly frequent exchange of experiences, which included Mantova, Ferrara and – through Piero della Francesca – also the international environment of Urbino. The year of 1475 saw the arrival of Antonello da Messina, who introduced to the south the Flemish technique of painting. The meeting between him and Giovanni Bellini was decisive for the birth of the Venetian school of painting. Carpaccio began painting there in 1488, followed by Giorgione, Lotto, Titian in the final years of the century. The technical innovations – canvas, oil colours – and painting *senza par disegno* – led to a shift in the traditional balance of visual culture and accorded to painting an exclusive dominance which was not based on 'drawing'." (Benevolo, 2004, 120)

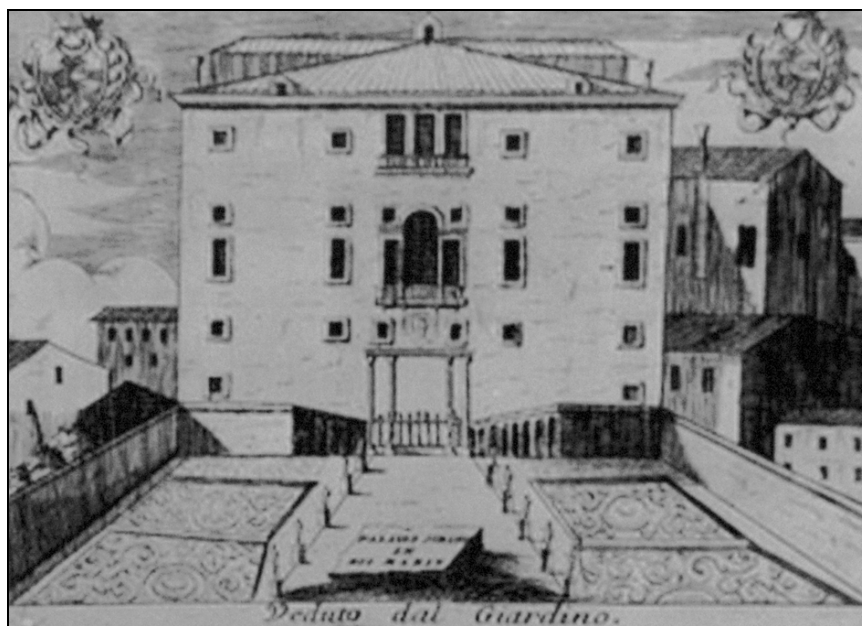

Fig. 3: The Palazzo Soranzo-Cappello in 1709 (Favaro, 2005, 9).
Sl. 3: Palača Soranzo-Cappello leta 1709 (Favaro, 2005, 9).

paccio faithfully depict every fine detail of Venice at the height of its flourishing.⁶ Two hundred printing presses, established after the year 1469 – among them, in 1490, the highly refined press of Aldo Manuzi – together with the engravers' workshops continued and spread this masterwork (Benevolo, 2004, 120). It was right here that Jacopo de' Barbari printed his famed panoramic view of the city.

The first two masters of arranging gardens into an open scene were Giuseppe Jappelli (1783–1852) and Francesco Bagnara (1784–1866), both of whom added to the Venetian gardens the elements of vegetation and introduced artefacts, thus creating the image of a cultural space (Cunico et al., 1996, 11–14).

On account of this, the garden is essentially a kind of labyrinth, it is a path strewn with expectations and surprises: in the interior of the garden, shady groves – at first sight unbounded – intermingle with greening lawns. The sensations are most diverse: the senses of shade, coolness and moistness are intertwined with the feelings aroused by birdsong, light-rays and the luxuriance of colours, all of which is accompanied by the glimmering surface of the water which runs between the hillocks or cools the shore. The paths meander somewhat uncertainly, revealing at each step perhaps a surprise. Here are generated feelings of belief in unbounded liberty, yet at the same time of the boundedness which is accompanied only by thought, which arouses the deepest feelings

that stir the soul (Cunico et al., 1996, 11–14). Man might perhaps just wish to be transformed into a plant in order to live within the garden, in eternity.

THE GARDEN OF THE PALAZZO SORANZO-CAPPELLO

The Palazzo Soranzo-Cappello is situated in the residential quarter of Santa Croce in such a way that, with its façade facing towards the waterway Rio Marin – and together with the neighbouring palazzo – it creates a special architectural reality which gives its own distinguishing mark to the whole neighbourhood. Adjoining the building there is also a courtyard and a large garden which extends behind the palazzo. The palazzo, together with the complex of neighbouring buildings, is situated on the ancient island-settlement of San Simeon Piccolo, which lies between the waterways of Canal Grande, Rio Marin, Rio di S. Zuanne and a filled-in canal, along which now runs the Calle delle Chioverete. On the island are remains of settlements dating back to the 12th century, on which the gothic style may be recognised.

The palazzo was constructed around the year 1500, as is confirmed by certain records and by the ground-plan of Jacopo de' Barbari. In this area there may also be seen a larger building, behind which extends a sizeable green surface.

⁶ The physical landscape is an image that can be read, then the painted landscape is the image of an image. It seems to be no more than common sense to suggest that landscape painters want to give viewers aesthetic pleasure rather than to communicate a message (Burke, 2001, 42).

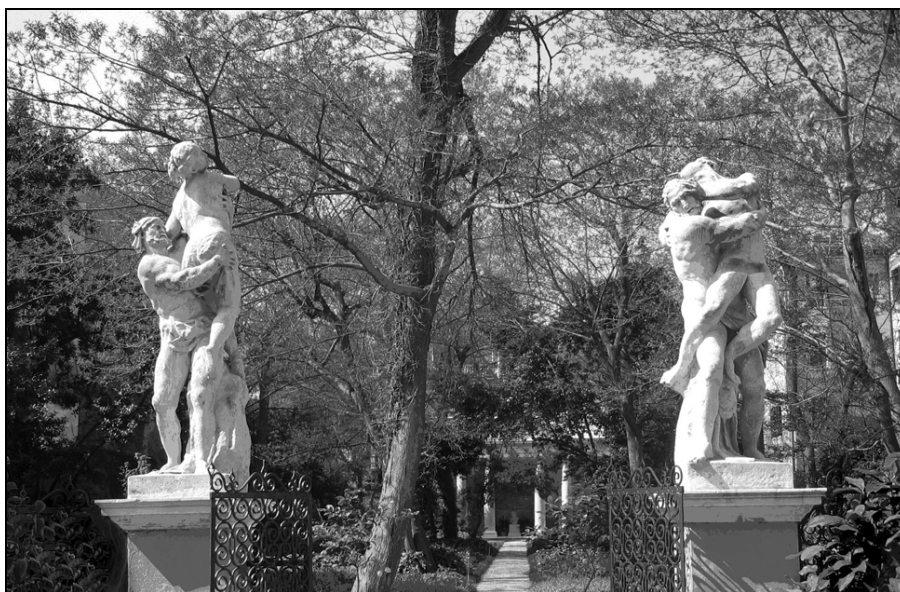

Fig. 4: The garden of the Palazzo Soranzo-Cappello (photo: E. Zlatkov).
Sl. 4: Vrt palače Soranzo-Cappello (foto: E. Zlatkov).

The first historically documented information about the palazzo derives from the year 1379. Preserved in the church of San Simeone Profeta, which is situated in the area of Rio Marin, is an archive document which mentions the existence of a plot of land with a building, the property of the family D'Armer, who had moved there in the year 812 from the region of Cadora. The data from 1514 reconfirm proprietorial rights over the building by the householder Alvise D'Armer: from the description it emerges that the property consisted of several buildings, from which it may be conjectured that individual parts of the building served for renting out; it may also be supposed that the original building comprised a ground floor, first floor, and attic with a balcony.

A document dated August 1589 confirms that the householder Alvise Bragadin had submitted an application to the competent authorities at the Magistrato dei Giudici del Piovego for permission to reconstruct the building with its appurtenances. During later periods, this reconstruction was followed by numerous other renovations of parts or of the whole complex of buildings.

The palazzo became the property of the householder whose name it still bears today, Lorenzo Soranzo, in 1612, after being sold at an auction held following the death of the owner Giacomo Bragadin. From the documents on ownership of the palazzo, it may be concluded that the garden was added to the palazzo only at the time of Lorenzo Soranzo's ownership, for in earlier records no mention can be found of the garden. In the archival documents dating from 1712 the first mention of the garden appears (Casa Propria con Giardino e Corte). However, a graphic representation by Vincenzo

Cronelli, dating from 1709, does show a view of the Palazzo Soranzo and the Rio Marin with a garden. This displays the courtyard before the palace, in which statues of Roman emperors are placed in niches. A specific feature of the garden itself, however, is the central walking path, alongside which statues are placed on pedestals, and the broad, rectangular shaped "parterre", embellished with highly refined figures. The garden is separated from the courtyard by a low wall, on top of which is a skilfully designed wrought-iron fence (Favaro, 2005, 15–16).

In 1788, following the death of the last member of the Soranzo family, Giacomo, who died without descendants, the ownership of the palazzo with garden passed into the possession of Antonio Cappello, ambassador of the Venetian Republic at the court of the French King Louis XVI. Cappello arranged the garden, which extended behind the palazzo.

The Palazzo Soranzo-Cappello went through its ups and downs, rises and falls, just like the garden. For many years, it was neglected, abandoned, and the garden untended. It was not until 1989 that the Italian state repurchased the disintegrating palazzo from the last owner, contessa Carolina di Trento, and commissioned the renovation of the building and the garden (Favaro, 2005, 20).

There is relatively little historical documentary material on the palazzo and the garden, and even this does not add any more specific information to the details which can today be gleaned by studying the testimony of the records, hidden in the walls and in other elements of the garden. To a certain extent, they supplement the information gained from notes in D'Annunzio's diary

Fig. 5: The pergola in the garden of the Palazzo (photo: E. Zlatkov).

Sl. 5: Pergola v vrtu palače (foto: E. Zlatkov).

and details contained in the work of Henry James, though these are more elements of feelings, sensations, rather than concrete facts.

The state of the garden of the Palazzo Soranzo-Cappello before its restoration was described by Giuseppe Rallo as follows: "Among the vegetation, every trace of a path, a pattern, every opening which once opened out the view to somewhere, has been obliterated by time, and all that remains to be seen of the ancient garden has been left to dereliction, as is so characteristic of gardens for which nobody any longer cares. There ruled a natural disorder, and the only indicators came from some of the built parts of the garden: from the protective walls of recent or more distant periods, doors immured, the remains of two pedestals at the end of the garden, extension works, openings in the walls which spoke of the arrangement of the garden and of the emplacement of support structure for the pergola." (Rallo, 2005, 109)

The ideal of a garden set in the sea, disintegrating, almost completely abandoned with its overgrowth of weeds and disorder, with its wonderful Venetian haughtiness, seemed almost to be living in this space, ready waiting to rekindle the feelings of Henry James: "... as I approached the far end of the garden, I became aware that the youngest of my mistresses of the house was seated beneath the pergola... in the darkness, the trees and shrubs took on all possible bizarre shapes, and one could hear all kinds of unnatural sounds..."

One might also claim that, in this dereliction, in the undefined gradation in the gradual ruin of the things which create this environment, there lies a certain vale, of beauty, of the remnants of feelings – doubtless only imaginary and literary – which yet acquire extensive confirmation in the state of a place which had to be

confronted during the restoration of the garden (Rallo, 2005, 109).

GARDEN AS AN EYE

Man's power of expression is not only material, it is also spiritual, immaterial. A compromise between the material and the spiritual is perhaps not possible, because material reality is conditioned by reason, while spiritual reality is not limited by reason, and so it seeks contacts with infinitude, non-transience, eternity, with God. Philosophy is therefore the eternal seeking of connections between the reason and the idea of the thought which is beyond the reasonable. The result of the quest for truth lies in works of art which express precisely that which reason is unable to express as a material truth in a determined space and time. Visual art, therefore, represents a felicitous way of seeking for eternal truths, their discovery and presentation in the material form of paintings, statues, and also gardens, palaces, mathematics, astronomy and other sciences in a given time and space.

Hence both art and science, particularly in the temporal period of the Middle Ages and likewise of the Renaissance, have been closely linked with the society of those times, and in this way also with the Church, which held primacy over thought – and therefore spiritual life, spirituality. It is not surprising, therefore, that the first step forward in the direction of a different conception of space – which achieved its zenith in Renaissance art and in post-Renaissance science – was made with the change within framework of *metaphysics* and not (as perhaps might be naively expected) that of *physics* (Ženko, 2000, 38).

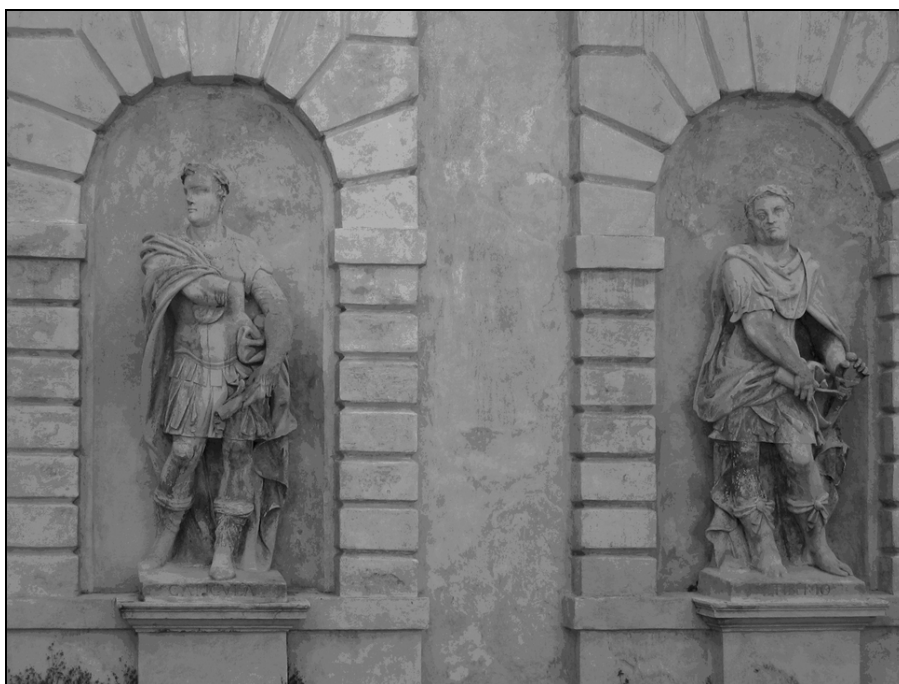

Fig. 6: Two statues of the Roman emperors (photo: E. Zlatkov).

Sl. 6: Kipa rimskih imperatorjev (foto: E. Zlatkov).

Therefore, truth cannot always be presented in material form, and so symbols are needed, the metaphysical speech of space and, placed in space, the components of man's life through time. What else is the garden, then, but the symbolic message of past generations of creators, who introduced into a geometrically shaped space messages, answers to dilemmas, and the dilemmas themselves. This is why there are placed in gardens the statues of emperors – of real people – and statues of powerful, spiritual belonging to eternity, of non-transient love, of purity: images of Christ or Venus. The arrangement and content of the garden is, consequently, also a direct connection between physics and metaphysics, between materiality and spirituality, which is otherwise subjected to the logic of man's development or ruin, yet the garden itself and its content is non-transient through time.

Today the garden of the Palazzo Soranzo-Cappello presents a message equally visual to the one at the time of its origin, though of course to a different person and at a different level of mind. Nonetheless, the basic dilemmas still remain unclarified. Why, in the garden of the Palazzo Soranzo-Cappello, are there placed – for instance – eleven statues of Roman emperors? Is this homage to individuals or a cult of personality? Is garden a cult space? Is garden a work of art?

I think that the arrangement of the garden, actually

the garden itself, is comparable to a work of art for the simple reason that nobody gives what the creator gives, and what he gives is something new, still not yet fully narrated. Painting, for example, produces a picture, but it has to be created in a way which is artistic, if the painting is to be art. On what does this depend? I believe that painting or, in this case, the arrangement of a garden is an intentional act.

Thought leads the eye and the act, when it generates and shapes the image – information – which up till this moment nobody has in the same manner, in the same content and the same combination of geometric images, unpeeled from eternity, given to the eye a recognizable form, and to the mind a useful value. This is why the garden also has the content of art – a work of art in open space, to which is also given a useful value. I might add that the garden also contains the ideational image of the world of its creator. The message which is conveyed by the arrangement of the garden is, however, intended mainly for the public, since usually the garden magnifies the role of its owner, who is frequently also the conceptual author of its layout.

Thus the garden becomes an adventure, and the visitors play the role of main actors of the public which attends the cultural events in this space.

The garden is the eye through which we see into the past, the present and the future.

VRT KOT OKO. VRT BENEŠKE PALAČE SORANZO-CAPPELLO

Erika ZLATKOV

SI-1000 Ljubljana, Bratov Učakar 44

e-mail: erika.zlatkov@gmail.com

POVZETEK

Vrtovi v Benetkah so nastajali, kot so nastajale Benetke, njihov geostrateški položaj, njihova prevzeta in izvirna kultura, odnos do materialnosti in do duhovnosti. Beneški vrt torej ni le prostor, ni le pritiklina domu, morda pomembni, izvirni osebnosti; vrt je predstava, igra svetlobe in senc, igra duha in materialnosti, kjer se prepletajo vloge preteklosti in sedanjosti.

Vrt je prapodoba raja, ki je v različnih mitologijah, religijah in legendah precej nejasno predstavljena.

Vendar – ali je raj omejen ali neomejen prostor? Glede na biblijski potek zgodovine lahko zaključimo, da velja prvo: torej, to je omejen, elitni prostor, namenjen izbrancem; ločen, drugačen od vsega, kar ga obdaja. Kot tak se je v srednjem veku razvil v metaforo hortus conclusus, ki simbolizira nedolžnost, čistost, nedotaknjenost in nedotakljivost; neomadeževano ženskost. Simbol Marije, ki je brezmadežno spočela in obrodila sad; maternica življenja: začetek človeštva je postavljen v rajski vrt.

Vrt je res lahko omejen prostor in kot tak tudi prostor omejitev, a je hkrati brezmejno odprt v prostoru in času, hkrati pa nas vrt opozarja, da je vse v materialnem svetu minljivo, kakor tudi, da je vrt morda zunanja manifestacija človeškega duha, ki ga omejuje spoznanje, razum.

Človeško vedenje je omejeno, ni pa omejen razum, in zato se v vrtu neprestano nekaj spreminja. Ciklusi življenja živih bitij, restavriranje, obnova vrta. In vrt postaja – je galerija, kjer so razstavljena umetniška dela človeka – ustvarjalca in narave. Krog se tako sklene, kajti duh in materija ustvarita novo stanje; bodisi propad vrta ali njegovo restavracijo, kot je rojstvo in kot je smrt človeka.

Moč izražanja človeka ni samo stvarna, materialna, je tudi duhovna, nematerialna. Kompromis med materialnim in duhovnim ni mogoč, ker je materialna realnost pogojena z razumom, duhovnost pa z razumom ni omejena, zato išče stike z neskončnostjo, neminljivostjo, večnostjo, z Bogom. Filozofija je zato le večno iskanje povezave med razumom in idejo misli, ki je izven razumnega. Rezultat iskanja resnice so tudi umetnine, ki izražajo ravno to, kar razum ni sposoben izraziti kot materialno resnico v določenem prostoru in času.

Vizualna umetnost predstavlja torej posrečen način iskanja večnih resnic, njihovo odkrivanje in podajanje le-teh v materialni obliki slik, kipov, pa tudi vrtov, palač, matematike, astronomije in drugih znanosti v določenem času in prostoru.

Resnice torej ni mogoče vedno prikazati v materialni obliki, zato so potrebni simboli, metafizična govorica prostora in v prostor umeščene sestavine življenja človeka skozi čas.

Kaj je torej vrt drugega kot simbolno sporočilo preteklih rodov ustvarjalcev, ki so v nek geometrijsko oblikovan prostor vnesli sporočila, odgovore na dileme, dileme same. Zato so v vrtove umeščeni kipi imperatorjev – realnih oseb in kipi močne, duhovne pripadnosti večnosti, neminljive ljubezni, čistosti: podobe Kristusa, Venere. Ureditev, vsebina vrta je zato tudi neposreden stik med fiziko in metafiziko, med materialnostjo in duhovnostjo, ki je sicer podvržena logiki človeškega razvoja ali propada, a je vrt sam in njegova vsebina neminljiv skozi čas.

Vrt palače Soranzo-Cappello podaja danes enako vizualno sporočilo kot v času svojega nastanka, seveda drugačnemu človeku in na drugačni stopnji razuma.

Ključne besede: vrt, geneza, umetnost, miti, vizualno sporočilo, Benetke, palača Soranzo-Cappello

BIBLIOGRAPHY

- Asunto, R., Azzi Visentini, M. (1988):** Il giardino Veneto: dal tardo medioevo al novecento. Milano, Electa.
- Bachelard, G. (2001):** Poetika prostora. Ljubljana, Študentska založba.
- Benevolo, L. (2004):** Mesto v zgodovini Evrope. Ljubljana, *cf.
- Fortini Brown, P. (2005):** Private Lives in Renaissance Venice. Art, Architecture and the Family. New Haven–London, Yale University Press.
- Fortini Brown, P. (1997):** Venice & antiquity: the Venetian sense of the past. New Haven–London, Yale University Press.
- Burke, P. (2004):** Evropska renesansa. Ljubljana, *cf.
- Burke, P. (2001):** Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence. Ithaca–New York, Cornell University Press.
- Chatfield, J. (1991):** A Tour of Italian Gardens. New York, Rizzoli.
- Clifford, D. (1962):** A History of Garden Design. London, Faber and Faber.
- Cunico, M. (1999):** Venezia: i giardini nel tempo, Archeo Venezia, trimestrale di informazione culturale, Anno IX, n. 3–4. Venezia.
[Http://archeove.provincia.venezia.it/public/giardini/giardini.htm](http://archeove.provincia.venezia.it/public/giardini/giardini.htm)
- Cunico, M., Giuliani, P. (1996):** Nel giardini del Veneto. Milano, Edizioni Ambiente.
- Favaro, T. (2005):** Storia, restauro e recupero funzionale del complesso architettonico e delle aree verdi di pertinenza. In: Palazzo Soranzo-Cappello. Storia, restauro e recupero funzionale. Venezia, Soprintendenza per i Beni Architettonici, per il Paesaggio e per il Patrimonio Storico, Artistico ed Etnoantropologico di Venezia e Laguna, 9–66.
- Gothein, M. L. (1979):** A History of Garden Art. New York, Hacker Art Books.
- Hribar Sorčan, V., Kreft, L. (2005):** Vstop v estetiko. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za filozofijo.
- Humfrey, P. (2001):** Painting in Renaissance Venice. New Haven–London, Yale University Press.
- Hunt, J. D. (1999):** The garden in the city of Venice: epitome of site and state. Studies in the History of Gardens and Designed Landscapes, 19/1. London, 46–61.
- Hunt, J. D. (2000a):** The garden in the city of Venice. Some preliminary observation. *Fondamenta Nuovissime*. Venice, ILAUD, 22–37.
- Hunt, J. D. (2000b):** Greater Perfections. The Practice of Garden History. London, Thames and Hudson.
- Koyré, A. (1988):** Od sklenjenega sveta do neskončnega univerzuma. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Kučan, A. (1998):** Krajina kot nacionalni simbol. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- Masson, G. (1996):** Italian Gardens. London, Thames and Hudson.
- Mavrič, D. (2005):** Fenomen zgodovinskega vrta v času in prostoru in izven njiju. Vrt kot simbolni prostor in kot prostor simbolov. *Poligrafi (Poetika in simbolika prostora)*, 10/38. Ljubljana, 90–106.
- Ogrin, D. (1993):** Vrt na umetnost sveta. Pregled svetovne dediščine. Ljubljana, Pudon – EWO.
- Panofsky, E. (1994):** Pomen v likovni umetnosti. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Pogačnik, A. (2000):** Urejanje prostora za tretje tisočletje. Ljubljana, Študentska založba.
- Rallo, G. (2005):** Il restauro del giardino: storia e suggestioni. In: Palazzo Soranzo-Cappello. Storia, restauro e recupero funzionale. Venezia, Soprintendenza per i Beni Architettonici, per il Paesaggio e per il Patrimonio Storico, Artistico ed Etnoantropologico di Venezia e Laguna, 105–125.
- Ree, van der P., Smienk, G., Steenberg, C. (1993):** Italian Villas and Gardens. Amsterdam, Toth Publishers.
- Simoneti, M. (2000):** Narava v mestu. Med načrtovanim in spontanim. Ljubljana, Društvo krajinskih arhitektov Slovenije.
- Stefinlongo, G.B. (1999):** La laguna... come un giardino. Archeo Venezia, trimestrale di informazione culturale, Anno IX, n. 3–4. Archeoclub d'Italia, Venezia. [Http://archeove.provincia.venezia.it/public/giardini/giardini.htm](http://archeove.provincia.venezia.it/public/giardini/giardini.htm)
- Tafari, M. (1992):** Benetke in renesansa. Religija, znanost, arhitektura. Ljubljana, Krt.
- Venturi Ferriolo, M. (2000):** Nel grembo della vita: le origini dell'idea di giardino. Milano, Guerini e Associati.
- Venturi Ferriolo, M. (2004):** Giardino e filosofia. Milano, Guerini e Associati.
- Ženko, E. (2000):** Prostor in umetnost. Prostor med filozofijo, likovno umetnostjo in znanostjo – Leonardo da Vinci, László Moholy-Nagy in Andy Warhol. Ljubljana, ZRC SAZU.

original scientific paper
received: 2006-01-10

UDC 7.033.4:316.344.43(497.4/5 Istra)"653"

ROMANIČKA UMJETNOST RANOG SREDNJEG VIJEKA I DRUŠTVENE ELITE U ISTRI (SLOVENIJA) – FENOMENOLOŠKI PRISTUP

Tarik MURANO

Univerza v Ljubljani, Akademija za likovno umetnost in oblikovanje, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva 23
e-mail: tarik.murano@zg.t-com.hr

Marina PACENTI

Univerza v Ljubljani, Akademija za likovno umetnost in oblikovanje, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva 23
e-mail: marina.pacenti@gmail.com

IZVLEČEK

Povezava med romansko umetnostjo zgodnjega srednjega veka in družbenimi elitami v Istri (Slovenija) se odraža na dveh različnih ravneh oziroma v dveh metodoloških pristopih, ki se zgodovinsko pojavljata kot dve središči ali dve osi, okoli katerih se suče pričujoča raziskava. Po eni strani gre za mišljenje srednjeveških elit o romanski umetnosti v Istri, ki k umetnosti pristopa z "elitistično idejo", po drugi strani pa gre za mišljenje srednjeveških elit iz romanske umetniške stvarnosti, ki izhaja iz romanskega izkustva, iz "sveta romanske umetnosti".

Ključne besede: romanska umetnost, srednjeveške družbene elite, Istra (Slovenija)

ARTE ROMANICA DEL PRIMO MEDIOEVO ED ÉLITE SOCIALI IN ISTRIA (SLOVENIA) – APPROCCIO FENOMENOLOGICO

SINTESI

Il legame tra l'arte romanica del primo Medioevo e le élite sociali in Istria (Slovenia) si riflette su due livelli diversi, ovvero in due approcci metodologici che si manifestano storicamente come due centri o due assi attorno alle quali ruota la presente ricerca. Da un lato si studia l'opinione delle élite medievali riguardo all'arte romanica in Istria, che affronta l'arte con "un'idea elitaria", dall'altro lato si tratta dell'idea delle élite della realtà artistica romanica che si sviluppa dall'esperienza romanica, dal "mondo dell'arte romanica".

Parole chiave: arte romanica, élite sociali medievali, Istria (Slovenia)

Za iznošenje teze o romaničkoj umjetnosti ranog srednjeg vijeka, kao definiciji čovjeka "ars definitio hominis", nužno je raspolagati (određenim) operativnim svojstvima bića čovjekova, tj., društvenih elita u Istri i same romaničke umjetnosti, kao takove. U ovako definiranom naporu mogu se pojaviti (uvjetno) nesavladive poteškoće, ukoliko je područje romaničke umjetnosti fenomenološki neodređeno, baš kao i biće čovjekovo. Za društvene elite u Istri, već prema našem povijesnom iskustvu, možemo reći da se po svojoj interesnoj i/ili samo/interesnoj prirodi i po svojoj otvorenosti spram romaničke umjetnosti, u principu, ne mogu jednoobrazno definirati, kao jedno biće u cjelokupnosti istraživačkog.

Istodobno, za romaničku umjetnost možemo reći da postoji u takvoj povijesnoj raznolikosti koja se jednim pojmovnim određenjem ne da (do kraja i bez ostatka) izraziti, pa se stoga (uvijek iznova) moramo zapitati: koja su to romanički umjetnička svojstva, iz koje produkcije, iz kojeg društveno – povijesnog konteksta, iz kojeg kulturnog kruga, iz kojeg imanentnog "tijeka stvari", kojima je mogućna definicija umjetnosti kao definicija čovjeka? I ako bi na taj način došli do definicije čovjeka kao "homo aesthetica", spram drugih tradicionalnih i suvremenih definicija, za nas je odlučno pitanje: je li uopće moguće i opravdano takovo definiranje, ukoliko ono izvire iz određenog "utopijskog mentaliteta" ili "Schongeistereia", tj., iz nedostatnog sučeljavanja sa stvarnim poteškoćama (životnim i društvenim) ili je ono logički i metodološki neizvjesno, kao pokušaj su/određenja nečega što je (po svojoj dijalektičkoj prirodi) izvan mogućnosti bilo kakova su/određenja?

Stoga se, ponajprije, otvara (hipotetička) mogućnost su/određenja društvenih elita u Istri, u odnosu na romaničku umjetnost, temeljem suglasnosti o nemogućnosti njihova definiranja, kako "definiensa", tako i "definienduma", ukoliko je biće čovjekovo, jednako tako, ne određeno kao i biće umjetnosti. Stoga kritičko iznošenje teze o romaničkoj umjetnosti kao definiciji čovjeka i njezinoj povezanosti s društvenim elitama u Istri može proisteci tek iz (prethodnog) pojašnjenja položaja, kao i značenja same definicije romaničke umjetnosti u fenomenološki povijesnom mišljenju. Prvenstveno stoga što fenomenološki pristup nije neovisan od svoga predmeta istraživanja i stoga što jezik fenomenologije nadilazi jezik (formalne) logike.

Ovakav položaj definicije u dijalektički povijesnom mišljenju je, ne samo, neizvjestan već, u principu, i problematičan. Sam kriterij definicije izlaže se, stoga, kritici u Frankfurtskoj školi i ističe svu prednost fenomenologije u odnosu na sustavno (logičko) promišljanje i svaki analitički postupak. To je, dakako, izazvalo poznatu reakciju logičkih pozitivista i žestoku polemiku, u kojoj je spram "same stvari" i u duhu povijesnog mišljenja moguće posredovanje, kojim fenomenološki pristup ne isključuje mogućnost definiranja, već ga, naprotiv, pretpostavlja kao izvorno znanstveni način mišljenja. Takova

spoznaja mora vrijediti i za problem su/određenja predmeta romaničke umjetnosti ranog srednjeg vijeka i društvenih elita u Istri, koji ovdje istražujemo.

Bilo da prihvatimo fenomenološki pristup romaničkoj umjetnosti ili umjetničko – artistski pristup društvenim elitama (kao što to činimo u ovom istraživanju), mi u svakom primjeru moramo polaziti od određene ideje ili pojma romaničke umjetnosti, dokazujući da taj pojam i/ili ideja ponajprije izražava biće čovjekovo, kao njegova bitna odrednica. Ako, dakle, romanička umjetnost su/određuje biće čovjekovo, čovjekovo postojanje, tj., društvene elite u Istri, onda su svi drugi načini čovjekova postojanja su/određeni umjetnošću kao ontičkom cjelinom, što obuhvaća i društveno i radno biće čovjekovo. Iz toga se već može razumjeti fenomenološka supstitucija teze o romaničkoj umjetnosti kao definiciji čovjeka, koja, da bi uopće bila fenomenološki supstituirana, mora društvenu elitu prihvatiti kao društvenu snagu "gesellschaftliche Produktivkraft", što ćemo posebno elaborirati u završnom dijelu teze koja se nalazi u naslovu ovog istraživanja.

No, koja je to (stvarno) ideja o romaničkoj umjetnosti i o društvenim elitama u Istri koja je u mogućnosti udovoljiti zahtjevima naše teze, i po kojemu to pravu (danas) iz kritičke tradicije, prihvaćamo ideju kao takovu, koja je možda samo "verbalna zamka" određene (neučene) metafizičke osnove i koju podržava samo esencijalistička metafizika, za koju vjerujemo da je već svladana? Polazeći od drugog pitanja "quid iuris", moramo štititi pravo fenomenološkog pristupa i u kritičkom mišljenju, kao što je to činio Heidegger, polazeći od jednog filozofskog pojma o čovjeku. To, upravo, znači pravo bitnog su/određenja u znanstveno – filozofskom mišljenju, po motivu platonske (ne Platonove) metafizike u svakom znanstveno – filozofskom pristupu. Jer, stajalište fenomenologije se ne odnosi na to što je već zadano, na zadanu stvarnost, činjenična stanja i su/odnose među zadanim pojavama, već se tiče smisla i/ili osnove tog što je zadano, tiče se biti ili principa zadanog.

Kao što jezik ne postoji samo kao jezično djelo i/ili djelovanje, tj., kao jezična radnja (sama po sebi), već i kao puna stvarnost jezika na način ideje jezika kao filološkog pojma, jednako tako i romanička umjetnost ne postoji sama za sebe, kao djelo i kao stvaranje, već, jednako tako, i kao romanička stvarnost kojoj odgovara ideja društvenih elita, što (jednako tako) vrijedi i za čovjekovo biće i fenomenološki pojam o romaničkoj umjetnosti ranog srednjeg vijeka u Istri. No, pitanje ("quid facti"): koja je to povijesno poznata umjetnost koja bi se (doista) mogla uzeti kao definicija čovjeka, tj., društvenih elita, ako se već naša teza ne prihvati, tako reći, kao fenomenološka, tako što svaka umjetnost izražava i su/određuje bit čovjeka (čovjekova bića) ili smisao ljudskog postojanja i/ili ideju čovječnosti?

To, dakako, nije epoha "klasične starine", u kojoj ideal čovjeka nije bio umjetnik, već mudrac što odgo-

vara i kozmopolitskoj orijentaciji tadašnje umjetničke stvarnosti. Zbog toga se fenomenološko određenje cjelokupne romaničke umjetnosti, spram društvenih elita, može ponajprije smatrati klasicističkim idealom, kao projekcija jednog višestoljetnog ideala iz 18. i s početka 19. stoljeća, kada je čovjek bio (doista) prihvaćen kao estetsko biće, kada se u estetici tražilo rješenje (velike) "zagonetke svijeta", pomirenje nužnosti i slobode, stvarnosti i ideje itd. Bilo je to veliko doba estetike, epoha "Sturm und Drang", u kojoj se umjetnički genij pojavljuje kao najviši izraz čovječnosti. Ovime se umjetnost ne izražava samo jednim od načina čovjekova postojanja, već kao jedini, istinski (autentični) način, iz kojega je vidljiva ne samo teza o umjetnosti kao definiciji čovjeka, tj., bića umjetnosti i, jednako tako, bića društvenih elita, već i teza o vrijednosnom su/određenju njihova pojma.

Stoga se umjetnička produkcija, koja najpotpunije definira čovjeka, mora nalaziti u antropocentričnom odnosu, u epohi novoga vremena, možda čak u razdoblju kada se (po prvi put) postiže stvarna autonomija "umjetničkog establišmenta", kao i (odgovarajuća) teorijska svijest o njegovu su/postojanju, pojavom moderne i/ili "apsolutnog pjesništva" i/ili "čiste poezije", i/ili osamostaljivanjem umjetničkog izražavanja u odnosu na klasični i postrenesanski antičko – kršćanski (tradicionalni) svijet. Ali, takav zaključak je prebrz i (u cijelosti) neproverjen, jer se samo definiranje u ovom odnosu mora prihvatiti metaforički, kao (adekvatno) izražavanje relativne biti čovječnosti u jednom vremenu, u kojemu bi se svaka umjetnička produkcija, u svako doba, "definirala" kao smisao čovjekovog postojanja, čak i pod uvjetima njegova otuđenja i/ili heteronomije. Inače bi morali uvoditi pojam "napretka" u povijesni razvoj umjetnosti, spram kriterija (adekvatnog) "definiranja" bića čovjekova i umjetnosti, kao takove.

S emancipacijom, tj., povijesnim oslobođanjem čovjeka iz "kulture vladanja" ("Herrschaftskultur"), gospodarenja i robovanja, sa uspostavljanjem "humanuma" iz "realne nade" i s odgovarajućim promjenama u stvarnom životu (čovjekovom), možda se doista s Blohom može govoriti o pred-sjaju ("Vor-Schein") umjetnosti, koja će utoliko biti humanija ukoliko izvire iz integralne humanosti i ukoliko djeluje na nju. U ovakovom pristupu se aktualna svjetsko – povijesna kriza, kriza dekadencije poznog građanskog staleža i kriza rađanja novoga života, kao egzistencije društvenih elita, mora ticati i suvremene umjetničke produkcije, kao i teorije umjetnosti koja time dobiva sve veći značaj. Ovime nas put (neposredno) vodi ka razmatranju (naše) teze u već načetom romanički društvenom vidokrugu, naročito spram razmatranja stajališta o "oslobođenju umjetnosti", iako tu mogućnost (privremeno) odlažemo, kako bismo istakli bitne fenomenološke značajke u romaničkoj umjetnosti, koje su, u osnovi, bliske artistskom interesu za čovjeka.

U svojoj antropologiji glumca, Helmuth Plessner

polazi od našeg "igranja uloga" u stvarnom (društvenom) životu, kako bi pokazao put "emancipacije umjetnosti", sve do trenutka kada se o njoj može govoriti kao o jednom samostalnom načinu egzistencije kao o "postojanju-u-ulozu" ("In-der-Rolle-Sein"), u "autonomnom umjetničkom izražaju" (Plessner, 1953, 180–192). Jednako tako, fenomenološki zasnovanu autonomiju glumca u odnosu na njegovu ovisnost od već gotove umjetnosti, od zadanog pjesničkog oblika i, s druge strane, od, jednako tako, gotove i prethodno zadane stvarnosti, izložio je znatno ranije (s povijesnim zaslugama) Georg Simmel (Simmel, 1923, 37–43).

U teoriji likovne umjetnosti jedan izričito fenomenološki pristup (tumačenju razvoja) umjetnosti nalazimo kod Georgi Schischkoffa u spisu "Iskrpljena umjetnost ili umjetnički formalizam? Antropološko ispitivanje umjetnosti" (Schischkoff, 1952, 67–79). Također već spomenuto djelo V. Perpeta, "Biće umjetnosti" drži se fenomenologije umjetnosti kao istraživačke fenomenologije, i to isključivo u odnosu na likovnu umjetnost. U teoriji glazbe jednu izričito fenomenološku osnovu Plessner razvija u okviru svoje antropologije čula (koju je ranije nazivao "duhovnom esteziologijom"), kako bi iz istraživanja čula sluha kao jednog mogućnog modaliteta čovječnosti nagovijestio svoju teoriju o glazbi kao u biti jednoslojnom fenomenu (nasuprot Hartmanu i Ingardenu).

O "duhovnoj esteziologiji" Plessner je pisao u ranije objavljenom djelu "Jedinstvo čula. Osnove jedne esteziologije duha" (Plessner, 1923, 123–134), dok se njegova antropologija sluha i time izvedena ideja teorije glazbe, nalazi u njegovoj Fenomenološkoj antropologiji (Plessner, 1970, 59–64). Najzad, u jednoj antropologiji pjesništva nalazimo fenomenološki pristup koji se drži novokantovske tradicije, fenomenologije i filozofije egzistencije, su/određujući bit pjesništva kao susret (konkretnog) subjekta sa samim sobom, u kojemu on tek sagledava sebe ("seiner selbst ansichtig wird"), te time umjetnost djeluje na promjenu subjekta u službi samo/određenja čovjeka (Wolandt, 1965, 134–141).

Ali upravo iz ovakova pristupa umjetnosti, iz određenja umjetnosti po čovjeku, kao i iz teze da samo čovjek "posjeduje umjetnost" neposredno proizilazi uviđanje o nemogućnosti poistovjećivanja ovakova pristupa sa artistskim pristupom, sa određenjem čovjeka po umjetnosti, sa tezom da (samo) umjetnost definira čovjeka. Teza "samo čovjek ima umjetnost" govori o umjetnosti kao bitnoj (distinktivnoj) karakteristici čovjeka u odnosu na sva druga bića, dok sama teza govori o umjetnosti kao o "essentiale constitutivum" bića čovjekova, jer se bitna odrednica jednoga bića ne su/određuje jedino iz razlika koje postoje između tog bića i drugih bića, već i iz njega samoga.

Ipak, unatoč razlikama koje (među njima) postoje, obje ove teze ostaju bliske jedna drugoj, jer se drže zajedničke osnove, čovjeka, bilo da čovjek određuje umjetnost, bilo da umjetnost, kao njegov "proizvod",

određuje čovjeka. O takovoj "konsubstancijalnosti" umjetnosti i čovjeka postoji kulturno – povijesna argumentacija, koja govori o tomu da je od svih kulturnih djelatnosti za čovjeka nužna samo umjetnost, o čemu svjedoči prapovijest, ali i sva povijest umjetnosti i kulture, sve do našega tehničkog doba. Prema iskustvu te povijesti, čak i onda kada drugih mogućnosti proizvodne djelatnosti nije bilo, postojala je umjetnička produkcija; i onda, kada je u smjeni kulturno – povijesnih epoha nedostajala filozofska misao i religiozni impuls, tj., kada je nedostajao znanstveni i/ili tehnički napor djelovala je i napredovala umjetnost.

Ali u ovom kulturno – povijesnom argumentu naziremo (previše) naglašen položaja umjetnosti, izvjesno zanemarivanje radne osnove, kao i tehničke produkcije i reprodukcije života, što (u konačnici) rezultira pitanjem stvarnog položaja i odnosa rada i igre na određenom stupnju proizvodnih snaga u romanički umjetničkom viđenju. Pošto je čovjek, na bitan način, određen kao "djelatno biće" (sram Gelenova izraza "handelndes Wesen"), kao "homo faber" i pošto se čovjekovo djelovanje može odrediti kao rad, kao jezik, kao oblikovanje, moguće je u fenomenološkom viđenju društvenih elita istraživati temu umjetnosti kao rad, umjetnosti kao specifične vrste rada i, ponajprije, kao oblikovanje.

Pošto smo za kraj ovoga istraživanja ostavili istraživanje fenomenoloških argumenta, koji se tiču i fenomenološkog pojma čovjeka i kulturne povijesti čovječanstva, ovdje ukazujemo na bitno poimanje odnosa čovjeka spram umjetnosti, u odnosu na njegov položaj u svemiru i na recipročan odnos spram drugih mogućnosti u jednom takovom prostoru. Već iz navedenog kulturno – povijesnog argumenta proizilazi da je bez umjetnosti "okrnjeno" dostojanstvo čovjeka, iako se to dostojanstvo bazira upravo na krhkosti čovjekova bića kao najistaknutijeg u odnosu na druga živa bića, ali istodobno i najugroženijeg bića. Ukoliko, dakle, čovjeka s obzirom na takav položaj u svemiru karakterizira "krhkost bića" i ako je na drugi način moguće govoriti o "krhkosti umjetnosti" kao njezinu bitnom su/određenju, onda se iz ovog stajališta može pojmiti bitna srodnost njihova, kao i mogućnost da se biće umjetnosti su/određuje po biću čovjekovom, kao i obratno.

Ovdje (ukratko) ukazujemo na stajalište po kojemu je i u našoj fenomenološkoj tradiciji poznata teza o umjetnosti kao definiciji čovjeka, tako već kog Tomasa Akvinskog (Hinske, 1962, 143–159). Prema upravo navedenom izvoru, Tomas je naglasio jednu vrlo jasnu fenomenološku odrednicu: "dok se druga bića ne uveseljavaju u čulnim stvarima, samo čovjek se uveseljava u čisto čulnoj ljepoti, samoj po sebi. No, najvažnije je Kantovo stajalište, stoga što ono pripada vremenu u kojemu je "ideal" bio umjetnik (genije), ali i stoga što s Kantom započinje današnje estetičko mišljenje, kao fenomenološki usmjerena filozofija umjetnosti. U "Kritici

moći suđenja" Kant pripisuje doživljaj prijetnosti i animalnim bićima, dok ljepota pripada samo čovjeku kao razumnom (duhovnom) biću.

Ranije smo već spomenuli Schilerovu fenomenološku odrednicu umjetnosti, koju je pjesnik preuzeo od Kanta, sa novom (argumentacijom) naročito u "Pismima o estetskom odgajanju čovjeka", koja su onda mogla djelovati i na Hegela. Današnji fenomenološki pravac (u fenomenologiji umjetnosti) vodi svoje podrijetlo iz tog izvora, pa smo već zbog toga bili dužni na njega ovdje ukazati.

Pošto smo već upoznali ovakovu fenomenološku orijentaciju romaničke umjetnosti ranog srednjeg vijeka u prisupu društvenim elitama u Istri, sada još ustvrdjemo da takova orijentacija nije strana niti današnjim umjetnicima. Tu je, možda, najistaknutiji primjer pjesnika Gottfrieda Bennja, za kojega je umjetnost upravo ono što razgraničuje čovjeka od drugih živih bića i po kojemu je danas (nužno) prenijeti umjetnost iz estetskog u fenomenološki princip (sram navedenog teksta N. Hinskea). Ako se, prema tomu, jedino u umjetnosti može manifestirati cjelovito biće čovjekovo i ako se, nadalje, biće čovjekovo samo po umjetnosti specifično razlikuje od drugih živih bića, onda iz toga proizilazi definicija umjetnosti, kao definicija čovjeka.

Ponajprije se, dakle, mora riješiti pitanje definicije kao logične operacije u tom su/odnosu, jer bitne odrednice čovjeka nisu odrednice stvarnosti, već njegove mogućnosti, kojima čovjek svoja ontička određenja (kao specifične mogućnosti) prihvaća i održava u (uvijek otvorenom) postojanju povijesnih zbivanja, temeljem kojih razvija i svoju umjetnost. Iako su fenomenološka istraživanja tek u suvremeno doba osamostaljena kao disciplina, u cjelokupnoj našoj tradiciji nalazimo tumačenja čovjekova bića, ponajprije u "klasičnoj starini" kao "zoon logon echon" (sram specifične odrednice "logos") ili kao "animal rationale" (tj., razumno biće), zatim prema "arete" ("vrlina") kao moralno biće, nadalje kao samosvjesno biće "animal metaphysicum", te, u suvremeno doba, kao "animal symbolicum", te, prema radnoj vrijednosti čovjekova bića, kao "homo faber" i, najzad, prema igri kao "homo ludens", odnosno, prema umjetnosti kao "homo aestheticus".

Romanička umjetnost se, stoga, prihvaća kao definicija čovjeka, kao bitna odrednica čovjekovih mogućnosti i kao ideal čovječnosti, tek kada je "čovjek postao mjerom svih (društvenih) stvari", što znači sa fenomenološkim obratom, koji na dalekosežan način koincidira sa obrtom u estetici. Put nadalje vodi ka Schileru i Novalisu, ali i ka Schellingu, Schopenhaueru, ka ranom Nietzscheu i Dilteju kada je umjetnost prihvaćena kao fundamentalna filozofija. Nas ovdje interesira smisao tog "obrtka ka umjetnosti", koji ćemo ukratko izložiti u bitnom suglasju s Marguardom (Marquard, 1967, 94–111). "Obrat ka umjetnosti" Marquard točno karakterizira kao pojavu fenomenološke supstitucije koja ima

"univerzalnu namjeru". To ne znači da je fenomenologija time otkrila novu oblast svoga djelovanja, tako što se "bavi i osjećajem, fantazijom, stvaralaštvom ... Ona ne prilazi umjetnosti kako bi razumjela (samu) umjetnost, već svijet i ne prilazi umjetniku kako bi razumjela (samog) umjetnika, već čovjeka. Što je romanički čovjek ... sada se određuje fenomenološki po umjetničkom geniju". Tako se već sa "obratom ka umjetnosti" zbiva i fenomenološki obrat (Markuze, 1972, 72–81).

Stoga, u našem istraživanju najsnažniju potvrdu romaničke umjetnosti kao definicije čovjeka, tj., umjetnosti kao "cjelovitog čimbenika u oblikovanju romaničke stvarnosti" i/ili "estetike kao mogućeg oblika društvenih elita", koja postaje "gesellschaftliche Produktivkraft", nalazimo (upravo) kod Markuzea. On teži ka "fenomenološkom supstituiranju umjetnosti", ka kritičkoj analizi romaničkog društva, zahtijevajući time nove kategorije: moralne, etičke, estetske... S tim u svezi, i potreba za "umjetničkim tipom čovjeka" koji se (nužno) pojavljuje s radikalnim poricanjem "svijeta društvenih elita" i s odbacivanjem "kulture gospodarenja" (H. Kilijan). Znanost i umjetnost, kao nosioci slobode čovjeka i društva, tada su "preobražene u suglasju s novom osjetljivošću i zahtjevima instinkta života", jer su u stanju "otkriti i ostvariti čovjekove mogućnosti".

Znanost vodi ka umjetnosti, a umjetnost ka "oblikovanju stvarnosti". Tako se, po Markuzeu, uspostavlja novi etos, "estetski etos" i utvrđuje "novi princip stvarnosti" umjetničke stvarnosti. Markuze kritički istražuje ideju "romanički umjetničkog čovjeka" kao čimbenika srednje/vjekovnog društva, koja se javlja kod Heideg-

gera kao "svestrani individuum". Heidegger ne vjeruje da rani Markuze ozbiljno računa sa "svestranim individuumom", dok pozni Markuze zauvijek razdvaja rad od igre, carstvo nužnosti i carstvo slobode. Takav Markuzeov pogled je, po Heideggeru, danas već uveliko zastario, jer odgovara "jednom svladanom stupnju razvoja društvenih elita". Jer se radi o "mogućnosti umjetnosti" u okviru "carstva čovječnosti", o mogućnosti preobražavanja umjetničkog rada, a ne o skraćanju umjetničkog prostora koji time, i nadalje, postaje prostor neslobode.

Jednako tako, zanimljiv je i Heideggerov pristup romaničkoj ljepoti i, s tim u vezi, njegovo prekoračenje fenomenološke perspektive u pravcu ontološkog zasnivanja lijepog kao harmoničnog oblika čovjeka i prirode. Ali, protiv estetiziranja etosa i romaničkog principa stvarnosti, govori već kritičan pojam "stvarnosti", koji se nalazi u središtu današnjeg znanstveno – filozofskog mišljenja. Neoromaničko proizvođenje stvarnosti društvenih elita i estetskog oblikovanja (uopće) ne rješava aktualnu krizu pojma "stvarnosti" u fenomenologiji i u znanosti, kao što "estetiziranje etosa" ne doprinosi rješenju znanstveno – tehnološke dominacije današnjeg svijeta. U osnovi, Markuzeovo unapređenje romaničke umjetnosti u društvenu proizvodnu snagu elita, proizilazi iz (međusobno) usuglašenog principa bića i vrijednosti, a njegovo "estetiziranje umjetnosti" proizilazi iz nadilaženja "etosa" prethodno zadanog "svijeta romaničke umjetnosti" na način stvarnosti društvenih elita. Stoga je romanička umjetnost jedno od mogućih određenja bića čovjekova, a ne samo jedno od mogućih su/određenja društvenih elita, kao takovih.

ROMANIC ART OF EARLY MIDDLE AGES AND SOCIAL ELITE IN ISTRIA (SLOVENIA) – A PHENOMENOLOGICAL APPROACH

Tarik MURANO

University of Ljubljana, Academy of Fine Arts, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva 23
e-mail: tarik.murano@zg.t-com.hr

Marina PACENTI

University of Ljubljana, Academy of Fine Arts, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva 23
e-mail: marina.pacenti@gmail.com

SUMMARY

Community of Romanic Art of Early Middle Ages and social elites in Istria (Slovenia) manifests in two different levels or two methodological approaches, which historically appear against each other; like two centres, like two axis, around which is this research is based on. From one side it is the opinion of medieval elites about Romanic Art in Istria, that approaches art by accepting "elitist idea", that can with its "elitism" think through art, subordinating it to the "elitist principle" on which it is based. From the other side, there is an opinion of medieval elites from Romanic artistic reality, arising from Romanic experience, from the "world of Romanic art", based on coexistence with

Romanic art work, with its reality, its achievements, as well as its place and purpose in the life of social elites of Istria. This opinion questions the principle of Romanic art, starting from medieval social elites, questions the stand ground of Romanic art from which is possible to develop the "elitist view" on the "world of Romanic art" of early Middle Ages in Istria, by self-revealing that "world".

This is why we (from the beginning) have followed both aspects of research. The first one, which holds on to ideas of presence of medieval time social elites in the Romanic art of Istria, about the world and individual person in Romanic reality of Istria, that derives the principle of Romanic art subordinated to that idea. The other one, based on pure "elitist experience", to ascertain the structure, form and way(s) of co/existence of Romanic art work, as well as way(s) of its influence on medieval social elites, to reach in that manner the principle of Romanic art of early medieval time and social elites in Istria (Slovenia). This means that Romanic artist participate in the life of the social elites. Their work is acknowledged as "spiritual work" (cosa mentale) because it is not only dealing with translating into visible realisation of Romanic art achievements of early medieval time in Istria, but dealing with its (specific) way to explore those ideas.

Key words: Romanic Art, Medieval Social Elites, Istria (Slovenia)

LITERATURA

- Aler, J. (1980):** The Problem of Creativity in Aesthetics, IX. Congress of Aesthetics, Dubrovnik.
- Benjamin, W. (1998):** Izbrani spisi, Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Fellmann, F. (1989):** Phänomenologie als ästhetische Theorie. Freiburg – München, Albert.
- Gadamer, H. G. (1989):** Das Erbe Europas Beiträge. Frankfurt/M, Suhrkamp Verlag.
- Grassi, E. (1996):** Einführung in die philosophische probleme des Humanismus, 10. univ. izd. Tübingen, Niemeyer.
- Guzzoni, U. (1982):** Wendungen, Ersuche zu einem nicht identifizierenden Denken. Freiburg – München, Alber.
- Hribar, T. (1993):** Fenomenologija I. Ljubljana, Slovenska matica.
- Hribar, T. (1995):** Fenomenologija II. Ljubljana, Slovenska matica.
- Jacques, D. (1999):** O Duhu, Heidegger in vprašanje. Ljubljana, Analecta.
- Kimmerle, H. (1983):** Entwurf einer Philosophie des Wir, Schule des alternativen Denkens. Bochum, Germinal.
- Luhmann, N. (1999):** Kultur als historisches Begriff. Gesellschaftsstruktur und Semantik: Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft, zv. 4. Frankfurt/M, Suhrkamp.
- Markuze, H. (1972):** Kraj utopije. Esej o oslobodenju. Zagreb, Stvarnost.
- Marquard, O. (1967):** Kant und die Wende zur Aesthetik. Zeitschrift für philosophische Forschung, Bd. XVI, 2.
- Müller, S. (1992/94):** Phänomenologie und philosophische Theorie, zv. 2. Freiburg, München.
- Passeron, R. (1990):** L'oeuvre picturale et les fonctions de l'apparence. Paris, Vrin.
- Plessner, H. (1953):** Zur Anthropologie des Schauspielers. Zwischen Philosophie und Gesellschaft, Bern.
- Plessner, H. (1970):** Philosophische Anthropologie. Frankfurt: S. Fischer Verlag.
- Schischkoff, G. (1952):** Erschöpfte Kunst oder Kunstformalismus? Schlehdorf, Bronnen Verlag.
- Schweizer, H. R. & Wildermuth, A. (1981):** Die Entdeckung der Phänomene, Dokumente einer Philosophie der sinnlichen Erkenntnis. Basel/Stuttgart, Schwabe.
- Seppmann, W. (2000):** Das Ende der Gesellschaftskritik? Die "Postmoderne" als Ideologie und Realität. Köln, PapyRosa.
- Simmel, G. (1923):** "Beitrag zur Philosophie des Schauspielers". Fragmente und Aufsätze. München, posth.
- Utz E. (1994):** Grundlegung der allgemeinen Kunstwissenschaft, zv. I, II. Stuttgart, Kohlhammer.
- Wohlfart, G. (1986):** Der Punkt, Ästhetische Mediationen, Schöningh Verl. Freiburg – München, Paderborn.
- Wolandt, G. (1965):** Philosophie der Dichtung, Weltstellung und Gegenständigkeit des poetischen Gedankens. Berlin, De Gruyter.

original scientific article
received: 2007-12-20

UDC 130.2:159.93

A RHIZOME AS A MAP OF A RUPTURE OF THE CARTESIAN DUALISM

Katja CERGOLJ EDWARDS

USA-22301 Alexandria, VA, 306 Commonwealth Ave., Apt. 1

e-mail: katjace@gmail.com

ABSTRACT

This essay explores the potentiality of organizing the immediate reality of lived experience of modern individual through a construct of Deleuze' and Guattari's rhizome. This practice, claimed in this essay, negates the traditional construction of knowledge, based on Cartesian perspectivalism, and offers nomadic identities of postcolonial world prospective of active, performative construction of personal bricolages.

Key words: postcolonialism, dualism, identity, cartesian, perspective, rhizome, re-presentation, multiplicity, nomadism, performativity

IL RIZOMA QUALE MAPPA DELLA ROTTURA DEL DUALISMO CARTESIANO

SINTESI

Il presente lavoro esplora il potenziale organizzativo della realtà immediata dell'esperienza vissuta da parte dell'individuo moderno attraverso il concetto di rizoma, introdotto da Deleuze e Guattari. La pratica qui analizzata nega la costruzione tradizionale del sapere che si basa sulla prospettiva di Cartesio e offre alle identità nomadi del mondo post-coloniale l'opportunità di elaborare dei bricolage attivi performativi e personali.

Parole chiave: post-colonialismo, dualismo, identità, cartesiano, prospettiva, rizoma, rappresentazione, molteplicità, nomadismo, performatività

This essay is drawing from a post-colonial perspective, which will serve here to determine the background, or better still, the foundation of the thinking, which it actually professes itself – the thinking of and within the beyond. In this way, it is an illustration and an understanding of visual art beyond postmodernism, based on the thinking of the post-colonial critic, Homi Bhabha. He draws on the contemporary necessity for overcoming dualisms, which spring from notions of The Other. Post-colonial theory stresses the modern diaspora, people of minorities, displaced individuals, who are in constant flux of identity negotiations. They create spaces of liminality, of hybridity, which are existences of the borderlines of everyday conditions. These spaces and situations are, according to Bhabha, and I do agree with him, not necessarily an undesirable state of being. As such, the state of being is applied as a characteristic of the post-modern condition as a whole, applicable to every individual. Bhabha urges us to use the postcolonial theory for an analysis and a reevaluation of contemporary condition. Which is, of course, what we could do. However, the question that arises here is, does the postcolonial theory as such truly go beyond? Does it really introduce that cutting edge, where our understanding of temporality would change so drastically, to where we would start thinking, and more importantly, creating – writing for example – in the form that would go beyond? Let's ask this differently. If we pull the rug of postcolonialism from under the feet of these nomads of today, the people of diaspora, who are trapped in the liminality, do we still catch them as such? Do they, or better still, do we retain our identities without the postcolonial migratory constructs of new emerging groupations? We need to find a way of *thinking of* the postcolonial condition, spaces and individuals, *outside of* the postcolonial *discourse*. In other words, we need to *go beyond* the postcolonial discourse.

We have been conditioned to think within the constructs of a dualism. Since the 17th century, when Rene Descartes offered a view of the individual as a dualism of subject and object, we have been entrapped within the interpretation of the world on the basis of dualities. Descartes is, in the opinions of still many to this date, the founding father of the modern visual paradigm named after him, the Cartesian philosophy. Cartesian perspectivalism, as his theory also became to be known, characterized the dominant scopic regime of the modern era. Descartes was primarily a visual philosopher, who deployed the perspective of the camera obscura to draw on the world. He thoroughly investigated vision in his book from 1637, *Discourse on Method*, more precisely in one of the three scientific treatises of the book, called *La Dioptrique*, usually translated as *Optics*. Descartes shows in the *Discourse on Method* that our perceptions, the perceptual images, do not need to resemble what they represent. He attacks the at the time prevalent Ar-

istotelian idea, which relies on the authenticity of our perceptual images of the world and their ability to resemble the objects perceived (Gaukroger, 1998). Descartes informs us in *The Treatise on Light*, a part of the *Optics*:

"For although everyone is commonly convinced that the ideas that we have in our thought are commonly like the objects from which they proceed, I know of no compelling argument for this. Quite the contrary, I know of many observations which cast doubt upon it" (Descartes, 1998, 3).

According to Cartesian perspectivalism, we rely on representations which are in the mind. That implies also that Descartes left us with a doctrine which teaches us to study our ideas with a firm mental gaze. Through his researches of reflection, which became the foundation of his metaphysics, Descartes launches the idea of the self-certainty of the thinking subject, which resides in his famous '*cogito me cogitare*'. He can thus be not only contributed with providing us with a philosophical justification for the modern epistemological habit of "seeing" ideas in the mind, but also with founding the speculative tradition of identitarian reflexivity, in which the subject is certain of himself through his mirror image.

Descartes was thoroughly convinced that "all the management of our lives depends on the senses", and that the one "of the sight is the most comprehensive and the noblest of them" (Descartes, 1953, 65). He devoted his treaty *La Dioptrique* to demonstrating how vision can be understood on the basis of deductively following the previously existent ideas inherent in our mind. Such deductive reasoning of innate ideas offered Descartes an assurance of the correctness of understanding, which in his opinion, had to be present in order for us to make any sense out of senses. He engaged in dissecting the bodies of animals at the local butcher's shop in order to understand the anatomy of bodies. He cut through the eye of a cow to be able to comprehend the level beyond the physical apparatus of the eye's lenses, namely the one of human visual consciousness. He famously concluded that "it is the mind which senses, not the body" (Descartes, 1953, 87).

Let's pause for a moment and think, why are we discussing this old noble man from the 17th century and his excursions to the butcher's shop? Descartes obviously understood the sight in the mind as being dependant on the contemplation of images which resemble the objects they refer to, and we've mentioned this already. But he also included other signs and words, which in no way resemble the things they signify and for that reason demand even more active participation of the mind. He allowed for these images, for all of them for that matter, therefore, to not depict the object in every respect, but just in few ways. To support this argument, he appealed to the perspectival art, which produces the experience of correct vision by avoiding perfect resemblance. If it is

not a perfect resemblance, then it is not a presentation. What it is, in actuality, is a *re-presentation*. Circles represented by ovals, squares represented by diamonds, etc. Descartes therefore introduces us to the idea of reading, interpreting, and translating signs that are not the perfect reproductions of external reality (Jay, 1994). For many contemporary commentators, this puts Descartes at the up-front of the critique of the resemblance theory of knowledge in favor of one that introduces signs. One can say, thus, that images in the mind are, according to Descartes, perceptual judgments, and not mere simula-cra. Perceptual judgments, which are contingent on language to be read correctly (Jay, 1994). Languages construct discourses, through which concepts are unveiled as representations of binarism. If the concept does not exist within a language, then one needs to appropriate it by means of translation, which is essentially an inscription of conditions of the one to the concepts of the other.

Descartes's method incorporated the method of a touch, which has no longer anything to do with an objectivity of his method, utilized in his study of science and presented in *Method*. Descartes introduced a subjective image, transmitted through a directness of senses. This division of an understanding of nature, namely onto a subjective and objective approach, intrigued Descartes for all his life. Even though his concepts and approaches had been met with an attitude of disapprovals, they became influential as a basis for a modern scientific methodology (Descartes, 2004). The division of subjective and objective perspective, binary relationship between mind and body, subject and object, in other words, the Cartesian dualism, which was especially influential by validating the disembodied eye, as opposed to the incarnate eye. This means that the enormous influence that the Cartesian philosophy has had on modern epistemology is primarily based on spectatorship. In the terms of the psychologist James Gibson that meant that the affairs of the world have been reduced from the visual world, where experience, based on the inclusion of other senses besides vision, is one of the 'depth shapes', to the visual field, one of 'projected shapes' by means of sense of vision detached from other senses. Consequently, the body acquired in the visual field the position of objecthood (Jay, 1994).

The omnipotent role of the Cartesian perspective influenced the Enlightenment, and held an exquisite paramount position of shedding light on the development of knowledge until it met its strongest opposition in its history, which started eroding its throne. The tradition of this opposition has stemmed from France and has been known as anti-ocularcentric, since it has gone against the basis of the cartesianism – it's stressing of the importance of vision for reasoned mind or, put differently, it's visual tradition of observation. The objection to the cartesian apprehension of the world has become

more and more influential with the break of the 20th century, when the individuals' and societies' search for meaning was no longer possible within frames of a simple dualism, allowing for concepts on a basis of conjunctions of 'either' and 'or'. The reality of the modern era resisted such framing in more ways than one: philosophy responded with phenomenology, visual arts criticized through avant-garde forms, and literature by professing to the verbal over visual inspirations.

This essay examines a dualism of social, identities-forming, constructions. The 20th century was marked by two world wars, an incredible economic expansion of one part of the world, namely the western, a commodification of the life of an individual in this part of the world, and as a result, massive waves of immigrants. This classification of people has never ceased to exist due to the possible lowering of the numbers of dislocated people, it has just been changing name; from economic immigrants, to war refugees, to seasonal workers, to political émigrés, asylum seekers, exile people, boat people, dislocated, diaspora, brain drain, exchange students, citizens of the world, nomads, etc. The world is on the go. And it is not an exaggeration anymore to say that the hegemony of the world order has shifted from the settled, established and domestic dynamics of culture, to its unhoused, decentered, and exilic energies, energies whose incarnation today is the migrant, and, of great importance as supported by Edward Said, whose consciousness is that of the intellectual and artist in exile, the political figure between domain, between forms, between homes, and between languages (Said, 1994). This argument automatically raises a reservation of whether we can negotiate these arenas of in-between with a cartesian approach – 'either' – 'or' mentioned earlier. Do we accept constructs of knowledge on the basis of a linear model with two ends, opposing each other, but at the same time constituting each other? Or better still, do we accept any kind of constructs of knowledge anymore, period?

When Ayhan Kaya, a lecturer at the Istanbul Bilgi University who has specialized in the construction and articulation of modern diasporic identities, talks about the process of identity formation of the Turkish hip-hop youth in Berlin, he states that these cultural participants have to constantly negotiate between past and future, between 'roots' and 'routes', local and global, home and diaspora. By engaging in the continuous process of constructing communities, they employ the conjunction 'and...and...and...', as opposed to cartesian 'either' – 'or'. For example, 'German and Turkish and global and...'. The dualism has been annulled. As an illustration of Kaya's argument, I give you two lines from a poem, titled 'Doppelmann':

"I carry two worlds within me but neither one whole they're constantly bleeding the border runs right through my tongue" (Kaya, 2002).

The diasporic subject in this poem is experiencing a constant tension between homelessness/rootlessness and diasporic home, which can give rise to a double or even multiple identity. The space he has found himself in is therefore a separate space in itself, where he, along with other modern migrants, dwells. This space is a hybrid space, a third space in Homi Bhabha's terms, or – in the words of Gilles Deleuze and Felix Guattari – a rhizomatic space (Kaya, 2002).

We are now playing the record *Thousand Plateaus, Capitalism and Schizophrenia*, by Deleuze and Guattari, which is essentially a continuation of their joint venture Anti-Oedipus. Why call it a record, when it is actually a book? Well, firstly, many commentators of Deleuze and Guattari have persistently been arguing that the *Thousand Plateaus* is not a book at all; it incorporates a style that is extremely at odds with academic writing, especially the one utilized by art theory, inasmuch as its characteristic method is *affirmation* and *creation* rather than negation and critique (O'Sullivan, 2006). Brian Massumi, who translated the work into English and wrote his Foreword to it, suggested that we take it as a record – you approach it not as a closed book, but rather as an assembly of autonomous cuts. You can buy a record for just one song and listen to that one over and over, you can play it from start to end, dislike it and never pick it up again, or you perhaps listen to the first song, then you skip to the fourth, back to the first one, you play it twice, and then you go to the last one. And while we are at it, let's make a tape for a friend, shall we? Our authors wouldn't mind; as a matter of fact, they make it openly known that they too, while constructing their own plateaus, had borrowed from others, and encourage us to do the same. While doing that, you notice that there is a common thread to the record, something repeating in all songs. Deleuze and Guattari call that, appropriately, a refrain (Deleuze, Guattari, 1987).

The main reason to play this record within this essay is because its main objective is to act against *representation*. It is a pragmatic work and far distant from being a purely scholarly text, which we would rake for meaning and would therefore try to position it within the very field of representation (O'Sullivan, 2006). Deleuze and Guattari believe that the systems of representation and the knowledge they produce are tree- or root-like structures. They considered Binary logic as the spiritual reality of the root-tree. They explained themselves on the example of a book. Any book that is dedicated to a subject overlooks the exteriority of their relationship, namely the relationship between the book and the subject, and the working of the matter. The classical book, according to Deleuze and Guattari, is the root-book. This book imitates the world, as art imitates nature, and that is by procedures or law of reflections, when One becomes Two. It is here that the authors ask the crucial question:

"How could the law of the book reside in nature, when it is what presides over the very division between the world and book, nature and art?" (Deleuze, Guattari, 1987, 5).

This is how the formula of *One Becomes Two* dictates even the most 'dialectical' way of thinking and has been fueling, in their words, "the most classical and well reflected, oldest, and weariest kind of thought." Deleuze and Guattari are convinced that nature doesn't work that way and that thoughts were therefore falling behind nature. In their opinion, thought has never reached an understanding of the *multiplicity*, only the level of the bi-univocal relationship between successive circles, which they presented with, again in biological terms, an example of pivotal taproot supporting the secondary roots. Another root worth noticing was a fascicular root, which was an illustration of a radicle-system of thought, which either absorbs the multiplicity of the secondary roots or it splits apart and onto the numerous subordinate roots. One needs to be aware, though, that such roots still present a unity just so that it can be subsequently again broken onto the subject and object; the fascicular system, therefore, doesn't really break with cartesian dualism, with the complementarity between subject and object. They show that on the example of Nietzsche's aphorisms, which seem to shatter the linear unity of knowledge, only to awaken the cyclic unity of the eternal return, which holds position of the non-known in thought (Deleuze, Guattari, 1987). Here is a sample:

"Half-knowledge is more victorious than whole knowledge; it understands things as being more simple than they are and this renders its opinions more easily intelligible and more convincing" (Nietzsche, 1996, 578).

Deleuze and Guattari comment on the world of today by stating that it has lost its pivot; the subject can no longer be dichotomized, instead, it assumes a higher unity. It is a set of circumstances marked by ambivalence and overdetermination. In such a world of chaos, the multiplicity that Deleuze and Guattari are after is not simply uttered and therefore created; the multiple has to be made! The way we create it is not by always adding yet another dimension, but by an even more simple undertaking, drawing on the dimensions that are already available. Not summing them up, however, but always constituting it *by subtracting the unique from the multiplicity, n-1*. Deleuze and Guattari call upon us to write at n-1 dimension and the system we would create would be called a rhizome (Deleuze, Guattari, 1987).

Rhizome is in biology a bulb- or a tuber – like structure and is completely different from roots and radicles. It is organized more like grass than a tree, resembling the arrangements of the brain, which acted as an inspiration for Deleuze and Guattari (Deleuze, 1995). As such, a rhizome connects any point to any other point, and is therefore very hard to eradicate. Especially so,

because a feature of one point is not necessarily linked through the same nature to the other point. A rhizome is an open system, which brings into play very different regimes of signs. A rhizome is made only of lines, as opposed to a structure, which is defined by a set of points and positions, with binary relations between the points, and biunivocal relationships between the positions. The lines of a rhizome are lines of segmentarity and stratifications as its dimensions, and the line of flight or deterritorialization as the maximum dimension after which the multiplicity undergoes metamorphosis, changes in nature. A rhizome cannot be an object of reproduction. It is dissimilar to the graphic arts, drawing or photography, since a rhizome does not pertain to tracing, but to a production and construction of a map with multiple entries and exits. Also, a map of a rhizome can always be detachable, connectable, reversible, and modifiable. This system as a map, or a rhizome, is acentered, nonhierarchical, and nonsignifying system. A rhizome is made of plateaus, which are continuous, self-vibrating regions of intensities, without any culmination point or external end. And plateaus are always in the middle, in-between. Right where our migrant of diaspora dwells. Plateaus are any multiplicity connected to other multiplicities by superficial underground stems. Rhizomes establish connections between semiotic chains, organizations of power, and also circumstances corresponding to the arts, sciences, and social struggle (Deleuze, Guattari, 1987).

Deleuze and Guattari illustratively offer us some examples of rhizomes, besides their own book – the record, which are primarily taken from nature: rhizomes are potatoes, couch grass, but also animals' burrows, and rats, when they swarm over each other. I consider the following model of a rhizome especially compelling, particularly when considering the multiplicity, which has neither subject or object; Deleuze and Guattari demonstrate the law of combinations, which are increasing in number as and only when the multiplicity changes in nature, through an example of puppet strings. They, as a rhizomatic system, are not tied to the will of a puppeteer, but to a multiplicity of nerve fibers, which form another puppet in another dimension, connected to the first (Deleuze, Guattari, 1987).

As described above, a rhizome is an image of thought, which spreads out beneath the image of a tree (Deleuze, 1995). The tree-root thought needs to therefore be complimented by a rhizome and not substituted. In such a way, the dualism's characteristics for structures is substituted by multiplicity. Returning once again to the analogy of the book – the tripartite division between a field of reality – represented by the world, a field of representation – which is the book, and a field of subjectivity – that being the author, is extinct. In the place of this tripartite division, we look now at an assemblage, which rests on the multiplicities, which in turn

are again the constituencies of the above-mentioned tripartition. Just like the multiplicities of strings on the side of the puppet AND the puppeteer. In this respect, Deleuze and Guattari say, we don't ask what a book means, as signified or signifier, we don't look at the book for something to understand in it. What we do do, though, is ask what a book functions with, in connections with what other it does or does not transmit intensities, which are plateaus and therefore parts of rhizome, etc. A book therefore can exist only through the outside and on the outside. For Deleuze and Guattari, literature is an assemblage. It has nothing to do with ideology. There is no ideology and never has been. All we talk about when applying rhizomatic flights of thought are multiplicities, lines, strata and segmentarities, intensities, the units of measure. And the units of measure are essential. In this case the unit is quantify writing. There is no difference between what a book talks about and how it is made. Therefore, a book also has no object. Again, when opposing the representation, then we find that the writing, too, has nothing to do with signifying. Rather, recalling rhizomes as maps, writing is a flight of surveying and mapping. Writing also shouldn't only stop or end with the past or present, since maps have no end, but should engage with realms that are yet to come (Deleuze, Guattari, 1987).

Book as an assemblage, then a rhizome-book, and not a dichotomous, pivotal or fascicular, root-like book. Deleuze and Guattari believe that since the understanding of the non-existence of tripartite division has been establish, it is safe to urge us to not write in any other way but from an inside. They state that it is impossible for one to write sufficiently in the name of an outside; the outside has no image, no signification, no subjectivity. They appeal to us to not send down roots, or plant them, however difficult that might be (Deleuze, Guattari, 1987).

They don't claim that the change is an easy one; they acknowledge, in their words, that "many people have a tree growing in their heads." If we remember from the above, though, what the inspiration was for these two authors, it was a brain, which is more grass- than tree-like. In order to be rhizomorphous, applicable to the world of chaotic circumstances, we need to be willing to stop believing in trees, roots, and radicles. "We are tired of trees", Deleuze and Guattari say at one point (Deleuze, Guattari, 1987).

Referring back to our old, noble man from the 17th century who liked to slice eyes up, his thought divided the world; we have been separating ourselves as subjects from the object world. We are used to thinking in binaries and that is well illustrated by looking at concepts that we have been dealing with: content vs. form, depth vs. surface, essence and appearance, soul – body, author – book, signifier – signified, speech – writing, unconscious – conscious, reality – ideology, etc. We have

tried ourselves at critiquing these binarism, and we've arrived at post-structuralism, which is definitely a success from a certain perspective. However, post-structuralism is often based only on a reversal of binaries or erasure (the deferral) of the privileged/superior term. All post-structuralism is a critique of the privileged position of the origins and ultimately a critique of representation. It might be a project of important thought, which 'reveals' the exclusions and marginalization; it is however, just a reading of other theories (O'Sullivan, 2006). Applying the rhizome mode of thinking to the concepts of academic thoughts, Deleuze and Guattari do not claim that their plateaus are any new concept or theory. Specifically, they say:

"Nowhere do we claim for our concepts the title of a science" (Deleuze, Guattari, 1987, 22).

They do however, along the concept of a rhizomatic idea of the world, suggest an addition to History, and I want to stress this, because it shows the importance and applicability of post-colonial concepts. They theorize that traditional history is written from what they call a sedentary point of view, meaning that it is an inactive and static concept, even when the topic is nomads. The addition they refer to therefore is what they call a *Nomadology*, being an opposite of history. They point out several examples, which all have common characteristics, namely that these are narratives of multiplicities, but that there is always a collective assemblage of enunciation, an assemblage of desire, one inside the other and plugged into an outside, which is a multiplicity in any case. Deleuze and Guattari call such narrating rhizomatic or nomadic, narrating which abandons the strata, segmentarities, sedentarity... That is writing or narrating as nomadism of those who only assemble. This is not a break with traditions, it is an imperceptible rupture (Deleuze, Guattari, 1987). Referring back to the researches of Ayhan Kaya, his Turkish Berliners hip-hop contemporary minstrels, as he also marks them, are active *bricoleurs*; they are adept at performing large numbers of tasks at the same time, utilizing any material that is at hand, and thus constructing *bricolages*. As juxtaposed to the concept of engineer, who does not subordinate his tasks to the availability of raw materials and tools conceived and procured for the purpose of the project, our nomads of today are hence quick and efficient at objecting and counteracting against the essentialist terms of cartesianistic-like culture (Kaya, 2002).

Another example of the nomadic *bricolages* is Chicano art of *rasquachismo*, which also makes do with whatever materials are at the disposal of the Hispanic minority in the U.S. when constructing their local world of cultural expressions. It is making the most out of the least. This is an act not of tracing, since it is not a representation; the *rasquachismo* doesn't represent anything, there hasn't been anything before it, it happened out of possibilities, out of multiplicities of an everyday of the

migrants. It is an active creation of a map of their terrain – setting out the coordination points for worlds-in-progress, for subjectivities-to-come (O'Sullivan, 2006). Deleuze and Guattari do not try to make a binary opposition between mapping and tracing. They explain that it is a question of method: "The tracing should always be put back on the map." The rhizome map is made to get things done, to move us onwards, and it is thus a notion of pragmatics. From a diaspora point of view, the pragmatism is the only solution, nothing would happen before an active mapping of your terrain is done. This is a creative project of endless connectivity and becoming. Art project, therefore, as a rhizome, is a creative project, too, as redundant as that might sound, but stressing not the re-presentational aspect of art, but rather an affirmative and productive one – a creative project that parallels the work of its objects.

Let's listen to Deleuze and Guattari one last time:

"This is how it should be done: Lodge yourself on a stratum, experiment with the opportunities it offers, find an advantageous point on it, find potential movements of deterritorialization, possible lines of flight, experience them, produce flow of conjunctions here and there, try out continuums of intensity segment by segment, have a small plot of new land at all times. It is through a meticulous relation with the strata that one succeeds in freeing lines of flight." (Deleuze, Guattari, 1987, 189).

This is a plan; this is a program for an expanded notion of art practice AND for living our lives as an art practice. It is not a program for escapism, rather it is a call for attention to be focused on the actual, if only to unlock the potential becomings, the virtualities within every moment. It is here that the in-between nature of art practice becomes important. Art, the avant-garde art, is always situated between the actual and the virtual... As such, it cannot be representational, it can, however, be constructive of a real that is yet to come, a new type of reality (Deleuze, 1995).

Understanding art practice rhizomatically, that is – as a constant connectivity of multiplicities, activated by the in-between realm, entails looking at it for its "performative aspect" – namely, what it does and what it makes us do. In this way, art is a practice that operates to open up other possible worlds; it is a space of production of situations, of rituals, those practices that allow us to access states beyond the everyday and beyond habitual subjectivity. It might not even stop at the production of different subjectivities; it might go beyond, invoking actions and practices in the world (Deleuze, Guattari, 1987).

Unfortunately, this is not a place to go deeper into this aspect, but perhaps just as an additional rhizomatic excursion – the tracing of the evolving of modern art can, too, be perceived through the performative aspect of creative activity within in-between two arts, between painting and sculpture, between sculpture and archi-

ture, between theater and dance, between performance and social projects, even. The performativity is a refrain of it, just like the multiplicity is a refrain of *Thousand Plateaus*, and it points to the unity of arts. Art as a connectivity of these in-between fields and practices has recently become known as 'relational aesthetics'. The experience of art as such is no longer one of transporta-

tion, a vehicle into an unknown or unimaginable realm, but rather it is an experience of connectivity. In reality it means that it is a practice connecting different semiotic regimes with different organizations of power as well as connecting practitioners and producers of art with spectators and beholders (O'Sullivan, 2006).

RIZOM KOT ZEMLJEVID RAZLOMA KARTEZIJSKEGA DUALIZMA

Katja CERGOLJ EDWARDS

USA-22301 Alexandria, VA, 306 Commonwealth Ave., Apt. 1

e-mail: katjace@gmail.com

POVZETEK

Oblikovanje percepcije in posameznikovega znanja v zahodnem svetu v večjem delu temelji na dualistično zasnovanih konstruktih. Vir tako oblikovanega sveta je kartezijanska perspektiva, poimenovana po filozofu Descartesu, ki je dominantno zaznamovala moderni skopični režim. Kartezijanska perspektiva temelji na načelu, da je celotna organizacija našega zaznavanja vezana na naša čutila in da je najpomembnejši človeški čut ravno vid. Po Descartu lahko trdimo, da je naše razumevanje sveta odvisno od podob v umu ter da so to perceptualne presoje, ki so odvisne od pravilnega branja sveta oziroma razumevanja jezika. Tako lahko govorimo o razlikovanju med subjektivno in objektivno perspektivo, dualističnim odnosom med umom in telesom, subjektom in objektom, z drugimi besedami, kartezijansko dualnostjo. Nasprotovanje kartezijanskemu razumevanju sveta je postalo vedno bolj vplivno ob prelomu 20. stoletja, ko je posameznikovo iskanje življenjskih pomenov želelo prekoračiti ustaljene okvire enostavnih dualističnih struktur kartezijanske perspektive, označene z 'ali-ali'. Pričujoči esej poudarja razumevanje sveta migranta, posameznika diaspore, ki ga označujejo prostori liminalnosti, neprestane težnje po prenovljenem oblikovanju identitete v hibridnem prostoru kontinuiranega dodajanja, torej konstrukta 'in-in-in-...'. Tak prostor sta Gilles Deleuze in Felix Guattari v svojem delu *Thousand Plateaus* (Tisoč nivojev) označila kot rizomatski prostor. Po njunem mnenju je potrebno našo zavest oblikovati na podlagi multiplicitete, ki se upira dualističnemu sistemu, značilnem za reprezentativno oblikovanje pomenov. Rizom, za katerega je multipliciteta značilna, je sistem povzet po biološki strukturi gomolja. Tak sistem je vedno enkraten, neponovljiv in zato ne more biti predmet reprodukcije. Je acentričen, nehierarhičen in neoznačevalski. Rizom je sestavljen iz platojev, ki so neskončni in so vedno v sredini, sredinski, vmesni. Prav to pa je ta prostor liminalnosti, ki ga nomadsko naseljuje tudi posameznik-migrant. Deleuze in Guattari med drugim v skladu s svojo idejo rizomatskega razumevanja sveta predlagata tudi nekakšen dodatek k zgodovini, imenovan Nomadologija. Takšna naracija je kolektivna zbirka individualno poudarjenih pomenov in se odraža kot brikolaž posameznikovih zgodb. Rizom kot brikolaž je aktivno oblikovanje konceptov in je zato pragmatičen pojem. Umetnost kot prostor oblikovanja in prezentacije idej, označena s karakteristikami rizoma, je torej nerepresentativna, saj jo moramo razumeti kot stalno povezovanje multiplicitet, s čimer odpira in predstavlja še neodkrita področja našega bivanja in razumevanja. Takšen pogled na umetnost nas osredotoči na njen performativni aspekt. Umetnost tako postane prostor produkcije situacij, ritualov in tistih praks, ki nam omogočajo doseganje stanj in subjektivnosti izven običajev in norm vsakdanjika.

Ključne besede: postkolonializem, dualizem, identiteta, kartezijanski, perspektiva, rizom, reprezentacija, multipliciteta, nomadstvo, performativnost

BIBLIOGRAPHY

Bhabha, H. K. (1994): *The Location of Culture*. London and New York, Routledge.

Deleuze, G. (1995): *Negotiations*. New York, Columbia University Press.

Deleuze, G., Guattari, F. (1987): *A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia*. Minnesota, University of Minnesota Press.

Descartes, R. (1953): *Discourse on Method, Optics, Geometry, and Meteorology*. In: Jay, M. (1994): *Downcast Eyes. The Denigration of Vision in Twentieth-Century French Thought*. Berkley – Los Angeles, University of California Press, 71.

Descartes, R. (1998): *Treaties on Light and other principal objects of the senses*. In: Gaukroger, S.: *Descartes, The World and Other Writings*. Cambridge, Cambridge University Press.

Descartes, R. (2001): *Discourse on Method, Optics, Geometry, and Meteorology*. Indianapolis, Hackett Publishing Company.

Descartes, R., (2004): *Meditacije o prvi filozofiji, v katerih je dokazano bivanje božje in različnost človeške duše in telesa*. Ljubljana, Slovenska matica.

Gaukroger, S. (1998): Introduction. In: Gaukroger, S.: *Descartes, The World and Other Writings*. Cambridge, Cambridge University Press, xxix.

Jay, M. (1994): *Downcast Eyes. The Denigration of Vision in Twentieth-Century French Thought*. Berkley – Los Angeles, University of California Press.

Kaya, A. (2002): *Aesthetics of diaspora: contemporary minstrels in Turkish Berlin*. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 28, 2002, 1. Brighton, 43–63.

Nietzsche, F. (1996): *Human, All too Human*. Cambridge, p. 578. [Http://www.ul.ie/](http://www.ul.ie/)

O'Sullivan, S. (2006): *Art Encounters Deleuze and Guattari. Thought Beyond Representation*. Hampshire – New York, Palgrave Macmillan.

Richter, D. H. (2007): *The Critical Tradition. Classic Texts and Contemporary Trends*. Bedford, St. Martin's.

Said, E. W. (1994): *Culture and Imperialism*. New York, Vintage.

Simons, J. (2004): *Contemporary Critical Theorists. From Lacan to Said*. Edinburgh, Edinburgh University Press.

original scientific article
received: 2007-09-03

UDC 7.038:75.04(497.4Kras)

KARST LANDSCAPE AS AN INSPIRATION FOR CREATIVE OPUSES OF LOJZE SPACAL AND ZORAN MUŠIČ

Nelida NEMEC

SI-5292 Renče, Bilje 187a

e-mail: nelida.nemec@siol.net

ABSTRACT

Authoress dealt with their research of artistic interpretations based on the inspiration of the landscape they belong to by birth. It is a fact that they are contemporaries by generation. Their language finds expression in modernistic art characteristics and they preferred to express themselves in the abstract rather than figural artistic language. However, either one of them individually developed their distinct artistic languages, which placed Zoran Mušič on the summit of world art of the previous century, and Lojze Spacal as the central personality in Trieste and in broader Slovenian and Italian cultural milieu of the time. The painters Lojze Spacal and Zoran Mušič are connected by generation and by their place of birth, but above all by their attachment to the landscape of Kras, which represented their creative resource for decades, and was a very important if not decisive inspiration for their artistic quests in painting, as well as in graphic art. Their work preserves Karstic landscape with all its bitterness and rock hardness. Its soil, baked and cracked by the baking sun in red, brown and ochre hues remains recognizable and widely included in the cultural heritage of the previous century.

Key words: painting, graphic art, landscape, Zoran Mušič, Lojze Spacal, Karstic landscape, Kras, modernistic art characteristics

IL PAESAGGIO CARSICO – ISPIRATORE PER LE OPERE CREATIVE DI LOJZE SPACAL E ZORAN MUŠIČ

SINTESI

L'autrice si è concentrata sulla ricerca dell'interpretazione artistica dei due pittori, basata sul paesaggio a cui appartengono per nascita. I due artisti sono coetanei e contemporanei. Il loro linguaggio trova espressione nelle caratteristiche dell'arte modernistica, preferendo l'espressione attraverso l'astratto piuttosto che tramite il linguaggio artistico figurativo. Ad ogni modo ciascuno sviluppò individualmente il proprio linguaggio artistico ben distinto, il che pone Zoran Mušič al vertice dell'arte mondiale del secolo scorso e Lojze Spacal diventa il personaggio centrale a Trieste e nell'ambiente culturale più ampio del tempo, sia italiano che sloveno. I due pittori Lojze Spacal e Zoran Mušič sono legati dall'anno e dal luogo di nascita, ma soprattutto dal loro attaccamento al paesaggio del Carso che ha rappresentato la loro fonte creativa per decenni ed è stato estremamente importante se non addirittura decisivo quale ispiratore della loro ricerca artistica nella pittura e nelle arti grafiche. Il loro lavoro preserva il paesaggio carsico con tutta la sua amarezza e la durezza della pietra. Il suo suolo è arso e spaccato dal sole che lo colora di tinte rosse, marroni e ocre e rimane riconoscibile e ampiamente incluso nel retaggio culturale del secolo passato.

Parole chiave: pittura, arti grafiche, paesaggio, Zoran Mušič, Lojze Spacal, paesaggio carsico, Carso, caratteristiche dell'arte modernistica

INTRODUCTION

The past century meant a golden age of art in Primorska, and a golden age of important formation of artists who marked their local and national environment or even managed to succeed in wider Europe or the world. In their best creative years, at the beginning of the second half of the century such a launch was successful for two artists whose roots lie at this meeting point of cultures and nations, in an area which has been inspiring for centuries due to its morphology and atmosphere, in an area which respectfully transformed the common noun of 'kras' into a proper name. Kras! Like in the work of other artists of Primorska, such as the painters Veno Pilon, Riko Debenjak, Avgust Černigoj, Vladimir Makuc, Silvester Komel, Zvest Apollonio, the sculptors Janez Lenassi, Negovan Nemec and Zmago Posega, it is possible to define Kras as a thematic and formal source of internal quests in the work of Lojze Spacal and Zoran Mušič, who created new and new messages in remade vision, expressed in their supreme artistic language of modernistic tradition. Lojze Spacal comes from Trieste by birth, and considered himself as a "kind of a lonely troubadour of Kras, who sings his Karstic songs to all who love our Kras and fine art" (Kržišnik, 1982, 34). Zoran Mušič was born in Bukovica in the area of Gorizia, but he was carrying Kras in his heart since his early childhood: "You see", they used to tell me, "Kras begins behind that hill..." Kras...I sensed and felt this magical name in my very early years" (Silič Nemec, 1991, 95).

GENERATIONAL CONTEMPORARIES

The painters Lojze Spacal and Zoran Mušič are connected by generation and by their place of birth, but above all by their attachment to the landscape of Kras, which represented their creative resource for decades, and was a very important if not decisive inspiration for their artistic quests in painting, as well as in graphic art. Their work preserves Karstic landscape with all its bitterness and rock hardness. Its soil, baked and cracked by the baking sun in red, brown and ochre hues remains recognizable and widely included in the cultural heritage of the previous century. Over decades Karstic land represented a source for Lojze Spacal to re-interpret its elements, structures, architectural elements, its rocks laid into walls, heavy window frames, worked portals but also wooden crucifixes on graveyards and St. Andrew's Crosses in fences, interesting chimney shapes called 'spahnjenca', growing from the ground against the wall. There are also roofs covered in renowned slate tiles; and the experience of colours that the painter transposed subtly onto the painting surface in an apparently austere colour range of grey rocks, reddish soil, bushes and fenced fields. Zoran Mušič begins his story with distinctive little horses in profile and en face, "run-

ning across the canvas, pink and light green, light blue, purple, as fugitive visions of creatures which are both animals and gods of light and freedom at a time, when they hurry silently on their slim, hoofless little legs" (Mušič, 1991, 13–14). In his Dalmatian landscapes he comes closest to the abstract artistic expression, loosening up his colour range the most. It remains restricted to 'earthly' tones, yet they are louder and more penetrating, so that line and drawing as his most meaningful medium fades away and opens up to colour as the medium of the painter's message. Furthermore, in his works which bear different names, Kras is found as a metaphor of suffering, transitoriness, hardness, strength and perseverance. It inspired and provoked a deeply touching, poetic remake of human pain, filled with a magnificent aesthetic charge, expressed in the artistic language which Mušič had been building throughout all his creative periods, so as to speak with it honestly to express his deepest truth. Attachment to the landscape to which both painters belong shows throughout the decades of their creative quests. To them this land represents an artistic challenge, a place of meditation and creative charge, a magical source of formal and thematic quests, a belonging to a certain cultural and national circle, and the power of landscape. We are able to sense and experience it in their work and detect it in the words that they used in different life and creative periods to confirm their attachments and their artistic basis, as well as to confirm their research of an inspiring source of their re-interpretations and meditations. This is also the source of their experiences, feelings and powerful emotions which encouraged them to create and realize imposing opuses in their long lives.

Generational contemporaries whose artistic language proliferated in modernistic trends, both painters expressed themselves in the abstract rather than the figural. However, each of the painters developed his own, distinct artistic language. Thus, Lojze Spacal becomes the central figure of the period in Trieste and wider in the Slovenian and Italian cultural environments, while Zoran Mušič is appreciated as one of the top artists worldwide of the previous century. The painters belonged to the same generation, but they were educated in different milieus. Also, early influences on their work came from different cultural backgrounds. Lojze Spacal was born in Trieste on 15th June 1907 to parents who originated from the Slovenian rural environment of Kras, while Zoran Mušič was born to Slovenian parents, teachers by profession, in Bukovica near Gorizia, right under the Karstic edge, on 12th February 1909.

Lojze Spacal did not decide to be a painter before the age of thirty. After spending years in exile, and after his schooling at different places in Italy, he was educated at Superior Art School in Monza and continued his education for three years at the Brera Academy in Milan in the years before World War II. He spent all his life

Fig. 1: Lojze Spacal, *Evening on the Karst*, 1951 (Badovinac Z. et al., 2000).

Sl. 1: Lojze Spacal, *Večer na Krasu*, 1951 (Badovinac Z. et al., 2000).

torn between Trieste and Kras. "I was born in Trieste", says Lojze Spacal in a talk he had with Zoran Kržišnik for his 1982 monograph, "but I can feel Kras, as my father and mother both come from Kostanjevica on Kras.... Kras is a rocky, glittering world. It is also a bitter poem with the scent of juniper, pine and limestone. Kras is a dramatisation, reminiscent of human originality.... The man from Kras is similar to Karstic nature.... In my figural phase from 1945 to 1950 I painted Karstic farm women and laundresses... Rock is a symbol of Kras, therefore I respect and admire it". Lojze Spacal was a loner by nature, not even willing to frequent artistic circles. Neither did he enjoy travelling, except for a visit to Macedonia in the mid-fifties, where he discovered the world that he was carrying in his heart, but he had not been able to awake it in him. He travelled little around Europe, reaching Sweden on the occasion of an exhibition. However, most of his travels were done around Italy and Slovenia. After the second war he settled down in his home environment, living and working in Trieste, almost in the centre, opposite Revoltello museum, with a view of the sea. He renovated an old house in Piran and in Škrbina on Kras, refurbishing ethnographically the old Karstic homestead in appreciation of the land of Kras.

To Zoran Mušič, Trieste was not an unknown city, as he was born beyond the "great hill" (Silič Nemec, 1991, 95), beyond the Karstic ridge of the Vipava Valley. He also had his first solo exhibition there right after World

War II. However, his life and artistic career led him to another town, which he had dreamed of already as a child: "Although so close, Venice was a part of another world. I kept asking myself if I was meant to see it..." (Silič Nemec, 1991, 95). During the World War I Zoran Mušič began his journey with his family to various places of Austro-Hungarian Empire and later Yugoslavia. In 1930 he enrolled in the Zagreb Academy of Fine Art and after that spent a year studying in Spain. After 1945 he lived torn between Venice and Paris, but kept a view of Kras and Karstic landscape. "You see", they would tell me, "Kras begins beyond that hill". "Kras... is a magical name which I felt already in my early years. It seemed to me that paradise was hidden beyond that hill. Back then we used to live in a little village of Bukovica near Gorizia, where my father used to teach. The village lies almost at the foot of this hill, and when we went to visit my uncles in Trieste, we ascended the hill by a local train to get to Kras. This journey among rocks and stones, dolinas and bushes which turn red and ochre with the coming autumn, raised unforgettable feelings within me" (Silič Nemec, 1991, 95). These are the words of the artist from his biography in the catalogue to the permanent exhibition of his work at the Dobrovo Castle, written in 1991. They reflect the painter's memories of his childhood years, lived in his native village of Bukovica right beside Gorizia. A long way led the painter and graphic artist Zoran Mušič to Venice, a way

leading through many places. Namely, after Bukovica, the family moved to Šentilj near Velenje, to Brda, to Völkermarkt in Carinthia. He went to school in Maribor and Zagreb, discovered Dalmatia, and went to Spain, where he spent most of his time in Madrid. In the middle of World War II he found himself in Gorizia, and visited Venice in 1943 for the first time. In September 1944 he was in Dachau, and after the war in Venice again. In 1952 he also went to Paris. Since then he lived between Paris and Venice, remembering Brda, fatefully bonded to the Karstic landscape, which left indelible traces in him, and helped form his artistic language, which places him among the great spirits which marked our time.

CREATIVE BEGINNINGS, INFLUENCES AND QUESTS FOR THEIR OWN PATHS

The painter Lojze Spacal wrote that "the artist in me was born in a lonely cell in the prison Maria Coeli in Rome. I was born as a painter and graphic artist, not as a sculptor or architect, which I could have become. This might have been a reaction to numerous generations who all worked and lived in quarries..." (Kržišnik, 1982, 28). His first dated work, namely a woodcut "Still-life" in a post-impressionist manner, goes back to the year 1935, while his second one, an oil called "Self portrait" from 1937 is associated with the childlike features of popular frescos. The woodcuts from 1939 and 1940, which he displayed almost secretly at his first individual exhibition in Trieste, were defined by the critics as fantastic, as works of 'fabulous realism'. In his first creative period, when he was deciding between oil and woodcut techniques, he leaned on the Milano circle from the late thirties and on surrealism, which he considered as "literature rather than painting..." (Kržišnik, 1982, 17). He does not follow the examples of Giorgio de Chirico nor Carlo Carra, but lent himself to the influence of Massimo Botempelli. At the beginning of his artistic career, Spacal was "a self-taught artist, strongly attached to material techniques, as is expected from a stonecutter's son" (Montenero, 2000, 7). This period was later defined by the critique as the period of magical realism. Spacal began his formal education rather late in his life, when he enrolled in the Superior Art School of Monza at the age of thirty. Among the teachers like Semeghini, De Garda and Pica, he chooses his compatriot Giuseppe Pagano – Pogačnik, an architect from Poreč, who opened Italy up to Europe and drew to him artists like Perico, Giolli, Argan and Ragghianti. Giuseppe Pagano paved the way for Spacal into the world of art, as he let him into his Milan studio, entrusted him with setting exhibitions and in this way made his education possible. During his three-year studies at the Brera Academy in Milan, Spacal was drawn to the group 'Corrente', which focused around a magazine of the same name, founded in 1938 by Francesco Treccani, but stopped already in 1940. Among the

artists of the group, Spacal found a friend in Arnaldo Baudodi, who excelled in expressionist inspiration and in the use of intense colours. On his return to Trieste, Spacal began to look upon the Karstic environment in Trieste surroundings, although he was born within Trieste in Rosetti Street and grew up in St. Andrew's quarter. Without really looking for comparisons and influences in his own environment, he began introducing different motifs into his work. Village scenes were joined by pulsating views of the city by the sea in the rhythm of light and of new urban spaces, anticipating the springing consumerism. Spacal's growth rose from his comprehension and his discoveries in the world of art, and most of all from his own, intimate interests. He began expressing himself in the ways that he had based in poetic symbolism of his beginnings, when he used to escape the dark reality to find protection in the magical dreams of imaginary world. Still, he continued discovering new technological, technical, thematic and formal possibilities. Considering all the trends that ruled the art of modernism, he did not count himself among those who would follow them or consciously opt for them. Therefore he looks mostly into himself. Lojze Spacal discovered the motif of landscapes and veduttas of his native village, which he did not analyse, as he had done before, but began dealing with its typical monumentality. He discovered Karstic dwellings and took up analysing the most characteristic features of Karstic architecture, emphasising mainly its monumentality, but at the same time carefully observing the order that rules its specifically archaic forms (Bassin, 1967, 6). From his woodcut "City in the Mirror" of 1945, Spacal's artistic career turned to universal reality. In the woodcut in question the pattern of tiny geometrical elements aspired to perfect harmony, not only subjectively, but was also objectively discovered already by Paul Klee. Although Spacal was not taken by surprise at the wave of the informal, brought about by existentialism, he took up discovering modular empty spaces following the austerity of Piet Mondrian or even Charles-Eduard Jeanneret Le Corbusier. When he was in Macedonia by Lake Ohrid, these empty spaces reminded him of his Karstic home environment. There, like years before in South Italy, he was able to experience the universal magic of wood, the warmth provided by the eternal life of trees, its symbolic meanings, as well as its concrete usefulness (Pregl Kobe, 1998, 17). "Here I became enthusiastic with wood, which accompanies us from birth to death, from cradle to coffin. I found Kras in Macedonia...Yes, it was a late discovery...Since then Kras has been with me, inspiring me. I have gained a lot from Karstic world. It is said to be hard and austere by nature. But this holds only for those who do not know how to penetrate its mysteries. I am drawn to the Karstic rural architecture, to colours..." (Silič Nemec, 1997, 122–133). Spacal had a feeling for wood already in his first artistic attempts in prison. This

led him to discover the woodcut technique which he developed in his own original way. In contrast, he never tried to work in rock, as it touched his soul too deeply: "Rock is the symbol of Kras, therefore I respect and admire it. But I have never tried to cut it. I love it too much – so much that I fear to profane it" (Kržišnik, 1982, 34).

In Zoran Mušič's career the turn of the forties into the fifties could be marked by his first cycle of 'horses', "sky blue, pink, but also orange and ochre accents within the barren vastness of his newly discovered, meaningful and aesthetically satisfying world" (Kržišnik, 1967, 5). This cycle made Mušič more and more recognizable, understood and accepted after the year 1945 in Venice where he had moved at the time, and also in Paris after 1952, where he had his first solo exhibition in Galerie de France. These two environments responded differently to Mušič in his mature creative years but they meant the beginning of his international recognition. They accepted him along with his rich experience of totally different times, cultures and places where he had studied. In the early twentieth century Zoran Mušič used to discover and learn about artistic situations in Vienna and Prague. In Vienna he became familiar with secession, which introduced the art of fin de siècle into Austria. Among its protagonists Mušič gets to know the work of Gustav Klimt, who founded the movement in 1887 together with his followers. Klimt, who interpreted sophisticated femininity and luxuriant sensuousness, was not the only one. There were also Egon Schiele, Koloman Moser and Oscar Kokoscha, and other young artists from artistic and theatrical circles that Mušič used to frequent. He read Kafka and Musil. In Prague he was able to experience French impressionists and impressionism, which was not introduced into the Slovenian artistic environment until 1902 by the Slovenian impressionists Grohar, Stern, Jakopič and Jama. The year 1930 represents the first break in Mušič's life. At the Zagreb Academy of Fine Arts the painter Ljubo Babič becomes his most important professor, a Von Stuck's student in Munich, who encourages his students in the freedom of expression. He leads Mušič onto the path which forms him as an independent researcher, interpreting his own landscapes. At the time the academy of Zagreb became the art institution which educated a series of Slovenian artists who founded the group called The Independent after returning to Ljubljana. The group introduced new, western trends into the Slovenian artistic environment. Ljubo Babič helped Mušič to discover the French painting of lyrical or poetical realism, so Mušič focused on artistic order, classical themes and a rural response to landscape. He decided to study nature directly, finding out that he is interested neither in avant-garde nor in abstraction. The renowned Croatian painter Ljubo Babič, who was invited to the Venice Biennial, was not only a teacher to Mušič. He was the one to reveal Dalmatia and the Mediterranean to him, led him to Spain to study

Goya and presented him to the painter Guido Cadorin, who later made it possible for Mušič to stay in Venice, paving his way to the art circles and the environment of Venice. His daughter Ida Barbarigo, who later became a renowned and exceptional painter, soon became Mušič's friend, spouse, and muse throughout his career. However, his first step and his greatest experience was Spain: "Spain, Velasquez, Goya, I was totally overwhelmed. Besides, I was under the influence of Ljubo Babič who always spoke and wrote about this. These are the things that stay in one's mind for ever. If I only think back, I was influenced the most – not directly – by Goya's black paintings and Velasquez's portraits!" (Silič Nemec, 1991, 97). Throughout his stay in Madrid, Mušič used to visit the Prado, copying Goya and El Greco. It is Goya that touches him the most, so that his influence is included in Mušič's artistic quests more than anyone else's, more than Monet, Manet or Cezanne, whom he appreciated and studied. The tradition of the artistic expression felt and seen locally becomes a guideline to his research.

On the outburst of the Spanish Civil War in 1936 Zoran Mušič returned home and spent a great deal of his time in Dalmatia, mostly on the island of Korčula, which intrigued him with its bitter, desolate and rocky environment that he remembered from his childhood. Karstic landscape became decisive in his artistic growth: "Barren land, almost a desert. Petrified, we could say. Peering out amongst low stonewalls, there is only a tiny oasis here and there, consisting of red soil, a vineyard and purple tufts of grass" (Silič Nemec, 1991, 98). Still trapped in the ways of poetical colour realism in Dalmatia in 1937, Mušič begins painting women's world, little donkeys, and women in a landscape. He proliferates in the tradition of what is seen, following the dramatic way of expression that he sensed in Goya's "black paintings". Yet he was looking for his own expression. In his Cezanne-like vision, personalized with his own searches of his own world between reality and contemplation, he created "Dalmatian Women", tempera on paper, 1938, "Women with Little Donkeys", mixed technique on cardboard, 1939, which invite the search of such colour function that was seen already by fauvists. It is only that Mušič gradually and daringly introduced a more lyrical, dreamy and at times more melancholic expression. The second war represents a great test to Zoran Mušič. In the first war years he still exhibits his work, and paints the interior of churches with the painter August Černigoj. In 1943 he travels to Venice for the first time, has an exhibition in Trieste for the first time, and finally meets Guido Cadorin, who his friend and teacher Ljubo Babič had told him so much about. This is also the year when he has his first exhibition in Venice in Robert Nonveiller's Piccola Galleria. In the city of his childhood dreams he presents his cycle of Dalmatian little donkeys. The renowned painter Filippo de Pisis

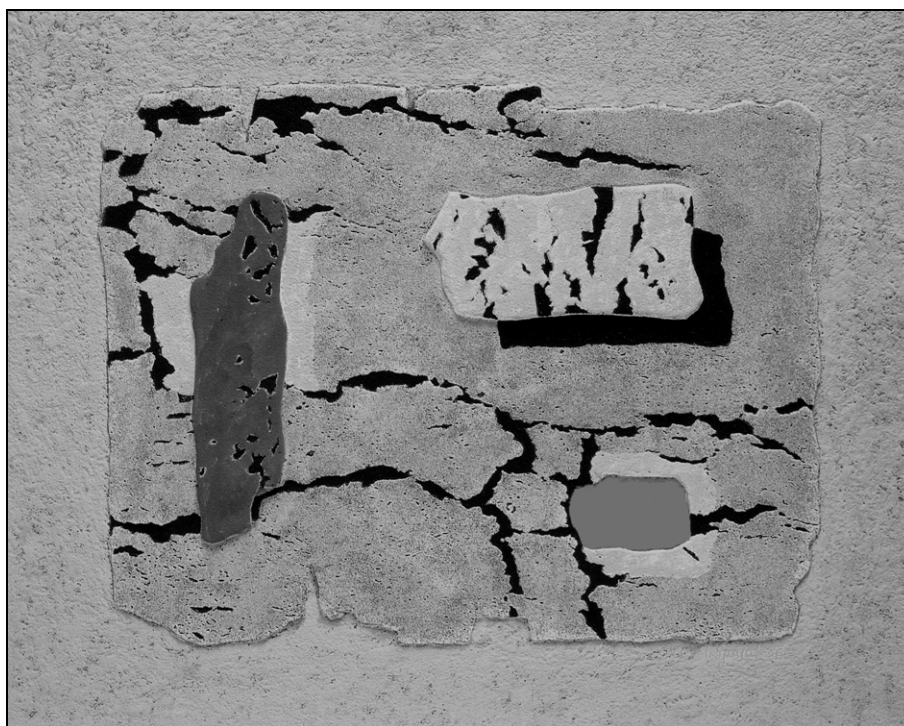

Fig. 2: Lojze Spacal, *Karst Landscape*, 1984 (Badovinac Z. et al., 2000).

Sl. 2: Lojze Spacal, *Kraški svet*, 1984 (Badovinac Z. et al., 2000).

recognised a gift in his work, detected his light stroke and wrote in the introductory text to the exhibition catalogue: "È un pittore, un pittore vivo, cosa che, come sia sa, non è commune. Una certa finezza orientale, che gli viene forse da misteriose e lontane influenze di razza, si spoa, in lui, ad una foga un poco Barbara e alla divina gioia del creare" (Dalla Noce, 1987, 13). Yet, the World War II still ravages. Like many others, Zoran Mušič is arrested by the Gestapo and transported via Trieste to the German concentration camp Dachau. The horrible experience remains deeply cut in his conscience. This was an experience that slowly entered his painting and began generating new works of art, increasingly seeking more spiritual sensations in the memories, reminiscing Karstic landscape. With his Dalmatian motifs he did not attract much attention in Venetian cultural circles at first, as they were different from the painting that was gaining importance and value in the post-war years. His artistic quests did not follow the trends established by post-cubists, nor did they follow the vehement stroke of Emilio Vedova's abstract expressionism, or the existentialist fever of De Pisis, although these were the painters the Venetian cultural environment was fascinated by. Mušič's quests looked into the treasurechest of the emotions that he was carrying inside him, but his record was softened by the experience of the glamorous cultural heritage of Venice with a touch of Byzantine tradition: "In this magnificent light I in-

stantly discovered St Mark's gold. I have a feeling that it is trying to unveil something that was buried deep in my memory. An echo of the forgotten childhood, icons, and gold-plated figures covered with pearls..." (Silič Nemec, 1991, 99). The years 1951 and 1952 paved his way to Paris, which lived in the abstract. And if he was supposed to pave his way against the vehement power of Emilio Vedova's painting in Venice, it was in Paris that he faced many renowned and established artists who created a lively artistic atmosphere: Jean René Bazaine, Alfred Manessier, Hans Hartung, Wols, Jean Fautrier, Jean-Paul Riopelle... Whatever, Mušič's path was defined: he prepared new and new exhibitions and received more and more prestigious awards.

LANDSCAPE AS A CREATIVE CHALLENGE

In the years after the terrible war when the thought of Th. W. Adorno's was often mentioned that "writing poetry after Auschwitz is barbaric" (Jay, 1991, 5), Western Europe was striving to create a new cultural identity. The states to the west of the iron curtain were trying to get away from the suffocating socialist realism of the Soviet Union, while North America successfully continued its breakthrough and dominated art from the forties to the seventies of 20th century (Lynton, 1994, 257, 226). Numerous leading artists of the heroic era of modernism were still alive, among them Arp, Braque, Léger, Ma-

tisse, Miró and Picasso. Their untiring activity kept watch over the work of younger generations. Experts and media increasingly analysed modernism, which still flourished at the time. They wrote about it, published books about it spreading information about the Paris art life to other, namely German, Italian, Dutch and Russian circles. The phenomenon of 'national schools' did nothing but increase interest in the milieus in question. Besides New York, Paris remained an important art centre, and still the most influential in the first decade. Although art was focused on the theme of survival, often impregnated by the feeling of anxiety, art quests turned much more towards the abstract. However, besides this, there were also establishing artists, developing their art on surrealistic quests and figural expressions. The trend that prevailed in the west was an informal type of abstraction, although it seemed that elementaristic and constructivistic art would become the leading trends in Paris. The Galerie Denise René and Salon des Réalités Nouvelles specialised in various sorts of formal abstraction. Paris remained the centre of this kind of art in the fifties and sixties, so it still attracted a great number of artists from different countries, mostly from South America. Since 1953 Zoran Mušič was one of them, making Paris his second home beside Venice. Paris became the city where his artistic language became gradually more distinct and accepted. On the other hand, Lojze Spacal stayed in his local environment, in Trieste, and had a solo exhibition of his work in Paris only once. It was in 1957 at the Galerie Rive Gauche. In 1968 he also participated in a group exhibition, presenting the artists who won first prizes at the Venice Biennials of 1948 and 1966. Both Lojze Spacal and Zoran Mušič created their considerable artistic opuses in their studios, disregarding the fever of new establishing concepts and modern trends. They both finished their life opuses in the ripe old age, Lojze Spacal in 2000 aged 93, and Zoran Mušič in 2005 aged 96. They both expressed their attachment to their native land with donations. Namely, Lojze Spacal made his in the seventies to the "Goriški" Museum in Nova Gorica, and in the late eighties for the gallery carrying his name at the Štanjel Castle. Zoran Mušič made his donation in the late eighties for the gallery named after him at the Dobrovo Castle in Brda. However, their native environment accepted the two painters with reserve. The fact is that although they did not live in their homeland, they were able, on the one hand, to go beyond the means and possibilities that Slovenian artists have, but on the other hand they did not belong to the circle of the so-called 'Ljubljana school of graphic art', nor were they members of the most piercing art group after the second war, the so-called Group 69. In spite of this, the leading institution in Slovenia, which is the Modern Gallery of Art in Ljubljana, included Spacal and Mušič into their programmes. Zoran Mušič was the internationally better

known artist of the two, as he received a lot of professional attention after 1970 by both Paris and Venice. Lojze Spacal was appreciated mostly by Trieste and Ljubljana. However, the works of both painters can be found in numerous private and public collections all over the world. In this way they have assured a long memory of the landscape that they devoted most of their opuses to.

It is a fact that the world of Kras represented the artistic challenge to both painters: "Experts agree with the idea that the main inspiration for Mušič's images is Karstic world, austere, rocky land with hardly any greenery, sunk into common greyish-brown or brown-red accords. It is obvious that our painter was the first to discover this landscape, adopting it as his own, intertwining it into his painted visions and into his memory, as one of his numerous critics and admirers once said. He took this vision into the world, and identified himself with it as its solitary resident," wrote Prof. Dr. Nace Šumi in the catalogue to the opening of Mušič's permanent collection in 1991. Šumi also found the origin of Spacal's creativity in Kras: "Among the artists depicting the landscape by the sea and Kras there is also Lojze Spacal of Trieste, who grew along with Mušič. Especially with his graphic art work after the war, he became a great interpreter of the Slovenian Kras, in which he found symbols that he kept rearranging into compositions with a monumental effect" (Šumi, 1991, 10–11).

According to the fact that both painters found the source of their inspiration in landscape, the Slovenian historian of art Prof. Dr. Nace Šumi included them in the trend of Slovenian modern art which deals with landscape painting. He placed both Lojze Spacal and Zoran Mušič on "the time line and the geographical mosaic of Slovenian provinces in Slovenian art", pointing out some characteristics that go back to the first half of 19th century. Namely, Slovenian landscape painting is first marked by romantic content with pronounced mythological elements, with mountain ranges, romantic lakes and Karstic phenomena. These are painted in a realistic manner, but the main accents are made by colour (Marko Pernhart); realists established the painting in the open air and thus became direct predecessors of the impressionists (Jurij Šubic), who are "the real pioneers of modern landscape painting" (Šumi, 1991, 10–11) in Slovenia. They found their sources in the world by the Alps, creating the atmosphere which became the basic theme in the landscapes painted by Slovenian impressionists (Sternen, Grohar, Jakopič, Jama). The period of expressionism in the twenties of the previous century brought a change and the first views of the landscape of Primorska. Nace Šumi attributes the discovery of another type of landscape to the group 'The Independent', whose members knew how to listen to different province characters (France Mihelič). As a member of this group, Zoran Mušič exposed his native environment, his Kras. As "a

Fig. 3: Zoran Mušič, *Motive from Dalmatia*, 1955 (Regional Museum "Goriški muzej Kromberk – Nova Gorica").
Sl. 3: Zoran Mušič, *Dalmatinski motiv*, 1955 (Goriški muzej Kromberk – Nova Gorica).

great poet of Karstic world" (Šumi, 1991, 11) he became "a giant in the most desolate, modest, almost monochromatic region that Slovenia with its neighbouring regions has" (Šumi, 1991, 11). In the Slovenian post-war art we can find more and more artists who transposed the world of Kras into their art (Debenjak, Makuc, Komel).

CHARACTERISTICS AND PARTICULARITIES OF THEIR ARTISTIC EXPRESSION

Lojze Spacal's decision to be true to his roots might have defined him as an artist who is too much locally marked. His artistic ventures did not reflect the trendiest art ideas, experimental quests in the formal and thematic sense, spreading from the two most important art centres, which were Paris and New York. However, Spacal did experiment, too, searching distinction in content and form. He marked the European cultural activity of the fifties and the sixties mostly with his typical structure, going towards lyrical abstraction. He studied new technological ways and procedures, which encouraged new possibilities of technique combinations. From the forties of his century on, he worked on painting, monotypy, graphic art and a little less on drawing and sculpture, by separating techniques due to his academic comprehension of procedures. But then, in the fifties, he changed his convictions and turned to new options. He had been overwhelmed by wood long before adopting it as a graphic matrix. He said, showing the direction of his research: "...I can see a magnificent walnut tree, how it was cut down, made into boards, and boards into a

chest. It was with great love that an intarsia design of carnations was first laid in the chest in maple or beech wood, then waxed in order to make it shine..." (Kržišnik, 1982, 24). Giving up painting as an independent art, Spacal devoted himself completely to graphic art. But, he opted for woodcut, although the current trends were more into new possibilities offered by copper engraving procedures, perfected in New York and Paris. He developed and perfected the technique of wood engraving in his own original way, as a holistic procedure, where each phase counted, from matrix preparation to printing. Moreover, he always did the printing himself (Vecchiet, 2000, 14). But a few years later, the matrixes awoke new quests in him. As they consisted of different kinds of wood, and other materials, they were reused to be transformed into 'paintings'. In this way the painter made an original synthesis of graphic work and painting. The love of those materials comes from his love of the environment from which he got them, where he experienced their aesthetics, which was gradually becoming more and more his own. "I remember the scene I witnessed when I was young. I watched how the people of Kras prepared the material to mortar their houses. They swept the road, sieved this compressed mixture of red soil and crumbled limestone, added slacked lime and water, mixed everything up and roughly mortared the house with this mixture. After the mortar had dried up under the baking sun after a few days, I couldn't believe my eyes. The result was a delicate orange hue with a slightly uneven vibration due to the wavy movement of the rough walls..." (Kržišnik, 1982, 32). Thus, in the

Fig. 4: Zoran Mušič, *Small horses*, 1949 (Regional Museum "Goriški muzej Kromberk – Nova Gorica").
Sl. 4: Zoran Mušič, *Konjički*, 1949 (Goriški muzej Kromberk – Nova Gorica).

years after 1950 the painter combined painting and graphic procedures into his new painting technique. He went beyond the classical separation of techniques, upgrading it into a new artistic creation by combining a wooden matrix as one phase in the process with other materials, such as ground Karstic limestone added to oil paints, as well as with sand and wood. Nevertheless, Spacal remains a great master of wood engraving at a time when most Slovenian artists of the so-called 'Ljubljana school of graphic art' followed masters from Paris. He opted for wood engraving technique which came to Trieste from Central Europe. One of the artists who brought the technique to Slovenia was also the avant-gardist August Černigoj. Spacal tried different art techniques, such as wall painting, mosaic, three-dimensional art objects, painted 'sculptures' which are in fact paintings rather than sculptures, but the greatest part of his opus consists of woodcuts. In spite of such rich range of the techniques he expressed himself in, Lojze Spacal remains known as a graphic artist adding haptic effects to his visual creations.

It seems that his choice of wood engraving also meant that he was into landscape, which by abstraction basically defined the development of his artistic expression. It became clearer. Human and animal figure were almost completely driven out of the graphic base. Spacal is conditioned by artistic language of poetic symbols, pure aestheticized forms and compositions. He is a

landscape painter who conceives with his inner eyes his native landscape which surrounds him with traces of man and his hands. The painter opens up a view into his sublime experience of nature and landscape, applying a harmony of minimal number of colours, and simplified and purified forms composed into an ascetically purified, associative abstraction. Nature and landscape experience is, like August Berque said, "always a space which contains a great cultural charge. It can only be experienced as wilderness by a stranger, a city dweller in the countryside...But a landscape always becomes a defined value, normative and repetitive, including reminiscences, phantoms and literary or artistic allusions..." (Berque, 1995). A viewer can detect a typically symbolic understanding of Karstic motifs in Spacal's landscape. With one single line or accent the painter is able to express the essence, or make an organic form appear in the landscape or in architectural forms. He finds elements for this in Kras, which is packed with various forms and colours. The play of light and shade spills across the walls of old Karstic houses, across the reddish soil of the Karstic dolinas, over the leaves of Karstic vine, of sumack in autumn, of pine and juniper, providing a whole palette of grey and red hues. Spacal applied all this to his art from the moment when he was able to express himself through this enriching theme, firmly set in the environment, and by reducing descriptive and mimetic artistic elements first to symbols and gradually to

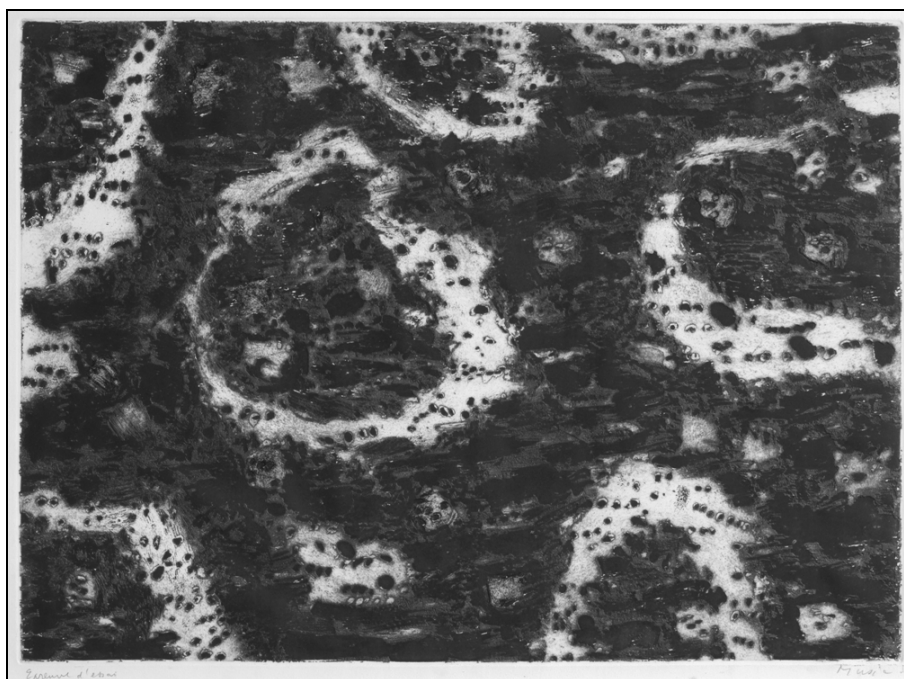

Fig. 5: Zoran Mušič, *Motive from Dalmatia*, 1959 (Regional Museum "Goriški muzej Kromberk – Nova Gorica").
Sl. 5: Zoran Mušič, *Dalmatinski motiv*, 1959 (Goriški muzej Kromberk – Nova Gorica).

pure abstract surfaces. Visible forms gradually turned to associative symbols in a more constructivistic or more lyrical poetic expression of Karstic landscape, to which the painter sometimes added more involved motifs. The titles of his works, gathered into a cycle only by accident when a graphic portfolio was to be issued, encourage us to make associations and deep experiences.

Mušič's artistic career oscillates between the figural and the abstract. It reveals his great creative spirit and his deep power of expression, which is outstanding in his sublime understanding of landscape. He is a painter and graphic artist who found his creative source, according to his friend and painter Massimo Campiglio, who visited him in his Venice studio in 1948. "When Campiglio saw my first works with little horses and Sienna hills, he cried out with surprise: 'You have found your source, you are well heeled for life!' He spoke little, but his eyes reflected sympathy and affection. His statement was of great help to me" (Silič Nemec, 1991, 100). In his ripe creative years Zoran Mušič found his landscape. His inner landscape reflected the one which he had so deeply felt and admired as a child, that it remained impressed in him. It revealed and strengthened the subconscious inner quest which resulted in some unforgettable cycles in both graphic technique and in painting. These two techniques are equally present throughout the painter's career, conveying his messages in equally intense ways. Although Zoran Mušič is figural, figurative, and 'figurable' according to Gilles Deleuze, he painted landscapes in the formless and ab-

stract way. His landscapes feel abstract in the purest, sublime sense. His images are both figural and abstract at the same time. He paints them in the same way as he does the 'body mixture' in the cycle "We Are Not the Last Ones" (Medved, Fer, Nancy, 2004, 8). Of course he did not seek encouragement for his artistic growth only in the land where oak and pine trees, as well as men are self-made, self-confident and straight, regardless of how much the land may be exposed to cruel winds, but he also looked into Serbian and other monasteries and into the characteristics of icon painting. He researched Spanish painting, perhaps also the Italian trecento, as well as the Egyptian painting of the Fayumic period and the pre-historic cave painting. However, the hilly landscape of his youth, which was Kras, "obviously suited him most" (Šumi, 1991, 11). It helped him develop his own attitude to the world and to himself in it, so as to "soften both, the austerity of Roman discipline and the ceremonial stiffness of the Orient. Mušič was able to achieve this by means of his poetic reverie, creating thus a synthesis at the same time more familiar and stranger to them both, but certainly original" (Kržišnik, 1991, 13). "How difficult it is not to drown in this ocean of abstract art. I feel so small and weak, as without energy, surrounded by the greatest names in painting and pompous critics who set trends. When I arrived in Paris with little Dalmatian horses as my humble luggage, I felt redundant, and almost ashamed to show the little horses in movement at the Salon de mai, as they were against any modern trend" (Silič Nemec, 1991, 101). As he was a

born drawer, he saw in lines and dreamt in colours. Yet one and only colour dominated his whole opus in its numerous hues. Mušič's opus is divided into distinct cycles, which can be listed according to how much we can be sensitive, reflective or intuitive while dealing with his numerous completed works. Bibliography most frequently lists ten cycles or more. All the cycles were created in painting and in graphic art, very often also in aquarelle and drawing as independent sorts of art. But all the time he used a special technique of painting oils on canvas, which suited his search of 'memories', his 'regressions' into the depths of his soul. He preserves canvas as it is originally, except for a little grounding, which he prepares by application of thin, but transparent layers of glue on which he applies paint with an almost dry brush. As if he was dry painting, as if with a gentle touch of a brush he wished to wheedle light out of the inside of the painting, to mould and colour its mystic beauty. After the war he created frescos again, while he was helping Guido Cadorin realize some paintings in the fresco technique, as he was already familiar with the method, having used it while painting in churches of Primorska during World War II. He worked in aquarelle, because it enabled him to entice swiftly drawn lines and soft colour hues with a fleeting touch of the brush, as well as to draw in pencil, felt-tip pen, and pastel. As far as graphic art is concerned, for decades he was attached to the techniques of drypoint, colour lithography and aquatint, which he used according to the inner urge that he felt and which defined also the thematic and formal expression of the project he had in mind. The same urge conditioned also his attitude to paper on which he transposed the records of his impressions. With the same sensitivity he created these, bitter at one time or lyrical at another, on graphic prints and on painting canvas rounding them up into cycles. These followed one another from 1945 on, when he was actually reborn, although in himself he continued to relive in depth the experience which makes Th.W Adorno wonder "is it still possible to live after Auschwitz, particularly, can this be done by someone who got out by accident but who was actually supposed to be exterminated. His survival already needs the cold-bloodiness which is the basic principle of civic subjectivity, without which Auschwitz could never have happened: this is the drastic guilt of the man who was spared" (Jay, 1991, 9). Mušič's first cycle goes back to the year 1945, when he presented himself in Venice with his "Little horses" in movement, when his artistic language was becoming well-measured and thought out, and when he started to express himself in different techniques. These were mostly aquarelles and oils as special techniques that he had been developing over decades. In 1948 he worked with lithography and a year later with drypoint. The second cycle, created from 1949 on, contains motifs from the surroundings of Siena, whose hilly landscape attracted the painter

on his journeys to Rome. The views out of a train window brought back memories of the desolate Karstic land, but also of the totally different, threatening rolling hills, which were in fact heaps of skeletons gathered to form hills. He could never chase these away from him, as he was carrying them deep inside him without wanting it: "I have a feeling that I am observing a parade of, so to say, eternal landscape passing by; the country which did not know how to resist either the course of time or the history which never changes and whose structure is impossible to discover; as if this meant that all that is essential, lies under the skin" (Music, 1986, 28). In 1948 Mušič began creating the cycle on Venice, as well as the first portraits of his wife Ida. These two views set the base for his future motifs. Since then his opus intertwines the views of landscape and figure, culminating magnificently into an unrepeatable synthesis in his most famous cycle 'We Are Not the Last Ones'. The hills of Siena and Umbria were created in 1960 and 1961, although he had been attracted by the views of the coastal town of Chioggia in 1954, which he experienced as a synthesis of colour patches against a uniformly diffused background. In the second half of the fifties the landscape is increasingly opening up as a kind of undulating roundness while the real world is changing into a sign, or a group of signs. The motif of roundness becomes repetitive while the painter gradually comes closer to abstraction, also with his landscapes of Siena. This abstraction is awoken in him as a result of his memory of the parched and undulating Dalmatian landscape. This is the time when Mušič brings graphic techniques to perfection, when his mastery is awarded with numerous international prizes. The cycle "Fishing nets" (1956) is followed by the cycle "Dalmatian land" on which he worked for quite a few years after 1955. It encouraged him to return to Dalmatia in 1961 for the first time after the war. Here, new records of the "Terra Dalmata" are created, namely a cycle of aquatints and etchings, a cycle of oils on canvas, where the thematic element is reduced to a few stains and perhaps a few dark patches against lighter background. The years 1961 and 1962 are the time of his 'most abstract' period, and the time of the cycle called "Burnt-out Land". This is also the time that the painter documents in numerous photographs showing the artist in the foreground, against limestone hills or mountains overgrown by rare tufts of darker bushes, baking rocks, vertical shadows, red-soil fields fenced up by stone walls. The impact of deeply experienced Karstic landscape is transposed into his landscape motifs, which the painter perceives and feels as simplified touches of colour patches, colour spaces, and lights. The colours that he uses are getting richer and more varied, although he remains within the range of 'arthly tones' within the wide spectre brown colour. Also this time nature is processed, the emotional expression is conscious, experienced, which results in an en-

tirely personal, distinctive interpretation. In fact, the memory of this nature is included in thousands of records and carried on to the following decades and to the next artistic interpretations. The painter is able to maintain the records of its colour, its morphology and the sensations that it provides up until his late creative years: "I need this loneliness, this silence, this stillness in nature, surrounded by the infinite horizon. I feel the urge and I cannot resist going to Kras or to the mountains to experience the feeling that I am one with the landscape" (Music, 1986, 33). Zoran Mušič found his landscape, he

found the image carrying deep messages, unforgettably touching and scarily warning. Barren and austere in expressivity it is chilling to the bone. At all times Mušič impressed in it a distinct echo of his soul, his feelings and his memory of the austere and barren land which had fascinated him since childhood. In solitude and silence he was able to transpose these feelings into an unforgettable, poetic art, into a subtle, aesthetic and artistic experience, where life and death are its constants, intertwining and looking for common artistic rules.

KRAŠKA POKRAJINA KOT INSPIRACIJA ZA USTVARJALNA OPUSA LOJZETA SPACALA IN ZORANA MUŠIČA

Nelida NEMEC

SI-5292 Renče, Bilje 187a

e-mail: nelida.nemec@siol.net

POVZETEK

V slovenski umetnosti devetnajstega in dvajsetega stoletja je krajina odigrala izjemno pomembno vlogo, saj je ob pomanjkanju nacionalnih motivov in zgodovinskih epizod, ki bi bile dovolj razločne ob tradicijah velikih evropskih narodov, prav krajina navdahnila slikarje, da so ustvarili vrsto podob, ki so postale ikone slovenske nacionalne identifikacije. Pokrajina kot ustvarjalni vir, kot inspiracija likovnim rešitvam, kot spodbuda k iskanjem v motiviki, ki so jo v zgodovini umetnosti ujeli v pejzaž, v krajinski motiv številni ustvarjalci, je pomembno označila tudi ustvarjalno pot slikarjev primorske provenience, Lojzeta Spacala in Zorana Mušiča.

Bila sta povezana tako generacijsko kot po kraju rojstva, predvsem pa po navezanosti na kraško pokrajino, ki jima je bila skozi desetletja ustvarjalni vir, pa tudi pomemben ali celo odločujoč navdih njunim likovnim iskanjem tako v slikarstvu kot v grafiki. Lojzetu Spacalu za preinterpretacijo njenih elementov, struktur, arhitekturnih elementov; v zidove zloženih kamnov, težkih okvirjev oken, obdelanih portalov, pa tudi lesenih križev na pokopališčih in andrejevih križev v plotovih, zanimivih oblik dimnikov, ki jih na Krasu imenujejo spahnjenice in rastejo iz tal ob zidu, strešnih kritin z znamenitimi skrlami; pa tudi za podoživetje barv, ki jih je v navidezni skromni barvitosti sivih kamnov, rdečkaste zemlje, grmičevja in ograjenih njiv sugestibilno prenesel na slikovno podlago. Zoranu Mušiču vse od prvih prepoznavnih rožnatih, svetlozelenih, svetlomodrih konjičkov v profilu in an face, ki na dolgih nogicah bežijo po platnu, preko njegovih dalmatinskih pejzažev, ko se je najbolj približal abstraktnemu likovnemu izrazu in najbolj sprostil barvno paleto, še vedno omejeno na 'zemeljske' odtenke, pa vendar barvno vpadljivejšo in prodornejšo, da črta, risba kot njegovo najzgovornejše sredstvo zbledi in odpre poti barvi kot nosilki njegovega sporočila; do tistih del z drugačnimi naslovi, ki jih je Kras kot metafora trpljenja, minljivosti, trdosti, žilavosti in vztrajnosti navdahnil in spodbudil v pretresljivo prepesnitev človeške bolečine z veličastnim estetskim nabojem in v likovni govorici, ki jo je gradil skozi vsa ustvarjalna obdobja, da bi z njo lahko povsem odkrito spregovoril in izpovedal svojo najglobljo resnico.

Čeprav razpeta med več narodi in med različne kraje bivanja in ustvarjanja, kjer sta opazno pustila svoje sledove, sta poseben pečat vtisnila tudi slovenski likovni ustvarjalnosti: s svojimi podoživetji kraške zemlje sta se zapisala kot samosvoja in prepoznavna krajinarja v času modernističnih iskanj v jeziku, ki je bil sodoben, aktualen in globoko sporočilen ter v zelo osebno izoblikovani estetiki, ki ju definira kot rafinirana interpreta notranjih iskanj, iskanj svoje notranje podobe, svoje notranje pokrajine. Vsak v svoji likovni govorici, v prepoznavnem rokopisu, na način, ki je bil izrazito osebni, sta ovrednotila krajino kot motiv, ki tudi v modernističnem jeziku ostaja likovno zanimiv in sporočilen.

Z njunimi deli ostaja kraška pokrajina s svojo trpkostjo, kamnitostjo, trdoto, od sonca ožgano in razpokano zemlja rdečih, rjavih in rumenorjavih odtenkov zgovorno prepoznavna in širše zapisana v kulturno dediščino preteklega stoletja.

Ključne besede: slikarstvo, grafika, krajina, Zoran Mušič, Lojze Spacal, kraška pokrajina, Kras, značilnosti modernistične umetnosti

BIBLIOGRAPHY

- Badovinac, Z. et al. (2000):** Lojze Spacal. Ljubljana, Moderna galerija.
- Barzaghini, M., Clair, J. (1986):** Zoran Music nelle collezioni Svizzera. Bellinzona, Civica galleria d'Arte di Villa dei cedri.
- Bassin, A. (1967):** Lojze Spacal. Maribor – Trst, Založba obzorja Maribor – Založništvo tržaškega tiska.
- Bembo, P. (1986):** Anton Zoran Music. Il Brogliaccio, Anno 5, no.14, 3 quadrimestre. Roma, 5–8.
- Bezzola, G. (1989):** Incisioni di Zoran Music. Lugano, Sergio Gradini.
- Bordas, H. et al. (2005):** Music. Piccole carte / Drobna dela na papirju. Gorizia, Libreria Editrice Goriziana.
- Clair, J. (1980):** Mio caro Zoran. Venezia, Quaderni della soprintendenza ai beni artistici e storici di Venezia.
- Clair, J. (1986):** Silenzio e oscurità nelle opere di Zoran Mušič. Bellinzona, Civica Galleria d'Arte di Villa dei Cedri.
- Clair, J. (1988):** Todtfaßben. Paris, Musée national d'art moderne.
- Dalla Noce, E. (1987):** Una misteriosa favola interiore. V: Rizzi, P., Dalla Noce, E.: Omaggio a Zoran Mušič, opere dal 1944 al 1984. Mestre, Galleria d'Arte Contini, 13–14.
- Di Martino, E., Solmi, F. (1977):** Luigi Spacal. Mostra antologica dell'opera grafica (1953–1976). Reggio Emilia – Venezia, Provincia e Comune di Reggio Emilia – Centro Internazionale della Grafica.
- Distel, B., Haibl, M., Müller, C. (2005):** Zoran Mušič v Dachauu. Koper, Obalne galerije Piran.
- De Solier, R. (1974):** Cadastre de cadavers. 7 litografie di Zoran Music. Milano, Cerastico Editore.
- Dorflès, G. (1980):** Luigi Spacal. Grafica. Sculture. Venezia, Galleria "Il Canale".
- Dorflès, G. et al. (1982):** Spacal. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Dragone, A. (1988):** Music: la terra e l'uomo. Acqui terme, Azienda di orimozione turistica di Acqui terme e dell'Ovadese.
- Faucher, M. (1988):** Music. Cimaïse: art et architecture actuels, Extrait de Cimaïse, 192, janvier-février-mars. Paris.
- Gibson, M., Clair, J. (1988):** We are not the Last. Saint-Thomas - Virgin Islands (U.S.A.), Everett B. Birch Collection.
- Goldin, M. (2003):** Music. Gorizia, Linea d'ombra Libri Conegliano.
- Jay, M. (1991):** Adorno Th.W. Ljubljana, Knjižnica revolucionarne teorije.
- Juteršek, M. (1983):** Pregledna razstava grafičnih del Lojzeta Spacala. Koper, Obalne galerije Piran.
- Kržišnik, Z. (1967):** Zoran Anton Mušič. Ljubljana, Moderna galerija.
- Kržišnik, Z., Krečič, P. (1972):** Lojze Spacal, grafika 1937–1972. Nova Gorica, Goriški muzej Nova Gorica.
- Kržišnik, Z. (1974):** Spacal in Kras. Koper, Založba Lipa.
- Kržišnik, Z. (1980):** Lojze Spacal. Ljubljana, Moderna galerija.
- Kržišnik, Z. (1982):** V dialogu s Spacalom. V: Kržišnik, Z.: Lojze Spacal. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Kržišnik, Z. (1991):** Grafična ustvarjalnost Zorana Mušiča. V: Silič Nemec, N. et al.: Galerija Zorana Mušiča grad Dobrovo: stalna zbirka grafičnih del Zorana Mušiča. Nova Gorica, Goriški muzej, 13–18.
- Kržišnik, Z. (1996):** Lojze Spacal, kolaži – mešana tehnika 1990–1995. Kranj, Galerija Bevisa.
- Kržišnik, Z. (1999):** Nezamenljivo prepoznavne pokrajine notranjega videnja. V: Novak, B. A.: Odsotnost. Ljubljana, Edina.
- Kržišnik, Z. (1999):** Lojze Spacal. Sarajevo, Collegium artisticum.
- Kržišnik, Z. (2004):** Zoran Mušič – svetovljanstvo, "vaš" in "naš". Art.si, 05/04. Ljubljana, 26–31.
- Lynton, N. (1994):** Zgodba moderne umetnosti. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Marchiori, G. (1957):** Spacal. Paris, Galerie Rive Gauche.
- Marchiori, G. (1961):** Zoran Music, 1961 – omaggio ad una amicizia. Milano, Lorenzelli Arte.
- Marchiori, G. (1973):** Spacal: il "suo" Carso. Trieste, Forum Galleria d'Arte.
- Masau Dan, M. et al. (1997):** Spacal. 1937–1997: Sesant anni di attività artistica. Trieste, Civico Museo Revoltella.
- Mazzariol, G. (1974):** Proposta per una mostra di Zoran Music. Venezia, Fondazione Querini Stampalia.

- Mazzariol, G., Platy, G. (1978):** Music. Prospettive d'arte, Anno 4, 18 (luglio–agosto). Milano, 20–34.
- Mazzariol, G. (1980):** Music. Milano, Electa Editrice.
- Mazzariol, G. (1988):** Zoran Music, dipinti 1946–1952. Montecatini, Galleria L'Affresco.
- Medved, A., Fer, B., Nancy, J. (2004):** Abstraktno slikarstvo od Mušiča do Rimeleja. Abstraktno kot sublimno. Edicija Artes. Piran, Obalne galerije Piran.
- Medved, A. (2005):** Zoran Mušič. Nismo poslednji. Piran, Obalne galerije Piran.
- Mikuž, J., Montenero, G., Sedej, I. (1988):** Katalog stalne Spacalove razstave v Gradu Štanjel. Trst.
- Milani, R. (2001):** L'arte del paesaggio. Bologna, Il Mulino.
- Montenero, G. (1970):** L'a Duino e l'apporto presentano l'opera recente di Luigi Spacal.
- Montenero, G. (2000):** Sedemdeset let samote in zavezanosti delu. V: Lojze Spacal. Retrospektivna razstava. Ljubljana, Moderna galerija.
- Music, Z. (1986):** Note biografiche. V: Zoran Music nelle Collezioni Svizzere. Belinzona, Civica Galleria d'Arte di Villa dei Cedri, 21–35.
- Nogara, G. (1974):** Spacal. Venezia, Galleria dell'Incisione Venezia viva.
- Nogara, G. (1974):** Un maestro della grafica contemporanea: Luigi Spacal. Gradisca d'Isonzo, Serenissima enoteca regionale Gradisca d'Isonzo.
- Peppiatt, M. (1984):** Zoran Music: The Irreducible Image. Art International, XXVII/2, April–June. Lugano, 23–26.
- Peppiatt, M. (1988):** Zoran Music: Inspired by Dachau. Art International, 2, spring. Paris, 22–27.
- Pregl Kobe, T. (1998):** Oživel kamen ljubezni. V: Lojze Spacal. Novo mesto, KUD Krka.
- Rizzi, P., Dalla Noce, E. (1987):** Omaggio a Zoran Music, opere dal 1944 al 1984. Asiago – Mestre, Galleria d'Arte Contini.
- Russoli, F. (1970):** Il mondo carsico di Spacal. Verona, Galleria dello Scudo.
- Santeze, E. (2005):** Luigi Spacal. Opere 1935–1998. Palmanova, Polveriera Napoleonica – Contrada Foscari.
- Schmücking, R. (1986):** Zoran Music. Das graphische Werk 1947–1981. Basel, Verlag Galerie Schmücking.
- Schmücking, R. (1989):** Für Zoran Music. Braunschweig, Galerie Schmücking.
- Serque, A. (1995):** Le raison du paysage. Paris, Hazan.
- Silič Nemec, N. (1988):** Grad Štanjel. Galerija L. Spacala. Nova Gorica, Goriški muzej.
- Silič Nemec, N. (1991):** Stalna zbirka grafičnih del Zorana Mušiča. V: Silič Nemec, N. et. al.: Galerija Zorana Mušiča, Grad Dobrovo, Stalna zbirka grafičnih del Zorana Mušiča. Nova Gorica, Goriški muzej, 5–8.
- Silič Nemec, N. (1991):** Biografija. V: Silič Nemec, N. et. al.: Galerija Zorana Mušiča, Grad Dobrovo, Stalna zbirka grafičnih del Zorana Mušiča. Nova Gorica, Goriški muzej, 95–105.
- Silič Nemec, N. et al. (1991):** Galerija Zorana Mušiča, Grad Dobrovo, Stalna zbirka grafičnih del Zorana Mušiča. Nova Gorica, Goriški muzej.
- Silič Nemec, N. (1997):** Spacalovih devetdeset let. V: Furlan A. (ed.): Jadranski koledar. Trst, Založba Devin – Založništvo tržaškega tiska, 122–133.
- Sgarbi, V. (1986):** Spacal. L'opera grafica 1935–1986. Catalogo generale. Venezia, Ventemblem.
- Sgarbi, V. (1988):** Zoran Mušič. Opere recenti. Milano, Galleria Bergamini.
- Solmi, F. (1985):** Spacal. Opere 1935–1984. Pordenone, Galleria Saggittaria.
- Steiner, B. K., Fink, H., Rizzi, P. (1990):** Zoran Music, zeichnungen, aquarelle, gouachen. Klagenfurt, Kärntner Druck-und Verlags-Ges.m.b.H.
- Stele, F. (1960):** Umetnost v Primorju. Ljubljana, Slovenska matica.
- Šumi, N. (1975):** Pogledi na slovensko umetnost. Ljubljana, Partizanska knjiga.
- Šumi, N. (1991):** Zoran Mušič in slovensko slikarstvo. V: Silič Nemec, N. et. al.: Galerija Zorana Mušiča, Grad Dobrovo, Stalna zbirka grafičnih del Zorana Mušiča. Nova Gorica, Goriški muzej, 9–12.
- Valsecchi, M., Moles, S. (1977):** Spacal. 40 anni di pittura. Trieste, Castello di San Giusto-Bastione fiorit – Risiera di S. Sabba – Aula Magna dell'Università – Galleria Cartesius.
- Vecchiet, F. (2000):** Učenje latinščine. De arbore et de radicibus. V: Badovinac, Z. et.al.: Lojze Spacal. Ljubljana, Moderna galerija.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2007-10-01

UDK 7.038.531:001.89

(BIO)UMETNOST IN MANIPULIRANJE Z ŽIVIM

Polona TRATNIK

Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, SI-6000 Koper, Titov trg 5
e-mail: polona.tratnik@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Avtorica v prispevku raziskuje, kakšna je vloga sodobne umetnosti v navezavi na naraščajoč pomen biotehnologije v sodobni družbi. Konec osemdesetih let prejšnjega stoletja se je na področje umetnosti uvedel biotehnološki diskurz. Od prvotne navezave na računalniško kulturo in genetiko (kot se kaže v devetdesetih letih) se je tako imenovana bioumetnost po letu 2000 usmerila v neposredno manipuliranje z živim. Avtorica pokaže, kako sodobna umetnost izraža aktualna filozofska spoznanja ter postaja bistveno diskurzivna. Kot oblika sodobne umetnosti je bioumetnost značilno interdisciplinarna – to se kaže tako v sodelovanju z naravoslovnimi znanstveniki kot tudi delovanju v laboratorijskem okolju ter v rabi specifičnih biotehnoloških orodij ter znanj. Avtorica v članku dokazuje, da moderni projekt razčaranja sveta z odkritjem genoma ni uspel, temveč so se s tem šele sprožila številna antropološka, sociološka ter filozofska vprašanja, ki se navezujejo na vlogo biotehnologije v sodobni družbi. Sprašuje se o vztrajanju na nekaterih modernih paradigmah, o poskusu racionalizacije sveta, stremljenju k totaliteti in absolutnosti, napredku in svobodi.

Ključne besede: sodobna umetnost, bioumetnost, biotehnologija, interdisciplinarnost, genetika, vlažna dela, moderne paradigme

(BIO)ARTE E MANIPOLAZIONE DELLA VITA

SINTESI

Nel suo lavoro l'autrice si concentra sul ruolo dell'arte contemporanea in rapporto alla crescente importanza della biotecnologia nella società contemporanea. Alla fine degli anni Ottanta il discorso biotecnologico irrompe nel campo dell'arte. Dai primi accenni alla cultura del computer e alla genetica (elemento degli anni Novanta), dopo il 2000 la cosiddetta bioarte sposta l'attenzione sulla manipolazione della vita. L'autrice dimostra come l'arte contemporanea esprime le scoperte filosofiche più attuali e diventa fortemente discorsiva. La bioarte, quale forma di arte contemporanea, è marcatamente interdisciplinare, il che si riflette sia nella collaborazione con gli esperti delle scienze naturali, sia nell'attività nei laboratori e nell'uso di conoscenze e strumenti biotecnologici specifici. Nel suo articolo l'autrice dimostra che il progetto moderno di disincanto del mondo mediante la scoperta del genoma non è riuscito, ma al contrario, ha fatto sorgere numerose questioni antropologiche, sociologiche e filosofiche che mettono in discussione il ruolo della biotecnologia nella società contemporanea. L'autrice si pone domande sull'insistenza di alcuni paradigmi moderni, sul tentativo di razionalizzazione del mondo, sulla tendenza alla totalità e all'assoluto, al progresso e alla libertà.

Parole chiave: arte contemporanea, bioarte, biotecnologia, interdisciplinarietà, genetika, opere umide, paradigmi moderni

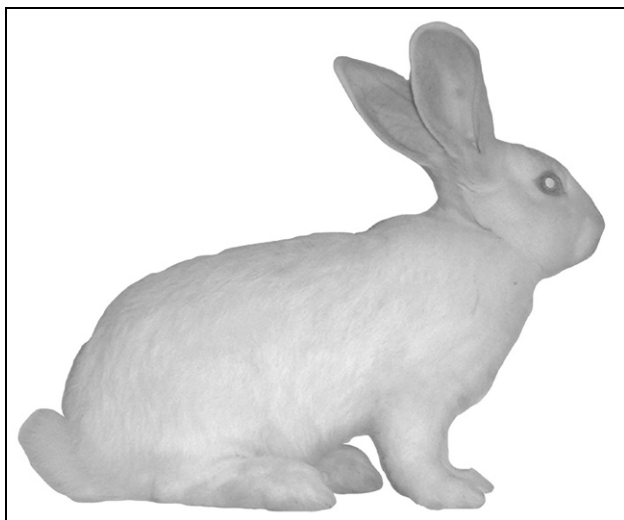
V poznih osemdesetih letih prejšnjega stoletja je Vilém Flusser spisal serijo esejev o odkritju in znanosti (ki jih je objavljala v reviji *Artforum* od septembra 1987 do oktobra 1988), v katerih je obravnaval življenje, genetsko informacijo, ustvarjanje novih form, evolucijo in podobno. S temi spisi je Flusser uvedel biotehnološki diskurz v svet umetnosti in predlagal, da se umetnost neposredno loti manipuliranja z živim materialom. Zadnji esej iz te serije, ki je bil prvotno naslovljen O znanosti in je pozneje pridobil naslov *Modri psi*, je postal neke vrste manifest za tako imenovano bio-umetnost. Flusser je zapisal: "Zakaj psi še niso modri z rdečimi pikami in konji še ne žarijo v fosforescentnih barvah prek nočnih podeželskih travnikov? Zakaj se razmnoževanje živali, v osnovi še vedno ekonomska zadeva, ni premaknilo na polje estetike? Tako je, kot da se v odnosu med človeštvom in biološkim okoljem ne bi nič spremenilo od revolucij življenjskega sloga v dobi neolitika. Kmetije Severne Amerike in zahodne Evrope pa danes vendarle obenem pridelujejo več hrane, kot jo lahko uživamo; pa tudi ni naključje, da smo se naučili tehnik, ki so nam končno omogočile ustvarjanje rastlinskih in živalskih vrst po našem lastnem programu. Ni mamo le gora masla in šunke, rek mleka in vina, pač pa lahko zdaj delamo umetna živa bitja, žive umetnine. Če bi hoteli, bi lahko ta razvijanja zblížali in kmetovanje bi se lahko preneslo od kmetov, razreda, ki je tako ali tako že skoraj mrtev, k umetnikom, ki se množijo kot zajci in ne dobijo dovolj za jesti" (Flusser, 1988c, 9).

Devetdeseta leta 20. stoletja so bila čas računalniške kulture. O mehanizmih življenja se je zato mislilo kot o opcijah programskosti in "umetno življenje ni moglo biti

razumljeno kot simulacija, temveč kot predhodna stopnja 'hardver' verzij" (Hauser, 2005, 184). Pozneje so se možnosti za dejansko manipulacijo življenja povečevale. Transformacijski procesi so postali možni z manipulacijo živega materiala. Zato so se spremenile tudi tehnike in diskurz umetnosti. Pojavila so se tako imenovana vlažna dela (angleško: *wetwork*), ki ne manipulirajo le softvera, temveč dejansko uporabljajo živ material v sedanjem času.

Od šestdesetih let prejšnjega stoletja dalje se je narava umetniških praks radikalno spremenila – od trenutka tako imenovanega konca umetnosti (Arthur C. Danto, glej: Danto, 1986, 1997), ki sovpada z nastankom pop arta in postmodernizma kot kulturne dominante (Fredric Jameson, glej: Jameson, 1991), kot tudi s kulturnim, političnim, intelektualnim vretjem s konca šestdesetih let. Paradigme modernosti so skozi dvajseto stoletje zapadale vse globlje v krizo. Poleg tega je nova evropska, zlasti francoska misel (poststrukturalizem, semiotika, dekonstrukcija, psihoanaliza ipd.) uvedla resne argumente proti paradigmam modernosti; koncepti enotnosti, totalitete, resnice in napredka so se izkazali kot problematični. Prav tako je bilo dokazano, da je absolutna vednost neuspešna, da je racionalna zavest pomanjkljiva in da je njen napredek vprašljiv. Nova spoznanja so pripeljala tudi do drugačnega razumevanja zgodovinopisja. Proti koncu dvajsetega stoletja se je refleksija o paradigmah modernosti razširila in razmahnil se je diskurz konca, ki je privedel tudi do razmisleka o koncu modernosti oziroma metafizike, v zvezi s katero pa smo morda še vedno v daljšem procesu prebolevanja (kot je v osemdesetih letih verjel Gianni Vattimo, glej: Vattimo, 1985).

V šestdesetih letih je bila tako na področju kulture zavržena uveljavljena hierarhija med visokim in nizkim, osvetljena je bila semiotična narava kulturnih proizvodov, ugotovljena je bila intertekstualna narava (umetniških in drugih) besedil, z njo pa nujno tudi njihova kontekstualna (sociološka in ideološka) odvisnost. Vse vrste umetnosti so odtlej razumljene kot del širšega področja dužbeno-reprezentacijskih praks. Revolucionarni val šestdesetih let je sprožil val umetnosti novih medijev: performans, happening, land art, body art, video, instalacijska umetnost itd. Pozneje je sledilo še več 'novomedijskih' umetnosti: računalniška, internetna, kibernetična, zvočna umetnost, pa tudi bioumetnost in druge. Te so še vedno poimenovane po mediju, ki ga uporabljajo, čeprav lahko zasledimo močno težnjo k mešanju medijskih vrst oziroma k izumljanju novih medijev. Prej lahko zato govorimo o multimedijiskosti ali intermedijiskosti. V primerjavi z moderno umetnostjo sodobna umetnost postaja vse manj samoreferencialna in medijskoraziskovalna – vse manj se ukvarja z raziskovanjem medija in s samoanaliziranjem. Zlasti v skladu s poststrukturalističnimi koncepti postaja tudi v umetnosti vedno bolj pomembna procesualnost, interaktivnost in vloga bralca (vsebin nasploh). Ne nazadnje živimo v

Sl. 1: Eduardo Kac: "GFP Bunny", ZFP zajec ali zajec z zelenim fluorescentnim proteinom, 2000 (fotodokumentacija E. Kac).

Fig. 1: Eduardo Kac: "GFP Bunny" – green fluorescent protein bunny, 2000 (photo archives E. Kac).

Sl. 2: Koen Vanmechelen: "Kozmopolitanska kokoš", križanje različnih nacionalnih vrst kokoši, Verbeke Foundation, Antwerpen, 2005/2007. (foto: P. Tratnik).

Fig. 2: Koen Vanmechelen: "Cosmopolitan chicken", crossbreeding of different national varieties of chicken, Verbeke Foundation, Antwerpen, 2005/2007. (photo: P. Tratnik).

"družbi posplošene komunikacije" (Vattimo, 1992, 1). Tako tudi sodobno umetniško "delo" ni več samoumevna samozadostna entiteta z zaprto strukturo, temveč pridobiva odprto mrežno strukturo in tako postaja prej prostor igre, proizvodnje, intertekstualnosti in bralnih procesov. V takšnem umetniškem intertekstu, ki je v prvi vrsti družbeni dogodek, javnost sodeluje kot v ritualu. Materialni objekt je zato lahko celo odsoten oziroma lahko govorimo o breztelesnosti, kajti ta umetnost ni toliko vezana na artefaktičnost kot na procesualnost in raziskovanje. A vse te značilnosti so podrejene osnovni obljubi te umetnosti – da je diskurzivna.

Umetniki pogosto sodelujejo s profesionalci z drugih področij, na primer z naravoslovnoznanstvenimi. Prej kot interdisciplinarna postaja ta umetnost transdisci-

plinarna – njeno prvo pravilo je hibridizacija. Lahko bi govorili o "drugem načinu" umetnosti, kot predlaga Ernest Ženko¹ (Ženko, 2007), ali pa bi trdili, da gre za specifične družbenorefleksivne prakse poznega kapitalizma, ko ekonomski in kapitalistični red postaneta univerzalno delujoča osnova in primarna obveza katere koli sodobne strukture oziroma organizacije. Po drugi strani bi lahko dejali, da je sodobni svet digitalen (Vilém Flusser je verjel, da smo zaznamovani z digitalnim videzom, glej: Flusser, 2000) ali da smo ključno vezani na računalniško logiko delovanja in je računalnik prevladujoča podatkovna tehnologija današnjega dne. Jos de Mul poudarja pomen podatkovnega manipuliranja v sodobni umetnosti, pa tudi skrajno stopnjo interaktivnosti, ki jo danes pri njej zasledimo. Na ta način je

¹ Danes se pogosto primerja sodobno neavtonomno, hibridizirano, organizacijsko heterogeno umetnost oziroma "vsebinsko" umetnost (pri čemer je postalo relativno nepomembno, če jo sploh še imenujemo umetnost) z umetnostjo iz časov "pred dobo umetnosti" (Danto, Hans Belting) – torej iz časov, preden je umetnost krenila k doseganju svoje avtonomije oziroma je to umetnost pred moderno dobo. O tem obsežno razpravljam v svoji doktorski disertaciji z naslovom *Razumevanje konca umetnosti – od Hegla do Danta* (Tratnik, 2007). Primerjave sodobne situacije s predmoderno so bile izvedene tudi za področje znanosti oziroma za proizvodnjo vednosti (Gibbons et al., 1994). Ženko aplicira koncept novega načina proizvodnje vednosti na področje estetike, pa tudi na umetnost. Umetnost "drugega načina" je tako "umetnost, preden je dosegla svojo avtonomijo, preden je postala umetnost zaradi umetnosti. V tem smislu ni nova, lahko pa bi celo trdili, da nekako sploh ni umetnost," piše Ženko (2007, 113).

kakovost umetniškega dela zdaj lahko merjena glede na stopnjo, do katere je umetniško delo odprto za manipulacijo (de Mul, 2007).

Poleg tega so računalniki vpeljali mišljenje o logični strukturi organizma in so spremenili našo percepcijo življenja. Na osnovi samoproizvajalnih celic (v osemdesetih letih je raziskovalec Christopher Lengton razvil "celične avtomatske zanke" (angleško: cellular automation loops), ki so se lahko razmnoževale na podoben način kot žive strukture, kot DNK molekule) so lahko znanstveniki na računalnikih generirali "žive sisteme", ki so lahko rasli, se razmnoževali, razvijali in prilagajali okolju (digitalne mravlje, ptice in druga virtualna bitja oziroma organizmi). Leta 1993 se je Peter Weibel spraševal, kaj je življenje (istega leta je bil festival *Ars Electronica* posvečen vprašanju umetnega življenja in genetski umetnosti). Znanstveniki so razvili tipe umetnega življenja, katerih zunanja pojavnost je posnemala človeško in živalsko: pojavili so se roboti in visokorazviti avtomati, razlaga Weibel. "Življenje, smrt, nesmrtnost, reprodukcija, dednost, razvoj, evolucija, rast, prilagoditev – vsem tem konceptom je bila z računalniško kulturo dodana nova dimenzija. Računalniška kultura je privedla do premestitve paradigme, od definiranja življenja kot substance, materialnega 'hardvera' ali mehanizma do razumevanja življenja kot kode, jezika, kot breztelesni 'softver', dinamični sistem. Rokovanje z računalniki nas je naučilo, da je lahko 'logična struktura' organizma ločena od svoje materialne osnove in da je življenje lastnost logične strukture in ne materialne osnove" (Weibel, 1993, 10).

Sodobne umetniške prakse imajo odprto strukturo in so socialno oziroma politično angažirane. Vrednost je v zmožnosti manipulacije z informacijo, za katero je ustvarila platformo kot neke vrste matrico, znotraj katere upravlja oziroma manipulira z informacijo. Na ta način je diskurzivnost povezana tudi s spraševanjem, pozicioniranjem in manipuliranjem družbene oziroma politične moči. Po eni strani je princip sodobne umetnosti odprtost in procesualnost. Prej kot predvidljivost in nadzor tu srečamo eksperimentiranje, pri katerem predpostavljamo določeno stopnjo nepredvidljivosti. Sodobno umetniško "delo" je tako delo v procesu (work in progress). Lahko bi trdili, da so te karakteristike vezane na sodobno zavest, da ni absolutne poti do resnice in da ni univerzalne vednosti, temveč smo na področju neskončnega razmišljanja in prepletanja horizontov interpretacije oziroma razumevanja (Gadamer piše o neskončnem razgovoru, glej: Gadamer, 1960). Kljub temu pa smo zavezani končnosti vsakega človeškega izkustva.

Od devetdesetih let dalje se pojavlja vse več umet-

niških projektov, ki vsebujejo in manipulirajo žive komponente. Čeprav je čas utopičnih verovanj v umetniško intervencijo, ki ima svoj izvor v avantgardni umetnosti, minil, v pozgodovinskem obdobju (Danto, Belting) še vedno pričakujemo, da bomo prepoznali družbo in sebe v umetnosti, morda pa tudi verjamemo, da nas mora umetnost spremeniti oziroma, da je njen smisel v tem, da spremeni naš pogled na svet. Bioumetnost se nedvomno ukvarja s tekočimi socialnimi in antropološkimi tematikami. Jeremy Rifkin, prvo ime gibanja proti nekritičnemu sprejemanju genetske tehnologije, trdi, da se je končala industrijska doba, zato pa vstopamo v novo dobo, ki je izrazito zaznamovana z biotehnologijo. Zlasti prek te se po njegovem prepričanju percepcija nas in družbe povsem spreminja (Rifkin, 1998). Genetski inženirji in informacijski tehnologi so združili svoje sile in rezultat je bila biotehnološka revolucija. Biologija je dobila značaj informacijske znanosti in je temeljno reorganizirala svoje znanje. Nastala je nova stroka – bioinformatika, v katere središču je genska koda. Ta je postala center in svetišče genocentrističnega sveta genskega determinizma.

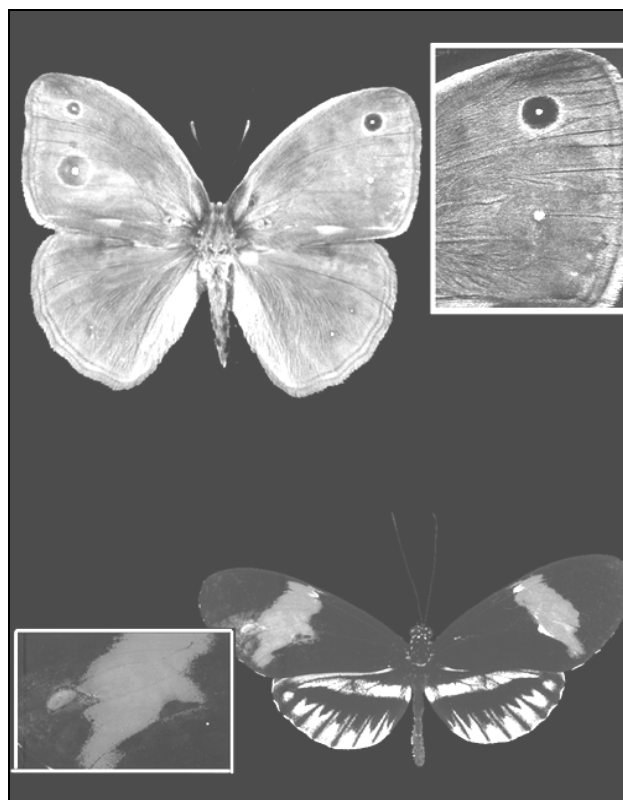
Leta 1953 je bila poznana struktura DNA, junija 2000 je bila zapisana groba shema človeškega genoma – to je pet let pred napovedmi. Leta 1997 je bila rojena Dolly, prva tako imenovana klonirana ovca. Rodil naj bi se celo že človeški klon. A Dolly je umrla prezgodaj, o manipuliranju s kompleksnimi organizmi za zdaj vemo še premalo, da bi povsem nadvladali naravo. Moderni projekt razčaranja sveta (še) ni uspel. Absolutne vednosti pravzaprav nismo dosegli. Nasprotno – le spoznali smo, da je ta projekt vsaj vprašljiv. Zavedli smo se, da se vprašanja, povezana z biologijo, z zapisom genoma ne bodo končala, prej se bodo z njim šele zares začela odpirati. Lahko bi rekli, da se je zgodilo nekaj podobnega, kot piše Mladen Dolar: "Teleološki cilj, kamor naj bi se stekla ta velika (Heglova) zgodba, se namreč izkaže za prazno točko" (Dolar, 1990, 9). Lahko bi torej rekli, da je vednosti naposled spodletelo pri njenem vzpenjanju k absolutnosti – v točki, ko naj bi vednost dosegla stopnjo absolutnosti, vendarle spozna, da je ta točka prazna in morda je napotena nazaj k ponovnemu vzpenjanju (kot predlaga Dolar), ali pa se je morda struktura tega razumevanja povsem spremenila z novimi spoznanji – še zlasti glede napredovanja in racionalizacije. Kakor koli, koda človeka, zapisana skoraj v celoti, je bila objavljena na začetku leta 2001 v dveh uglednih revijah *Nature* in *Science*.² Izkazalo se je, da ima človek le 30.000 do 40.000 genov in ne 120.000 do 140.000, kot so mislili prej. Človek ima tako komaj kaj več genov kot mikroskopsko majhna glista, ki ima le 1.000 celic in

2 Revija *Nature* je objavila izsledke javno financirane skupine znanstvenikov, ki so se zbrali pod imenom *International Human Genome Sequencing Consortium* oziroma *Human Genome Project*; revija *Science* pa je objavila rezultate zasebnega biotehnološkega projekta *Celera*.

nič možganov (ta ima 19.000 genov), in le trikrat več genov kot vinska mušica. Časopisje je ob odkritju po vsem svetu komentiralo: malo več kot črv, ponižana krona stvarstva, žalitev in podobno. Visoko kotirane delnice biotehnoloških podjetij so na borzi strmo padle.

Biotehnologija označuje sodobno (predvsem zahodno) družbo in kulturo. Prisotna je na vseh področjih sodobnega življenja: uživamo genetsko spremenjene proizvode, v medicini uporabljamo proizvode tkivnega inženiringa, soočeni smo z možnostmi kloniranja. Naše okolje in življenja se bodo s posredovanjem biotehnologije v prihodnosti le še bolj spremenila. Sledijo možnosti, kot so umetna proizvodnja mesa, telesnih delov in celo udov. Lahko bomo še izboljšali in razširili možnosti telesnega spreminjanja in podobno; odpirajo se možnosti izbirnega gojenja oziroma reprodukcije. Soočiti se moramo tudi z dejstvom čedalje bolj izpopolnjenega nadzora nad posameznikom.

S kratko in shematično predstavitevijo nekaterih umetniških projektov, ki vključujejo živ material in značilno obravnavajo z biotehnologijo povezane teme, se lahko hitro nakaže širok spekter problematik in vprašanj. V devetdesetih letih smo se srečali s pojavom tako imenovane transgenetske umetnosti, ki temelji na uporabi genskega inženiringa, s katerim se prenašajo naravni ali sintetični geni v organizem, da bi ustvarili unikatna živa bitja. To mora biti narejeno s posebno prizadevnostjo, piše Eduardo Kac, z zavedanjem kompleksnosti, ki se ob tem odpira, predvsem pa z obvezo, da se spoštuje, skrbi in ljubi življenje, ki ga na ta način ustvarimo (glej na primer: Kac, 1998). Leta 2000 je Kac realiziral projekt *GFP Bunny* (ZFP zajec ali zajec z zelenim fluorescentnim proteinom), ki je bil prvič predstavljen javnosti tega leta v Avignonu (Francija). Kac je v ta namen ustvaril albino zajčko po imenu Alba. Ta je brez kožnega barvila, zato je v navadni dnevni svetlobi povsem bela z roza očmi, vendar pa sveti zeleno, če jo predhodno osvetlimo z ustrezno modro svetlobo. Alba je bila ustvarjena s tako imenovanim EGFP, to je z ojačeno verzijo originalnega divjega tipa zelenega fluorescentnega gena, ki ga najdemo pri meduzi *Aequorea Victoria*. Projekt je bil realiziran s pomočjo mikrobioloških in drugih naravoslovnih znanstvenikov. Če le omenim, eden od njih, živalski sistematik Louis Bec, je bil velik prijatelj že omenjenega Viléma Flusserja. Kac je osnoval tri faze projekta – v prvi fazi je bila zajčka ustvarjena in poimenovana. Ime so izbrali Eduardo, njegova žena in hčerka. Drugo fazo sestavlja javna predstavitev in diskusija. Tretjo fazo pa predstavlja Albina pot z družino v Čikago, kjer je postala član družine in začela živeti z njimi v za njo posebej prilagojenem udobnem okolju. Kac je zapisal: "Moje transgenetsko umetniško delo 'GFP Bunny' obsega ustvarjenje zelene fluorescentne zajčke (poimenovane *Alba*), njeno socialno integracijo in sledečo javno diskusijo" (Kac, 2000, 101).

Sl. 3: Marta de Menezes: "Narava?", instalacija z manipuliranimi metulji, 2000. Projekt je bil predstavljen tudi v okviru festivala Break 2.3 leta 2005 v Ljubljani (fotodokumentacija M. de Menezes).

Fig. 3: Marta de Menezes: "Nature?" – installation with manipulated live butterflies, 2000. The project has been exhibited as at the 2005 Break 2.3 festival in Ljubljana (photo archives M. de Menezes).

S tem projektom je Kac odprl obsežno socialno diskusijo o genetsko manipuliranih organizmih v naših bivanskih okoljih, pa tudi na splošno o vlogi biotehnologije v naših življenjih. Odprta so bila vprašanja udomačitve divjih in kloniranih živali oziroma živih vrst, koncept družine, obravnavana so bila etična vprašanja, vloga in pomen znanosti ter umetnosti, sprožilo pa se je tudi vprašanje selektivnega gojenja živih vrst. Projekt je izrazito ozaveštil pomen biotehnologije v naši kulturi in pokazal na večinoma še neodgovorjena vprašanja, ki se postavljajo z biotehnološko manipulacijo.

Istega leta (2000) je Marta de Menezes predstavila svoj projekt *Narava?* (*Nature?*), ki preizprašuje podobne tematike. Za ta projekt je Marta de Menezes spreminjala vzorce na krilih metuljev in ustvarila takšne, ki jih v naravi prej še nismo videli. To je dosegla s poseganjem v normalne razvojne mehanizme metuljev, sami metulji pa so ostali naravni v smislu, da so bila njihova krila ustvarjena iz normalnih živih celic. Obenem pa so bila krila umetno preoblikovana. Napredek v razvojni biolo-

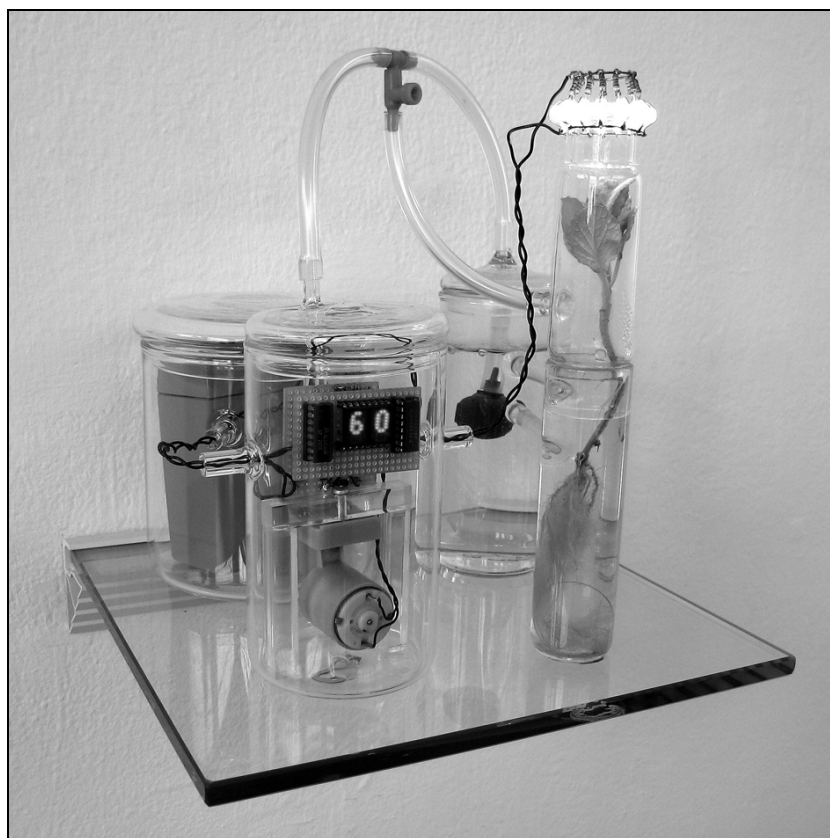
giji omogoča poseganje v normalne razvojne programe in na ta način ustvarjanje novih živih organizmov. Ustvarjanje živali z značilnostmi, ki jih prej nismo srečali v naravi, je običajna praksa v znanstvenih laboratorijih.

S projektom *Kozmopolitanska kokoš* (*The Cosmopolitan Chicken*), sicer datiranim v letu 2005, je Koen Vanmechelen začel leta 2000 s tem, ko je križal dve vrsti kokoši (belgijsko vrsto *Mechelse Koekoek* in francosko *Poulet de Bresse*). Namen je križati različne nacionalne vrste kokoši, pri čemer se križanje razume kot klasičen primer dinamičnega, plodnega in rodovitnega življenja in miroljubno sožitje različnih ras.

Philip Ross, eden najbolj zanimivih bioumetnikov, uporablja žive organizme kot inspiracijo in sredstvo za svoje ustvarjanje. Skozi oblikovanje in ustvarjanje visokonadzorovanih okolij Philip Ross goji, manipulira in preoblikuje celo vrsto živih vrst v kipe ali instalacije, ki so običajno procesualne narave. Čeprav naravna v svoji materialnosti, ta umetniška dela izražajo očitno človeško posredovanje. Rossova želja je, da oseba, ki se sreča s temi živimi umetniškimi deli, premisli biološke feno-

mene in obstoječa bitja znotraj okvira družbenih in zgodovinskih kontekstov. Osnoval in ustvaril je serijo vodnih vrtov: *Jarred In* (2002), *Juggernaut* (2004) and *Junior's Return* (2005). Osnovna zamisel za te projekte je ustvariti napravo, ki bo povezovala vse življenjsko potrebne funkcije, ki so potrebne za rast rastline v zaprti posodi. Za ta koncept je Ross izhajal iz več tradicij – kitajskim šolskim objektom in viktorijanskim steklenim rastlinjakom je skupno verjetje, da je narava najbolj razumljena takrat, kadar je uzrta skozi leče človeške umetnije. Rastline v teh vrtovih živijo znotraj tehnologiziranih kokonov, razlaga Ross, učinkovito izoliranih od svojih okolij, kjer zahtevajo veliko količino elektrike in materialne podpore, da ostanejo zdrave (Ross, 2005, 93).

Za projekt *Pure Culture* (2001) je Ross gojil žive glive (*Ganoderma lucidum*). Te kompaktne, drevesnim podobne gobe, so bile gojene tako, da so posnemale klasične arhitekturne ikone, pri čemer so obliko pridobivale več kot devet mesecev in so bile razstavljene še žive. Proces je podoben kot pri vzgoji *bonsai* drevesa; nadzoruje se svetlobo, težnost, zrak, vodo in toploto.

Sl. 4: Philip Ross: "Vrnitev malega", t. i. vodni vrt oziroma zaprt sistem s pogoji za preživetje rastline, 2000, festival Break 2.3, Ljubljana (foto: P. Tratnik).

Fig. 4: Philip Ross: "Junior's return", a so called water garden – a closed system equipped for the survival of a plant, 2000, Break 2.3 festival, Ljubljana (photo: P. Tratnik).

Bioumetnost s svojim manipuliranjem mehanizmov življenja kaže obsežno raznolikost glede na diskurz in tehnike. Jens Hauser, kustos razstave *L'Art Biotech* (2003, Nantes, Francija), opaža, da se "prejšnja fascinacija s 'kodo življenja' umika in napravlja prostor za fenomenološko soočenje z vlažnimi deli" (Hauser, 2005, 1983).

Obiskovalec, ki vstopa v instalacijski prostor, urejen s posebnimi pogoji za omogočanje življenjskega mehanizma v sedanjem času, ki vsebuje žive komponente, vstopa v moteče okolje; še zlasti, če elementi izvirajo s človeškega telesa. Pri projektu *37°C* (Tratnik, 2001) obiskovalec vstopa v temen in topel instalacijski kultivacijski prostor, ki je nasičen s prisotnostjo (umetno gojenega) življenja. Takšna situacija nas sprašuje, kot ugotavlja Mojca Puncer, "kaj lahko povemo o materialnosti telesa in v zvezi z njo, ko ravno zaradi nje telesa nikoli ne moremo fiksirati v preprosti objekt mišljenja?" (Puncer, 2005, 8).

Ali bi lahko trdili, da obstaja intimni posameznikov prostor, pretežno ločen od skupnega prostora- tkiva, če človeka ne razumemo kot tistega, ki gleda na svet od daleč oziroma od zunaj, temveč kot substanco, ki je potopljena v svet, podobno, kot je, na primer, verjel Maurice Merleau-Ponty? Trdil je, da si stvari vzajemno pripadajo in tako tvorijo isto tkivo, ki je tkivo sveta.

Mikroorganizmi, kot so bakterije in glive, ne le vstopajo v oziroma na človeški organizem, temveč tudi prehajajo iz/z njega v okolje. Ta mikrosvet je svojevrsten notranji svet človeškega telesa. Ne le zato, ker nekatere vrste dejansko živijo znotraj človeškega organizma, temveč zlasti zato, ker lahko vse te vrste, ki živijo s telesom, najdemo neposredno na oziroma v njem, to pa pomeni, da so del njega. So pomemben sestavni del človeškega organizma, saj mu pomagajo ohraniti zdravo ravnovesje. A ko prehajajo s telesa v okolje ali iz okolja na telo, telo s tem prehaja v okolje kot tudi okolje na/v telo. Kje je potem ločnica telesa in ali obstaja kaj takšnega kot skorja/lupina/opna našega organizma?³ Lupina bi pomenila zunanjo, mrtvo plast tkiva. A naše tkivo s poroženelo plastjo še zdaleč ni mrtvo področje – ta plast je polna življenja, ki nam pripada, obenem pa se tu izvaja izmenjava snovi z okoljem. To je resničnost dajanja in jemanja med telesom in okoljem, v katerega je telo potopljeno. To je resničnost, kjer se pojavlja razprostiranje notranjosti v zunanost, pa tudi vstopanje zunanjega v notranje.

Z vzpostavljanjem ustreznih pogojev je omogočena osnova za neodvisno nadaljnje življenje od kompleksnih

organizmov ločenih živečih elementov. Še živeči elementi so odsvojeni od človeškega telesa (donatorja) in so preneseni v "zunanje" okolje, kjer živijo naprej kot del novonastalega, umetno formiranega organizma, kjer pa je poudarjena njihova fenomenalnost. Na ta način je dosežen drugačen vidik človeškega telesa, kar opazovalcu omogoča, da se opazuje z zunanje pozicije, kot drugo.⁴ "Pride do razlastitve in konflikta med notranjim in zunanjim občutjem jaza [Maurice Merleau-Ponty in Jacques Lacan o zrcalnem stadiju oziroma o primatu percepcije – glej: Merleau-Ponty (1987, 125) in Lacan (1977, 6)], kar lahko povzroči narcistični užitek, lahko pa tudi agresivna čustva. /.../ Ko spoznamo, da smo opazovani in presojeni s strani drugega, to privede do negativnega čustva – sramu [Sartre, 1966, 320]" (Tratnik, 2006).

Sl. 5: Polona Tratnik: jemanje mikrobiološkega brisa z ust obiskovalke razstave za projekt "Unikum" (na sliki za: Triennale sodobne slovenske umetnosti U3, Moderna galerija Ljubljana), 2006 (foto: D. Švarc, fotodokumentacija galerija Kapelica).

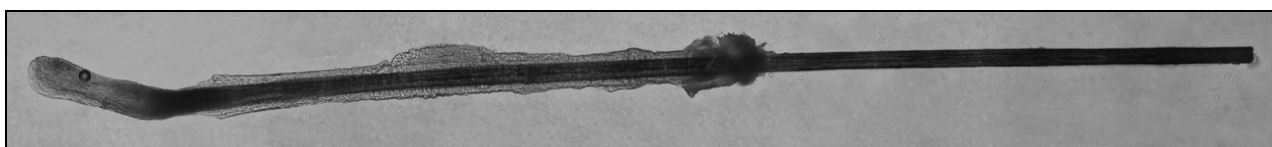
Fig. 5: Polona Tratnik: collecting a microbiological smear from the mouth of a visitor of the exhibition for a project "Unikum" (photo taken for: Triennial of contemporary Slovene art, Modern Gallery Ljubljana), 2006 (photo: D. Švarc, photo archives: Kapelica gallery).

3 Pri tem gre za problem mejnice med telesom in okoljem, pa tudi med življenjem in smrtjo, kajti življenje je "težko definirati nedvoumno in lahko bi se vprašali po univerzalnem kriteriju zanj" (Tratnik, 2005a, 107).

4 Za projekt *Unikum* (2006) obiskovalci darujejo vzorce mikroorganizmov s svojih teles – mikrokulture so potem procesualno gojene v ustrezno urejenem instalacijskem okolju (v prostoru so zagotovljeni primerna vlažnost, temperatura in čistost okolja), tako da darovani mikroorganizmi rastejo v kolonije in na ta način postanejo jasno vidni s prostim očesom (www.ars-tratnik.si).

Po drugi strani dejanje samega prenosa živih komponent s človeškega telesa in omogočanje, da te lahko živijo ločeno od telesa v nadomestnem "organizmu", obenem omogoča operatorju tega okolja, da pridobi popolni nadzor oziroma oblast nad živim materialom. Pri tem je živost in kompleksnost živega organizma strašljivo zvedena na obstoj ene same žive celice, ki jo ima sedaj v oblasti upravljavec umetnega življenjskega okolja-mehanizma, ki omogoča življenje celici oziroma skupku celic.⁵ Z napredovanjem v naravoslovnoznanstveni vednosti ter z napredkom sofisticiranih tehnologij človek pridobiva vse več moči (nad živim svetom na splošno), pa tudi doseg manipulacije se specializira in postaja še bolj precizen. Na ta način se razkriva te-

meljna človekova težnja po uporabi biotehnologije, ki je pridobiti popolno moč in oblast nad seboj, okoljem, naravnimi procesi, živim svetom in celotnim svetom oziroma dejansko nad vsem. Zdi se, da človek neprestano poskuša biti tisti, ki vodi igro, in ne tisti, ki je v njej le figura. Lahko se vprašamo, ali lahko prav zato trdimo, da naša civilizacija še vedno stremi k totaliteti in absolutnosti. Morda še vedno hočemo pridobiti svobodo z absolutno vednostjo in (tehno)loškim napredkom, s katerima se borimo zoper lastni strah pred šibkostjo in nemočnostjo. Po drugi strani pa ravno s seganjem po njima pridobivamo še večjo odgovornost in odpiramo še več vprašanj.

Sl. 6: Polona Tratnik: sestavljen mikroposnetek stokratne povečave lasu s korenino in kožnimi celicami, ki je bil v obliki štirimeterske svetlobne škatle izdelan za projekt "Lasje" – instalacije z gojenimi lasmi, Mala galerija (produkcija projekta: Moderna galerija Ljubljana, galerija Kapelica, Galerija Miklova hiša Ribnica), Ljubljana, 2005 (foto: P. Tratnik).

Fig. 6: Polona Tratnik: composed microphotograph of a hair with the root and skin cells (magnification 100 x), assembled as a four-meter light box for the project "Hair" – installation with hair growing in tissue culture; Mala Gallery (production : Museum of Modern Art Ljubljana, Kapelica Gallery, Miklova hiša Gallery Ribnica), Ljubljana, 2005 (photo: Polona Tratnik).

(BIO)ART AND MANIPULATION OF THE LIVING

Polona TRATNIK

University of Primorska, Faculty of Humanities Koper, SI-6000 Koper, Titov trg 5

e-mail: polona.tratnik@guest.arnes.si

SUMMARY

The author argues that the modern project of disenchanting the world through genome discovery has not succeeded, but has rather raised numerous anthropological, sociological and philosophical questions related to the role of biotechnology in contemporary society. Biotechnical discourse has been introduced into the art sphere in the late eighties mostly due to V. Flusser, who suggested the artists to start manipulating living material. Today bioart is one of the key fields of contemporary art. It is defined mostly through manipulation of living material, but also through intervening discourse concerning biotechnology and the questions it raises. This corresponds to a characteristic tendency of contemporary art where an art project represents some sort of a platform for manipulation of information. Thus, art is fundamentally socially, anthropologically and philosophically engaged, it becomes an

⁵ Za projekt *Lasje* (ki je bil prvič predstavljen leta 2005; glej: www.ars-tratnik.si) je bila razvita posebna tehnologija za rast las. Lasje, odsvojeni od telesa, so bili tako gojeni ločeno v avtonomnem okolju, kjer so jim bili umetno zagotovljeni posebni pogoji in dovod hranljivega seruma (iz krvi istega donatorja). Projekt se širavza v nadaljnje faze, pri čemer se obravnavajo še nove tematike.

important sphere of discourse. On one hand art is linked to the experimental, which provides for a certain degree of unpredictability – in this manner it is an expression of the characteristic contemporary perception that there is no such thing as an absolute path towards truth and universal knowledge, since one is always bound to various levels of interpretation and understanding. On the other hand the questioning of existing meanings, values and convictions makes art inclined to manipulation of social or political force, which makes it essentially socially engaged, and results in the production of new meanings and points of view.

The author establishes how contemporary philosophical comprehension propels the evolution of bioart. From the initial link to computer culture and genetics, after the year 2000, bioart has focused on direct manipulation of living matter. This is a distinctly interdisciplinary field of art as contemporary bioartistic projects demand the collaboration of specialists from other spheres of activity, mostly scientists. The work itself is performed in laboratory conditions and demands specific biotechnological tools and expertise. Bioart is one of the contemporary socially-representative practices of discourse, intervening current questions arising from the increasing use of biotechnology. The author examines the persistence of certain modern paradigms, the attempts to rationalize the world, the striving towards totality and the absolute, the progress and the freedom, which are inherent in the contemporary understanding of the role of natural science in society. The tendencies, observable in the use and development of new biotechnological tools and procedures as well as biological knowledge, are demonstrated by the persistency of the purpose to accomplish the modern project of disenchanting the world, while on the other hand it is becoming clear that a project like this is substantially elusive and unfeasible.

Key words: contemporary art, bioart, biotechnology, interdisciplinarity, genetics, networks, modern paradigms

VIRI IN LITERATURA

Barthes, R. (1987): Image, Music, Text. London, Fontana Press.

Belting, H. (2003): Art History after Modernism. Chicago, University of Chicago Press.

Danto, A. C. (1986): The Philosophical Disenfranchisement of Art. New York, Columbia University Press.

Danto, A. C. (1997): After the End of Art: Contemporary Art and the Pale of History. Princeton (New Jersey), Princeton University Press.

Dolar, M. (1990): Heglova fenomenologija duha 1. Ljubljana, Društvo za teoretsko psihoanalizo.

Flusser, V. (1987a): On Discovery. Artforum, XXVI, 1, september 1987. New York, 10–11.

Flusser, V. (1987b): On Discovery. Artforum, XXVI, 2, oktober 1987. New York, 12.

Flusser, V. (1988a): On Discovery, On Science. Artforum, XXVI, 7, marec 1988. New York, 14–15.

Flusser, V. (1988b): On Discovery, On Science. Artforum, XXVII, 10, poletje 1988. New York, 17–18.

Flusser, V. (1988c): On Discovery, On Science. Artforum, XXVII, 2, oktober 1988. New York, 9.

Flusser, V. (2000): Digitalni videz. Ljubljana, Študentska založba.

Foucault, M. (1997): L'Archéologie du Savoir. Paris, Gallimard.

Gadamer, H. G. (1960): Wahrheit und Methode. Tübingen, J. C. B. Mohr.

Gerbel, K., Weibel, P. (eds.) (1993): Ars Electronica 93: Genetische Kunst – Künstliches Leben / Genetic Art – Artificial Life. Wien, PVS Verleger.

Gibbons, M. et al. (1994): The New Production of Knowledge: The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies. London – New Delhi, Thousand Oaks – Sage Publications.

Hauser, J. (2005): Bio Art – Taxonomy of an Etymological Monster. V: Schöpf, C., Stocker G. (eds.): Catalog Ars Electronica 2005: Hybrid – Living in Paradox. Ostfildern-Ruit, Hatje Cantz Verlag.

Jameson, F. (1991): Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism. Durham, Duke University Press.

Kac, E. (1998): Transgenic Art. Leonardo Electronic Almanac, let. 6, št. 11. Cambridge.

Kac, E. (2000): GFP Bunny. V: Kostić, A., Dobrila, P. T. (eds.): Eduardo Kac: Telepresence, Biotelematics, Transgenic Art. Maribor, Kibla, 101–129.

Kostić, A., Dobrila, P. T. (eds.) (2000): Eduardo Kac: Telepresence, Biotelematics, Transgenic Art. Maribor, Kibla.

Lacan, J. (1977): The Mirror Stage as Formative of the Function of the I as Revealed in Psychoanalytic Experience. V: Écrits: A Selection. New York, W. W. Norton & Co.

Merleau-Ponty, M. (1945): Phénoménologie de la perception. Paris, Librairie Gallimard.

- Merleau-Ponty, M. (1987):** *The Primacy of Perception*. Cambridge, Cambridge University Press.
- de Mul, J. (2007):** *The Work of Art in the Age of Digital Reproduction*. XII. Mednarodni kongres za estetiko (panel Digital Arts and Digital Aesthetics). Ankara (TR).
- Puncer, M. (2005):** *Zgodba o laseh*. V: Polona Tratnik: *Lasje/Hair*. Ljubljana, Galerija Kapelica – Moderna galerija Ljubljana – Galerija Miklova hiša.
- Rifkin, J. (1998):** *The Biotech Century: How Genetic Commerce will Change the World*. London, Phoenix.
- Ross, P. (2005):** *Vrnitev malega*. V: Tratnik, P. (ed.): *Break 2.3: Nove vrste*. Ljubljana, Zavod K6/4.
- Sartre, J. P. (1966):** *Being and Nothingness*. New York, Washington Square Press.
- Schöpf, C., Stocker, G. (eds.) (2005):** *Catalog Ars Electronica 2005: Hybrid – Living in Paradox*. Ostfildern-Ruit, Hatje Cantz Verlag.
- Tratnik, P. (2005a):** 37°C: From the Inside of a Being to the Thin Line of Life. *Leonardo*, let. 38, št. 2. Cambridge, 102–108.
- Tratnik, P. (2005b):** *Lasje/Hair*. Ljubljana, Galerija Kapelica, Moderna galerija Ljubljana, Galerija Miklova hiša.
- Tratnik, P. (ed.) (2005c):** *Break 2.3: Nove vrste*. Ljubljana, Zavod K6/4.
- Tratnik, P. (2006):** *Carne del mundo / Flesh of the World*. A mínima, 18. Barcelona, Espacio Publicaciones, S. L.
- Tratnik, P. (2007):** *Razumevanje konca umetnosti – od Hegla do Danta*. Doktorska disertacija. Koper, Univerza na Primorskem. Fakulteta za humanistične študije.
- Vattimo, G. (1985):** *La Fine della Modernita*. Milano, Garzanti Editore s. p. a.
- Vattimo, G. (1992):** *The Transparent Society*. Cambridge, Polity Press.
- Weibel, P. (1993):** *Life – The Unfinished Project*. V: Gerbel, K., Weibel, P. (eds.): *Ars Electronica 93: Genetische Kunst – Künstliches Leben / Genetic Art – Artificial Life*. Wien, PVS Verleger.
- Http://www.ars-tratnik.si.** (30. 3. 2008).
- Ženko, E. (2007):** *Mode-2 Aesthetics*. *Filozofski vestnik*, 2007, 2. Ljubljana, 99–115.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2007-08-20

UDK 316.653:314.7

MNENJA O MIGRANTIH V TISKU: POTREBA PO KOREKTIVU JAVNOMNENJSKEGA RAZISKOVANJA

Mojca PAJNIK

Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije, SI-1000 Ljubljana, Metelkova 6
e-mail: mojca.pajnik@mirovni-institut.si

IZVLEČEK

Na podlagi diskurzivne analize mnenj o migrantih in migracijah v slovenskih tiskanih medijih in z analizo objavljanja rezultatov javnomnenjskih raziskav o tej temi v medijih besedilo preverja domnevo, da javnomnenjske raziskave ne obravnavajo v dovolj veliki meri različnosti mnenj. Analiza komentarjev in pisem bralcev na temo migracij in medijskih besedil, ki obravnavajo rezultate javnomnenjskih raziskav o tej temi, pokaže na heterogenost v procesu nastajanja mnenj. Na podlagi izsledkov analize besedilo tematizira potrebo po oblikovanju metodoloških korektivov k proučevanju javnega mnenja – za ugotavljanje različnosti mnenj in za bolj točno razumevanje javnega mnenja.

Ključne besede: javno mnenje, anketno raziskovanje, diskurzivna analiza, metodološki korektiv, migracije

OPINIONI SUI MIGRANTI NELLA STAMPA: NECESSITÀ DI UNA CORREZIONE NEI SONDAGGI

SINTESI

In base all'analisi discorsiva delle opinioni sui migranti/sulle migrazioni nella stampa slovena e con l'analisi della pubblicazione dei risultati dei sondaggi su questo tema nei media, l'articolo verifica l'ipotesi che i sondaggi non prendano sufficientemente in considerazione la varietà di opinioni. L'analisi dei commenti e delle lettere dei lettori sul tema delle migrazioni e sui testi presentati dai media che commentano i risultati dei sondaggi su questo tema, riflette l'eterogeneità nel processo di formazione delle opinioni. Sulla base dei risultati dell'analisi il testo tematizza il bisogno di formulare correzioni metodologiche nello studio dell'opinione pubblica – per poter cogliere la varietà di opinioni e per una comprensione più precisa dell'opinione pubblica.

Parole chiave: opinione pubblica, sondaggi, analisi discorsiva, correttivo metodologico, migrazioni

V besedilu izhajamo iz teze, da je javno mnenje spremenljiv fenomen, ki ga longitudinalno anketno raziskovanje ne more vedno preverljivo opredeliti. Izhodišče je, da se javno mnenje oblikuje v odvisnosti od različnih procesov nastajanja mnenj, ki potekajo v javnosti. Z obravnavo mnenj v tiskanih medijih na podlagi analize besedil o izbrani temi – migracijah – in z analizo medijskih poročil o rezultatih javnomnenskih raziskav o tej temi besedilo izpostavi potrebo po oblikovanju metodoloških korektivov longitudinalnega anketnega raziskovanja. Izpostavljena je potreba po proučevanju javnega mnenja na podlagi povezovanja pojavljanja mnenj v medijih in ugotovljenih mnenj na podlagi javnomnenskega raziskovanja – za bolj točno razumevanje javnega mnenja.

Mediji niso zgolj prostor za pojavljanje mnenj, tudi ne zgolj ogledalo dogajanja v družbi, ampak tudi aktivni sooblikovalec javnega mnenja. Proučevanje medijskih vsebin na podlagi analize besedil ima potencial, da pokaže na različnost nastajanja mnenj, ki jih javnomnensko raziskovanje – še posebej v primeru kompleksnih, konfliktnih tem – ne zmore pojasniti v zadovoljivi meri. Anketna vprašanja so pogosto pomanjkljivo formulirana, ker izstopajo iz referenčnega okvira, ki ga izgrajuje z mediji prežeto javno življenje. Pomen metodološkega korektiva je predvsem v tem, da z upoštevanjem diverzificiranosti mnenj opozori na potrebo po ustreznejši definiciji tem, ki se v javnosti pojavljajo kot konfliktni teme. Anketno raziskovanje ne odraža v celoti javnega mnenja, pogosto ne zaobjame interaktivnosti pri oblikovanju mnenj in tudi zapostavlja mnenja, ki se oblikujejo na druge načine in v različnih kontekstih družbenega življenja; lahko tudi izključuje ali marginalizira določena mnenja (Blumer, 1948; Bourdieu, 1972/1979; Hansen, 1995). Izpostavljenost potrebe po oblikovanju korektiva longitudinalnega anketnega raziskovanja v tem besedilu gre razumeti kot prispevek k proučevanju javnega mnenja, ki opozarja na potrebno stopnjo senzibilizacije v definiciji neke teme in njeni obravnavi. Ugotavljamo, da je korektiv mehanizem za bolj točno obravnavo mnenj, ker upošteva, da ta nastajajo na različne načine in niso zgolj odraz javnega mnenja kot seštevka individualno izraženih mnenj.

Javnomnensko glasovanje se sicer od empiričnega mnenskega raziskovanja – to je usmerjeno v razvijanje mnenskega raziskovanja kot metode – praviloma razlikuje po tem, da je tržno usmerjeno, pogosto zasnovano na ideoloških temeljih in podrejeno interesom političnih in ekonomskih elit. Ne samo načrtovalci javnomnenskega glasovanja, ampak tudi mnenski raziskovalci postajajo vse bolj odvisni od tržnih interesov, zaradi česar je meja med obema vse teže določljiva. Tudi mnensko raziskovanje je zaradi velikih stroškov vse bolj odvisno od kapitala, s čimer se oddaljuje od kritične refleksije (Splichal, 1997, 285, 296). Razlike postanejo še manj

razvidne, če upoštevamo medijsko pojavljanje rezultatov obeh vrst raziskav. V medijih namreč izsledke obojih raziskav pogosto interpretirajo pomanjkljivo. Mediji ne navajajo, denimo, podatkov o vzorcu raziskave, o naročniku, prav tako velikokrat ne najdemo informacij o vprašalniku, rezultati niso opremljeni z informacijo o omejenosti pojasnjevalne vrednosti tako pridobljenih mnenj in podobno.

Empirična analiza v tem besedilu pokaže, kako rezultati anketnega raziskovanja odsevajo zgolj del tega, kar se nanaša na javno mnenje. Zato bi jih morali, kot poudarja Herbst (1993, 162), uporabljati predvsem kot dopolnilo ali kot enega od indikatorjev za razpravo in ne kot končno mnenje o neki temi. Pojavljanje rezultatov v medijih običajno ne sledi tej potrebi. Ko je Albig pisal o spreminjanju kot o značilnosti mnenja, se je spraševal, v kolikšni meri glasovanja, kot so predstavljena v tisku, dejansko izražajo splošna razpoloženja. "Kateri deli populacije niso reprezentirani?" je bilo vprašanje, ki ga je postavil v razmislek (Albig, 1939, 225). Spremenljivost in fluidnost sta pomembni lastnosti mnenja (Albig, 1939; Arendt, 1972/2003), ki ju anketne raziskave javnega mnenja težko zaobjamejo. Javno mnenje "ni statično, ampak je v nastajanju (*in flux*), saj se v razpravo vpeljujejo novi elementi" (Albig, 1939, 4). V tej luči je to besedilo prispevek za oblikovanje korektivov javnomnenskega raziskovanja, ki odpirajo prostor za obravnavo več različnih oblik in načinov nastajanja mnenj o določeni temi. Besedilo se v skladu s to idejo osredotoča na analizo mnenj z upoštevanjem procesa nastajanja mnenj v različnih kontekstih "mnenja" o migracijah kot izbrani konfliktni temi.

O METODOLOGIJI IN VZORCU

V nadaljevanju predstavljamo izsledke diskurzivne analize medijskih besedil o migrantih, objavljenih v slovenskih tiskanih medijih v obdobju 2001–2003, da bi pokazali na večdimenzionalnost nastajanja mnenj in na njihovo heterogenost. Za enoto vzorca obravnavamo interpretativna žanra – komentar in pismo bralcev – na temo migrantov/migracij, pri čemer se analiza osredotoča na obravnavo izbranih dimenzij konfliktnosti teme. V besedilu obravnavamo tudi pojavljanje rezultatov javnomnenskega raziskovanja o tej temi v medijih, pri čemer se razprava osredotoča na rezultate obeh analiz tako, da pokaže na nujnost korekcijske obravnave mnenj. Analiza zajema naslednje ravni:

1. Obravnava vsebinskega konteksta, v katerem se o temi razpravlja: denimo migranti kot grožnja Sloveniji, prehajanje/nadzorovanje meje, ksenofobija. Zanimajo nas različne pojavne oblike teme, to je tema kot vprašanje, kot problem in kot nasprotni ocene razmer. Obenem bomo proučevali pojavljanje teme glede na aktualna dogajanja v družbi in preverjali tezo, da se izbrana tema v medijih pojavlja v odvisnosti od aktualne

družbene relevantnosti, povezane z "dogodkovnostjo"¹ teme.

2. Identifikacija javnega značaja teme: ugotavljali bomo, kdo se pojavlja kot akter in v kakšnem kontekstu izrekanja, s čimer bomo osvetlili dimenzije konfliktnosti migracij, kot so prikazane v medijih.

3. Obravnava raziskav javnega mnenja in primerov javnomnenskega raziskovanja na temo migracij: ovrednotili bomo pojavljanje teme v raziskavah in ugotavljali, kako se izsledki raziskav pojavljajo v tiskanih medijih.

4. Na podlagi analiz komentarjev in pisem bralcev ter poročanja medijev o izsledkih javnomnenskih raziskav na temo migrantov bomo pokazali na potrebo po oblikovanju nastavkov za metodološki korektiv anketnega raziskovanja.

Besedila za analizo mnenj smo določili v dveh fazah analize na podlagi dveh baz podatkov.² Ker se besedilo posveča analizi mnenj, smo v izbor vključili interpretativna besedila, to je komentarje in pisma bralcev, objavljene v slovenskih tiskanih medijih v obdobju 2001–2003. Prvi izbor je bil opravljen na podlagi pojavitve ključne besedne zveze "ilegalni prehodi meje" (baza UVI – Urad vlade za informiranje). V tej fazi je bilo v analizo vključenih 35 besedil (od tega 25 komentarjev in deset pisem bralcev³). Izbor besedil je bil dopolnjen z vključitvijo dodatnih ključnih besed: "begunci", "ilegalci", "integracija tujcev", "migracije delovne sile", "slovensko približevanje EU s področja migracijske zakonodaje" (baza IOM – International Organization for Migration). V analizo je bilo tako vključenih še dodatnih 26 besedil (23 komentarjev in tri pisma bralcev). V bazah so se pojavljala različna besedila, kar je mogoče pojasniti z izborom ključnih besed. V prvem naboru besedil so vsa besedila neposredno vezana na izbrano temo. Med besedili, zbranimi v drugi fazi, pa so tudi tista s širšo vsebino, ki se na migracije nanašajo bolj posredno (denimo vprašanje prehodnih obdobji za Slovenijo na področju prostega pretoka ljudi, vprašanje tihotapljenja ljudi in drugo).

V prvem izboru besedil je bila za kriterij postavljena pojavitve ključne besedne zveze "ilegalni prehodi meje", kljub temu da številni avtorji (Benhabib, 2004; Honig, 2001; Balibar, 2004) problematizirajo uporabo besede "ilegalen". Uporaba te besede je v obravnavah sodobnih migracij neustrezna, ker migracije reducira na kršenje zakona. Kritiki (prav tam) pravijo, da je fenomen potrebno obravnavati s kontekstualiziranim proučevanjem mo-

tivov migriranja, z analizo družbenega položaja posameznika/posameznice v novem okolju po migraciji, tudi s kritično analizo migracijskih politik sodobnih nacionalnih držav. Oznaka "ilegalen" je zelo pogosta pri medijski obravnavi prehodov meje, še pogostejše pa se pojavlja v medijskem poročanju o migrantih, ki so poimenovani kot "ilegalni" migranti ali "ilegalci". Takšno poimenovanje se je pokazalo kot razpoznavna skupna praksa medijskega poročanja v različnih evropskih državah (EUMC, 2002). Pojavitev ključne besede "ilegalni prehodi meje" se je kot kriterij izbora besedil pokazala za smiselno predvsem zaradi pogostosti tovrstne obravnave migracij, ki so jo v analizi poročanja slovenskih tiskanih medijev o migrantih nekateri avtorji že ugotavljali in problematizirali (Jalušič, 2001; Erjavec, 2003; Mihelj, 2004). Za vključitev besede "ilegalen" smo se odločili ne samo zaradi pogostosti uporabe v medijskih diskurzih, ampak tudi v percepcijah prebivalstva (Pajnik, Lesjak-Tušek, Gregorčič, 2001; Drolc, 2005). Prehodi meje so vključeni zaradi tesne povezanosti sodobnih migracijskih trendov z mejnimi režimi, v evropskem prostoru na primer s schengenskim režimom. Zaradi večplastnosti sodobnih migracij, ki presegajo vprašanja meje in njene prehodnosti, pa je izbor besedil (baza UVI) dopolnjen z vključitvijo še nekaterih ključnih besed (baza IOM).

Novinarska besedila, zbrana s pomočjo obeh baz podatkov, smo združili in v analizi obravnavali skupaj (tabela 1). Iz tabele je razvidno, da je bilo največ besedil objavljenih v dnevnikih, Delu, Dnevniku in Večeru, skupaj 45 besedil oziroma 73,8 odstotka, po tri besedila so bila objavljena v tednikih 7D in Magu, po dve v Demokraciji, Družini, Mladini in Nedelu, v drugih medijih je bilo objavljeno po eno besedilo. Največ od 48 komentarjev, petnajst (31,3 odstotka), je bilo objavljenih v Delu, sledi Dnevnik z devetimi komentarji (18,8 odstotka). V Dnevniku je bilo objavljenih tudi največ pisem bralcev, šest od trinajstih.

V analiziranem obdobju je bilo na temo migracij objavljenih relativno malo komentarjev, 48.⁴ Zanimalo nas je, ali nizko število komentarjev odraža dejansko medijsko nepokritost teme. Da bi to ugotovili, smo pregledali bazo izbranih člankov (IOM). Pokaže se, da je bilo v obdobju 2001–2003 objavljenih 741 novinarskih člankov različnih informativnih in interpretativnih žanrov (poročilo, vest, fotovest, reportaža, informativni članek, intervju, komentar in pismo) (tabela 2).

1 Reprezentacije teme v medijih določajo specifični dogodki, vezani na prostor in čas.

2 Baza podatkov UVI vključuje 28 tiskanih medijev (dnevnikov, tednikov, štirinajstdnevnikov, mesečnikov), baza podatkov IOM pa 21, od tega je 19 medijev v obeh bazah.

3 V dveh primerih je šlo za objavo istega pisma bralcev v dveh različnih medijih. V analizi je vključena prva objava pisma (gl. besedili pod zaporednima številčkama B14 in B31 v seznamu medijskih besedil).

4 Število je nizko, še posebej, če ga primerjamo s številom komentarjev na temo Evropske unije (n = 755), odnosov s Hrvaško (n = 531) in sodstva (n = 229), objavljenih v istem obdobju (več v Pinter et al., 2004).

Tabela 1: Deleži objav (komentarji in pisma bralcev) v obdobju 2001–2003 glede na medij objave (vir: UVI in IOM).

Table 1: Shares of comments and reader's letters in 2001 through 2003 by medium of publication (Sources: Government Communication Office and International Organization for Migration).

Množični medij	Frekvenca
7D	3
Delo	15
Demokracija	2
Dnevnik	15
Dolenjski list	1
Družina	2
Finance	1
Jana	1
Gorenjski glas	1
Mag	3
Mladina	2
Nedeljski dnevnik	1
Nedelo	2
Slovenske novice	1
Svobodna misel	1
Večer	10
Skupaj	61

Tabela 2: Delež novinarskih besedil o migrantih različnih žanrov glede na leto objave.

Table 2: Share of journalistic texts of different genres on migrants by year of publication.

Leto	Frekvenca
2001	265
2002	333
2003	143
Skupaj	741

Delež komentarjev in pisem znaša 6,8 odstotka vseh objavljenih člankov. Kljub nizkemu odstotku vsebinski poudarki pokažejo, da so komentarji zajeli bistvene vsebinske premike na področju migracij v slovenski družbi v obdobju analize. Besedila, objavljena leta 2001, se osredinjajo na vprašanja, povezana s takrat aktualnim Centrom za odstranjevanje tujcev v Ljubljani, s protesti krajanov in ksenofobijo, v letu 2002 pa komentatorji največ pozornosti posvečajo sojenju J. L. zaradi tihoapljenja migrantov. Zaradi majhnega števila komentarjev in pisem bralcev je vsebinski poudarek besedil za leto 2003 težje določiti. Pokaže se, da se besedila osredinjajo na nekatera aktualna politična vprašanja,

povezana z vstopom Slovenije v EU, na primer na vprašanje migracij v povezavi s trgov delu.

Tezo o odvisnosti pojavljanja teme migranti/migracije v medijih od aktualne družbene relevantnosti, povezane z "dogodkovnostjo", je mogoče preverjati že na podlagi vzorca. Največ komentarjev in pisem bralcev je bilo namreč objavljenih v začetku leta 2001, ko se je tema konec leta 2000 prvič v povečanem merilu pojavila na medijski agendi (tabela 3).

Tabela 3: Deleži objav glede na leto objave.

Table 3: Shares of published texts by year of publication.

Leto	Frekvenca	Odstotek
2001	50	82
2002	9	14,7
2003	2	3,3
Skupaj	61	100

Velika večina besedil, kar 82 odstotkov, je bila objavljena leta 2001. Med 50 besedili iz leta 2001 jih je bilo kar 39, to je 64 odstotkov vseh besedil v analiziranem obdobju oziroma 78 odstotkov besedil iz leta 2001, objavljenih v prvih treh mesecih tega leta. Ti rezultati potrjujejo nekatera dognanja (Jalušič, 2001; Pajnik, Lesjak-Tušek, Gregorčič, 2001; Lipovec Čebren, 2002; Mihelj, 2004), da je bilo prvih nekaj mesecev leta 2001 obdobje najbolj intenzivnega medijskega poročanja o proučevani temi.⁵

To je bilo hkrati obdobje številnih polemik, v katere so se vključevali različni akterji, poleg medijev vladne institucije, predstavniki ministrstev, nevladne organizacije in posamezniki. Dogodkov, povezanih s temo, je bilo v tem obdobju več: razkritje stenice v Centru za tujce v Ljubljani skupaj z ocenami o nehygienskih razmerah v Centru, organiziranje vaških straž v nekaterih krajih po Sloveniji, na primer "civilne iniciative" v Šiški v Ljubljani ali v Vidoncih in na Blokah, policijske akcije na mejah. Temu je sledila manifestacija v podporo migrantom, ki jo je 21. februarja organiziral Urad za intervencije, in pozivi k strpnosti nekaterih nevladnih organizacij in posameznikov.

Intenziteta pojavljanja proučevane teme je odvisna od dogodkov, kar je mogoče pojasniti z upadom števila medijskih prispevkov po prvem trimesečju v letu 2001. V obdobju od 31. marca do konca leta je bilo namreč objavljenih le 11, to je 21,6 odstotka od vseh 50 besedil iz leta 2001.⁶ Tudi med temi je bila velika večina besedil povezanih s pojavitvijo specifičnega dogodka, naj-

⁵ Tema se je v medijih prvič intenzivneje pojavila konec leta 2000, ko je bilo v 35 dneh v tiskanih medijih objavljenih kar 162 novinarskih besedil.

⁶ Jalušič (2001, 21) podobno ugotavlja, da je bila po tem obdobju pozornost javnosti preusmerjena na druge teme, vezane denimo na napovedani referendum o oploditvi z biomedicinsko pomočjo.

več z zahtevo EU po prehodnih obdobjih za prost pretok delovne sile za države kandidatke. Med enajstimi prispevki jih je sedem oziroma 63,6 odstotka obravnavalo to zahtevo EU. Dogodkovno odvisnost potrjujejo tudi besedila iz leta 2002: med sedmimi komentarji so bili štirje taki, ki so obravnavali aktualno sojenje J. L. zaradi tihotapljenja ljudi. Odvisnosti pojavljanja teme od posamičnih dogodkov ne potrjuje zgolj znatno povečano število objav v času aktualnosti/odmevnosti specifičnega dogodka, ampak tudi vsebinska analiza. Pokazalo se je, da so omenjeni dogodki pogosto povod za objavo komentarjev ali pisem bralcev, v katerih se avtorji bodisi omejujejo na obravnavo posamičnega dogodka bodisi predstavijo širše pojavnne dimenzije teme.

DISKURZIVNE ZNAČILNOSTI IN KONFLIKTNOST MIGRACIJ

Migracije so kot tema pojavljanja v medijih konfliktna tema, v katero vstopajo različni akterji na različne načine, ki so med seboj v bolj ali manj konfliktnih razmerjih. Mnenja, podana v komentarjih in pisnih bralcev, se teme lotevajo z osvetlitvijo konfliktnih dimenzij. Konflikt definiramo kot omenjeno nasprotje med stališči, ocenami dogodkov, dejstev in tudi med dejanji o nekem skupnem objektu pozornosti, pri čemer a) sta identificirani vsaj dve strani oziroma vsaj dva akterja, ki sta vanj dejansko vpletena oziroma se nanašata na skupni objekt, ali b) so omenjena tudi nasprotja med prihodnjim delovanjem, napovedmi in obljubami o nekem skupnem objektu pozornosti ali pa c) neka tretja oseba predvideva, da bo konflikt med akterji o nekem skupnem objektu pozornosti šele nastal (Pinter, 2004).

Kvalitativna analiza medijskih besedil izhaja iz definicije migracij kot konfliktnih teme, mnenja, o kateri se pojavljajo v obliki konkretnih vprašanj, dilem, ki konfliktnost sprožajo in jo razrešujejo. Izhajamo iz predpostavke, da mnenja odražajo konfliktnost teme, pri čemer analiza upošteva značilnosti konflikta in se osredotoča na proučevanje njegovih različnih dimenzij. Konfliktnost teme je predmet preučevanja skupaj s konfliktnostjo med akterji, dimenzije konflikta pa so analizirane skupaj z razpravo o vsebinskem kontekstu pojavljanja besedil. Analiza besedil upošteva značilnosti kritične diskurzivne analize (Fairclough, 1992; van Dijk, 1991), ki ni "nepolitična" v pomenu, da bi se distancirala od realnosti predmeta obravnave. Nasprotno, gre za metodo z mobilizacijskim potencialom, ki daje poudarek kontekstualnemu in interpretativnemu pristopu k branju besedil. Diskurzivni pristop posveča pozornost razkrivanju nekaterih implicitnih vidikov konstrukcije pomena

in je naravnan k upoštevanju družbene realnosti oziroma širših okoliščin, ki okvirjajo pojavljanje in razumevanje določene družbeno-politične teme.

Analiza pokaže, da komentarji in pisma bralcev največkrat obravnavajo različne vsebinske dimenzije teme, tako da izpostavijo konfliktnost. Nekatera besedila obravnavajo več pojavnih dimenzij migracij in prikazujejo konfliktnost med več akterji. Tudi ko avtor ali avtorica besedilo v izhodišču poveže s specifičnim dogodkom, se največkrat dotakne več različnih vsebinskih poudarkov. V besedilih, na primer, ki obravnavajo vprašanje vaških straž, se pojavljajo tudi druge dimenzije teme, ki niso toliko vezane na specifični dogodek, na primer vprašanje ksenofobije (B19, B25).⁷ V besedilih, kjer se to ne zgodi in kjer avtorji obravnavajo izbrano dimenzijo teme osredotočeno, običajno nastopa manj akterjev, besedilo pa se omeji na razpravo o posamičnem vprašanju, denimo o stenich v centrih za tujce (B18) ali o policijskih patruljah na meji (B4, B6, B48).

Število akterjev in vrsta konfliktnosti teme se v obeh sklopih besedil razlikujeta. Besedila, ki dogodek obravnavajo kot iztočnico za širšo razpravo o temi, navajajo več akterjev in širše dimenzije konfliktnosti. Ta besedila temo obravnavajo v njeni kompleksnosti z upoštevanjem razmerij med več akterji, ki nastopajo z različnimi stališči. Nasprotno v drugem sklopu besedil, kjer avtorji z argumentacijo ostajajo pri dogodku, ki ga izpostavijo v izhodišču, je tema povečini preobilno predstavljena glede na dogodek.

V prvem sklopu besedil se med več akterji poleg migrantov pogosto pojavljajo tudi država oziroma njeni uradi in predstavniki, nevladne organizacije, mediji, krajanji in Cerkev. Med temi veliko besedil tematizira vprašanje ksenofobije. Te se različni avtorji različno lotevajo, prevladuje pa polarizacija besedil na tista, ki so kritična do ksenofobije, in druga, ki zanikajo oziroma opravičujejo njen obstoj. Nekateri naslovi in nadnaslovi člankov se glasijo: "Ksenofobi z razlogom" (B11), "Rasisti, fašisti in normalni" (B21), "Ksenofobija se (s)plača!" (B24). Analiza pokaže, da besedila, ki temo obravnavajo v tem kontekstu, navajajo največ in najbolj različne akterje, denimo v spodnjem primeru medije v odnosu do migrantov, skupaj z državo in notranjim ministrom, Cerkvijo in nadškofom:

"Tako je to v državi, kjer so mediji (vsa čast izjemam) ojačani glas države, kjer nadškof govori kot notranji minister [...] in kjer na prvih straneh ne odmeva novica, da so v domu za tujce na Celovski otroke in morebiti tudi druge stanovalce popikale stenice, temveč zares odmevajo šele posledice tega odkritja. [...] Kar seveda pomeni, da smo spet ogroženi Mi, in ne Oni (B11)".

7 Navedbe novinarskih besedil so označene s črko B in z zaporedno številko v analizo vključenega besedila (gl. seznam medijskih besedil; navedbe so razvrščene po datumu objave).

Nasprotno besedila, ki teme ne obravnavajo z upoštevanjem širšega konteksta, ampak se osredotočijo na specifični dogodek, navajajo manj akterjev. Število akterjev, ki se pojavljajo v posamičnem članku, se pokaže v odvisnosti od načina predstavitve teme. V besedilih, ki se osredotočijo na dogodek, je tema okrnjeno predstavljena, najpogosteje kot konflikt med manjšim številom akterjev. Najpogosteje gre za konflikte med migranti, državo in njenimi prebivalci:

"Brežičani so se pred meseci uprli državi, ko je ta mislila v njihovo mesto naseliti prebežnike. Prebežniki se koljejo med seboj, ko so sami s seboj za zidovi in ograjo zbirnega središča. Nad koga bi se spravili, ko bi preplezali zidove in ograjo begunskega tabora? Ljudje na Goričkem, kjer se je zgodila prebežniška drama, se bojijo, da bi bili prebežniki nerazsodni tudi, če bi pobegnili iz zbirnega centra. Je ta strah neupravičen? Slovenska vlada je naivna, če misli tako. [...] Kadar se gre Slovenija mednarodno varovanje človekovih pravic, so njeni državljani in avtohtoni prebivalci namreč v strahu, da jim bodo tuje kulture odvzele pravico do življenja (B13)."

"Popolnoma nezavarovani pa se počutijo v Vidoncih, Prosenjakovcih pa še kje, kamor država, naj mi bo oproščeno, pospravlja siromake, katerih pot v svetlo prihodnost se je končala v Sloveniji. [...] Dokler bodo najvišji predstavniki države klečeplazili pred vsakim, ki pride z evropskega severa ali juga, pri tem pa domače težave samo pometali pod preprogo ali v primeru beguncev na vzhod, se zadeve ne bodo spremenile (B15)."

"Ko so se v ljubljanskem centru za odstranjevanje tujcev pojavile stenice, so se oblasti v prestolnici hitro odločile, da bodo kakšnih 400 prebežnikov začasno nastanile v zapuščenem domu v Vidoncih. Župan in svetniki občine Grad so bili postavljeni pred dejstvo, da bo naslednji večer iz Ljubljane prispela prva skupina novih stanovalcev. Uspelo jim je dobiti zagotovilo, da bodo tujci njihovi neljubi gostje največ štirinajst dni. Domačini pa so vseeno vzrojili. Župana in svetnike so napadali, da so privolili v umazano kupčijo, ne da bi jih vprašali za mnenje (B40)."

V teh besedilih so migranti predstavljeni kot problem, ki ogroža lokalno prebivalstvo, država pa da ne stori dovolj, da bi prebivalstvo zaščitila (pred migranti). V tem sklopu besedil je pogosto predstavljen tudi konflikt med migranti, tihotapci in policijo:

"Iskalci dela in lažjega življenja v obljubljenih državah zahodne Evrope ne morejo do končnega cilja brez posrednikov, ki jim pogosto prestrežejo pot in jih spre-

menijo v objekt donosnega trgovanja. Tu in tam uspe policiji tudi z mednarodnimi povezavami spraviti kakega trgovca s človeškimi stiskami za zapahe (B5)."

Tema se pojavlja tudi kot konflikt med dvema akterjema, med migranti in državo Slovenijo:

"Konec julija 1999 je DZ RS sprejel zakon o azilu. [...] V letu 2000 je prišlo do kritičnih razmer, ko je število prosilcev izjemno poraslo, kar je pomenilo izjemno obremenitev za Republiko Slovenijo. Ker je v večini primerov šlo za tujce, ki so vlogo za azil oddali predvsem z namenom, da se izognejo takojšnji odstranitvi iz države, in ni šlo za osebe, ki bi dejansko iskale zaščito države zaradi preganjanja v lastni državi. [...] Ukrepi so bili nujni predvsem zato, da se zmanjša število tistih tujcev, ki so Republiko Slovenijo izkoristili le kot tranzitno in ne ciljno državno in zaradi preprečevanja zlorabe azila (B7)."

Novinarska besedila smo razdelili v dva sklopa. V prvem so besedila, ki se teme lotevajo širše, v drugi skupini pa besedila, ki so v večji meri vezana na dogodek. V prvi skupini je 26 besedil (42,6 odstotka), v drugi 35 (57,4 odstotka).⁸ Ugotavljali smo, kateri akterji se v besedilih pojavljajo v konfliktnih razmerjih (tabela 5 v prilogi). Vrednosti za spremenljivko akterji so bile določene z upoštevanjem specifičnosti teme. Na podlagi analize besedil so bile izbrane naslednje vrednosti: 1) migranti, 2) nevladne organizacije, 3) civilna družba, 4) mediji, 5) krajani, 6) država Slovenija, 7) oblast, 8) policija, 9) tihotapci, 10) Rimskokatoliška cerkev in 11) Evropska unija.

Poimenovanja akterjev oziroma sklicevanja nanje so se razlikovala. Za krovno vrednost smo izbrali tisto, ki najširše zajame različna poimenovanja, v primeru vrednosti migranti pa smo poskušali izbrati termin, ki ni izključujoč (oziroma izključuje v manjši meri). Med poimenovanji migrantov so se pojavljali naslednji izrazi: "azilanti", "tujci", "ilegalci", "odvečni", "golazen", "reveži", "siromaki", "prosilci za azil", "nesrečniki", "bedniki" in podobno. Nevladne organizacije so se kot akter pojavile kolektivno ali posamično, z imeni katere od organizacij (Slovenska filantropija, Amnesty International, Mirovni inštitut). Urad za intervencije (UZI), gibanjska mreža, ki je organizirala manifestacijo v podporo migrantom, se je v analiziranih besedilih pojavljala kot civilnodružbena iniciativa. V drugih primerih je kot akter nastopala "civilna družba" na splošno.⁹

Medije smo določili kot vrednost za nekaj različnih poimenovanj, najpogosteje so se kot akterji pojavljali novinarji, tudi predstavniki in predstavnice sedme sile.

⁸ Ta so v tabeli 5 (v prilogi) označena z *.

⁹ Za potrebe analize in ker se je UZI v medijskih besedilih pojavljal kot civilnodružbena iniciativa, smo ga kot akterja uvrstili pod vrednost civilna družba. Sicer pa se je UZI razlikoval od dominantnih predstav o civilni družbi, saj je bil "predvsem zaporedje zborovanj, kjer so sodelovale aktivistke in aktivisti, interesne skupine in skoraj nikoli predstavniki organizacij, ker sta v delovanju prevladovala odpor do strankarstva in antiavtoritarna načela" (Zadnikar, 2004, 211).

Krajani pa je vrednost, ki se specifično nanaša na odnos, reakcije lokalnega prebivalstva po Sloveniji (Šiška v Ljubljani, Veliki Otok pri Postojni, Prekmurje oziroma Vidonci in Prosenjakovci in drugo). Poimenovanja so bila različna: krajani, prebivalci Velikega Otoka, vaščani, domorodstvo, stanovalci sosesk, prebivalci Prekmurja, Šiškarji, domačini. Oblast predstavlja vrednost za najbolj raznoliko skupino akterjev, saj so se kot akterji pojavljali tako posamezni predstavniki oblasti, oblastna politika kot celota in tudi posamezni uradi. Med posamezniki se je kot akter največkrat pojavil takratni notranji minister Rado Bohinc (enajstkrat), pogosto so bili kot akterji imenovani župani posameznih občin (sedemkrat), v dveh primerih sta bila poimenovana predsednik republike in predsednik vlade. Druga poimenovanja so bila: vlada, ministrstvo za notranje zadeve, predstavniki države, državni uradniki, predstavniki oblasti, Bajukova vlada, Drnovškova ekipa, izvoljeni oblastniki, državni organi, slovenski politiki, politični vrhovi, pravosodje, vladni gospodni, poslanci. Tihotapci so se pojavljali tudi kot trgovci z ljudmi, tihotapci z belim blagom in vodniki beguncev.

Najpogostejše so se kot akterji pojavljali migranti, in sicer v 50-ih člankih (od skupaj 61-ih). Avtorji besedil so migrante navajali kot vir oziroma kot povzročitelje konfliktov ali pa so jih omenjali kot akterje, ki se v konfliktu pojavljajo, niso pa k njemu aktivno prispevali. V prvem primeru prevladujejo besedila s ksenofobno vsebino, v drugem pa besedila, v katerih avtorji opozarjajo na ksenofobijo. Besedila, v katerih se migranti kot akterji niso pojavljali, so se vsebinsko nanašala na širše teme, med njimi večina na razpravo o prehodnih obdobjih za Slovenijo za področju pretoka delovne sile, kjer sta se v konfliktnem razmerju pojavljali predvsem država Slovenija in EU. Migranti se izjemoma niso pojavljali kot akterji še v nekaterih besedilih, ki so obravnavala sojenje J. L., kjer sta se v konfliktnem razmerju denimo pojavljala L. in država Slovenija oziroma njen pravosodni sistem.

Migranti so se kot povzročitelji konfliktov pogosto pojavljali v besedilih, ki so obravnavala reakcije prebivalcev v okolici centrov za tujce, kjer so bili migranti nastanjeni:

"Prebivalci Velikega Otoka in bližnjih okoliških vasi smo proti namestitvi teh ljudi, s katerimi so povezani kriminal, strah in negotovost (B1)."

"Zdaj smo soočeni z dejstvom, da se je pričel begunski val ljudi iz bolj eksotičnih krajev. Ti ljudje so kljub svojim morebitnim stiskam za nas popolni tujci. [...] in nenadoma nas je postalo vsega tega strah. [...] Opravičujem se, ker sem povzdignila glas, ker se počutim ogrožena zaradi vseh teh tujcev (B33)."

"Dolenjski list je ob razpravah o morebitnem odprtju centra za prebežnike v Brežicah pravilno omenil prav lrance kot tiste prebežnike, ki bi zaradi svojega izvirnega, Slovencem povsem tujega okolja lahko grdo zmotili brežiški utečeni vsakdanjik (B13)."

V teh besedilih se je kot povzročiteljica konflikta pogosto pojavljala tudi država z argumentom, da ni zaščitila svojih državljanov (pred migranti). V pismu bralcev se tako avtorica sprašuje "Zakaj naša oblast ne zavaruje svojih državljanov?", podpis na koncu besedila pa se glasi: "Sam sebi prepuščen, v strahu živeči domačini" (B14). Ali naslednji primer: "Ni mi jasno, da jih država ne more vrniti tja, od koder so prišli. Seveda je za te ljudi treba najti streho nad glavo, posteljo in hrano. Vse te stroške pa moramo plačevati obubožani državljani" (B4).

Migranti so se kot povzročitelji konfliktov pojavljali tudi v besedilih, ki so obravnavala varovanje meje in se osredotočala na organiziranost policijskega delovanja:

"Pred dnevi so slovenski in italijanski policisti skupno nastopili proti preteči nevarnosti, imenovani ilegalci, ki jo bodo s skupnimi slovensko-italijanskimi patruljami skušali zatreti (B10)."

Besedila, ki temo obravnavajo z vidika policijskega varovanja mej in držav pred migranti, smo uvrstili (v tabeli 5 v prilogi) med tista (*), ki se osredotočajo na specifični dogodek (denimo policijske akcije). Iz tabele je razvidno, da je število akterjev, ki so v takšnih besedilih vključeni v konflikt, nižje v primerjavi s pojavljivostjo akterjev v besedilih, ki temo obravnavajo z več vidikov. Spodnja tabela 4 kaže, da med 35 besedili, ki izhajajo iz specifičnega dogodka, jih 11 navaja dva akterja, medtem ko med besedili, ki obravnavajo različne vsebine, povezane s temo (skupaj 26), ni besedila s tako nizkim številom akterjev. Komentarji in pisma bralcev, ki se osredotočajo na specifični dogodek upovedovanja, največkrat navajajo tri akterje (skoraj 43 odstotkov besedil), medtem ko besedila, ki obravnavajo več vprašanj o temi, največkrat navajajo pet akterjev (38,5 odstotka besedil).

Tabela 4: Deleži akterjev glede na vrsto besedila.
Table 4: Shares of examined participants by text type.

Besedilo	Število akterjev						
	2	3	4	5	6	7	8
Izhaja iz dogodka	11 31,4%	15 42,9%	8 22,8%	0	1 2,9%	0	0
Upošteva več vsebin	0	2 7,7 %	9 34,6%	10 38,5%	4 15,4%	0	1 3,8%

Zgovoren podatek je še, da je v tistih besedilih, ki se osredotočajo na dogodek, tema pogosto reducirana na policijsko akcijo, policijsko "obvladovanje problema", v katerem se kot akter pogosto pojavlja država, ki sproža policijske akcije. V teh besedilih med akterji denimo ne zasledimo nevladnih organizacij ali medijev.

Iz tabele 5 (v prilogi) je razvidno, da se policija pojavlja kot akter v 18 besedilih (30 odstotkov). Več kot polovica besedil – 12, devet iz prvega sklopa (*), tri iz drugega sklopa besedil – obravnava policijo kot pomembnega akterja za "obvladovanje prebežništva", tudi za zaščito državljanov pred migranti:

"Seveda imajo prav državljani, katerih premoženje je ogroženo, da protestirajo. Saj imamo vendar policijo in vojsko za to, da nas branita pred vsakršnim nasiljem (B28)."

V nekaterih besedilih pa avtorji, med njimi so predvsem predstavniki nevladnih organizacij ali raziskovalnih inštitutov, vlogo policije problematizirajo kot vir konflikta, na primer:

"Ne le da je mogoče dvomiti o usposobljenosti odgovornih v azilnem domu, temveč je mogoče sklepati, da se situacija ne bo spremenila, dokler bosta azilni dom in center za tujce delovala pod okriljem policije (B61)."

Glede pojavnosti civilne družbe kot akterja je analiza zanimivo pokazala, da se civilna družba v večini primerov pojavlja kot nejasna kategorija. Ko se avtorji sklicujejo na splošno na civilno družbo, praviloma ni jasno, katere akterje naj bi zajemala. Izraz se je bolj kot ne pojavljal kot neke vrste prazni označevalec, na primer: "Še bolj kot država so v odnosu do beguncev odpovedali mediji in civilna družba" (B23). Pokazalo se je tudi, da se je v primerih sklicevanja na civilno družbo na splošno ta zgolj omenjala, njeno delovanje pa ni bilo tematizirano. V teh primerih se je civilno družbo samoumevno umeščalo v konflikt, po modelu reprezentativne demokracije, po katerem je vloga civilne družbe v korigiranju oblasti. Tako se je denimo omenjala skupaj z zakonodajno oblastjo, policijo in mediji (B12, B27). Ti podatki so skladni z nekaterimi novjšimi teoretskimi pristopi, ki problematizirajo pojem civilna družba kot sicer ustrezen fenomen za obravnavo nekaterih dogodkov v šestdesetih letih v ZDA (oziroma v Sloveniji v osemdesetih letih prejšnjega stoletja) in hkrati kot ne več najbolj primeren pojem za obravnavo javnega delovanja v sodobnosti. Po teoretskih premikih pojem zamenjujejo nekateri drugi, denimo politična gibanja, nova družbena gibanja, nasprotne javnosti, alternativne javne sfere in podobno (Asen, Brouwer, 2001; Fraser, 1997; Warner, 2002; Zadnikar, 2004).

Analiza je pokazala, da se je pojem civilna družba najbolj materializiral, ko so besedila kot akterja navajala Urad za intervencije, ki je organiziral manifestacijo za solidarnost s prebežniki. Komentatorji, ki so manifestacijo vzeli za iztočnico o razpravi o ksenofobiji (B31, B32, B46), so dogodek odobraval. Drugi primer kon-

kretizacije pojma civilna družba najdemo v besedilu, ki obravnava poziv določenih organizacij (ZRC SAZU, Inštitut za narodnostna vprašanja) k odgovornejši politiki do prebežnikov (B27).

Nevladne organizacije so se kot akterji pojavljale v vlogi avtorjev komentarjev (B45) ali pisem bralcev, ki so jih oblikovale kot odprta pisma javnosti (B31) oziroma protest ob podpihovanju ksenofobije (B16). V teh besedilih je pristop k temi bolj celosten in pogosto postavljen v kontekst kritike ksenofobije. Omenjenih je več akterjev, večinoma mediji, politiki in država, ki niso dovolj aktivni pri urejanju vprašanj, ki zadevajo migrante: "Medijem in politiki je uspelo obrniti pozornost k prebežnicam in prebežnikom, kot da so kriminalci, ki se jih je potrebno bati, oni" (B31).

Nevladne organizacije so predvsem pozivale k odgovornejši državni politiki in nastopale proti inkriminaciji migrantov:

"Prebežnice in prebežniki niso vzrok za probleme; vzroki so druge. Vzrok je takšna ali drugačna socialna politika slovenske vlade, vzrok je nesenzibilnost slovenske države oziroma ljudi, ki jo vodijo, do realnih problemov (B31)."

"Amnesty International Slovenije ostro protestira proti načinu, kako državne oblasti pogosto opisujejo položaj v zvezi z begunci in migranti v Sloveniji. Eden zadnjih kričečih primerov je izjava župana občine Puconci Ludvika Novaka, ki je ljudi, ki so jih iz azilnega doma in centra za tujce premestili v Vidonce, označil kot "golazen". Take izjave so v nasprotju z ustavo in v nasprotju s splošno deklaracijo človekovih pravic (B16)."

Če so nevladne organizacije večinoma opozarjale na nestrpnost in na potrebo po oblikovanju odgovorne politike, pa so avtorji nekaterih pisem bralcev te organizacije pojmovali nasprotno, namreč kot akterje, ki se zavzemajo za prebežnike in so zato proti Slovencem. V pismu Mar res ksenofobija? je avtorica protest Amnesty International poimenovala kot "enostranski in celo protislovenski" (B14).

Mediji so se kot akterji pojavili v štirinajstih besedilih (30 odstotkov), in sicer v različnih, tudi nasprotnih vlogah. Večinoma so se pojavljali kot akterji, ki prispevajo h konfliktu, v manjši meri pa kot tisti, ki prispevajo k njegovemu razreševanju. Med devetimi komentarji, v katerih so avtorji navedli medije kot akterje, ki prispevajo k večanju konflikta, so trije komentatorji iz vrst novinarjev (B11, B19, B27). Ti so bili kritični do "neodzivnosti medijev", "mehkega rasizma" in "ksenofobije z razlogom", ki sta prisotna med novinarji (B11).

"Mediji s(m)o marljivo stregli lokalnim strastem in predsodkom, ustvarjajoč na eni strani ekstremno podobo nevarnega tujca, kriminalca, in na drugi portret lokalnega, nestrpnega brezčutneža (B19)."

Drugi komentatorji so bili kritični do medijev, ki da so "skoraj podpihovali proti-begunsko histerijo" oziroma so pri temi "odpovedali" (B23), hkrati so "s svojim

‘pretežno objektivnim’ pristopom bolj ali manj očitno stopili na stran ‘prestrašenega in ogroženega slovenskega ljudstva’” (B22) oziroma, bolj neposredno:

"Boštjan Lajovic in Darja Zgonc sta gospoda nadškofa kar pustila, da se nemoteno spreneveda in si nadeva masko krščanske ljubezni ter bratovskega usmiljenja na ledeno lice brezbriznosti. Z njunim privojenjem je njegov sonorni bariton na sveti večer delil odpustke vsem nam, ki nam je bilo, je in bo vseeno. O željah beguncev pa niti besede (B12)."

Mediji pa so se v manjšem številu besedil pojavili tudi kot akterji, ki so opozarjali na konflikt:

"Kolikor sem zasledil v tisku prejšnjega tedna, so Kreft, Pušenjak, Žagar, Mihelj, vsaj implicitno nekateri novinarji v svojih poročilih, sodelavci Inštituta za narodnostna vprašanja in ne nazadnje Slovenska kinoteka s tednom begunskega filma vendarle opozorili na pojav zaskrbljujočega izbruha ksenofobije, paranoje in histerije v Sloveniji 21. stoletja. [...] Kot kaže, ni toliko problem premajhna gostota protiksenofobičnih zapisov v medijih (pri čemer vsak hujškaški ali neutemeljeno panični zapis je problem!), ampak to, da ti komentarji, pozivi in sporočila kratko in malo niso učinkovali (B22)."

Da se tako krajani, država in oblast pojavljajo v tako velikem deležu besedil, krajani v 21, država v 35, oblast pa v 43 besedilih (od skupaj 61), je mogoče pojasniti z zgoraj omenjeno dogodkovno povezanostjo vsebine komentarjev. Dogodki, razkritje stenice v Centru za tujce v Šiški, ad hoc selitev prebežnikov iz Ljubljane v Vidonce in drugo, so namreč, kot pokaže vsebina besedil, povezani s konfliktnimi razmerji med krajani in migranti oziroma med krajani, migranti in oblastjo. Visoko stopnjo pojavnosti države in oblasti med akterji je mogoče pojasniti tudi z nekaterimi reakcijami predstavnikov države, denimo notranjega ministra, ki je v začetku leta 2001 govoril, da migranti ogrožajo varnost Slovenije (B30).

JAVNO MNENJE V MEDIJIH: H KOREKTIVU AGREGIRANIH MNENJ

V analizi, ki smo jo predstavili zgoraj, smo se osredotočili na medijsko pojavljanje mnenj o migracijah glede na konfliktnost teme. V nadaljevanju nas bo zanimalo pojavljanje javnomnenskih raziskav na temo migracij v medijih, da bi pokazali na kompleksnost nastajanja mnenj. Ugotavljali smo, katere anketne raziskave so predstavljene v medijih, kako so predstavljene in kako obravnavajo migracije. Z analizo smo želeli preveriti (ne)skladnost rezultatov javnomnenskih raziskav z vsebinsko analizo mnenj, ki smo jo izčrpno predstavili, da bi pokazali na diverzificiranost mnenj o migracijah.

Vprašanje, ki smo si ga postavili, je, koliko javnomnenske raziskave zajamejo različna mnenja različnih akterjev in koliko upoštevajo kontekst, v katerem mnenja nastajajo. Preverjali smo domnevo, da javnomnenske raziskave ne obravnavajo v dovolj veliki meri različnosti mnenj. Da bi pridobili natančnejši vpogled v prisotnost javnomnenskih raziskav o proučevani temi v medijih, nas ni zanimalo samo pojavljanje anketnih raziskav v medijih, ampak tudi, kako se avtorji komentarjev in pisem bralcev, ki so analizirani zgoraj, sklicujejo na te raziskave.

Novinarska besedila, ki obravnavajo anketne raziskave, smo pridobili na podlage baze podatkov UVI. Ta je pokazala, da se je v obdobju 2001–2003 v medijih pojavil en sam takšen prispevek. Gre za prispevek o rezultatih javnomnenskega glasovanja o migrantih, izvajalec katerega je bil Delo Stik, prispevek pa je bil objavljen v tedniku Nedelo,¹⁰ februarja 2001 v času najintenzivnejšega poročanja o proučevani temi. Ta podatek dovolj zgovorno potrjuje, da je v proučevanje pojavljanja mnenj o tako diverzificirani in konfliktni temi, kot so migracije, potrebno vključiti različna mnenja, ki se oblikujejo na različne načine, in da sklicevanje na javnomnenska glasovanja ne zadostuje. Na podlagi podatka o zanemarljivi pojavnosti anketnih raziskav lahko potrdimo tezo, da je rezultate anketnih raziskav potrebno obravnavati kot zgolj eno dimenzijo pri proučevanju javnega mnenja in da je za podrobnejšo obravnavo potrebno upoštevati mnenja, ki drugače nastajajo, denimo, kot je pokazala analiza, v medijskih besedilih interpretativnih žanrov.

Analiza besedil je pokazala na visoko stopnjo diverzificiranosti mnenj, ki je anketno ugotavljanje mnenj ne zmore zajeti. Pojasnjevalna moč rezultatov anketnega ugotavljanja mnenja je omejena, saj statistični seštevki individualnih mnenj ne odražajo nujno diverzificiranosti mnenj. Ta izhodišča lahko v našem primeru potrdimo ne samo na podlagi podatka o skorajšnji nepojavnosti anketnih raziskav v medijih, ampak tudi na podlagi vsebinske analize rezultatov javnomnenskih glasovanj oziroma njihove (ne)pojavnosti v medijskih besedilih, vključenih v analizo.

Objavljeni prispevek o javnomnenskem glasovanju potrjuje ustaljene stereotipne vzorce o migrantih: več kot 65 odstotkov vprašanih meni, da so migranti "ljudje, ki iščejo boljše življenje, so ekonomski migranti", skoraj 60 odstotkov vprašanih pa se ne bi strinjalo z naselitvijo migrantov v bližini njihovega doma. Na podlagi analize zgoraj, ki je razkrila kompleksnost teme in mnenj o njej, vprašanja, tako kot so oblikovana v javnomnenskih raziskavah, ne morejo zaobjeti različnih mnenj. Ta primer priča, da javnomnenska glasovanja hkrati reproducirajo stereotipne vzorce in odražajo nepoznavanje teme. V

10 Gre za članek Iščejo boljše življenje ... (Nedelo, 4. februar 2001).

navedenem primeru že izbira vprašanj napeljuje, da podatki ne bodo mogli povedati nič novega, ampak da bodo potrdili že obstoječe stereotipe o migrantih. Po-datek, da se večina vprašanih ne bi strinjala z naselitvijo migrantov v bližini njihovega doma, sicer potrjuje nekatere ugotovitve analize besedil, ko so bili kra-jani predstavljeni kot domnevne žrtve migrantov. Obenem pa ne prispeva nič bistvenega k razumevanju migracij kot spremenljivega fenomena, vezanega, kot smo poka-zali z analizo besedil, na dogodkovnost, stopnjo konfliktnosti, razmerja med akterji in podobno.

Odsotnost vprašanj, ki bi pokazala na širše pozna-vanje teme, je še dodaten razlog za sklep, da javno-mnenjska glasovanja lahko služijo ne samo kot primer ugotavljanja mnenja o migrantih, ampak tudi kot mehanizem, ki proizvaja stereotipizirana mnenja. Ana-liza besedil je pokazala, da so nasprotovanja krajanov zgolj ena od dimenzij teme, da so se pojavljala tudi druga mnenja, ki so, denimo, izrazila kritiko naspro-tovanj krajanov in v katerih so avtorji in avtorice pozi-vali k odgovornejšemu ravnanju. Javnomnenjska glosovanja takšnih mnenj niso ugotavljala, niso vključila "al-ternativnih" mnenj, zaradi česar se kažejo ne samo kot mehanizem za ugotavljanje mnenj, ampak lahko nasto-pajo tudi kot mehanizem za proizvajanje ali repro-dukcijsko mnenj s ksenofobno vsebino.

Trend uporabe rezultatov anketnih raziskav za potrjevanje negativnih stališč vprašanih do prebežnikov in odsotnost alternativnega okvirjanja javnomnenjskih raziskav kot tudi odsotnost tematiziranja drugačnih oblik pojavljanja mnenj se je potrdil tudi na primeru analize medijskih besedil. V komentarjih so bili rezultati jav-nomnenjskih raziskav predstavljeni posplošeno, brez podpornih informacij o sami raziskavi, naročniku ali namenu raziskave. Prav tako nismo zasledili analize o omejeni pojasnjevalni vrednosti rezultatov. Ti so bili predstavljeni kot objektivna dejstva, posploševalo se jih je kot mnenje vseh Slovencev, denimo: "43,8 odstotka Slovencev meni, da so pogromi, ki so jih uprizorili so-sedje domov za azilante, migrante in begunce, upra-vičeni" (B21).

V nobenem od analiziranih besedil, kjer se je pojavil sklic na javnomnenjsko raziskovanje, ni bilo navedeno, za katero raziskavo gre ali kdo je naročnik raziskave. Komentatorji so, denimo, zapisali, da je slovensko javno mnenje na dveh bregovih (B32), navajali so, da je

statistika o naši nestrpnosti "grozljiva" (B25), da se je javno mnenje obrnilo proti migrantom (B21), pri čemer trditve niso podrobneje interpretirali. Takšne navedbe, skupaj, denimo, s predlogi, da je potrebno javno mnenje "obrniti" (B22, B27), lahko sicer prispevajo k opozar-janju na nestrpnost, hkrati pa z nereflektiranim sklice-vanjem na javno mnenje kot na mnenje vseh prispevajo k posploševanju rezultatov in k utrjevanju prepričanja o njihovi nevprašljivosti in apriorni objektivnosti. Poleg tega prispevajo k razumevanju javnega mnenja kot trdne kategorije in ne kot fenomena, ki, rečeno z Albigom, nenehno nastaja in se spreminja.

Analiza pojavnosti rezultatov javnomnenjskega raziskovanja je pokazala, da te raziskave ne ugotavljajo toliko različnosti mnenj, ampak mnenja homogenizirajo in jih interpretirajo kot mnenja vseh. Nasprotno pa je analiza medijskih besedil pokazala, da, denimo, mne-nja, da migranti ogrožajo Slovence, nikakor ne moremo posplošiti kot mnenja vseh Slovencev. Ta analiza je pokazala na veliko heterogenost mnenj. Nekateri ko-mentatorji in avtorji pisem bralcev so, denimo, migrante navajali kot akterje, ki povzročajo konflikte. Takšna besedila so se teme lotevala z vidika potrebe po zaščiti države in državljanov in so se osredotočala na poročanje o policijskih akcijah. Nekatera druga mnenja pa so, nasprotno, upoštevala kompleksnost teme. Tista, ki so navajala več akterjev, so predstavila različne dimenzije teme in so se, med drugim, osredotočala na kritiko ksenofobije. Analiza je pokazala, da torej obstajajo alternativna, drugačna mnenja, mnenja, ki odpirajo nove perspektive k obravnavi teme. Obenem se je po-kazalo, da so to mnenja, ki jih javnomnenjske raziskave oziroma sklicevanja nanje niso tematizirala.

Različnosti mnenj o proučevani temi in kompleks-nosti konfliktnih razmerij med različnimi akterji javno-mnenjske raziskave niso izmerile. Niso pokazale na spremenljivost mnenj in niso ugotavljale različnih kon-tektov, v katerih se je tema pojavljala. Na to različnost smo v našem primeru pokazali s korekcijsko obravnavo mnenj na podlagi vsebinske analize izbranih medijskih besedil. Rezultati medijske analize in ne anketnega pre-verjanja mnenj oziroma medijskega poročanja o anket-nih raziskavah so pokazali na kompleksnost mnenj, različnost njihovega nastajanja in različnost aspiracij v argumentacijah.

Priloga

Tabela 5: Pojavljivost akterjev glede na besedilo.

Table 5: Frequency of appearance of examined participants by text.

Zap. št.	Prebežniki	Nevladne organizacije	Civilna družba	Mediji	Krajani	Država (SLO)	Oblast	Policija	Tihotapci	RKC	EU	Skupaj
1	X			x	X		X					4
2*			X			x	X					3
3	X	x	X	x		x	X	x	X			8
4*	X						X					2
5*	X							x				2
6*	X							x				2
7*	X					x	X					3
8	X		x	x		x	X					5
9*	X	x	x		x		X	x				6
10*	X						X	x				3
11	X			x		x	X	x		x		6
12	X			x		x	X	x		x		6
13*	X				x	x	X					4
14	X	x		x			X					4
15*						x	X		X			3
16	X	x			x	x	X					5
17*	X						X					2
18*	X				x		X					3
19	X				x	x	X					4
20*	X				x		X					3
21	X			x	x		X	X				5
22	X			x	x		X			x		5
23	X		x	x	x	x	X					6
24	X			x	x	x	X	X				6
25	X				x	x	X					4
26	X			x		x	X					4
27	X		x		x		X	X				5
28	X			x		x		X				4
29	X		x		x		X	X				5
30*	X					x	X					3
31	X		x	x		x	X					5
32	X		x		x	x						4
33*	X				x							2
34*						x					x	2
35*	X					x			X	x		4
36	X	x				x		X				4
37*	X					x					x	3
38*	X			x	x							3
39*			x			x	X	X				4
40*					x	x	X					3
41	X				x	x	X				x	5
42*						x					x	2
43*						x					x	2
44*						x	X				x	3
45	X		x			x	X					4
46	X		x			x	X				x	5
47*	X					x	X				x	4
48*	X							X				2
49*	X					x	X				x	4
50*	X							X	X		x	4
51*								X	X			2
52	X	x			x							3
53*	X						X		X			3
54*							X	X	X			3
55*	X					x	X					3
56*	X				x		X					3
57*	X								X			2
58*	X	x					X			x		4
59	X					x	X					3
60	X	x					X	X	X			5
61*	X	x				x					x	4

OPINIONS CONCERNING MIGRANTS IN THE PRESS: THE NEED FOR CORRECTION OF PUBLIC OPINION RESEARCH

Mojca PAJNIK

The Peace Institut, Institut for Contemporary Social and Political Studies, SI-1000 Ljubljana, Metelkova 6
e-mail: mojca.pajnik@mirovni-institut.si

SUMMARY

When dealing with public opinion as a variable phenomenon, different opinions, concerning a certain issue, must be addressed, which form on various grounds and do not only reflect "public opinion" represented in longitudinal opinion poll researches as a sum of individual expressed opinions. The analysis is focused on the discursive consideration of opinions, concerning migrants/migrations, published in Slovene printed media (2001–2003) and results of opinion polls concerning this topic appearing in the media. In the first phase, the interpretative genres – commentary and readers' letters – are discussed as units of the sample, while in the second phase published texts covering results of opinion polls concerning migrations are examined. The analysis of the emergence of opinions regarding migrations in the media will demonstrate the multidimensionality of the process of opinion-formation and the heterogeneity of opinions. The assumption that opinion poll researches do not address the diversity of opinions to a sufficient degree is examined and the need to establish certain methodological corrections in public opinion research is emphasised as such corrections could help to determine the variety of opinions and provide a more precise understanding of public opinion.

Key words: public opinion, longitudinal survey research, discursive analysis, methodological correction, migration

MEDIJSKA BESEDILA

- B1 – Izidora Koštomaj: Prebežniki na otoku, pismo bralcev. Mag, 10. 1. 2001.
- B2 – Jelena Gačša: Pretok ljudi po slovensko, komentar. Delo, 11. 1. 2001.
- B3 – Žarko Hojnik: Nič novega, komentar. Delo, 13. 1. 2001.
- B4 – Janko Fon: Vojsko na južne in vzhodne meje, pismo bralcev. Nedeljski dnevnik, 14. 1. 2001.
- B5 – Lojze Kante: S skupnim pogledom, komentar. Delo, 16. 1. 2001.
- B6 – Miro Kocjan: Prebežništvo in Evropa, komentar. 7D, 17. 1. 2001.
- B7 – brb: Ali je Slovenija rešila vprašanje azila?, komentar. Večer, 22. 1. 2001.
- B8 – Branko Žunec: Mrčes le vrh ledene gore?, komentar. Večer, 23. 1. 2001.
- B9 – Rado Bohinc: Reševanje problema ilegalnih migracij, pismo bralcev. Dnevnik, 23. 1. 2001.
- B10 – Vojislav Bercko: Družno proti ilegalcem, komentar. 7D, 24. 1. 2001.
- B11 – Ranka Ivelja: Ksenofobi z razlogom, komentar. Dnevnik, 24. 1. 2001.

- B12 – Dušan Jovanović: Želje in zid, komentar. Delo, 27. 1. 2001.
- B13 – Martin Luzar: Brežice so videle Teheran, komentar. Dolenjski list, 1. 2. 2001.
- B14 – Marija Vodišek: Mar res ksenofobija?, pismo bralcev. Dnevnik, 1. 2. 2001.
- B15 – Vzhodnik: Še enkrat o beguncih pa o Avgijevev hlevu in konjskih figah, komentar. Demokracija, 1. 2. 2001.
- B16 – Dean Zagorac, Anita Longo (Amnesty International): Protest ob podpihovanju ksenofobije s strani državnih uradnikov, pismo bralcev. Dnevnik, 5. 2. 2001.
- B17 – Matija Logar: Aseptična Slovenija, komentar. Večer, 7. 2. 2001.
- B18 – b. a.: E-stenice, komentar. Večer, 7. 2. 2001.
- B19 – Darka Zvonar Predan: Straže, komentar. Večer, 7. 2. 2001.
- B20 – Karel Kozic: Trgovanje z ilegalci, pismo bralcev. Večer, 7. 2. 2001.
- B21 – B. G.: Rasisti, fašisti in normalni, komentar. Svobodna misel, 9. 2. 2001.
- B22 – Darko Štrajn: Dežela na Zahodu, komentar. Dnevnik, 10. 2. 2001.

- B23 – Miha Kovač: Golazen, komentar. Dnevnik, 10. 2. 2001.
- B24 – Borut Brumen: Ksenofobija se (s)plača!, komentar. Dnevnik, 10. 2. 2001.
- B25 – Ingrid Mager: O srcu z razumom, komentar. Dnevnik, 10. 2. 2001.
- B26 – Anton Stres, Imre Jerebic: Prebežniki so ljudje (Stališče komisije Pravičnost in mir in Slovenske Karitas), pismo bralcev. Dnevnik, 10. 2. 2001.
- B27 – B. Š.: Medijske korenine nestrpnosti, komentar. Družina, 11. 2. 2001.
- B28 – Ivan Štuhec: Žive naj vsi narodi, komentar. Družina, 11. 2. 2001.
- B29 – Vojko Flegar: Pot pod noge, komentar. Nedelo, 18. 2. 2001.
- B30 – Miran J. Lesjak: Kam pa danes piha veter?, komentar. Dnevnik, 20. 2. 2001.
- B31 – Špela Veselič (SOS telefon): Odprto pismo slovenski javnosti, pismo bralcev. Gorenjski glas, 23. 2. 2001.
- B32 – Vili Einspieler: Za narodov blagor, komentar. Nedelo, 25. 2. 2001.
- B33 – Vika Lozar: "Prišli so na naše dvorišče", pismo bralcev. Dnevnik, 5. 3. 2001.
- B34 – Stojan Žitko: Neverjetna sladkost prehodnih obdobij, komentar. Delo, 9. 3. 2001.
- B35 – Herbert Vizjak: Prenizke kazni za vodnike beguncev, pismo bralcev. Večer, 9. 3. 2001.
- B36 – s. a.: Begunski labirint, komentar. Slovenske novice, 10. 3. 2001.
- B37 – Ilija Marinković: Nerealno o delovni sili, komentar. Delo, 17. 3. 2001.
- B38 – Igor Ž. Žagar: Misli globalno, deluj lokalno!, komentar. Delo, 19. 3. 2001.
- B39 – Vesna Drole (MNZ): "Hudi očitki letijo na policijo", pismo bralcev. Dnevnik, 23. 3. 2001.
- B40 – Milena Dora: Prebežniški turizem lahko tudi mamljiv, komentar. Dnevnik, 2. 4. 2001.
- B41 – Bogomir Kovač: Tujci so samo ogledalo političnih, kulturnih, ekonomskih čudaštev, komentar. Finance, 23. 4. 2001.
- B42 – Boris Jaušovec: Kdaj bomo živeli prihodnost, komentar. Večer, 1. 6. 2001.
- B43 – Stojan Žitko: Le strah pred brezposelnimi ali kaj več?, komentar. Delo, 1. 6. 2001.
- B44 – Ivan Vidic: Dvajset poglavij, komentar. Večer, 2. 6. 2001.
- B45 – Dean Zagorac: Pri nas doma, komentar. Dnevnik, 18. 7. 2001.
- B46 – Petra Zemljič: Kdo bo rekel bobu bob?, komentar. Večer, 24. 7. 2001.
- B47 – Ilija Marinković: Nova delovna mesta za priseljence, komentar. Delo, 27. 7. 2001.
- B48 – Lojze Kante: Zaušnica policijskemu sodelovanju, komentar. Delo, 3. 8. 2001.
- B49 – Damijan Slabe: Ko strah poganja svet, komentar. Delo, 2. 10. 2001.
- B50 – Božo Mašanović: Kakofonija, komentar. Delo, 17. 10. 2001.
- B51 – Vinko Vasle: Kralj in njegov proces, komentar. Jana, 22. 1. 2002.
- B52 – Bojan Oblak: Pismo Kuzmaniču, pismo bralcev. Mag, 23. 1. 2002.
- B53 – Elvira Miše: Polomija, komentar. Mag, 23. 1. 2002.
- B54 – Majda Vukelič: Res Zalar proti Cerarjevi?, komentar. Delo, 24. 1. 2002.
- B55 – Boris Jež: Resolucije in umazane podrobnosti, komentar. Delo, 25. 1. 2002.
- B56 – Tomica Šuljić: Neusmiljeni cariniki, komentar. Mladina, 28. 1. 2002.
- B57 – Tomica Šuljić: Kralj picopekov?, komentar. Mladina, 25. 2. 2002.
- B58 – Borut Brumen: Evropski graničarji, komentar. 7D, 3. 7. 2002.
- B59 – Janko Fon: Kam z begunci?, pismo bralcev. Demokracija, 25. 7. 2002.
- B60 – Drago K. Ocvirk: Naši begunci in izseljenci, komentar. Dnevnik, 27. 6. 2003.
- B61 – Alenka Puhar: Priporočilo za velikodušnost, komentar. Delo, 9. 7. 2003.

LITERATURA

- Asen, R., Brouwer, D. C. (eds.) (2001):** Counterpublics and the State. Albany (NY), State University of New York Press.
- Albig, W. (1939):** Public Opinion. New York, McGraw Hill.
- Arendt, H. (1972/2003):** Resnica in laž v politiki. Ljubljana, Društvo Apokalipsa.
- Balibar, É. (2004):** We, the People of Europe? Reflections on Transnational Citizenship. Princeton – Oxford, Princeton University Press.
- Benhabib, S. (2004):** The Rights of Others: Aliens, Residents and Citizens. Cambridge, Cambridge University Press.
- Blumer, H. (1948):** Public Opinion and Public Opinion Polling. American Sociological Review, 13. Columbus, 542–549.
- Bourdieu, P. (1972/1979):** Public Opinion Does not Exist. V: Mattelart A., Siegelau S. (eds.): Communication and Class Struggle, 1. New York, International General, 124–130.
- Drolc, A. (2003):** Imigranti med evropsko migracijsko politiko in posebnostmi prostora. V: Pajnik, M., Zavrtnik-Zimic, S. (eds.): Migracije – globalizacija – Evropska unija. Ljubljana, Mirovni inštitut, 147–167.
- Erjavec, K. (2003):** Media Construction of Identity through Moral Panics: Discourses of Immigration in Slovenia. Journal of Ethnic and Migration Studies, 29, 2003, 1. Brighton, 83–101.

EUMC (2002) – European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia: Racism and Cultural Diversity in the Mass Media. Dunaj, European Research Centre on Migration and Ethnic Relations.

Fairclough, N. (1992): Discourse and Social Change. London, Polity Press.

Fraser, N. (1997): Justice Interruptus: Critical Reflections on the 'Postsocialist' Condition. New York – London, Routledge.

Habermas, J. (1989): Strukturne spremembe javnosti. Ljubljana, Škuc – Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Habermas, J. (2001): The Postnational Constellation: Political Essays. Cambridge (MA), The MIT Press.

Hansen, P. (1995): Questions from Somewhere – Who's Who in Attitude Research About 'Immigrants'. The European Journal of Social Science, 8, 1995, 2. Routledge, 191–209.

Herbst, S. (1993): Numbered Voices: How Opinion Polling has Shaped American Politics. Chicago, The University of Chicago Press.

Honig, B. (2001): Democracy and the Foreigner. Princeton – Oxford, Princeton University Press.

Jalušič, V. (2001): Ksenofobija ali samozaščita? O vzpostavljanju nove slovenske državljske identitete. Poročilo skupine za spremljanje nestrpnosti, 1. Ljubljana, Mirovni inštitut, 12–43.

Lipovec Čebren, U. (ed.). (2002): V zoni prebežništva: Antropološke raziskave o prebežnikih v Sloveniji. Ljubljana, Filozofska fakulteta.

Mihelj, S. (2004): The Role of Mass Media in the (Re)construction of Nations. Doktorska disertacija. Ljubljana, Institutum Studiorum Humanitatis.

Pajnik, M., Lesjak-Tušek, P., Gregorčič, M. (2001): Prebežniki, kdo ste? Ljubljana, Mirovni inštitut.

Pinter, A. et al. (2004): Oblikovanje spornih tem v javnosti: Metodološki korektiv longitudinalnega anketnega raziskovanja na podlagi uporabe analize besedil in procesne teorije javnega mnenja, Ciljnoraziskovalni projekt. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper.

Splichal, S. (1997): Javno mnenje. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.

Warner, M. (2002): Publics and Counterpublics. New York, Zone Books.

Zadnikar, D. (2004): Kronika radostnega upornišva. V: Holloway, J.: Spreminjamo svet brez boja za oblast. Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, 2, 2004, 3 (posebna izdaja). Ljubljana, 201–225.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2008-04-21

UDK 316.773:327(497.4:497.5)

KONFLIKTNE TEME V SLOVENSKIH ČASOPISNIH KOMENTARJIH: PRIMER ODNOSOV MED SLOVENIJO IN HRVAŠKO

Špela LENARDIČ

SI-6000 Koper, II. Prekomorske b. 23/a

e-mail: spela.lenardic@gmail.com

IZVLEČEK

Z analizo časopisnih komentarjev smo v sklopu raziskave Oblikovanje spornih tem v javnosti skušali ugotoviti, kako mediji reprezentirajo konflikte. Kako pogosto se pojavljajo v medijih, čigava mnenja imajo dostop do objave, kako se konflikti stopnjujejo in razrešujejo. Da bi značilnosti mnenjskih konfliktov v medijih čim bolj natančno analizirali, smo oblikovali specifičen metodološki model, ki vključuje številne spremenljivke. S slednjim smo prišli do rezultatov, ki so nam prikazali, kako mediji uokvirjajo konflikte teme v javnosti.

Ključne besede: analiza besedil, mnenjski konflikt, odnosi Slovenija Hrvaška

TEMI CONFLITTUALI NEI COMMENTI DEI QUOTIDIANI SLOVENI: ESEMPIO DELLE RELAZIONI FRA SLOVENIA E CROAZIA

SINTESI

Nell'ambito della ricerca 'Elaborazione dei temi controversi in pubblico' abbiamo provato a spiegare, con l'analisi dei commenti nei quotidiani, il modo in cui i media rappresentano i conflitti: con che frequenza si manifestano nei media, quali opinioni hanno accesso alla pubblicazione, quali conflitti si intensificano e poi risolvono. Per analizzare puntualmente le caratteristiche dei conflitti di opinioni nei media, abbiamo formulato un modello metodologico specifico che include numerose variabili. Questo sistema ci ha condotto verso alcuni risultati che ci hanno dimostrato come i media impostino i temi conflittuali per il pubblico.

Parole chiave: analisi dei testi, conflitto di opinioni, rapporti fra Slovenia e Croazia

UVOD

Konflikt je del našega vsakdana, je pojav, ki ima lahko različne razsežnosti, vplive in posledice. Z njim označujemo nasilna nasprotovanja, razhajanja različnih družbenih skupin in njihovih interesov. Konflikt lahko zajame široko populacijo ali pa le dva posameznika z različnimi mnenji. Mnenjski konflikt lahko razumemo kot jedro javnega razpravljanja, na osnovi katerega naj bi se v demokratičnih ureditvah sprejemale in uresničevale skupne odločitve. Do slednjih pa je pot pogosto zelo dolga. Zaradi kompleksnosti tem, vpletenih akterjev, političnih in ekonomskih interesov se nekatere sporne teme razvijajo zelo počasi.

Načini in lastnosti oblikovanja spornih tem v javnosti so bili predmet raziskave z naslovom *Oblikovanje spornih tem v javnosti*, ki je potekala od novembra 2004 do septembra 2005, pod vodstvom dr. Andreja Pinterja. Cilj raziskave je bil metodološki korektiv longitudinalnega anketnega raziskovanja, ki bi ga postavili s pomočjo povezave med oblikovanjem spornih tem v javnosti in empiričnim raziskovanjem javnega mnenja. Prvi del raziskave, ki je zadeval oblikovanje spornih tem v javnosti, je bil izpeljan na osnovi teoretičnih opredelitev in analize časopisnih komentarjev. Za slednje se je avtor raziskave odločil: "/.../zaradi teoretskega argumenta, da se javne razprave – kjer se v pretežni meri oblikujejo sporne teme – odvijajo prav skozi avtorske prispevke v medijskem prostoru" (Pinter, 2005, 8). Informativni žanri imajo v tem pogledu manjšo težo pri oblikovanju javnih tem, zato so bili izključeni iz raziskave. Komentarji ponujajo že oblikovana mnenja o določenem spornem vprašanju in kritično argumentacijo mnenj in dejanj tistih, ki so v spor neposredno vpleteni. Z njihovo analizo lahko ugotovimo, kako mediji sporne teme uokvirjajo, katerim posameznikom omogočajo javno vpetost v problematiko, kakšne položaje slednji zasedajo in kaj nam lahko konflikti prinesejo.

METODOLOŠKA IZHODIŠČA

Prvi del raziskave *Oblikovanje spornih tem v javnosti*, na katerega se opira tudi pričujoči članek, temelji na metodologiji analize besedil. Ta ne vključuje le pozornega branja, pregledovanja in izpisovanja iz besedil, temveč zahteva natančno opredelitev problema, ciljev raziskave in teoretično osnovo. Splichal jo definira kot "/.../ metodo za sistematično in objektivno proučevanje jezikovnih lastnosti besedilnih enot, da bi iz njih lahko

sklepali o lastnostih zunajjezikovnih pojavov. Analiza besedil torej ne omogoča samo sklepanja o komunikatorjih (viru), ampak tudi o recipientih in družbenih okoljih, ki so v določenem odnosu z besedili" (Splichal, 1990, 17). Pri sklepanju o lastnostih in dogajanjih v družbenem okolju ne smemo pozabiti, da ima metoda tudi svoje omejitve. Z analizo izbranih besedil, v našem primeru komentarjev, osvetlimo le del komunikacijskega procesa, ki ga je subjektivno ubesedil komentator. Subjektivni vpliv pa je prisoten tudi pri analizi oziroma kodiranju besedil. Koderji lahko analizirana besedila interpretirajo različno, razhajajo pa se lahko tudi pri razumevanju in upoštevanju navodil za kodiranje.

V raziskavo *Oblikovanje spornih tem v javnosti* so bili vključeni časopisni komentarji, ki so bili v letih 2001 do 2003 objavljeni v enem izmed 28-ih slovenskih dnevnikov, tednikov ali revij. Tem enotam smo določali predvsem nominalne spremenljivke, ki so definirale njihove temeljne lastnosti: številko enote, šifro koderke, datum objave, časopis, tema komentarja in število omenjenih konfliktov. Za podrobnejšo analizo konfliktov smo opredelili novo enoto 'jabolko spora', s katero smo spor razdelili na več elementov. Oblikovali smo vrsto ordinalnih spremenljivk, ki so analizi dodale kakovostni značaj.

V raziskavo so bile vključene štiri teme,¹ vzorec pa je vseboval 500 časopisnih komentarjev. Podatki, opisani v tem članku, so črpani iz teme odnosi Slovenija Hrvaška, katere vzorec je vseboval 141 komentarjev. Največ jih je bilo objavljenih v časopisu *Delo*, sledijo *Dnevnik*, *Večer*, regionalni časopis *Primorske novice* (tedaj so izhajale še dvakrat tedensko) in tednik *Mag*. Med leti 2001 in 2003, ki so določala obdobje analize besedil, je število komentarjev z omenjeno ključno besedo naraščalo.²

TEORIJA KONFLIKTOV RALFA DAHRENDORFA

V raziskavi o oblikovanju spornih tem v javnosti smo se osredotočili na mnenjski konflikt med dvema ali več akterji, ki imajo na določeno vprašanje različne poglede. Demokratična ureditev mora zagotoviti svobodno in javno izražanje vsem državljanom, njihova mnenja pa so si nemalokrat nasprotujoča. Časopisni komentarji ponujajo mnenje avtorja, pa tudi številnih drugih akterjev, ki so vpleteni v družbeno dogajanje. Običajno so to predstavniki različnih družbenih skupin, političnih strank, državnih oblasti, inštitucij, podjetij itd.

1 Ključne besede, ki so opredeljevale raziskovalne teme: Evropska unija, odnosi Slovenija Hrvaška, stanovanjska problematika, delovanje sodstva.

2 V raziskavi sem sodelovala kot koderka teme odnosi Slovenija Hrvaška in empirične podatke uporabila v diplomskem delu. Članek je prilagojeno diplomsko delo.

Pri oblikovanju predpostavk smo izhajali iz teorij konflikta oziroma iz teorije, ki jo je oblikoval nemški sociolog Ralf Dahrendorf. Za to teorijo smo se odločili predvsem zaradi univerzalnega pogleda na konflikt, kar omogoča, da lahko izvlečke teorije apliciramo na najrazličnejše situacije. Osnova Dahrendorfove teorije je razredni konflikt (Dahrendorf, 1988) oziroma konflikt med 'privilegiranimi in prikrajšanimi', vendar so njegove teze tako široke, da jih lahko vnesemo v analizo različnih oblik konflikta. V sodobni družbi predstavlja konflikt predvsem nekaj slabega, negativnega in rušilnega, Dahrendorf ga je doumel drugače: "V vsakem primeru bi trdil, da vse, kar je kreativnost, inovativnost in razvoj v življenju posameznika, njegove skupine in družbe, obstaja v ne zanemarljivi meri zaradi delovanja konfliktov med skupino in skupino, posameznikom in posameznikom, čustvi in čustvi znotraj enega posameznika. To samo temeljno dejstvo se mi zdi dovolj za opravičitev vrednostne sodbe, da je konflikt v bistvu 'dober' in 'zaželen'" (Dahrendorf, 1959, 208). Avtor svojo teorijo konflikta oblikuje na osnovi kritike marksizma in funkcionalizma, temelji pa na nujnosti konflikta kot gonilni sili razvoja vsake družbe. Dahrendorf zagovarja tezo, da lahko razrešitev nekega konflikta pripelje do novih konfliktov. "Včerajšnje rešitve so ustvarile probleme jutrišnjega dne" (Dahrendorf, 1989, 543). Ta citat nazorno prikazuje vzročno posledično razumevanje zgodovine, ki jo avtor opredeli kot neskončno sosledje konfliktov. Vzpostavitev enakopravnih odnosov v enem delu družbe lahko povzroči, da se na drugem delu oblikujejo nove neenakosti. Ker se konflikti na ravni pravic pogosto razrešujejo ločeno od konfliktov, vezanih na neenakopravno razporeditev dobrin, so eni lahko posledica drugih in obratno. Družba se nenehno spreminja, kar pomeni, da so konflikti nenehno navzoči. "Koncept razrešitve konflikta bo zavrnjen, saj odseva zmotno sociološko ideologijo, v zvezi s katero je možno in zaželeno popolno izločiti konflikt" (Dahrendorf, 1959, 224). Konflikti so za avtorja univerzalni, obstajajo v vseh družbah, vedno in povsod, obenem pa opozarja tudi na različne dimenzije konflikta, kar v našem kontekstu pripomore tudi pri operacionalizaciji spremenljivk.

Dahrendorfovo teorijo lahko povežemo tudi z mnenjskim konfliktom, saj meni, da ima konflikt v sodobni družbi drugačno obliko kot nekoč: "Ljudem ni več potrebno združevati moči z drugimi, ki so v enakem položaju, da bi se borili za osnovne pravice. Svoje življenjske zmožnosti lahko na eni strani izboljšajo z lastnim trudom, na drugi pa z reprezentacijo preko fragmentiranih, a vpletenih interesnih skupin" (Dahrendorf, 1988, 112). Ker državljanske pravice zagotavljajo enake temelje in pravice posameznikov, prihaja do neenakosti predvsem na socialnem, političnem ali civilnem področju. Svoja načela, mnenja in interese izražajo posamezniki s sodelovanjem v družbenih gibanjih, včlanitvijo v določeno združenje ali interesno skupino ter

podporo politični stranki in njenemu vodji. Na takšnih temeljih lahko mnenjski konflikt razumemo kot nekakšno osnovo družbenega delovanja, saj se na podlagi lastnih mnenj, stališč in prepričanj odločamo tudi za naša dejanja.

Nesporno dejstvo je, da imajo pri oblikovanju mnenj v današnji družbi veliko vlogo mediji, ki naj bi javnosti ponujali tako objektivne informacije kot tudi že oblikovane subjektivne poglede na določene situacije. V to kategorijo sodijo tudi časopisni komentarji, zato nas je v prispevku zanimalo naslednje:

Kako pogosto so konflikti jedro novinarskih besedil?

Koliko različnih pogledov na sporno vprašanje predstavijo?

Kaj vse vpliva na intenzivnost konflikta?

Čigava mnenja so v medijih izpostavljena in kakšna je slika, ki si jo o določenem konfliktu na podlagi medijske reprezentacije lahko ustvarijo bralci?

Se spori, ki so predstavljeni v medijih, tudi razrešijo ali pa so zanje zanimivi le intenzivni in dlje trajajoči konflikti?

Na ta vprašanja smo skušali odgovoriti na primeru teme *odnosi Slovenija Hrvaška*. Zanimalo nas je, kateri spori se znotraj te teme najpogosteje pojavljajo in kdaj. Kako njihovo pojavljanje niha v času, pa tudi, če so spori med seboj povezani?

SPREMENLJIVKE

Da bi mnenjske konflikte, ki so jih predstavili komentatorji, čim bolj natančno in sistematično preuredili v 'številčni zapis', smo oblikovali posebno shemo spremenljivk. Ta je vključevala tako sporno vprašanje kot akterje, ki so se do njega opredelili, ter njihov medsebojni odnos. Ker so bile spremenljivke kvantitativne in kvalitativne, je morala biti njihova opredelitev toliko bolj natančna, da pri razumevanju oziroma interpretaciji besedila, ki je bila potrebna za določanje posameznih vrednosti, ne bi prišlo do dvomov ali razhajanj med koderji.

Jabolka spora

Ključna spremenljivka empiričnega modela je bila 'jabolko spora', s čimer ne označujemo le fizičnih predmetov (hiša, zemljišče, denar, jedrska elektrarna itd.), temveč predvsem določena stališča, interpretacije dogodkov, ocene določenih delovanj, predloge ali načrte delovanj itd. V navodilih za določanje vrednosti spremenljivk smo ga opredelili kot: "/.../vprašanje ali konkreten problem, ki opredeljuje konflikt, je njegovo izhodišče" (Pinter, 2005, 4). Oblikovanje te enote nam je omogočilo razdelitev posameznega spora na številne manjše elemente in tako natančneje raziščemo njegove lastnosti. Z opredelitvijo akterjev, ki so v spor vpleteni, in odnosov med njimi smo lahko konfliktnost situacije

spremljali skozi čas, ugotovili, kateri akterji nastopajo v komentarjih, kateri si nasprotujejo in kako se odnos med njimi zaostruje.

V kodirnem listu smo 'jabolko spora' zabeležili v obliki vprašalne ali trdilne povedi, ki so imele vnaprej določene vrednosti. Primer:

"Ali naj mejni spor s hrvaško razrešimo s pomočjo mednarodne arbitraže?" – 02

"Sporazum med Drnovškom in Račanom" – 06

"Razglasitev izključne gospodarske in ekonomske cone na Jadranu" – 07

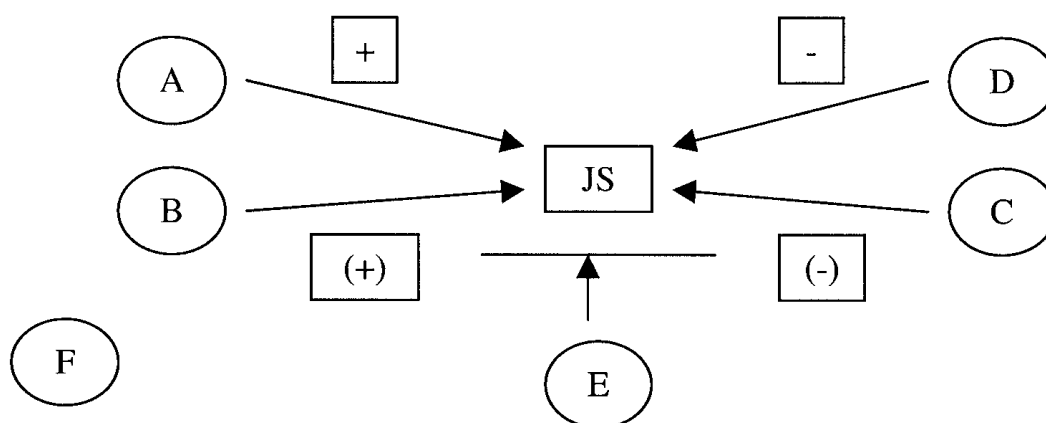
Ker je bilo po končani analizi besedil jabolk spora veliko več, kot smo na začetku pričakovali, smo zanje pripravili nov način kodiranja. Razvrstili smo jih v dvanajst tematskih skupin oziroma toposov, ki so naštet v spodnji tabeli:

Tabela 1: Analizirani toposi.

Table 1: Analyzed topoi.

1	Meja med Slovenijo in Hrvaško
2	Izključna gospodarska cona v hrvaškem morju
3	Sporazum o maloobmejnem prometu in sodelovanju
4	Sporazum o jedrski elektrarni Krško
5	Dolg Ljubljanske banke nekdanjim deviznim varčevalcem
6	Politična kultura
7	Evropska unija
8	Gospodarstvo
9	Prometne povezave
10	Hrvaška notranja politika
11	Slovenska notranja politika
99	Drugo

Natančnejša opredelitev posameznih spornih tem nam je omogočila spremljanje in povezovanje posameznih konfliktov. Poleg 'jabolk spora' so nas zaradi hipotez, ki smo jih postavili na osnovi Dahrendorfove teorije, zanimale tudi možne posledice ter rešitve sporov. Z zgodovinskim pregledom konfliktov Dahrendorf (1988) prikaže njihovo *prelivanje* iz enega družbenega področja v drugega. Na primer konflikti ali njihove rešitve na področju gospodarstva lahko vodijo v nove konflikte na področju prava. Ker ti prehodi nastajajo tudi zaradi rešitev in posledic, ki jih imajo konflikti, sta bili v analizo komentarjev vključeni tudi ti dve spremenljivki. V kodirni list smo zabeležili število posledic in število možnih razrešitev določenega 'jabolka spora' ter jih dodatno opredelili z natančnim zapisom oziroma prepisom iz komentarja. Te zapise smo nato kodirali in analizirali na enak način kot 'jabolka spora' (z isto tipologijo in toposi). Vse tri spremenljivke: 'jabolka spora', posledice in oblike razreševanja, smo razvrščali v topose glede na dominantno komponento. Če se je 'jabolko spora' v prvi vrsti nanašalo na potek meje na morju, je bilo uvrščeno v topos ena. Če je bila v posledici izpostavljena ekološka zaščita in nadzor varnosti plovbe v Jadranu, smo jo uvrstili v drugi topos. Če je bila kot oblika razrešitve jabolka spora ponujeno srečanje zunanjih ministrov države, je bila uvrščena v topos šest. S pomočjo te tipologije in toposov smo v analizi podatkov skušali dokazati oziroma raziskati povezanost 'jabolk spora', njihovih posledic in možnih rešitev.

Sl. 1: Shema jabolka spora.
Fig. 1: Scheme of the apple of discord.

Akterji

Eden izmed ključnih elementov pojma 'jabolko spora', ki ga hkrati razlikuje od splošnega razumevanja konflikta, so akterji. "*Jabolko spora je vselej skupni objekt pozornosti dveh ali več akterjev*" (Pinter, 2005, 15). Za analizo spora ni bistveno le oblikovanje spornega vprašanja ali trditve, temveč tudi prepoznanje različnih stališč vsaj dveh akterjev, ki se opredelita do jabolka spora. Glede na stališče oziroma odnos akterja do 'jabolka spora', smo določili šest tipičnih pozicij, ki jih akterji lahko zasedajo. Pomagali smo si z oblikovanjem sheme, ki prikazuje možne pozicije v odnosu do določenega stališča (slika 1).

Akterji na poziciji A so brezpogojno za stališče, ki je predmet spora. Tisti na poziciji B so prav tako za stališče, ki je predmet spora, le da imajo do slednjega določene pridržke. Pozicijo C zasedajo akterji, ki so s pridržkom *proti* stališču oziroma jabolku spora, pozicijo D pa tisti, ki so brezpogojno *proti* stališču, ki je predmet spora. Na pozicijo E so uvrščeni akterji, ki so zagovarjali redefinicijo problema oziroma se jim jabolko spora ni zdelo relevantno kot sporno vprašanje. Pozicija F je bila namenjena izključno avtorjem besedila, komentatorju in je pomenila, da se slednji do jabolka spora ni opredelil in je v besedilu ohranjal nevtralno vlogo.

Primer določanja pozicij bomo pojasnili še s citati iz članka "Raje crkniti kot moledovati" Mileta Šetince (Šetinc, 2003), ki govori o hrvaški nameri razglasitve izključne ekonomske cone na Jadranu:

"... Tako je 'kancler' s svojo sunkovito, patetično retoriko nagovarjal poslance, naj se ne igrajo z usodo države: razglasitev izključne ekonomske cone bi bil precedens, ki ga Evropska unija ne bi tolerirala, medtem ko je ribiška cona tudi nevarna reč, vendar daje Hrvaški vsaj nekaj manevrskega prostora spričo dejstva, da sta jo že razglasili Španija in Francija (iz Bruslja so Račana opozorili, da gre za neprimerljive reči //...// V opoziciji pa so odgovarjali, da gre za eno in isto reč, zato bodo tudi posledice v obeh primerih enake: če že tvegamo, potem tvegamo z dosledno in pravno najbolj čisto potezo".

Jabolko spora je tukaj 'razglasitev ribiške cone', do katere je v besedilu pozitivno naravnal Ivica Račan, ki zaseda pozicijo A. Pozicijo D zaseda opozicija, ki nasprotuje ribolovni coni in vztraja pri razglasitvi 'ekonomske cone'. Tretji akter je Bruselj, ki hrvaškemu dejanju neposredno ne nasprotuje, opozarja pa na možne zaostritve, zato zaseda pozicijo C.

Akterjem smo poleg pozicije, ki jih zasedajo v odnosu do jabolka spora, določili tudi njihove značilnosti. Razvrščali smo jih glede na dve dimenziji. Prva je določala številčnost, velikost oziroma organiziranost akter-

jev in je v osnovi izhajala iz Dahrendorfove teorije organiziranja konfliktnih skupin ter njegove klasifikacije konfliktov glede na obseg družbene enote in glede na položaj v hierarhiji. "Po obsegu razlikuje konflikte na ravni vlog, konflikte znotraj posamične družbene skupine, konflikte med organiziranimi in neorganiziranimi skupinami znotraj regionalnih ali institucionalnih družbenih področij ter znotraj celotne družbe in konflikte med večjimi enotami (na primer med deželami)" (Jogan, 1976, 54). To klasifikacijo smo nekoliko predelali in ji dodali drugo dimenzijo, ki je določala reprezentacijo oziroma zastopanje akterjev in je dodatno opredeljevala vlogo akterja. Tako smo dobili nove vrednosti spremenljivke akterji, ki so prikazane v tabeli dve in tri.

Tabela 2: Prva dimenzija spremenljivke akterji.
Table 2: First dimension of the variable "participants".

1	Posameznik
2	Neorganizirana skupina
3	Organizirana skupina
4	Institucije
5	Širše geografsko območje
6	Države
7	Komentator

Tabela 3: Druga dimenzija spremenljivke akterji.
Table 3: Second dimension of the variable "participants".

A	Predstavlja skupino
B	Predstavlja institucijo
C	Predstavlja širše geografsko območje
D	Predstavlja državo
E	Ne predstavlja ničesar-nikogar

Takšna klasifikacija nam je omogočila zelo natančno opredelitev akterjev oziroma njihovega družbenega položaja in vloge. V analizi smo tako ugotovili, kateri akterji se najpogosteje pojavljajo v določenih sporih, katere pozicije v odnosu do spornega vprašanja zavzemajo in s kom si najpogosteje nasprotujejo.

Vrsta konfliktnosti oziroma intenzivnost konflikta

Intenzivnost konflikta je temeljna odvisna spremenljivka, s katero smo merili vrsto konfliktnosti odnosa med akterji, ki so bili vpleteni v posamezno 'jabolko spora'. Na osnovi stopnjevalne lestvice smo najprej ocenili odnos med skrajnima pozicijama A in D, nato še vrsto konfliktnosti med pozicijama B in C ter pri tem uporabili vrednosti, ki so predstavljene v tabeli štiri.

Tabela 4: Vrednosti spremenljivke vrsta konfliktnosti
Table 4: Values of the variable "type of controversy"

A	Ni dveh takšnih pozicij
B	Akterji niso neposredno v stiku (njihova stališča si nasprotujejo, vendar niso v neposredni komunikaciji oziroma skupni situaciji)
C	Blag konflikt (akterji so v stiku, konflikt je neizrazit)
D	Izrazit konflikt (akterji so v stiku, gre za izključevanje stališč akterjev)
E	Oster konflikt (akterji so v stiku, med njimi obstaja spor, se ostro odzivajo na nasprotnikova stališča)

Iz tabele 4 je razvidno, da vrednost B ustreza primerom, v katerih akterji niso neposredno v skupni situaciji, a je njihova nasprotujoča si stališča v skupno vsebino zlepil komentator. Pri vseh ostalih vrednostih so akterji v skupni, neposredni komunikaciji ali situaciji. Če je bil odnos med njimi opisan kot blag, neizrazit konflikt, smo mu pripisali vrednost C. Takšno vrednost smo pripisali konfliktu med novinarjem in Slovenci ter Hrvati v komentarju "Mrhovinarji na moji rami": "Tako Slovenci kot tudi Hrvatje so se kislo nasmihali, ko sem na začetku krize zaradi Piranskega zaliva predlagal arbitražo sosedov – Italijanov in Srbov" (Rakovac, 2003). Za izključevanje mnenj in izrazit konflikt smo določili odnos med obema predsednikoma držav v opisu komentarja z naslovom "Sosedji in prijatelji", v katerem sta se predsednika do sporazuma Drnovšek-Račan opredelila nasprotno. Drnovškova izjava je bila sledeča: "Globoko sem prepričan, da bo v našo skupno korist, če bomo na obeh straneh sprejeli na vladni ravni dogovorjene rešitve in odstranili težave, na katere je naletel sporazum o meji", Mesičeva pa nasprotna: "Ne rinimo z glavo skozi zid, ampak si priznajmo, da na način, ki je bil predlagan, dogovora ne moremo uresničiti" (Maksimovič, 2003). V primerih, ko so akterji ostro obtoževali stališča ali vedenja nasprotnika in je bilo iz besedila razvidno, da gre za oster konflikt, smo v kodirni list zabeležili vrednost E. Takšen primer smo zabeležili v komentarju "Nestrpni toni z juga", kjer so zaradi spora o vprašanju, ali ima Slovenija dostop do mednarodnih voda, na nasprotujoče si pozicije stopili hrvaški strokovnjaki in hrvaški zunanji minister Tonino Picula ter slovenski zunanji minister Dimitrij Rupel s slovenskimi strankami in strokovnjaki za mednarodno pravo. Komentator je spor opisal takole: "Pri tem je hrvaški zunanji minister grobo krtil pravico /.../ slovensko zunanje ministrstvo, ki je v znak protesta iz Zagreba začasno odpoklicalo slovenskega veleposlanika /.../ predstavniki praktično vseh slovenskih političnih strank so protestirali ..." (Berlec, 2003). Določanje vrednosti vrste konfliktnosti je bilo v veliki meri odvisno od ubeseditve oziroma predstavitve konflikta s strani avtorja besedila. Pri celotnem

empiričnem delu ne smemo pozabiti, da gre za analizo subjektivnega časopisnega žanra, kar nekoliko popači sliko realnosti.

Priljubljenost za sodelovanje

Podobno kot smo merili intenzivnost konflikta, smo merili tudi nasprotni pojav oziroma pripravljenost v spor vpletenih akterjev za sodelovanje. Lestvica vrednosti, ki so našete v tabeli pet, je naraščajoča, tako kot pri ocenjevanju vrste konfliktnosti odnosa med akterji, le da sedaj narašča sodelovanje.

Tabela 5: Vrednosti spremenljivke pripravljenost za sodelovanje
Table 5: Values of the variable "willingness for cooperation"

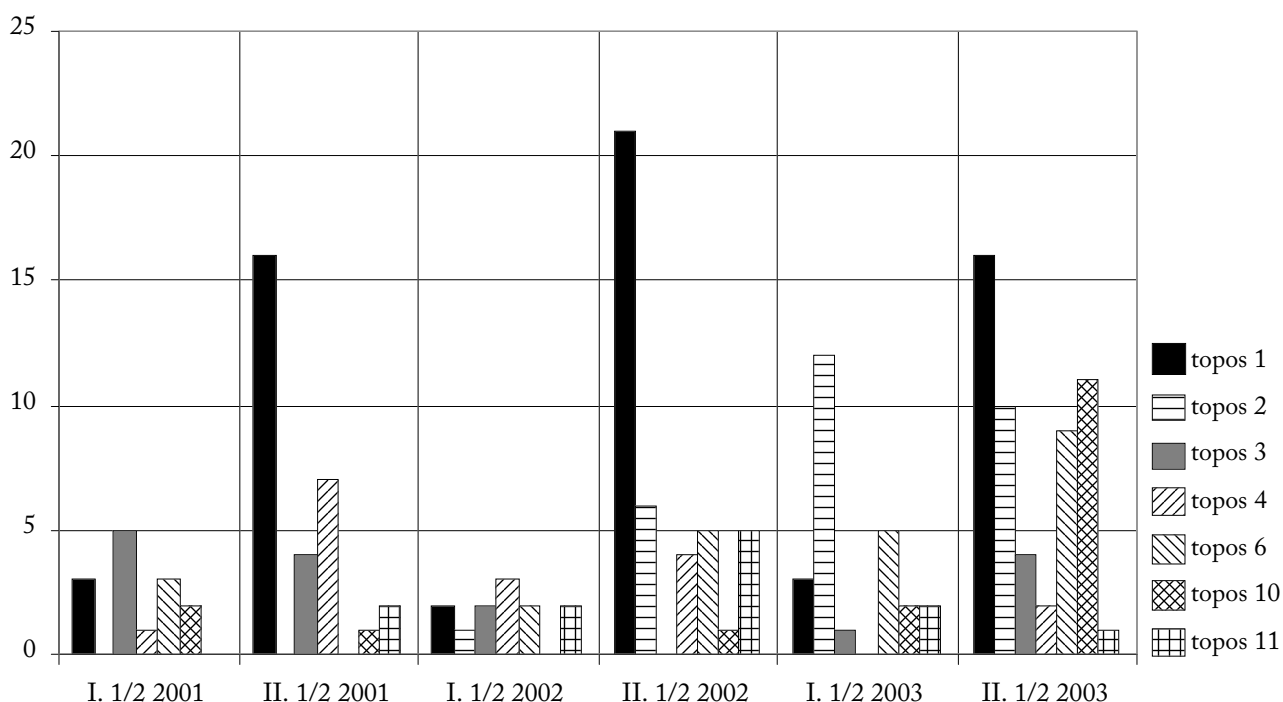
A	Ni dveh takšnih pozicij
B	Ni pripravljenosti
C	Pripravljenost za sodelovanje pod določenimi pogoji
D	Brezpogojna pripravljenost za sodelovanje
E	Razreševanje konflikta

Ker smo vrednosti določali ločeno za odnos med skrajnima pozicijama A in D ter pozicijama s pridržkom B in C, smo vrednost A spremenljivke pripravljenost za sodelovanje ("ni dveh takšnih pozicij" kot kaže tabela pet) določili v primerih, ko zahtevane pozicije niso bile zastopane. Ko v besedilu ni bilo omenjene pripravljenosti za sodelovanje z nikogaršnje strani, je bila v kodirni list zabeležena vrednost B. Ko so bili akterji oziroma vsaj eden izmed njih pripravljeni sodelovati pod določenimi pogoji, smo določili vrednost C, ko pa so bili brezpogojno pripravljeni sodelovati, smo izbrali vrednost D. Medtem ko je vrednost D lahko določala tudi brezpogojno pripravljenost le ene strani, ki je bila vpletena v konflikt, je vrednost E pomenila, da so razreševanje spora podpirali vsi vpleteni.

REZULTATI ANALIZE ČASOPISNIH KOMENTARJEV

V vsakem analiziranem časopisnem komentarju na temo 'Odnosi Slovenija Hrvaška' je bil omenjen vsaj en konflikt, v večini primerov pa je bilo mogoče določiti tudi konkretno sporno vprašanje. Glede na število konfliktov in jabolk spora v komentarjih bi lahko rekli, da so konflikti osnova medijske reprezentacije odnosov med Slovenijo in Hrvaško. Najpogostejše in najbolj konstantno se je v obdobju v letih od 2001 do 2003 v komentarjih slovenskega tiska pojavljala problematika meje med Slovenijo in Hrvaško. To lahko vidimo tudi na grafu, kjer je problematika nedoločene meje označena kot topos ena. Iz spodnjega grafa lahko razberemo tudi, da so bili spori na to temo še zlasti pogosti v drugi

Graf 1: Pojavljanje izbranih toposov v letih od 2001 do 2003.³
Graph 1: Appearance of analyzed topoi from 2001 through 2003.

polovici leta, v času turistične in ribolovne sezone, ki sta odpirali vprašanja predvsem okoli meje na morju.

Nekakšen efekt snežne kepe je povzročila hrvaška namera o razglasitvi izključne gospodarske cone na Jadranu. Na zgornjem grafu se pojavi kot topos dve v prvi polovici leta 2002, ki strmo narašča do leta 2003. Iz podatkov je bilo tudi razvidno, da so spori, ki so se razvili zaradi hrvaške namere, imeli največ omenjenih posledic na področju meje med državama. Slednja na morju še ni bila določena, z izključnim gospodarskim pasom pa se je to vprašanje ponovno odprlo. Posledično je torej v tisku naraslo pojavljanje sporov o poteku državne meje, odprla pa so se tudi stara vprašanja o mednarodno pravni teži parafiranega, a ne sprejetega sporazuma med Drnovškom in Račanom, ki ga v grafu ponazarja topos tri, ter razprave o razreševanju problema s pomočjo arbitraže. Spori pa so se odprli še na enem področju, politični kulturi, kar je v grafu razvidno iz naraščanja vrednosti toposa šest. Hrvaška enostranska odločitev ni bila v skladu z evropsko politično kulturo,

nič boljše pa se niso odrezali niti slovenski politiki. Predpostavko o povezanosti in prepletanju sporov med seboj smo potrdili, a o konkretnih posledicah, ki so v času postala nova jabolka spora, ne moremo govoriti, saj smo topose jabolka spora in njihovih posledic kodirali le vsebinsko in ne dobesedno.

Kot najbolj konfliktno obdobje se je po povprečju intenzivnosti sporov izkazala prva polovica leta 2003. V tem letu je bilo število kodiranih sporov največje, pester pa je bil tudi spekter področij, na katerih so se odvijali. Prisotnost posameznih toposov, intenzivnost konfliktov znotraj njih in pripravljenost za sodelovanje so se v času spreminjali. Za spore, ki so se odvijali v okviru izključne gospodarske cone, maloobmejnega sporazuma, jedrske elektrarne, politične kulture in hrvaške notranje politike, lahko trdimo, da se je ob povprečni povečani pripravljenosti za sodelovanje med akterji prisotnost teme v tisku zmanjšala. Če se ne oziramo na pogostost pojavljanja posameznega toposa, lahko trdimo tudi, da se je v večini primerov intenzivnost konfliktov v času

3 Topos 1: meja med Slovenijo in Hrvaško/ border between Slovenia and Croatia; topos 2: izključna gospodarska cona v hrvaškem morju/ exclusive economic zone in Croatian sea; topos 3: sporazum o maloobmejnem prometu in sodelovanju/ agreement on border traffic and cooperation; topos 4: sporazum o jedrski elektrarni Krško/ agreement on the nuclear power plant in Krško; topos 6: politična kultura/ political culture; topos 10: hrvaška notranja politika/ Croatian internal affairs; topos 11: slovenska notranja politika/ Slovene internal affairs.

stopnjevala. Zaradi razlik v časovnem pojavljanju in lastnosti posameznih toposov ni bilo mogoče določiti skupnih dejavnikov, ki bi pojasnili nihanje teme v času. Povišano prisotnost teme *odnosi med Slovenijo in Hrvaško* v poletnih in jesenskih mesecih pa lahko pojasnimo s porastom incidentov, ki so ob meji pogostejši v turistični in ribolovni sezoni.

Odnos med vpletenimi akterji je bil v povprečju najpogostejše ocenjen kot izrazit konflikt, ki je označeval izključujoča si mnenja akterjev. Slednji v veliki večini primerov niso bili pripravljeni sodelovati oziroma njihova pripravljenost ni bila omenjena v komentarju. Predpostavko, da zaradi novičarskih vrednot mediji pogostejše poročajo o intenzivnih konfliktih kot pa o njihovih rešitvah, smo potrdili.

Poleg lastnosti predstavljenih konfliktov so nas zanimali tudi akterji, ki so jim komentatorji z objavo njihovih mnenj podelili konkretno in pomembno vlogo v očeh bralcev. Akterje smo z dvojno klasifikacijo kodirali glede na njihovo število oziroma družbeni obseg, funkcijo in reprezentacijo. Glede na analizirano temo ni presenetljivo, da so se v komentarjih kot vpleteni akterji najpogostejše pojavljali posamezniki, ki so predstavljali institucijo. To so v večini primerov bili predsedniki vlade ali parlamenta ter ministri za zunanje zadeve. Po pogostosti sta sledili državi in neorganizirane skupine. Najpogostejše so si v sporu nasprotovali predstavniki institucij in različne neorganizirane skupine, v katere sodijo različne javnosti, strokovnjaki, politiki ali civilna združenja. Ti podatki so potrdili predpostavko, da se v medijih pojavljajo javno že uveljavljene in poznane osebe, ki zasedajo državne funkcije ali pa svoja mnenja izražajo kot strokovnjaki oziroma politiki. Posamezniki lahko do objave svojih mnenj pridejo le, če se povežejo v skupino bodisi kot krajan oziroma prebivalci kraja, ki ga spor zadeva, bodisi kot skupina protestnikov. Ugotovljeno sovпада tudi z Dahrendorfovimi (1988) razumevanjem konflikta. Vir slednjega so neenaki položaji, ki jih posamezniki zasedajo in posledično nasprotujoči si interesi. V analiziranih sporih so prebivalci obmejnih krajev, strokovnjaki ali skupina politikov pogosto nasprotovali odločitvam, ki so jih sprejele državne institucije oziroma, ki so jih zagovarjali njihovi predstavniki.

Pogostost prisotnosti posameznikov, ki so predstavljali institucijo oziroma eno od vej državne oblasti, kaže na privilegiranje uradnih virov in po mnenju Polarjeve (2004) tudi na rutinizacijo novinarskega dela. V informativnih žanrih je zato kriza novinarstva čedalje večja, odraža pa se predvsem v neobjektivnosti novic ter zatonu preiskovalnega novinarstva. V primeru komentarja pa moramo te podatke interpretirati nekoliko previdneje. Kot subjektivni žanr, katerega osnovno vodilo je kritična ocena družbenega dogajanja, se že v osnovi ozira predvsem po dejanjih javnih in državnih funkcionarjev. Pogostost pojavljanja akterjev, ki sodijo v državno ali politično sfero v tem pogledu ni tako za-

skrbljivoča, zagotovo pa bi bila slika predstavljenega konflikta popolnejša, če bi bili vanjo vpleteni tudi pogledi običajnih ljudi.

Kot statistično značilen se je izkazal neposreden vpliv števila akterjev na intenzivnost konflikta. Večje število vpletenih je najverjetneje povečalo kompleksnost spora, pa tudi njegov družbeni obseg je bil v teh primerih lahko večji.

ZAKLJUČEK

Glede na število konfliktov in jabolk spora v komentarjih bi lahko rekli, da so konflikti osnova medijske reprezentacije odnosov med Slovenijo in Hrvaško. Rezultati raziskave so pokazali, da so ti odnosi v medijih predstavljeni predvsem v okviru nerazumevanj, nasprotovanj in različnih interesov. V vsakem analiziranem komentarju je bil omenjen vsaj en konflikt, v večini primerov pa je bilo mogoče določiti tudi konkretno sporno vprašanje, o katerem so imeli nastopajoči akterji največkrat izključujoča si mnenja.

Z izpostavljanjem mnenj, ki so brezpogojno za ali *proti* ključnemu vprašanju in zanemarjanje drugih možnih pogledov na spor, avtorji komentarjev še dodatno dramatizirajo nastalo situacijo. S tem, ko bralcu ne ponudijo informacij o možnih rešitvah ali pripravljenosti za sodelovanje med akterji, ki so vpleteni v spor, ustvarijo sliko nerešljivega konflikta. Na ta način si državljani obeh držav drug o drugem ustvarijo zrcalno, negativno podobo, kar še dodatno poslabša medsebojne odnose.

Sodeč po rezultatih bi lahko rekli, da so konflikti osnova medijske reprezentacije odnosov med Slovenijo in Hrvaško. Število objavljenih komentarjev na to temo narašča predvsem v poletnem in jesenskem času, kar povezujemo s turistično in ribolovno sezono oziroma povečanim številom incidentov, ki jih spremljajo. Intenzivnost sporov z leti narašča, hkrati pa se začnejo med seboj prepletati. Z odpiranjem novih vprašanj in nenehnim obnavljanjem starih se zdi njihova rešitev še toliko težja.

Pridobljeni podatki dokazujejo, da so spori zelo pogosto obravnavani v medijih. Z reprezentacijo izključno nasprotujočih si mnenj novinarji dramatizirajo in zastrujejo konfliktno situacijo. Njihovo kompleksnost povečujejo s povezovanjem sporov na različnih ravneh, s poudarjanjem stališč predstavnikov različnih institucij in državnih oblasti pa jih oddaljujejo od splošne javnosti. Slednja zato pogosto izgubi neposreden stik s konfliktno situacijo in je zato toliko bolj odvisna od informacij, ki jo ji ponujajo mediji. Oblikovanje spornih tem v javnosti je torej vezano predvsem na politično in družbeno pomembno javnost.

ZAHVALA

Doc. dr. Andreju Pinterju bom vselej hvaležna za povabilo k sodelovanju pri raziskavi *Oblikovanje spornih tem v javnosti*, s katerim sem pridobila veliko metodološkega znanja in izkušenj ob skupinskem delu. Hvala za poučne pogovore, konstruktivne kritike in spodbude, ki so mi vlivale samozavesti pri zagovarjanju svojih pogledov.

CONFLICT ISSUES IN SLOVENE NEWSPAPER COMMENTARIES:
THE CASE OF RELATIONS BETWEEN SLOVENIA AND CROATIA

Špela LENARDIČ

SI-6000 Koper, II. Prekomorske b. 23/a
e-mail: spela.lenardic@gmail.com

SUMMARY

Text analysis as a research method is not extensively used although it enables the study of research subjects without directly influencing them. In communication studies text analysis is frequently used to study media content and conveyed representations. This method was applied in the research study on the formation of controversial topics in the public headed by associate professor Dr. Andrej Pinter.

Given that controversial topics in the public are frequently discussed through authors' texts, newspaper commentaries were selected as the subject of analysis. These texts, in fact, provide already formed opinions on controversial issues and critical evaluations of the actions of all parties that are directly involved in controversies. In addition, by conveying the opinions of defined individuals and emphasizing the possible consequences of conflicts, they provide the public with a clearly framed picture of the examined topics.

In order to produce a thorough analysis of opinion conflicts presented in newspaper commentaries, a scheme including numerous interrelated variables was created that enabled a complex analysis of controversial issues and the involved participants, as well as monitoring the appearance and intensification of the conflict situations. An integrated analysis was not feasible due to the volume of all collected data; therefore the applied methodological model provides numerous possibilities for further analyses.

The methodological model and the examined variables are described on the example of one of the four analyzed controversial topics, marked with the keywords "Relations Slovenia Croatia". The research results have revealed a high frequency of conflict appearing in the media. The analyzed commentaries include directly opposing views of representatives of various institutions and state authorities. Through the intertwining of conflicts from a variety of fields the media appear to intensify their complexity and insolubility. The opinions of the general public are represented through different civil associations and only seldom appear in media texts. Therefore, the formation of controversial issues is primarily tied to the politically and socially important public.

Key words: text analysis, opinion conflict, relations Slovenia Croatia

VIRI IN LITERATURA

Berlec, M. (2003): Nestrpni toni iz juga (komentar). *Demokracija*, 4. 9. 2003. Ljubljana, 3.

Maksimovič, B. (2003): Sosed in prijatelj (komentar). *Večer*, 14. 5. 2003. Maribor, 2.

Rakovac, M. (2003): Mrhovinarji na moji rami (komentar). *Primorske novice*, 9. 9. 2003. Koper, 18.

Šetinc, M. (2003): Raje crkniti kot moledovati (komentar). *Dnevnik*, 9. 10. 2003. Ljubljana, 5.

Dahrendorf, R. (1959): *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford, Stanford University Press.

Dahrendorf, R. (1988): *The modern social conflict: An essay on the politics of liberty*. Los Angeles, University of California Press

Dahrendorf, R. (1989): Čudni konec socializma. Naši razgledi, 38, 1989, 18. Ljubljana, 542-544.

Jogan, M. (1976): Ralf Dahrendorf in razredni konflikt v 'industrijski' družbi. *Časopis za kritiko znanosti*, 17/18. Ljubljana, 46-71.

Pinter, A. (2005): Končno poročilo: Oblikovanje spornih tem v javnosti: metodološki korektiv longitudinalnega anketnega raziskovanja na podlagi uporabe analize besedil in procesne teorije javnega mnenja. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper.

Poler Kovačič, M. (2004): Novinarska (iz)virnost: Novinarji in njihovi viri v sodobni slovenski družbi. Ljubljana, FDV.

Splichal, S. (1990): Analiza besedil: statistična obravnava jezikovnih podatkov v družboslovnih raziskavah. Ljubljana, Raziskovalni inštitut FSPN.

študentska raziskovalna naloga
prejeto: 2007-10-21

UDK 316.77:654.197

OPAZOVANJE POJAVOV PREKINITEV IN OBTOŽEVANJ NA PRIMERU POGOVORNIH ODDAJ TRENJA IN POD ŽAROMETOM

Ines BEGUŠ

Bevkova ulica 2, SI-5270 Ajdovščina

e-mail: ines.begus@gmail.com

IZVLEČEK

Med soočenji v javnih razpravah na televiziji je pogosto mogoče zaslediti elemente konfliktnih situacij, ki so posledica čustvene reakcije znotraj posameznika. Na ta način govorci branijo svoja stališča oziroma skušajo negativne lastnosti, ki so jim bile pripisane s strani sogovorca, ovreči s svojimi argumenti. Namen prispevka je ugotoviti, zakaj prihaja do takih konfliktnih situacij in kako pogoste so. Postranski, vendar pomembni dejavnik pogovornih oddaj so moderatorji, ki so načeloma nevtralni v debati in spodbujajo govorce k čim širšim odgovorom.

Ključne besede: medosebna komunikacija, obtožbe, prekinitve, čustva

OSSERVAZIONE DELLE INTERRUZIONI E DELLE ACCUSE DURANTE I DIBATTITI TV OSPITATI DALLE TRASMISSIONI "TRENJA" E "POD ŽAROMETOM"

SINTESI

Durante i confronti nei dibattiti pubblici in televisione si osservano spesso elementi di situazioni conflittuali che sono una conseguenza delle reazioni emotive nel singolo individuo. In questo modo gli oratori difendono le proprie posizioni, ovvero cercano di confutare esponendo i propri argomenti le caratteristiche negative ascritte loro dall'avversario. Lo scopo del contributo è capire cosa provochi queste situazioni di conflitto e quanto queste siano frequenti. Un fattore marginale ma comunque importante delle trasmissioni che ospitano i confronti è rappresentato dal moderatore che è di norma neutrale e sprona gli oratori a fornire risposte quanto più esaurienti.

Parole chiave: comunicazione interpersonale, accuse, interruzioni, sentimenti

UVOD

Javno komuniciranje spada med komunikacijske procese, za katere je značilna čustvena in jezikovna interakcija med dvema osebam pred širšim občinstvom. Osebe lahko svoja stališča seznanjajo javnost prek medijskih transferjev, kot so radio, televizija in drugo, kjer povezovanje različnih mnenj na isto temo pripada moderatorju. Naloga voditelja v pogovorni oddaji je poleg soočenja oseb, zaradi česar mora ohraniti status nevtralnega člana v debati (Dersley, Wootton, 2000), tudi soustvarjanje oddaje.

Osnovna značilnost javnega komuniciranja je medosebno komuniciranje (Livingstone, Lunt, 1994; Dersley, Wootton, 2000; Ule, 2005), pri katerem gre za osebni stik dveh ali več subjektov, ki si v mnenjih pogosto niso enotni. Nestrinjanje velikokrat privede do konfliktnih ter čustvenih reakcij, ki nastanejo zaradi želje po nadvladi argumentov in se po jakosti ter načinu izražanja razlikujejo od vsakega posameznika posebej (Vatovec, 1968). Del teh konfliktnih situacij zajemajo prekinitev, ki nastanejo kot nenaden govorčev odziv na sogovorčevu trditev zaradi nestrinjanja ali občutka ogroženosti (Pinter et al., 2006). Govorec se namreč pogosto odziva na določen argument z verbalno agresivnim¹ vstopom v besedo sogovorca z namenom, da bi slednjega dopolnil ali ovrgel njegovo trditev in predstavil svojo.

Agresivna prekinitev lahko vsebuje elemente obtoževanja, s katerimi prekinitelj preusmeri pozornost in na ta način prenese odgovornost na drugo osebo. Iz tega lahko sklepamo, da pojava prekinitev in obtoževanja nastopata v debati samostojno ali v nekem vzročno-posledičnem razmerju, kjer delujeta bodisi vzajemno bodisi odvisno drug od drugega. Prekinitev tako lahko nastane kot vzrok ali posledica obtožb in obratno, lahko pa so zgolj dejavnik, ki se zgodi kot del komunikacijskega procesa.

Obema pojavoma so skupni emocionalni odzivi, ki se kažejo skozi različna (ne)verbalna sredstva in lahko na sogovornika vplivajo tako pozitivno kot negativno, odvisno od njegovega načina sprejemanja takšnih čustvenih reakcij.

Prispevek je usmerjen k prikazu in proučevanju značilnosti obtoževanja in prekinjanja v medosebnih dialogih na osnovi transkriptov dveh pogovornih oddaj, preko katerih je bila predhodno s pomočjo izdelanih kodirnih listov opravljena analiza besedil in interpretacija rezultatov.² Obe oddaji predstavljata aktualne dogodke časa, v katerem sta bili posneti. Oddaja, ki jo je

pripravila RTV Slovenija 31. januarja 2006, je potekala na temo zavarovalnice Vzajemne, medtem ko so se v oddaji televizijske hiše POP TV Trenja dne 4. septembra 2003 strokovnjaki ukvarjali s problemom pomorske meje med Hrvaško in Slovenijo. Pri tem se prispevek osredotoča predvsem na opazovanje pogostosti pojavljanja obtožb in prekinitev, načinov izražanja ter vzročno-posledičnih razmerij med pojavoma.

Metodološki problem, ki se pojavlja med opazovanjem obeh pojmov, so emocionalna izražanja. Čustvene reakcije niso nujno realni odraz emocionalnega stanja posameznika. Ta lahko čustva omili, jih prikriva, prikaže neprizadetost in drugo, zato je opazovanje čustvenih izrazov oteženo oziroma izrazov čustev ni bilo mogoče kvalitativno opazovati. Poleg tega je iz transkriptov pogovornih oddaj težko določati glasovne strukture, kot so intonacija glasu, hitrost, ritem govorjenja, ki se jih sicer pri analizi diskurzov lahko opazujemo (Verschueren, 2000).

MODERATORJEVA VLOGA V JAVNIH RAZPRAVAH NA TELEVIZIJI

Pojave prekinitev in obtožb zasledimo v pogovorih, ki potekajo tako v zasebnem kot javnem prostoru pred občinstvom. Debate, namenjene širši javnosti, spremljamo prek radijskih ali televizijskih oddaj, kamor uredniki povabijo sogovorce, ki si med seboj izmenjujejo nasprotujoča si mnenja. To pogosto privede do nesoglasij med povabljenimi in s tem tudi medsebojnega očitjanja v obliki nenadnih posegov v besedo oziroma prekinitev ali medsebojnega obtoževanja (Dersley, Wootton, 2000).

Potek javnih razprav ter vsebina pogovorov, ki potekajo v oddajah, vodi moderator tako, da z vprašanji in izjavami skrbi za potek oddaje in daje vsem gostom razprave enake možnosti za podajanje stališč (Dersley, Wootton, 2000). Moderator praviloma s svojimi pogledi in mnenji ne sme sodelovati v debati, ampak mora ohranjati status nevtralnega člana v diskusiji. Potek ter vsebina razprave sta voditelju že vnaprej znana, obenem pa od moderatorja pričakujemo, da bo prisotno občinstvo vključil v debato.

Poseganje v besedo je značilno predvsem za moderatorja in nemalokrat med sogovorcema v dialogu. Prekinitev se izraža v obliki novega vprašanja ali z dopolnitvijo govorčeve trditve, o kateri poteka debata. S posegom v besedo voditelj deluje predvsem stimulativno na gosta, da ta poglobi in natančneje obrazloži svoje argumente, ki jih zagovarja v pogovoru. Izrazi ogro-

1 Agresivnost se v družbi pojavlja kot dejavnik, ki prispeva k sporom v medosebnih odnosih. Od posameznika je odvisno, kakšna bo njegova stopnja reakcije, kar sogovorniku posreduje z neverbalno komunikacijo (kretnje, mimika), impulzivnostjo itd. (Verschueren, 2000). Hayes in Orrel povezujejo agresivnost s frustracijo, ko ljudje, ki ne morejo doseči svojega cilja, reagirajo agresivno na način "grešnega kozla", kar pomeni, da v stanju jeze prenesejo negativno čustvo na nekoga drugega (Hayes, Orrel, 1998).

2 Kodirni listi so kot priloga dodani k poročilom dveh raziskav, in sicer Beguš (2006) in Pinter et al. (2006).

ženosti v smislu agresivnih izjav in protiargumentov ter obtožb so v takih primerih redki (primer 1) in se pojavljajo pogostejše med gosti v pogovorni oddaji.

Primer 1:

D.A.: Vi ste obe statistiki objavili in tako je videti, da je 160 odstotkov glasovalo.

MODERATOR: Ne, zdaj ste vi malce zlonamerni itn., ravno zaradi tega, da ste zlonamerni, ravno zaradi tega sem ponovil vprašanje, sem ga ponovno prebral... (Trenja, 4. 9. 2003).

Predstavitev mnenj, tako v javnem prostoru kot pred televizijskim občinstvom, je medosebno komuniciranje, v katerem prihaja do osebnih stikov in hkrati tudi do posredovanj emocionalnih izrazov med govorcem in slušateljem (Livingstone, Lunt, 1994). Moderatorjeva vprašanja lahko le izjemoma izražajo mnenja v obliki citata izjave nekega subjekta, nikakor pa to ne sme biti njegova misel, saj bi tako podprl eno od nastopajočih strani in izgubil položaj nevtralnega. Eno od možnosti za tak voditeljev pristop najdemo v dejstvu, da bi s postavljanjem obtožujočih vprašanj in trditev spodbudil kandidata k bolj natančnemu izražanju v odgovorih, izključiti pa ne smemo verjetnosti, da moderator pri svojem delu ni nepristranski (Morello, 2005).

VLOGA OBTOŽEVANJA V POGOVORNIH ODDAJAH

V javnih razpravah moderatorji pogosto v pogovor vključujejo mnenja različnih govorcev, ki so si po vsebini nasprotna in v debati privedejo do negativnih čustvenih izražanj, kot so očitki, zmerjanje, nestrinjanje. Ta način izražanja z vidika pričujoče raziskave imenujemo obtožbe in jih opredeljujemo kot posledico čustvenega odziva, ki se izraža skozi verbalna sredstva. Obtožbe se v javnem prostoru tvorijo drugače kot v zasebnem, kjer so jezikovno izražene bolj umirjeno (na primer: razočarale so me tvoje izrečene besede), medtem ko se v javnosti oblikujejo bolj direktno in neposredno (na primer: z vašo trditvijo se ne morem strinjati). Emocionalnost se pri teh dejavnikih kaže kot (ne)verbalen transfer krivde med objektoma, kjer prvi subjekt, imenovan obtožitelj, pokaže s sproženjem obtožbe neko čustveno stanje, medtem ko je drugi subjekt-obtoženec tisti, ki je obtožbo sprejel. Obtožba se tako "oblikuje kot izjava oziroma razjasnitev, s katero obtožitelj v debati preusmeri pozornost izven sebe na sogovornika. Prvi slednjega na ta način spodbudi, da

podkrepi, utemelji ali postavi neko trditev, zaradi katere je bil izzvan. Ta vzajemnost se pokaže, ko obtoženi z odgovorom povzroči novo obtožbo, protiobtožbo"³ (Beguš, 2006, 157).⁴ Pomembno je, da se obtožbe ne pojavljajo zgolj v dialogu, ampak v okviru debate, saj lahko v pogovornih oddajah obtoženi dobi priložnost za odgovor šele takrat, ko mu moderator to dovoli z repliko.

Obtožbe se najpogostejše pojavljajo kot želja po utemeljitvi nekega odgovora ali kot prelaganje odgovornosti na sogovorca v smislu 'grešnega kozla', kot sta ta pojem razložila Heyes in Orrel (1998), kar lahko vidimo na primeru 2.

Primer 2:

S.P.: ... da v tistem obdobju so ljudje plačali za preko 300 mio. premij in meni osebno in seveda SNS se mi ne zdi prav, da bi vlada po starem, prejšnjem kopitu ta preoblikovanja prenesla na svoj plus oz. na svoj račun. In po naši oceni ...

MODERATOR: ... na svoj plus ... torej kam?

S.P.: To pomeni na paradržavno institucijo, ne v roke delničarjev /.../ Potem pa dovolite, celotna zgodba slovenske tranzicije nas je do sedaj naučila, da so vse dosedanje privatizacije potekale zelo sporno in ponavadi v škodo državljanov in državljanj, ... (Pod žarometom, 31. 1. 2006).

Obtožba, ki se kaže kot utemeljitev, lahko pojasnjuje tudi neko pozitivno vrednost, ki jo govorec pripiše sogovorniku v debati (Vatovec, 1968), kar vodi do sklepa, da je intenzivnost obtoževanja premo sorazmerna s stopnjo naraščanja čustvenega stanja, ki se dogaja v subjektu. Svoje čustveno stanje v primeru obtožbe vsak posameznik prikaže različno. Kot pravita Hayes in Orrell, si govorec, ki ni zmožen doseči cilja zaradi čustvene obremenjenosti, najde sogovorca, na katerega agresivno prenese svojo emocionalno frustracijo. Najpogostejše je povzročitelj obtožb in sam govorec, med katere vključujemo tudi moderatorja. En govorec kot povzročitelj obtožb je pokazatelj mirnega poteka oddaj, vendar imata pri tem pomembno vlogo moderatorja, ko soudeležencu, ki je želel odgovoriti na obtožbo, dovolita repliko šele takrat, ko obtožitelj zaključil svojo misel (primer 3).

Emocije v primeru obtožb omogočajo defenzivno reakcijo na posredovane obtožbe, medtem ko agresivnost "vpliva na kanaliziranje vrednotnih ocen, s pomočjo izbranih jezikovnih sredstev, ki nenehno ohra-

3 Protiobtožba se pojavi takrat, ko obtožba sproži novo obtožbo pri govornikih. Dersley in Wootton sta v eni od svojih raziskav proučevala protiobtožbe (v svoji študiji uporabljata izraza "complaint" in "occusation"), v kateri sta potrdila, da se protiobtožba pojavi kot obramba na očitek. Ob tem lahko obtoženi sprejme tožbo, ki ga bremeni, ne da bi sprožil protiobtožbo (Dersley, Wootton, 2000).

4 Avtorica se sklicuje na raziskavo in članek z naslovom Vloga obtoževanja v pogovornih oddajah na televiziji (Beguš, 2006), kjer je obtoževanja že podrobneje raziskala in obrazložila.

njajo napetost komunikacijske dinamike" (Beguš, 2006, 152). Agresivnost in jeza sicer lahko sprožata v komunikaciji val negativnih čustev, vendar je reakcijska stopnja odvisna od posameznika, kar pokaže z neverbalno komunikacijo (kretnje, mimika), jakostjo odgovora, impulzivnostjo in drugo. (Verschueren, 2000).

Primer 3 je vzorec obtožbe, kjer sogovorca izmenjata svoji mnenji po repliki. V debati je mogoče zaslediti konflikt, kjer sta udeleženca v določeni meri primorana zaradi javnega nastopa zadržati izbruh emocij. Obtoženi se je na sogovorčev argument odzval s proti-obtožbo, v kateri je mogoče zaslediti ironičen odgovor v obliki obžalovanja, da se je obtožba zgodila (se opravičujem, z obžalovanjem ugotavljam).

Primer 3:

D.P.: Poglejte, jaz sem bil zadnjih deset dni kar pod pritiskom, se opravičujem, takih neumnosti, kot jih govorijo kolega.

po repliki ...

M.P.: Prvič, z obžalovanjem ugotavljam, da SNS (stranka, katere D.P. je podpredsednik) vseskozi in vemer svoje pomanjkanje znanja skriva in jih nekoliko vlačijo v žalitve ... (Pod žarometom, 31. 1. 2006).

KONFLIKTNO POSEGANJE V BESEDO V JAVNIH RAZPRAVAH

V političnih diskusijah iz navedenih vzorcev oddaj so opazni tako impulzivni odzivi, kjer se obtožbe dogajajo kot vpad v besedo (primer 4), kot tudi mirnejši odgovori, kjer si obtoženi vzame čas in z daljšim monologom odgovori na obtožbo (primer 2). Vendar so odgovori odvisni od samodiscipline človeka, časovne omejenosti oddaje ter moderatorjevih zastavljenih vprašanj, ki so lahko včasih provokativna. Moderator vodi in povezuje oddajo, kar najpogosteje izvaja z vprašanji. Njegova vloga določa status nevtralnega akterja v oddaji (Dersley, Wootton, 2000), vendar se v praksi izkaže, da moderatorjeve nevtralnosti vselej ni mogoče zagotoviti in da so različne oblike posegov v razpravo odvisne od komunikacijskih slogov moderatorjev (Morello, 2005). Zanimivo je, da se obtožbe v večjem ali manjšem obsegu pojavljajo tudi pri drugih posameznikih, ki posegajo v potek razprave, kot so občinstvo, ocenjevalci, razsodniki in drugi (Morello, 2005, 212).

Vpad v besedo se izraža kot pojav, ki je v raziskavi namenjeni opazovanju prekinitev v dialogih na radijskih in televizijskih oddajah, poimenovan kot 'pojav bodi tiho'.⁵ Ta je po definiciji "del komunikacijskega procesa v javnosti, ki nastane po agresivnih (verbalnih in/ali neverbalnih) prekinitev v pogovoru 'iz oči v oči', zaradi

katerih sogovorniki kažejo znake ogroženosti" (Pinter et al., 2006, 3).

Vsak govorec, ki sodeluje v pogovorni oddaji, pričakuje v diskusiji neko pogovorno skladnost, kohezivnost in povezanost med dialogi tako, da ti delujejo smiselno. Če pogovor ne poteka pa navedenih načelih, udeleženci pogovora niso zadovoljni, saj njihovo pričakovanje tako ni izpolnjeno (Ule, 2005, 163). Konfliktnost z drugimi sogovorniki nastane s takojšnjim posegom v sogovorčev govor, nestrinjanje pa se pokaže skozi verbalno agresivno prekinitev. Emocionalna reakcija znotraj dialoga, v katerem se prekinitev zgodi, je podobna tisti v primeru obtoževanja. Subjekt verbalno izrazi čustveno prizadetost z agresivno prekinitvijo in takojšnjo ali kasnejšo repliko na sogovorčevo trditev, s katero se ne strinja:

Primer 4:

J.K.: Takrat je Republika Slovenija dokončno mednarodno priznana dobila svojo obalo in od takrat naprej imamo neposreden dostop do morja ...

Z.T.: Toda, gospod Kacin, to sta dve popolnoma različni mnenji ...

J.K.: ... dejstva pa so neizpodbitna ...

Z.T.: ... pojdemo na mednarodno arbitražo, če vi menite, da imate prav. Boste dobili tudi to pravico, dosegli v mednarodni arbitraži (Trenja, 4. 9. 2003).

Izjema je moderator, čigar naloga je sprožiti konfliktnost med gosti z namenom, da ti razširijo in odpirajo nove teme (Parcher, 2004). Moderator je najpogostejši povzročitelj prekinitev, verjetno zato, da bi lažje vodil temo oddaje in preprečil odstopanja tem v oddaji (Morello, 2005; Dersley, Wootton, 2000).

To lahko predstavimo na primeru 5, ki se dokaj pogosto pojavlja v pogovornih oddajah:

Primer 5:

M.J.: In za nameček ponujata produkte oz. paketne popuste zato, če sklenejo ljudje posebno ...

MODERATOR: ... to se pravi Adriatic Slovenica in pa Triglav zdravstvena zavarovalnica ...

M.J.: ... tako ...

MODERATOR: ... ti dve sta delniški družbi, vi bi tudi radi bili ...

M.J.: ... ne radi bili, mogoče samo dve besedi ... (Pod žarometom, 31. 1. 2006).

Vzrokov za takšno medosebno nesoglasje je več, med drugim lahko s pomočjo analize raziskave avtorice Deborah Tannen, ki se sicer ukvarja z opazovanjem medosebne komunikacije, skušamo ugotoviti razlog za

5 Z enako metodo in instrumenti, kot so jih raziskovalci uporabili v svoji raziskavi (Pinter et al., 2006, 3), je avtorica opazovala prekinjanje v dialogih na primerih, kjer je opazovala oblike obtoževanj v javnih razpravah.

prekinjanja med govorniki v dialogu. Tannen pravi, da je prekinitev mehanična reakcija, ki je odvisna od posameznikovega dojemanja (govornih) pravil. Do takih nepazljivih prekinitev lahko pride zaradi različnega pojmovanja posameznikov glede vstopanja v besedo na nevljuden ali agresiven način. Te subjekte je Tannenova razdelila v dve kategoriji: "(1) visoko obzirne in (2) visoko vpletene, kjer prvi dajejo prioriteto uvidevnosti s tem, da se ne izpostavljajo, slednji pa dajejo prioriteto temu, da pokažejo zanesenjaško izstopanje" (Tannen, 1990, 196). Avtorica poudarja, da imajo različni govorniki različne načine pogovorov, zato se lahko sogovorec počuti ogroženega ob prekinitvi, četudi govornik prekinitev ni namerno storil. Ta opredelitev je sicer predpostavljena za zasebne odnose med posameznikoma, s primeroma 6 in 7 pa lahko koncept razširimo tudi na javno televizijsko področje:

Primer 6:

M.J.: Vseh 2.200.000 delnic bomo razdelili med vse zavarovance in ...

MODERATOR: ... vse, ki so kadarkoli bili?

M.J.: Ti, ki se bodo na dan vpisovali kot člani ... (Pod žarometom, 31. 1. 2006).

Primer 7:

J.K.: ... vaš študent bi padel, če bi rekel kaj takega, zato sem vas dolžan opozoriti.

D.R.: Jaz sem še vedno profesor, če bi vi pri meni delali izpit, bi gotovo padli. Vi ne ločite gospodarski pas, ribolovne cone so tudi podobne ...

J.K.: ... tudi Slovenija in Hrvaška sta slični, pa to ni eno in isto (Trenja, 4. 9. 2003).

Primer 6 opisuje govornika iz prve kategorije, ki se v dialogu ni izpostavljajal, ampak je želel samo obširnejšo razlago neke teme. V slednjem primeru 7 opazimo, da skuša drugi sogovorec izstopati s svojim znanjem ter vztraja pri svojem mnenju. Njegove večletne izkušnje mu omogočajo avtoritativen odnos do svojega sogovornika, vendar mu slednji ne prizna te funkcije z odločno prekinitvijo.

EMOCIONALNOST KOT DEJAVNIK PREKINITEV

Medosebno komuniciranje je proces, v katerem nastopajo dejavniki, ki se med seboj povezujejo in vključujejo subjektivnost dveh ali več udeležencev pogovora, neverbalno komunikacijo, okolice in namena sporočanja ter emocionalnost. Zlasti slednja je pomemben vezni člen med jezikovnimi prvinami ter značajem človeka, ki se dogaja v njegovi notranjosti. Udeleženec pogovora skuša navzven vzpostaviti neko jezikovno interakcijo z drugimi udeleženci komunikacijskega procesa ter s svojimi izjavami in prepričanji vplivati na argumente drugih udeležencev. Težnja po prevladi nad

argumenti lahko sproži nesoglasja med sogovorniki, kar posledično privede do agresivne reakcije v obliki bodisi verbalne obrambe oziroma obtožbe bodisi nenadne prekinitev sogovornika z namenom zagovarjanja svojih argumentov. Čustveni odzivi se pri tem kažejo skozi jezikovne ali nejezikovne izraze, kot so žalitve, izbruhi jeze, fizične kretnje in mimika in podobno.

Pri prekinitev je stopnja agresije milejša oziroma "prekinitev in navidezen vpad v besedo je daleč od pravih agresivnih sprememb teme" (Hutchby, Wooffitt, 2006, 57). Avtorja, ki sta se ukvarjala z analizo vzrokov in načinov pri spremembah tem v pogovorih, poudarjata, da udeleženci s prekinitvami skušajo doseči večjo raznovrstnost (tem) v pogovoru. Tako je vpad v besedo označen kot trenutek v pogovoru, ki ga sogovorniki sprejemajo brez pomislekov.

Poglejmo, kako deluje agresivnost med visoko obzirnimi in visoko vpletenimi udeleženci. Visoko vpleteni govorniki so v pogovorih bolj sproščeni in sovpadajo v besedo, ne glede na to, ali je sogovorec zaključil misel. Konfliktna situacija se pojavi, ko v pogovoru sodelujeta visoko vpleten in visoko obziren govorec. Visoko vpleten izkaže svoj entuziazem do pogovora in daljšega odmora med stavki sogovornika ne razume kot grob vstop v besedo, ampak kot priložnost, da sogovornika dopolni in pokaže interes do sodelovanja v pogovoru. Drugače sprejema prekinitev visoko obziren govorec, ki prepusti besedo zato, da bi se izognil neprijetni situaciji, čeprav sogovorniku zameri prekinitev (Tannen, 2006, 354–355). Take razmejitve udeležencev glede na agresivnost v pogovoru ni mogoče opredeliti v vseh primerih. Obstajajo izjeme, kjer govorec sicer sproži argument kot obrambo na agresivno prekinitev, vendar ne kot dopolnitev na govorčevu trditev ali z namenom, da bi mu prepustil besedo. To se zgodi predvsem v primerih, ko prekinitelj poseže v besedo z odločno trditvijo ali zanimanjem, kot je prikazano v primeru 8:

Primer 8:

M.P.: Avtomatično bi prišlo do tega, zaradi zagotavljanja profita bi seveda tudi premije bile dražje pri delniški družbi ...

M.J.: ... to seveda ni res ... (Pod žarometom, 31. 1. 2006).

Uspešnost obojestranskega dialoga je po mnenju Vatovca v stopnji poslušalčeve odzivnosti. Ta se lahko odzove na tri načine: (1) sofluidno, kjer se poslušalec strinja s sogovornikom, mu ploska v potrditev, pritruje, vzklika in podobno, (2) nefluidno, kjer je poslušalec nevtralen, ter (3) protifluidno ali negativno, ko poslušalec zavrača govorčevu mnenje, izraža svoje negodovanje s klici, protestira, zapušča prostor in podobno (Vatovec, 1968, 129). Iz tega sledi, da se v vseh treh odzivih pojavljajo tako obtožbe kot prekinjanja sogovornikov, teh pa govorniki ne izražajo samo v negativni, tem-

več tudi v pozitivni obliki. Nefluidno obliko lahko označimo kot značilen način odzivnosti za moderatorja, ki ves čas nepristransko sodeluje v debati.

SKLEP

Tako obtožbe kot prekinitve med sogovorcema sta agresivni reakciji, ki sprožata emocionalno reakcijo med prisotnimi v dialogu, vendar so prekinitve milejše in manj verbalno nasilne. Hkrati delujeta kot stimulatorja na subjekt tako, da se je primoran zagovarjati z različnimi argumenti.

Nemalokrat se zgodi, da se pojava zgodita istočasno oziroma v istem dialogu, in sicer več kot enkrat v eni enoti analize. Oba sta indikatorja, ki napovedujeta agresivno verbalno reakcijo v dialogu med udeležencema. Obtožba nastane v dveh primerih, kot (samo)obramba osebe, ki je tarča prekinitve, ali kot mnenje osebe, ki je prekinitve izvedla. Zato je prekinitve trenutek, ob katerem je mogoče predhodno ali vzročno pričakovati eno

od vrst obtožb in obratno; prekinitve se lahko zgodi kot vzrok ali posledica obtožbe.

Analiza pogovornih oddaj ni potrdila, ali pojava delujeta vzajemno. Zaradi nekaterih skupnih lastnosti, kot so na primer izražanja emocij, pojma lahko delujeta vzajemno in/ali vzročno-posledično ter tako vplivata drug na drugega. Kljub temu se pojava pri individualnem vstopanju v interakcijski proces razlikujeta v načinu delovanja. Skupna lastnost jima je agresivna reakcija ter pogostost izvajanja s strani moderatorja. Kljub temu, da je voditelj oddaje v teoriji tisti subjekt, ki mora delovati nevtrarno ter brez bistvenega poseganja v govorčeve argumente, se je v primerih opazovanih pogovornih oddaj izkazalo, da so bili voditelji tisti, ki so z obtožbo ali prekinitvijo usmerjali potek oddaje. To se najpogosteje zgodi v primerih, ko moderator skuša nekaj pojasniti ali citirati posameznika. Izražanje čustev v javnih nastopih je problem, ki sproža reakcije, kot sta opazovana pojava. Prav ta način posredovanja idej skozi emocionalnost je cilj javnih pogovornih oddaj.

OBSERVATION OF INTERRUPTIONS AND ACCUSATIONS – THE CASE STUDY OF TALK SHOWS TRENJA AND POD ŽAROMETOM

Ines BEGUŠ

Bevkova ulica 2, SI-5270 Ajdovščina

e-mail: ines.begus@gmail.com

SUMMARY

Public communication is a process taking place among speakers in a public sphere in front of a wider audience. Speakers try to conduct themselves in an objective and neutral manner, yet do not always succeed. Disagreements between speakers lead to emotional reactions, perceivable in the form of verbal aggression and rude interruptions, termed accusations and interruptions in the present paper. Both processes are thought to represent emotional responses arising from disagreements between the two speakers in a debate and can arise separately, combined or reciprocally as cause and consequence.

Most important in panel discussions is the role of the moderator, who must keep a neutral stance throughout the entire debate, yet can influence the speakers to act in a verbally aggressive manner by posing provocative questions or with ambiguous quotations.

Interruptions and accusations often appear simultaneously in the television broadcasts Trenja and Pod žarometom as reactions to an assertion on the part of the other speaker. In fact, often the moderators provoke such happening, by the manner they moderate the discussion.

The analysis of talk-shows has shown, that verbally aggressive expression represents a problem to those public speakers, who try to preserve their rule of conduct, and a positive factor for the creators of panel discussions as their main interest is to gain as many direct answers to their questions they possibly can.

Key words: reciprocal communicatin, accusations, interruptions, emotions

VIRI IN LITERATURA

Trenja, 4. 9. 2003 – Pogovorna oddaja Trenja, 4. 9. 2003. Produkcija POP TV. Proplus, d.o.o., komercialna televizija.

Pod žarometom, 31. 1. 2006 – Pogovorna oddaja Pod žarometom, 31. 1. 2006. Produkcija Radio in televizija Slovenija, nacionalna televizija.

Beguš, I. (2006): Vloga obtoževanja v pogovornih oddajah na televiziji. Agregat, revija za sodobno družbenopolitično polemiko, 9/10. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, 148–155.

Dersley, I., Wootton, A. (2000): Complaint sequences within antagonistic argument. *Research on language and social interaction*, 33 (4). Edmonton, 375–406.

Drew, P. (1998): Complaints about transgressions and misconduct. *Research on language and social interaction*, 31 (3/4). Edmonton, 295–325.

Hayes, N., Orrell, S. (1998): Psihologija. Ljubljana, Zavod RS za šolstvo.

Hutchby, I., Wooffitt R. (2006): Conversation analysis. Principles, practices and applications. Cambridge – Oxford (UK) – Malden (MA), Polity – Blackwell.

Morello, T. J. (2005): Questioning the questions: an examination of the 'unpredictable' 2004 Bush-Kerry town hall debate. *Argumentation and Advocacy*, 41. River Falls, 211–224.

Parcher, J. (2004): *Factions in policy debate: some observations.* Contemporary Argumentation and Debate, 25. Winston-Salem, 89–94.

Pinter, A. (2002): Between controversy and concurrence: the structure of opinion and communication in call-in radio programmes. *Medijska istraživanja*, 8, 2002, 1. Zagreb, 25–46.

Pinter, A. et al. (2006): Metodološke osnove za analizo avdiovizualnih medijev: raziskava: Pojav "bodi tiho". Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper.

Tannen, D. (1990): *You just don't understand: Women and men in conversation.* New York, Ballantine Books.

Tannen, D. (2006): Language and culture. V: Fasold, R., Connor-Linton, J. (eds.): *An introduction to language and linguistics.* Cambridge, Cambridge University Press, 343–371.

Ule, M. (2005): Psihologija komuniciranja. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.

Vatovec, F. (1968): Retorika ali govorništvo in javno nastopanje. Maribor, Založba Obzorja.

Verschueren, J. (2000): Razumeti pragmatiko. Ljubljana, Založba /cf.

POROČILA IN OCENE

RELAZIONI E RECENSIONI

REPORTS AND REVIEWS

POROČILA RELAZIONI REPORTS

Janez Berdavs

EVROPSKO ZDRUŽENJE ZA TERITORIALNO SODELOVANJE – NOVA MOŽNOST PRESEGANJA MEJA?

HYPERLINKTeritorialno sodelovanje je eden pomembnih gradnikov skupne evropske politike in se je razvijalo vzporedno s krepitvijo stikov med evropskimi državami po drugi svetovni vojni. Teritorialno sodelovanje je v procesu evropskih integracij imelo poseben pomen. V povojnih desetletjih je bilo sredstvo približevanja prej sprtih evropskih držav na lokalni in tudi osebni ravni; teritorialno sodelovanje je sredstvo večje moči in konkurenčnosti v primerjavi z ostalim svetovnimi silami glede na razdeljenost evropske celine z mednarodnimi mejami. V današnji Evropski uniji teritorialno sodelovanje pospešuje teritorialno kohezijo oziroma bolj uravnoteženo konkurenčnost evropskega ozemlja, ki je eden od treh temeljnih ciljev politik EU poleg gospodarske in socialne kohezije.

Prve povezave med obmejnimi regijami so nastajale že v petdesetih letih, leta 1975 je bil ustanovljen Evropski sklad za regionalni razvoj. Svet Evrope je svoja prizadevanja za pospešitev teritorialnega sodelovanja usmeril v pravno ureditev področja. Prvi pravni okvir čezmejnemu sodelovanju predstavlja leta 1980 sprejeta Madridska konvencija, ki pa je do danes ni podpisalo ali ratificiralo 12 evropskih držav (Conventions, 2007). Evropska skupnost oziroma poznejša Evropska unija je teritorialno sodelovanje spodbujala na bolj pragmatični ravni in je pobude podpirala finančno v okviru programa Interreg, kar je omogočil Evropski sklad za regionalni razvoj. Vse do tedaj omenjene aktivnosti so podpirale čezmejno sodelovanje, šele program Interreg II je vključil tudi transnacionalno in medregionalno sodelovanje. Po izvedbi treh Interregovih programov in njegovem preoblikovanju v tretjo prednostno nalogo evropske regionalne politike v programskem obdobju 2007–2013 odpirajo evropska združenja za teritorialno sodelovanje novo poglavje v zgodovini teritorialnega sodelovanja med evropskimi državami.

Ta prispevek želi predstaviti evropsko združenje za teritorialno sodelovanje (EZTS) kot nov instrument teritorialnega sodelovanja, možnosti njegove uporabe in posledičnih prednosti in koristi; slabosti, ki bi se lahko pojavljale pri izvajanju instrumenta v praksi. Predvsem pa prispevek išče priložnosti, ki jih EZTS prinaša v slovenski prostor.

Ta članek je napisan na podlagi različnih tiskanih in

elektronskih virov, intervjujev in pisne korespondence ter udeležbe na seminarju. Pri pisanju članka smo želeli uravnotežiti pravne in informativne vire, izdane s strani ustanov Evropske unije, ki s pozitivnim obveščanjem razširjajo vedenje o možnostih novega instrumenta, z bolj kritičnim pogledom na instrument, kar smo zagotovili z intervjuji in s pisno korespondenco. Z intervjuji in korespondenco smo želeli tudi pridobiti poglobljene informacije o instrumentu in nekaterih odprtih vprašanjih, pri pridobivanju informacij z intervjuji in elektronsko korespondenco pa smo poskrbeli za uravnoteženost predstavnikov Evropske komisije, slovenske vlade in posameznih regij.

Ker je EZTS nov instrument, še brez primerov praktične uporabe, tudi še ni tema objav in bolj poglobljenih analiz. Večina dostopnih virov je zgolj informativne narave, namenjenih občinstvu, ki se s teritorialnim sodelovanjem srečuje profesionalno. Osnovni vir za članek je Uredba št. 1082/2006 o ustanovitvi združenja za teritorialno sodelovanje, ki predstavlja pravno podlago EZTS kot novemu instrumentu za teritorialno sodelovanje in je izhodišče za vse nadaljnje vire in razprave v zvezi z EZTS. Ostali viri so tiskana ali elektronska informativna gradiva, objavljena s strani ustanov, ki so odgovorna za instrument oziroma skrbijo za informiranje – Direktorat za regionalno politiko Evropske komisije (DG Regio), Svet regij (CoR) in Zveza evropskih regij (AER); predavanja na konferenci AER Expert Conference on the European Groupings for Territorial Cooperation, kjer so predavali predstavniki Direktorata za regionalno politiko, AER, CoR, svetovalnih podjetij in predstavniki posameznih regij; intervjuji s predstavniki Direktorata za regionalno politiko – med njimi z Dirkom Petersom, glavnim avtorjem uredbe ter korespondence s predstavniki Službe Vlade RS za lokalno samoupravo in regionalno politiko in Službe Vlade RS za evropske zadeve.

Značilnosti in novosti evropskih združenj za teritorialno sodelovanje

EZTS je nov instrument, s katerim želi Evropska unija pospešiti, olajšati in poglobiti teritorialno sodelovanje med njenimi regijami. Temelji na Uredbi št. 1082/2006 Evropskega parlamenta in sveta, ki je bila sprejeta julija 2006 v paketu z uredbami za upravljanje s strukturnimi in kohezijskim skladom. Uredba je zelo fleksibilna in omogoča rabo EZTS za širok spekter različnih povezav. Posledično pa je uredba tudi precej nedoločna in nejasna. Glavne lastnosti EZTS so:

- EZTS je lahko ustanovljeno za vse vrste teritorialnega sodelovanja; čezmejno, transnacionalno ali medregionalno sodelovanje. Eno EZTS je lahko ustanovljeno za eno ali več od navedenih vrst sodelovanja;
- EZTS ima status pravne osebe. To pomeni, da lahko pridobivajo in posedujejo lastnino, zaposlujejo osebe

je in predstavljajo stranko v pravnih postopkih. Ker lahko EZTS deluje v imenu svojih članic, to močno olajša pravne in administrativne postopke, saj je, na primer, v sklepanje pogodb sedaj lahko vpleteno le EZTS v imenu vseh članic teritorialne povezave;

- EZTS mora imeti vsaj dva člana iz dveh držav članic EU. Možna je tudi vključitev članov iz držav nečlanic EU, če zakonodaja državne nečlanice to dopušča. EZTS pa mora vključevati poleg člana iz države nečlanice še vsaj dva člana iz dveh različnih držav članic. EZTS z dvema članoma, od katerih je eden iz državne nečlanice, torej ni mogoč;
- EZTS omogoča sodelovanje organizacij različnih tipov. Sestavljajo ga namreč lahko tako regionalni kot lokalni organi, pa tudi države članice in osebe javnega prava (ki so ustanovljene z namenom zadovoljevanja potreb javnega interesa, nimajo pridobitnega značaja, jih pretežno financirajo državni, regionalni ali lokalni organi ali druge osebe javnega prava, ti organi pa imajo tudi večinski vpliv v njenem upravljalnem oziroma nadzornem odboru). Sodelovanje v EZTS ni omogočeno samo organom teritorialne samouprave z voljenimi telesi in lastnimi viri financiranja, ampak tudi regionalnim enotam centralne državne uprave (na primer prefektуре ali slovenske upravne enote). Velika ovira pri nekaterih dosedanjih oblikah teritorialnega sodelovanja je bila nezmožnost povezovanja organizacij različnih tipov, na primer regij z občinami. EZTS ne samo, da omogoča sodelovanje tudi državam članicam samim (kar je do ustanovitve regij zlasti uporabno za Slovenijo), ampak tudi drugim zainteresiranim osebam javnega prava, ki lahko močno pripomorejo h kakovosti teritorialnega povezovanja. EZTS s tem pristopom pospešuje večnivojsko upravljanje;
- Naloge EZTS so omejene na pospeševanje in poenostavitev teritorialnega sodelovanja, podrobneje pa se opredelijo v konvenciji. EZTS ne more imeti več pristojnosti, kot jih dovoljuje zakonodaja držav članic. Predvsem pa EGTC nima pristojnosti na področju zunanjih zadev, pravnega reda in policijskih pristojnosti. Tipični nalogi EZTS sta izvajanje programov ali posameznih projektov teritorialnega sodelovanja, ki jih sofinancira Evropska unija, lahko pa se uporablja tudi za vodenje programov ali projektov, ki so financirani pretežno ali izključno iz drugih virov;
- Glavna pravna podlaga za ustanovitev EZTS je uredba št. 1082/2006, ki velja za vse članice; uporaba uredbe ni obvezujoča, če pa se določene države članice odločijo za njeno uporabo, pa uredba velja v celoti in ne samo njeni deli. Ustanovitev EZTS pa morajo omogočati tudi nacionalne zakonodaje vseh držav članic, iz katerih prihajajo člani EZTS. Uredba je kot rok prilagoditve pravnega reda držav članic določila 1. 8. 2007. Uredba ne posega v pri-

stojnosti posameznih držav članic, saj so pristojnosti EZTS in sodelujočih regij in drugih teles omejene s pravnim redom držav članic;

- Glavna dokumenta, ki urejata delovanje vsakega EZTS, sta konvencija in statut, ki ju sprejmejo člani EZTS. Konvencija opredeljuje osnovne attribute EZTS, kot so naziv, sedež, člani in ozemlje. Statut ureja delovanje EZTS in vsebuje operativne določbe upravljanja EZTS, postopke odločanja, delovni jezik, financiranje in podobno;
- EZTS-ji imajo deloma že vnaprej določeno notranjo strukturo in delovanje. Vsak EZTS ima svoj proračun, iz katerega se financira najmanj delovanje organov EZTS, vanj pa prispevajo sredstva vsaj člani EZTS. Delovanje EZTS ureja pravni red tiste članice EU, v katerem ima EZTS svoj sedež. Država s sedežem EZTS oziroma njeni organi so odgovorni tudi za nadzor upravljanja javnih sredstev. Uredba tudi omogoča, da člani EZTS pooblastijo enega od članov za izvrševanje svojih nalog. Tako vse ali del aktivnosti EZTS opravlja eden od članov.

Evropsko združenje za teritorialno sodelovanje predstavlja zaradi svoje fleksibilnosti, širine in veljavnosti na celotnem ozemlju EU mejnik v razvoju teritorialnega sodelovanja v Evropi in mu postavlja nove, trdnjše in enovitejše temelje. Z uredbo o EZTS je celotno področje dobilo enotno pravno podlago za razvoj in poglobljanje razvoja v prihodnosti; vsem prihodnjim prizadevanjem v tej smeri, ne glede na vrsto teritorialnega sodelovanja ali lokacije prizadevanj znotraj EU, pa EZTS predstavlja tudi skupno streho. Implikacije navedenega še niso znane, predvidevamo pa lahko olajšano izvajanje programov in projektov teritorialnega sodelovanja. Programom in projektom, ki bodo potekali v okviru EZTS, bo ta predstavljal skupno izhodiščno točko na začetku izvajanja, omogočal večjo primerljivost programov in posledično ponujal večjo možnost prenosa znanja in izkušenj pri oblikovanju in upravljanju programov ter večjo možnost učenja iz dobrih praks.

Pomembna razlika od ostalih instrumentov za pospeševanje teritorialnega sodelovanja je dejstvo, da gre za uredbo EU, ki s sprejemom postane pravno veljavna za vse članice EU. To pomeni, da za veljavnost ne potrebuje podpisov predstavnikov posameznih držav in ratifikacij v zadevnih parlamentih, kot je bil to primer pri Madridski konvenciji (Peters, 2007). Pravna osebnost EZTS naj bi močno poenostavila administrativne postopke in sklepanje pogodb, še zlasti v povezavah, sestavljenih iz velikega števila partnerjev. Ker bodo EZTS imeli tudi svoje organe in proračun, pa bo možno tudi lažje in hitreje odločanje, ki bo zahtevalo manj pogajanj in bo manj izpostavljeno parcialnim interesom posameznih članov v teritorialnem sodelovanju, poleg tega pa naj bi bila večja tudi moč udeležanja sprejetih odločitev (Gilland, 2007).

Uredba omogoča visoko stopnjo fleksibilnosti pri

ustanavljanju in delovanju EZTS. Aktivnosti EZTS se lahko izvajajo v koordinaciji med člani, ali pa te aktivnosti prevzame en član, pooblaščen s strani drugih članov. EZTS je lahko homogeno – sestavljeno, na primer, samo iz regij – ali pa heterogeno, lahko vključuje tudi udeležbo države, lahko temelji na javnem ali zasebnem pravu, lahko ima omejeno ali neomejeno odgovornost, programi, ki potekajo pod okriljem EZTS, pa so lahko financirani z EU udeležbo ali brez nje. Možnost sodelovanja v EZTS ni izključno omejena le na države članice EU, saj pod določenimi pogoji lahko sodelujejo tudi partnerji iz držav nečlanic. Zaradi dveh širitev in posledično močno povečanega ozemeljskega obsega Evropske unije ima možnost sodelovanja v EZTS večina ostalih evropskih držav, kar velja tudi za čezmejno sodelovanje. Po predvidevanjih so glavni kandidati za ustanovitev EZTS zrelejši in bolj dejavne evroregije, delovne skupnosti in Interreg programi, kjer bi lahko EZTS prevzelo vlogo organa upravljanja v programu. V tem primeru bi se lahko proračun EZTS financiral tudi iz tehnične pomoči (Gilland, 2008).

Uredba daje proste roke pri oblikovanju vsebin EZTS, dokler so te povezane s teritorialnim sodelovanjem. EZTS se v tem smislu razlikuje od *European Economic Interest Grouping*, ki se omejuje na gospodarsko sodelovanje. V možnosti sodelovanja oseb javnega prava in zvez ter združenj, ki jih te ustanovijo, pa se EZTS razlikuje od Madridske konvencije, ki se omejuje na sodelovanje med organi lokalne oziroma regionalne samouprave. Uredba tudi izrecno navaja, da EZTS mora izvajati posebne ukrepe (specific actions) teritorialnega sodelovanja, kar po besedah avtorjev uredbe pomeni, da EZTS morajo biti dejavni in morajo izvajati vsebine podpore teritorialnemu sodelovanju (Peters, 2008). S tem naj bi se izognili obstoju neaktivnih EZTS, kar se, na primer, dogaja z nekaterimi evroregijami, ki tudi sicer kažejo zelo različne stopnje dejavnosti. Uredba načeloma tudi zagotavlja nevmešavanje EZTS v notranje zadeve držav članic, saj organi lokalne ali regionalne samouprave preko EZTS ne morejo imeti več pristojnosti, kot jih dovoljuje pravni sistem države. Obenem pa EZTS daje organom teritorialne samouprave večjo neodvisnost od centralnih oblasti pri sklepanju mednarodnih povezav in sodelovanj.

Težave pri sprejemanju in uveljavljanju Uredbe o ustanovitvi evropskega združenja za teritorialno sodelovanje

Težave so spremljale že proces sprejemanja Uredbe. Oblikovanje le-te je trajalo kar tri leta, pri čemer so nekatere države ideji o EZTS odkrito nasprotovale, na primer Nemčija, Nizozemska, Finska in Irska. Nasprotovanje EZTS ima večinoma izvor v nepoznavanju novega instrumenta (Gilland, 2008). Nekatere članice (predvsem tiste z unitarno politično ureditvijo) so EZTS

nasprotovale, ker naj bi omogočal regijam pridobiti nove (in prekomerne) pristojnosti; EZTS je bil skratka viden kot možnost vmešavanja v notranje zadeve držav. Skandinavske države za EZTS niso našle interesa in potrebe, saj skandinavske regije že uspešno sodelujejo. Na Slovaškem pa je bila uredba o EZTS žrtev notranjih političnih rivalstev, saj so uredbo določena ministrstva podprla, druga pa sprva ne. EZTS ni naletel na poseben odpor v novih članicah, kjer ponekod živijo velike manjšine, meje pa še vedno niso sprejete v vseh družbenih skupinah zadevnih držav.

Zamisel o EZTS se je v procesu sprejemanja Uredbe spreminjala. Instrument, ki je bil po prvotni zamisli namenjen le čezmejnemu sodelovanju, je sedaj namenjen vsem vrstam teritorialnega sodelovanja. V uredbo je bila naknadno vrinjena klavzula, ki omogoča sodelovanje tudi partnerjem iz držav nečlanic. Pod pritiskom regij, ki so deloma lobirale preko Zbora evropskih regij (Assembly of European Regions), so regije preko EZTS pridobile samostojnost pri sklepanju povezav; te lahko centralne oblasti članic preprečijo le, če je določena povezava regije v nasprotju s pravnim sistemom države ali v nasprotju z javnim interesom (Assembly of European Regions, 2007).

Še več nejasnosti pa se pojavlja sedaj, ko je Uredba veljavna in ko so pričakovane ustanovitve prvih EZTS. Fleksibilnost instrumenta ima tudi slabe strani: pomanjkanje jasnosti in določnosti (konkretnosti), kar trenutno povzroča negotovost in (pre)veliko mero previdnosti pri oblikovanju prvih EZTS, poleg tega pa instrument še vedno nima zadostne politične podpore pri vladah mnogih držav članic (Peters, 2008).

Uredba, ki je bila sprejeta julija 2006, določa, da morajo države članice do 1. avgusta 2007 prilagoditi svoj pravni red in zagotoviti možnost učinkovite uporabe uredbe. Z avgustom 2007 naj bi morale biti mogoče ustanoviti prve EZTS, vendar pa so do novembra 2007 zahtevo izpolnili le Madžarska, Bolgarija, Velika Britanija in Portugalska (Cor, 2007). Vsekakor pa veljavna uredba daje dodatno težo regijam v naporih za dopolnitev nacionalnih zakonodaj. Države članice se soočajo z vprašanji spreminjanja pravnega reda. V Avstriji se odločajo med prilagoditvijo državne zakonodaje z ustavnim amandmajem in zakonom na zvezni ravni in sprejetjem devetih deželnih zakonov in enega zveznega (Börger, 2007).

Nekaj vprašanj odpira tudi interpretacija uredbe. Uredba navaja, da mora v okviru delovanja EZTS uporabljati nacionalno pravo države, v kateri ima EZTS sedež, medtem ko se za konkretno izvajanje projektov in programov uporablja pravni red države, kjer se ti izvajajo. Takšno določilo pa je v konkretnih primerih lahko nejasno, saj ni točno določeno, do katere točke se še uporablja pravo države s sedežem EZTS. Potrebne so dodatne pravne razlage, predvidoma na ravni Evropske komisije in ne na ravni posameznih EZTS (Gilland,

2007). V primeru, da želijo člani EZTS za vodenje združenja uporabiti pravo tretje države in se s tem izogniti možnemu favoriziranju enega od članov, lahko člani v tretji državi skupaj registrirajo osebo javnega prava, ki nastopa kot vodilni član in sedež EZTS.

Kot rečeno, je EZTS glede na uredbo namenjeno samo izvajanju programov teritorialnega sodelovanja ali projektov, ki jih sofinancira EU v okviru Evropskega sklada za regionalni razvoj, Evropskega socialnega sklada ali Kohezijskega sklada, in ostalim posebnim ukrepom teritorialnega sodelovanja; vsako EZTS bi torej moralo biti vsebinsko aktivno. Vendar pa ni nikjer specificirano, kaj "drugi posebni ukrepi" iz tretjega odstavka sedmega člena Uredbe o EZTS pomenijo. Zato uredba povsem ne preprečuje obstoja EZTS, ki bi bili pretežno nedejavni. Pogosta so še vprašanja v zvezi z vodenjem aktualnih programov z EZTS. Programi so se namreč že začeli z začetkom leta, prenos evropskih programov teritorialnega sodelovanja pod okrilje EZTS pa naj ne bi bila težava. Trenutno največja zadrega je pomanjkanje vsakršnih izkušenj z EZTS v praksi in šele čas bo pokazal pravo vrednost novega instrumenta.

Pogled naprej

Trenutno je načrtovanih ali v postopku ustanavljanja že nekaj prvih evropskih združenj za teritorialno sodelovanje. Pri Committee of the Regions je izrazilo zanimanje za EZTS kar 166 različnih ustanov (Spinaci, 2007). Med predlogi je tudi projekt Euranest, ki naj bi združeval regije z namenom povezovati njihove izkušnje in veščine na področju organizacije športnih dogodkov in aktivnega preživljanja prostega časa. EZTS je edina primerna oblika povezovanja, saj v projektu želijo sodelovati tako občine oziroma mesta, province, kantoni in druge teritorialne enote (primer EZTS s člani različnih zvrsti). Francija in Katalonija bosta preko EZTS ustanovila in vodila obmejno bolnišnico (primer EZTS za konkreten projekt) (Hosiaux, 2007). V EZTS se namerava preoblikovati Grande Region, v katerem sodelujejo regije iz Francije, Nemčije, Nizozemske in Luksemburg. Enako pa naj bi storila novonastala Alpsko-Sredozemska evroregija, ki jo sestavljajo alpske regije med švicarsko mejo in Sredozemskim morjem. Omenjenemu EZTS naj bi se pozneje pridružil še kanton Ženeva (primer EZTS s članom iz države nečlanice EU) (Spinaci, 2007).

EZTS predstavlja priložnost tudi za Slovenijo. Slovenija svojega pravnega reda še ni dokončno prilagodila in omogočila ustanavljanja EZTS. Večjih ovir za spremembo zakonodaje ni, potrebno pa bo sprejeti ustrezno vladno uredbo, ki je še v pripravi (Renner, 2007). Področje uveljavljanja EZTS v slovenski pravni red in pomoč pri njihovem ustanavljanju pokriva Služba Vlade RS za lokalno samoupravo in strukturno politiko (SVLR). Uredba o ustanovitvi EZTS v Sloveniji ni naletela na nasprotovanje, predstavniki SVLR pa jasno izražajo korist-

nost novega instrumenta in njegovo omogočanje preprostejših oblik in dela skupnih organov, obstaja pa skepsa glede velike širine uporabnosti instrumenta (Renner, 2007).

Na državni ravni že potekajo postopki za preoblikovanje delovne skupnosti Alpe-Jadran v bolj formalno obliko s podporo skupne pravne osebe, ustanovljene na podlagi te uredbe. Slovenska vlada je podprla idejo o preoblikovanju delovne skupnosti v evroregijo na podlagi Uredbe o ustanovitvi EZTS in glede na aktivnosti SVLR je sklepati, da bodo ti načrti tudi udejanjeni (Gov SIHYPERLINK, 2007; Horžen, 2007).

Velika odprtost in fleksibilnost novega instrumenta omogoča povezave zelo različnih velikosti in z zelo različnimi vsebinami, pričakovati pa je, da bodo EZTS ustanovljeni le za del možnih nalog. Verjetno bodo EZTS najprej ustanovljeni v primerih, kjer obstaja že vzpostavljeno tesno in dolgoročno sodelovanje, ki ga bodo želeli vpleteni nadgraditi in zvišati formalno raven sodelovanja. V prvi fazi ustanavljanja EZTS, v času nabiranja prvih izkušenj z instrumentom, bodo ti ustanovljeni za konkretne projekte in za izvajanje programov teritorialnega sodelovanja, kot je bil, na primer, Interreg IIIA Slovenija-Italija. V istrskem prostoru bi se pokazalo kot zelo koristno določilo, ki omogoča vključevanje partnerjev iz držav nečlanic v EZTS s partnerji iz dveh držav članic, saj bi bili na ta način vključeni tudi hrvaški partnerji. Preko EZTS bi bilo možno učinkovito organizirati javni prevoz na čezmejnem območju, na primer v Istri, na Tržaškem in na Krasu ali pa poenotiti turistično ponudbo na enakem (ali poljubnem čezmejnem) območju.

EZTS je lahko uporabljen za množico možnosti z različnimi udeleženci, na primer izgradnja in upravljanje čezmejnih omrežij komunalne infrastrukture (na primer na Miljskem polotoku, kjer del naselij na slovenski strani meje naravno gravitira na miljsko kanalizacijsko omrežje) ali upravljanje skupnih krajinskih in narodnih parkov, saj poteka visok delež slovenskih državnih meja po območjih ohranjene narave, kot so gorovja, hribovja in mejne reke s poplavnimi ravnici. Primer francosko-katalonske obmejne bolnišnice asociira na sodelovanje goriške in šempetrske bolnišnice. Sodelovanje bi lahko okrepili z ustanovitvijo EZTS, v katerem bi sodelovale zdravstvene ustanove iz Slovenije in Furlanije-Juljske krajine. Evropska združenja za teritorialno sodelovanje odpirajo možnosti za zelo različne oblike sodelovanj. Ta trenutek je naloga uporabiti instrument na primerih z že utečenim sodelovanjem in pridobiti prve izkušnje.

Viri in literatura

Assembly of European Regions. (2007): Gradivo konference AER Expert Conference on the European Grouping for Territorial Cooperation.

Börger, S. (2007): The application of EGTC Regulation in Austria and in the Adria-Alps-Pannonia area. Predavanje na AER Expert Conference on the European Grouping for Territorial Cooperation. Stefan Börger, Vlada Dežele Štajerske, Bruselj, 10. 7. 2007.

Gilland, M. (2007–07): Moray Gilland, Quality Officer, European Commission, Directorate General Regional Policy. Intervju.

Hosiaux, P. (2007): The Euranest Project. Predavanje na AER Expert Conference on the European Grouping for Territorial Cooperation. Phillipe Hosiaux, Dialogic Communication & Marketing Agency, Bruselj, 10. 7. 2007.

Horžen, S. (2007): Sara Horžen, Služba Vlade RS za evropske zadeve. Elektronska korespondenca.

Conventions (2007–12). <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=106&CM=1&DF=&CL=ENG>.

Cor (2007–12): Fiche – EGTC State of Play. http://www.cor.europa.eu/document/activities/egtc/EGTC_State_of_play.pdf.

Peters, D. (2007–07): Dirk Peters, European Commission, Directorate General Regional Policy, Legal and procedural matters, relations with the Committees. Intervju.

Rener, T. (2007): Tatjana Rener, Regionalna pisarna Štanjel, Služba Vlade RS za lokalno samoupravo in regionalno politiko. Elektronska korespondenca.

Spinaci, G. (2007): Predavanje na AER Expert Conference on the European Grouping for Territorial Cooperation. Gianluca Spinaci, Directorate for Consultative Works, Committee of the Regions, Bruselj, 10. 7. 2007.

Uredba ES (2006): Uredba (ES) št. 1082/2006 Evropskega parlamenta in sveta z dne 5. julija 2006 o ustanovitvi evropskega združenja za teritorialno sodelovanje (EZTS). Uradni list Evropske unije, 210, 31. 7. 2006, Luxembourg, str. 19–24.

Gov SI (2007–12): Sklep Vlade Republike Slovenije. [http://193.2.236.95/dato3.nsf/OC/0710111610048/\\$file/sevl141a.doc](http://193.2.236.95/dato3.nsf/OC/0710111610048/$file/sevl141a.doc).

Kristjan Knez

CONVEGNO INTERNAZIONALE
"I TURCHI, GLI ASBURGO E L'ADRIATICO"
Trieste, 10–12 maggio 2007

I secolari rapporti tra l'Occidente e l'Oriente, tra il mondo cristiano e musulmano, gli scontri tra la Sublime Porta, le monarchie e repubbliche del Mediterraneo nonché dell'area balcanico-danubiana, le osmosi avvenute nelle aree di contatto tra i territori della mezzaluna e della croce, le contaminazioni avvenute nell'arte, nella letteratura e nella cultura in senso lato, gli stereotipi e

gli intensi scambi commerciali con il Levante – fondamentali per l'economia di Venezia e di Ragusa –, la lenta decadenza dell'Impero ottomano, l'emergere di nuove potenze – come la Russia zarista –, la politica delle nazioni europee, desiderose della spartizione di quello che veniva definito "il malato d'Europa", e la fase imperialistica, in cui gli interessi economici, geo-strategici, politici e militari andarono a cozzare nei Balcani e nell'area ancora sotto il dominio del Sultano, sono stati alcuni degli argomenti affrontati dal Convegno Internazionale di Studi "I Turchi, gli Asburgo e l'Adriatico", tenutosi alla Biblioteca Statale di Trieste l'11 e il 12 maggio 2007. Le due giornate di studio sono state promosse dall'Associazione culturale italoungherese "Pier Paolo Vergerio" e dalla "Sodalitas Adriatico-Danubiana", con la collaborazione dell'Aisseco (Associazione Italiana di Storia dell'Europa Centrale e Orientale), della Biblioteca Statale di Trieste, del Forum Austriaco di Cultura di Milano, del Gruppo di studi storici e sociali Historia di Pordenone, dell'Istituto per la Storia del Risorgimento Italiano – Comitato di Trieste e Gorizia e della Società di studi storici e geografici di Pirano.

Giovedì 10 maggio gli organizzatori hanno proposto la tavola rotonda "La Turchia ieri, oggi e domani: prospettive europee" alla quale ha partecipato Franco Cardini dell'Università degli Studi di Firenze, che si è soffermato sui rapporti tra i cosiddetti Occidente e Oriente, sul concetto di guerra santa nonché sulla situazione attuale nel Medio Oriente. Sono seguiti gli interventi di Guglielmo Cevolin, "Turchia e Unione Europea: il punto di vista giuridico sui criteri per l'adesione"; Diego Redivo "I nuovi Stati dell'Unione Europea e le ferite della storia: riconoscimento od oblio?" e Fulvio Salimbeni "La Turchia dal declino dell'Impero Ottomano ai giorni nostri e il suo ruolo geopolitico attuale", tutti e tre dell'Università degli Studi di Udine. I lavori sono stati moderati da Gianpaolo Carbonetto del "Messaggero Veneto" di Udine.

Il Convegno Internazionale di Studi è stato aperto venerdì 11 maggio. Nel corso della prima sessione, presieduta da Adriano Papo, Maria Pia Pedani (Università Ca' Foscari di Venezia), ha parlato di "Gli Ottomani in Adriatico tra pirateria e commercio". La relatrice ha rammentato che i Turchi iniziarono ad interessarsi all'Adriatico nella seconda metà del XV secolo, quando venne conquistata Valona, sulla costa albanese, e nel momento in cui la Repubblica di Ragusa cominciò a gravitare nell'orbita di Istanbul. Parallelamente i mercanti provenienti dalle terre del Sultano volsero lo sguardo verso la città lagunare, imbarcandosi perlopiù su navi veneziane, ma anche su quelle ottomane. Nel suo excursus storico è emerso che nel corso delle guerre del Seicento i commerci tra Venezia e la Porta non subirono interruzioni complete, mentre nella prima metà del XVIII secolo imbarcazioni e mercanti ottomani ripresero ad attraversare l'Adriatico per approdare ai moli

vicino a San Marco. Bianca Valota Cavallotti (Università degli Studi di Milano), ne "Lo spazio adriatico: le terre albanesi e le premesse del confronto austro-turco" ha sottolineato che l'area adriatica, situata fra l'Europa centrale, l'Italia e il Vicino Oriente, ha rivestito una notevole importanza strategica: dal mondo greco-latino, al mare di Venezia, con le sue sintesi fra Oriente e Occidente, all'universo ottomano, le cui forze migliori e gli amministratori più moderni provenivano sovente da quelle coste.

Amedeo Di Francesco (Università di Napoli "L'Orientale"), con il contributo "Sors bona nihil aliud. Gli Asburgo, i Turchi e Venezia nel pensiero politico di Miklós Zrínyi" ha parlato di Zrínyi (1624–1664), appunto, che fu poeta, condottiero e uomo di governo. Componenti fondamentali del suo pensiero politico erano: la ricostituzione di un regno d'Ungheria sul modello dello stato corviniano; la lotta definitiva contro il Turco e la rivendicazione di una indipendenza nazionale, capace di contrastare i tentativi egemonici degli Asburgo. Un ulteriore contributo è stato presentato da István Puskás (Università di Debrecen), "La Sirena dell'Adriatico. Il conte Miklós Zrínyi, un aristocratico ungherese del '600 al servizio delle armi e delle muse", il quale ha ricordato che il medesimo fu protagonista della politica e della cultura del Seicento magiaro, ed aveva elaborato una teoria poetica e politica, in cui mescolava le teorie straniere contemporanee, come il machiavellismo e la ragion di stato, con la tradizione politica ungherese. Italo Costante Fortino (Università di Napoli "L'Orientale"), ha proposto "Un'incursione ottomana in Albania nella rivisitazione letteraria di Ismail Kadare". Nel XV secolo, con l'avanzata ottomana, ebbe inizio la resistenza albanese. Nell'immaginario popolare è il "Moti i madih" (La Grande Epoca), in cui si intrecciavano le lotte e le vittorie il cui auspicio era ricomporre una nazione. Nel 1450 il Sultano Murad II volle porre fine alle velleità autonomiste degli albanesi, memore che un suo generale albanese – Giorgio Castriota – aveva disertato e preso il comando dell'esercito. Lo scrittore contemporaneo albanese Ismail Kadare ripropose in chiave moderna la vicenda storica, arricchendo il romanzo "Kështjella" (La Fortezza) – il riferimento è alla città di Kruja – con una metafora atta a collegare quel passato alle vicende del presente. Simone Di Francesco (Università di Roma "La Sapienza"), ha parlato di "Scanderbeg nei Commentarii di Enea Silvio Piccolomini". I "Commentarii" (1464) appaiono di notevole ricchezza contenutistica. Un aspetto al quale dedica particolare attenzione è il motivo della crociata contro i Turchi, impresa alla cui realizzazione il Piccolomini, divenuto ormai papa, si dedicò con autentico fervore. Proprio in questo ambito, ossia nel tentativo tanto formale quanto sostanziale di recuperare il senso più profondo dell'identità cristiana mediante una dialettica esortativa rivolta ai principi e ai potenti della Cristianità

ad agire contro gli Ottomani, i "Commentarii" rappresentano una fonte imprescindibile anche per la comprensione dei delicati e mutevoli assetti politici dell'intera area dell'Europa centrale ed orientale.

Antonio D. Sciacovelli (Scuola di Studi Superiori "Berzsenyi Dániel", Szombathely), ha relazionato su "Turchi, arabi, mori, saraceni: la fedeltà allo stereotipo dell'infedele nella letteratura italiana del Medio Evo" presentando uno sguardo d'insieme sulla letteratura del Bel Paese dei secoli dell'età di mezzo, indicando la presenza in essa di personaggi appartenenti al mondo "altro" dell'Islam, che offre un quadro concreto del riflettersi del pregiudizio nei confronti dell'"infedele".

La seconda sessione, presieduta da Kristjan Knez, è stata dedicata agli avvenimenti nella pianura panonica e ai rapporti tra quest'area e la Serenissima nonché le terre adriatiche. Prima di aprire la sessione Knez ha presentato il volume degli atti del convegno "I confini militari di Venezia e dell'Austria nell'età moderna" (a cura di Antonio Miculian, Società di studi storici e geografici, Pirano 2005). Zsuzsa Teke (Accademia Ungherese delle Scienze), con il contributo "Venezia e Mattia Corvino: da alleati ad avversari nella lotta anti-ottomana" ha illustrato lo sviluppo delle intese politiche tra la Repubblica marciana e Mattia Corvino e la loro cooperazione nella lotta comune contro i Turchi, sottolineando, inoltre, l'orientamento della politica della Dominante volta ad impedire il riacquisto della Dalmazia agli Ungheresi. József Bessenyei (Università di Miskolc), con la relazione "Venezia, il regno di Giovanni Zápolya e l'Impero osmanico" ha affrontato il quindicennio successivo alla disfatta di Mohács (1526), esaminando il sistema di rapporti tra Buda, Vienna, Venezia e Costantinopoli. Due relazioni si sono soffermate, invece, sulle delimitazioni territoriali avvenute alla fine del XVII secolo, a seguito delle vittoriose campagne militari delle armate imperiali, polacche e veneziane, che determinarono il riflusso degli Ottomani dall'area panonica ai Balcani. Mónika F. Molnár (Istituto Habsburg, Budapest), ne "Il Triplice confine. Delimitazione del confine veneto-turco-asburgico dopo il trattato di Carlowitz (1699)" ha analizzato tale particolare area di frontiera tra la Repubblica di San Marco, l'Impero austriaco e la Sublime Porta, ed ha ricordato che alla fine del Seicento la lotta per l'Adriatico si era intensificata, e divenne la chiave dei conflitti veneto-asburgici sia dal punto di vista politico-diplomatico sia da quello economico. La studiosa si è soffermata sulla posizione di tale zona dal punto di vista militare, demografico ed economico. Szabolcs Sarlai (Archivio del Comitato Vas, Szombathely), si è soffermato, invece, su "I progetti del Marsili per la pace di Karlóca nel 1698" e ha presentato l'opera svolta dal Marsili a servizio dell'imperatore Leopoldo I, la cui carriera fu rapida, e nel giro di tre lustri divenne comandante di un reggimento. Poiché conosceva i Turchi, grazie ai suoi soggiorni a Istanbul, poté mediare la pace.

Ferenc Tóth (Scuola di Studi Superiori "Berzsenyi Dániel" di Szombathely; Università Calvinista "Károli Gáspár" di Budapest), con "Trieste et la diplomatie secrète en 1770" ha affrontato un altro aspetto della politica del vecchio continente ossia l'affacciarsi della Russia sulla scena europea, che, soprattutto nel corso del XIX secolo, desterà preoccupazione alle potenze europee. La comparsa nel Mediterraneo della flotta da guerra dello zar, nel corso della guerra russo-turca del 1768–1772, rappresentò l'inizio di una nuova fase nei delicati rapporti di quell'area.

Al convegno si è parlato anche d'arte, Gabriella Svoboda Dománszky (Università di Miskolc), ha illustrato "I Turchi nell'arte figurativa ungherese del XIX secolo". L'arte figurativa magiara ebbe i suoi esordi nell'Ottocento, la pittura dei quadri d'argomento storico venne considerata di notevole importanza, ed in modo particolare quelli raffiguranti le battaglie contro gli Ottomani che si svolsero nel corso dell'occupazione turca dell'Ungheria, durata un secolo e mezzo circa. Dopo la sconfitta subita dagli Ungheresi negli anni 1848–49, quando non era possibile parlare dell'indipendenza del paese, fu soprattutto l'arte figurativa a tenere vivi gli ideali di libertà e indipendenza.

Al termine delle relazioni è stato presentato il documentario "Le fortificazioni ai confini orientali degli Asburgo", curato da Franco Viezzoli (Unione degli Istriani, Trieste) e da Kristjan Knez. Il medesimo presenta il sistema difensivo della Casa d'Austria nel settore orientale dei suoi territori, già appartenenti al Regno d'Ungheria. L'attenzione si sofferma sulla rete difensiva di fortificazioni, tabor, castelli, capisaldi, città-fortezze, ecc., presente sul territorio compreso tra il mare Adriatico e la Croazia continentale, cioè la fascia dei confini militari.

Sabato 12 maggio, si è aperta la terza sessione, presieduta da Giuseppe Trebbi, i contributi presentati hanno focalizzato i rapporti e la realtà dell'area adriatica nell'età moderna nonché la dinamica degli avvenimenti tra la seconda metà del XIX secolo e lo scoppio del primo conflitto mondiale. Kristjan Knez (Società di studi storici e geografici di Pirano), con la relazione "Tra la Dalmazia veneziana, Ragusa e l'Erzegovina ottomana. La pirateria uscocca alla foce del Narenta alla fine del XVI secolo" e Guglielmo Zanelli (Istituto Italiano di Archeologia e Etnologia Navale), con il contributo "Gli Uscocchi di Segna, pirati e corsari", hanno illustrato il problema endemico della pirateria di questi arditi del mare, e al contempo pure corsari alle dipendenze degli arciducali. La loro attività, che conobbe uno sviluppo esponenziale dopo la pace veneto-turca del 1573, mise in seria difficoltà la navigazione adriatica, provocando non pochi problemi ai commercianti Veneziani, Ottomani, Ragusei e Anconetani. Per fronteggiare tale minaccia la Dominante impegnò un'apposita squadra navale per la sorveglianza dell'Adriatico agli ordini di un "Capitano contro Uscocchi". Dušan Mlacović (Univer-

sità di Lubiana), con "An Island of Confinement" (Un'isola di confino) ha evidenziato che nel Cinquecento le autorità veneziane consideravano Arbe adatta per il confino. La nuova posizione dell'isola, certamente non strategica, era dovuta alla profonda avanzata turca nei Balcani e alle scorrerie ottomane nelle terre dei vicini signori croati site oltremare. Questo determinò profondi cambiamenti nell'economia insulare, nella composizione e nel numero della popolazione, nell'organizzazione della difesa e nelle attività di culto diocesane, come pure nelle relazioni tra l'élite locale, la nobiltà e tutti gli altri membri di quella comunità. Appesantita da nuovi elementi psicologici, carica di terrore, a causa dei vicini Uscocchi di Segna a nord, e dei pirati turchi di Obrovazzo a sud, la società di Arbe divenne un ambiente idoneo per confinare i dissidenti di rilievo e quindi allontanarli dalla vita politica veneziana. Gizella Nemeth e Adriano Papo (Associazione "Pier Paolo Vergerio"; Università degli Studi di Udine), si sono soffermati su "La Repubblica di Ragusa e l'espansione ottomana nei Balcani (XIV–XVI sec.)". Con la pace di Zara del 1358 la Repubblica di San Biagio si liberò del dominio veneziano e promise fedeltà al re d'Ungheria, Luigi d'Angiò, impegnandosi a corrispondergli un tributo annuo di 500 fiorini d'oro in cambio della protezione. Quest'ultima era efficace finché l'Ungheria possedette la Dalmazia ed esercitava un'influenza in Bosnia; quando gli Ottomani penetrarono nell'entroterra dalmata, Ragusa dovette venire ad accordi con la Porta ed intraprendere una politica di non ostilità nei suoi confronti, diventando così tributaria di Istanbul. Al contempo continuava a versare un tributo annuo anche al re ungherese; i legami verranno troncati solo a seguito della disfatta di Mohács.

Il convegno si è concluso con tre relazioni concernenti la storia dell'Ottocento e del primo Novecento, quando cioè, cambiati radicalmente i rapporti di forze nell'area, avrà inizio la fase della politica imperialistica che porterà a non poche frizioni tra le nazioni europee, e nell'estate del 1914 allo scoppio del conflitto mondiale. Gianluca Volpi (Università degli Studi di Udine), ha proposto "Sulle orme del re Kálmán. La politica balcanica dell'Ungheria dualista". Quando nel 1878 l'Austria-Ungheria prese possesso delle province turche della Bosnia e dell'Erzegovina, l'Ungheria dualista iniziò a condividere la politica balcanica della Monarchia, verso la quale era stata tiepida fino a poco tempo prima. Il contributo ha ricostruito le linee generali della politica magiara nei Balcani, tenendo conto della posizione del Regno di Santo Stefano nella Monarchia asburgica, a sua volta impegnata a ridisegnare il proprio ruolo egemonico in un'area caratterizzata dalle forti contrapposizioni nazionali e dagli interessi divergenti delle nazioni europee. Diego Redivo (Università degli Studi di Udine), ne "La contesa imperialistica nei Balcani alla vigilia della prima guerra mondiale" ha ricostruito la

competizione imperialistica europea, che alla vigilia della Grande guerra trovò nei Balcani il principale terreno di coltura. Sulle spoglie dell'ormai agonizzante Impero ottomano venivano ad incrociarsi gli interessi di tutte le Potenze europee, in particolare quelli economici. Nell'ultimo contributo "Slataper 1914: l'Italia, l'Austria, i Balcani (l'Impero ottomano)" Fulvio Senardi (Associazione "Pier Paolo Vergerio"), si è soffermato sull'impegno dell'intellettuale triestino sul fronte pubblicitario, tracciando la genesi che lo portò da irredentista moderato a posizioni filo-imperialiste. Il relatore ha analizzato gli articoli pubblicati su "Il resto del Carlino" in cui emerge il disegno politico-militare di Slataper che sogna per l'Italia un ruolo di futura potenza egemone dell'Adriatico e del Mediterraneo orientale.

Le conclusioni del Convegno sono state affidate a Giuseppe Trebbi (Università degli Studi di Trieste) il quale ha giudicato positivamente il convegno, che ha contribuito a rappresentare in maniera esauriente la natura dei rapporti tra la Cristianità e l'Islam, ed in particolar modo tra le terre dell'Europa orientale, l'Adriatico e l'Impero ottomano. Lo spazio temporale ha abbracciato il periodo compreso tra il XV e gli albori del XX secolo. Ha riscontrato con piacere che tutti i relatori hanno fatto riferimento alle fonti, ai documenti, che attesta la serietà e l'impegno nella ricerca. L'unico punto che non è stato toccato, o meglio che non è stato analizzato in alcuna relazione specifica, è la posizione ed il ruolo della Chiesa nell'area geografica oggetto delle due giornate di studio. Trebbi ha aggiunto altresì che il convegno è stato fin troppo ricco di argomenti e che tutto non si poteva inserire nel programma. Ha auspicato, però, che siffatto aspetto venga affrontato magari nell'ambito di un altro incontro scientifico.

Vesna Kamin

RAZSTAVA "ABITARE IL SETTECENTO" /
"ŽIVETI V OSEMNAJSTEM STOLETJU"
Gorica (IT), Palača Attems-Petzenstein,
1. 12. 07–24. 2. 08

Razstavo z naslovom *Abitare il Settecento* so organizirali Goriški pokrajinski muzeji (Musei Provinciali di Gorizia, www.provincia.gorizia.it) v palači Attems-Petzenstein v Gorici. Na razstavi so želeli prikazati ambiente iz 18. stoletja, kakršni so bili v goriških palačah tistega časa. Gorica je v 18. stoletju postala središče združene Goriške in Gradiščanske dežele ter sedež novoustanovljene goriške nadškofije. Znani beneški komediograf Carlo Goldoni, ki je v mladosti obiskal mesto, je v svojih spominih zapisal, da je Gorica, razpeta med Beneško republiko in avstrijskimi deželami, prestolnica slednjih.

Namen avtorjev razstave je bil prikazati vsakdanje življenje v 18. stoletju v eni od goriških mestnih palač. Današnja podoba palače Attems-Petzenstein je rezultat zahtevne obnove, ki jo je za že obstoječo stavbo leta 1745 zasnoval avstrijski dvorni arhitekt Nicolò Pacassi. Razstava nam daje vpogled v plemiško življenje, ki je bilo razpeto med Dunajem in Benetkami, središčema, od koder so umetniki, ki so delali za goriško plemstvo, črpali ideje. Postavitev nam prikaže tako ambiente interierjevinterjerjev kot tudi njihove lastnike, grofe Attems. Razstavo so Goriški pokrajinski muzeji postavili v sodelovanju z muzeji in kulturnozgodovinskimi ustanovami iz Dunaja (Liechtenstein Museum, Mak in Hofmobiliendepot), Gradca (Johanneum), Ljubljane (Narodna galerija in Narodni muzej Slovenije), Zagreba (Muzej za umjetnost i obrt), z vrsto italijanskih muzejev in ustanovami (Civici Musei iz Benetk, Polo museale iz Firenc, Musei Capitolini in Museo della Città iz Rima) ter s številnimi zasebnimi zbiratelji.

Začetek razstave je v pritličju, kjer so v prvi sobi portreti članov družine Attems-Petzenstein. Osrednja osebnost je grof Sigismondo Attems (1708–1758), z ženo Gioseffo, rojeno Lantieri, bratombratom Carlom Michelejem, prvim goriškim nadškofom, in bratom Ludovicom. Pomemben je bil njihov vpliv na družbena dogajanja v gospodarstvu, kulturi, umetnosti in cerkvenem življenju v Gorici. Druga soba prikazuje portrete žensk med letoma 1770 in 1780, ki s svojimi oblačili ponazarjajo različne letne čase. Razstava se nadaljuje v naslednji sobi, kjer je postavljena rekonstrukcija takratne kuhinje s posodjem za kuho in strežbo. V pritličju se postavitev zaključi z zbirko grafik prepoznavnih evropskih mest in fantazijskih vedut.

Ogled se nadaljuje v prvem nadstropju, v tako imenovanem *piano nobile*. V "salone d'onore" sta postavljena vladarska portreta avstrijskega cesarja Karla VI. in njegove naslednice Marije Terezije. V istem salonu je predstavljena takratna plemiška moda: ženska domača halja, značilna za sredino 18. stoletja, ter moški frak s hlačami, okrašenimi z vezeninami. V sosednjih sobah so postavljeni interierjiinterjerji iz prve polovice 18. stoletja: saloni, jedilnice, spalnice in studiole. Postavitve predstavljajo pohištvo in opremo, ki so jo izdelovali na Goriškem, dopolnjeno s kosi z Dunaja in Benetk. Tako obiskovalec vidi spalnico Evgena Savojškega z majhnim kabinetom in omarico za dragocenosti. Na stenah visijo slike Sebastiana in Marca Riccija, Jacoba Amigonija in Johanna Michaela Lichtenreiterja. Največji dragocenosti na razstavi sta servisa za kavo in čaj iz Meissna, oba okrašena s fantazijskimi živalmi. Servisi jedilne posode so se namreč pojavili šele ob koncu 17. in v začetku 18. stoletja, ko se je v kuhinjski uveljavil francoski način strežbe, tako da sta predstavljena dva od zgodnejših servisov. Ena od sob je namenjena rokokojskemu interierjuinterjerju. Tu vidimo dunajski porcelan in sliko *Banket v palači Nani*, delo

Palača Attems-Petzenstein v Gorici (foto: V. Kamin).
The Attems-Petzenstein Palace in Gorizia (photo: V. Kamin).

Pietra Longhija. Na koncu sta predstavljena še značilni studiolo – soba za delo in soba za igro, v kateri lahko občudujemo z intarzijami okrašene mize za igranje kart.

Razstava nazorno in učinkovito prikaže življenje gorških plemičev v 18. stoletju. Snovalci le-te so posrečeno združili obstoječe interjerje baročne palače Attems-Petzenstein in jih dopolnili z izbranimi kosi po-

hištva, ki so jih nadgradili z razkošnimi kompleti posodja, celoto pa dopolnili s slikarskimi deli in kosi oblačil. Žal pa ima razstava tudi pomanjkljivost, ob predmetih namreč manjkajo razlagalni napisi. V vsaki sobi je le glavno pojasnjevalno besedilo v italijanskem jeziku. Prav tako je tudi album, ki nadomešča katalog razstave, le v italijanskem jeziku.

OCENE
RECENSIONI
REVIEWS

Vida Srak: ČLOVEK, ODTUJEN V MNOŽICO.
DRUŽBENOKULTURNI DISKURZ JOSÉJA ORTEGE
Y GASSETA.

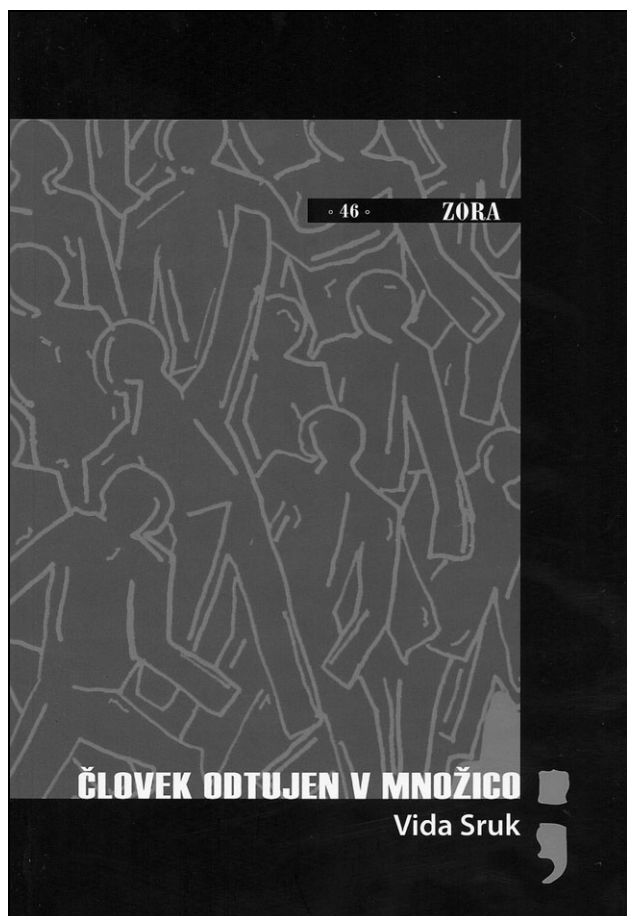
Maribor, Slavistično društvo, 2007, 206 str.

Pričujoče znanstveno delo Vide Srak, doktorice socioloških znanosti ter predavateljice na Ekonomsko-poslovni fakulteti Univerze v Mariboru, pronicljivo in sistematično obravnava kulturnosociološke in moralno-politične poglede enega največjih španskih in evropskih mislecev Joséja Ortege y Gasset (1883–1955). Avtorica utemeljuje svoje ukvarjanje z J. Ortego s točno ugotovitvijo, da je ta izjemen španski mislec v slovenski humanistiki in družboslovju premalo poznan, upoštevan in prisoten, čeprav se njegova dela – Brezhrbtenična Španija (*España Invertebrada*, 1921), Upor množic (*La rebelión de las masas*, 1930), Socializacija človeka (*Socialización del hombre*, 1930), Človek in ljudje (*El hombre y la gente*, izšlo posthumno, 1957) idr. – ume-

ščajo med klasične referenčne tekste z obravnavanega področja. Še več, gre za enega pomembnih protagonistov povezovanja evropskih narodov in kultur; in prav zato so Ortegeine kulturnosociološke in socialnopolitične koncepcije vredne pozornosti in premisleka tudi še v sodobnih razmerah.

Kot uvodoma rečeno, se knjiga osredotoča na obravnavo Ortegeine kulturološke in socialnopolitične publicistične dejavnosti tja do začetka tridesetih let prejšnjega stoletja. V središču avtoričine interpretacije sta predvsem Ortegeini deli *Upor množic* in *Socializacija človeka*, pri čemer gre za ključno družboslovno problematiko, v kateri je pisec tudi v največji meri izviren, hkrati pa je postal s svojimi pogledi izjemno popularen. Namreč, njegove ideje o "uporništvu množic", o njihovem "vzponu na oblast", o njihovi družbenozgodovinski, politični in kulturni uveljavitvi, so bile deležne velike pozornosti, tako v strokovno-znanstvenih krogih kot v laični javnosti. Seveda ne gre prezreti, da je J. Ortega začel ustvarjati v izjemno dinamičnem družbenem času, ki ga je zaznamovala globoka družbenopolitična, ekonomska in moralna kriza, nastala s prvo svetovno vojno ter z epohalnimi spremembami po njej. V sociološkem pogledu je tedaj zaznati vidnejšo uveljavitev in porast družbene moči množic ter hkrati v tej zvezi nenehno konfliktno krizno dinamiko. Prav te nove družbene okoliščine so odločilno spodbudile Ortegeino živo zainteresiranost (tako teoretično kot empirično) za spoprijem z aktualnimi družbenimi vprašanji tistega časa, kot je, na primer, nastanek in delovanje avtoritarnih in totalitarnih družb, tako fašističnih kot komunističnih (v katerih so prevladale stalinistične deformacije), pri čemer je uporabljal različne pojmovne instrumentarije, tako zgodovine in drugih družbenih ved kot nekaterih filozofskih disciplin. Prav deformacije in abnormnosti v družbenih sistemih, strukturah, institucijah, funkcijah in odnosih poudarjajo oziroma stopnjujejo – po mnenju Ortege – negativnost pojavov v znamenju "upor(ništva) množic". V njegovi koncepciji o "človeku-masi" ni bilo težko prepoznati kritike nehumane, nedemokratske družbe, še zlasti pa je ta asociirala problematiko okorele ter nasilne birokracije in celo ohlokracije. Zato je razumljivo, poudarja avtorica, da je bil J. Ortega – ki se je distanciral od vseh političnih gibanj in ideologij tedanjega časa ter je le na ravni moralnopolitične načelnosti sprejemal liberalno-demokratsko pozicijo – etiketiran, še zlasti s strani stalinističnih interpretov filozofije, za reakcionarja in zadrtga konservativca.

Ob analizi nastajanja oziroma formiranja množic je Ortega pokazal na nastanek novega tipa človeka, "človeka-mase". In kdo je Ortegin "človek-masa"? To je novodobni povprečnež, človek, ki je izgubil svojo individualnost in s tem identiteto. Značilno zanj je občutje popolnosti, odsotnost vsakršne samokritičnosti. Njegov tako imenovani "intelektualni hermetizem" naj bi bil

vsebinsko blizu socialnopsihološkim fenomenom fanatizma in malikovalstva. Človek-masa tudi vsiljuje svoje mnenje o vseh problemih javnega življenja in prav v tem je, po piščevem mnenju, izvor nasilja (množic) vseh vrst. V tem kontekstu J. Ortega s stališča liberalne demokracije kritizira fenomen direktne akcije, ki je značilen za avtoritarne in totalitarne družbene sile.

Seveda ne gre prezreti, da J. Ortega obravnava človeka v kontekstu socializacije, ki jo je mogoče ugotavljati na vseh področjih življenja. Toda v središču Ortegin pozornosti niso pozitivni, pač pa negativni vidiki in učinki podružbljanja individuuma (pasivni konformizem in presocializiranost človeka-mase). Prav z opisovanjem človeka-mase, ki je svojevrstna kulturološka in socialnofilozofska kategorija, v določeni meri podobna psihoanalitično-politični kategoriji avtoritarnega socialnega karakterja, pride še zlasti do izraza Ortegin individualizem, poudarja avtorica. Po Orteginem mnenju namreč mnogoterost tendenc in momentov socializacije okrnjuje zasebnost ljudi, njihovo svobodo, osebnostno integriteto in avtentičnost. Prav socializacija, ki gnete tip človeka-mase, ustvarja s tem tudi pogoje za upor množic v vseh pomenih. Vendar upor mas ne pomeni le konkretnih akcijskih in politično-ideoloških modelov vedenja ter reagiranja množic, pač pa množstvo zapletenih interakcij med seboj bolj ali manj povezanih družbenih situacij, dejavnikov in teženj v modernih oziroma sodobnih družbah. S tem torej ni mišljen samo določen konfliktni aspekt socialne mobilnosti v običajnem pomenu tega izraza, poudarja avtorica, temveč vsa relevantna družbena, medčloveška in individualna dinamika, tudi psihična – zavedna in nezavedna.

V vsebinskem delu knjige je Vida Sruk – opirajoč se na zgodovinsko in primerjalno metodo – prepričljivo predstavila in sociološko interpretirala relevantne prispevke tega svojevrsnega filozofa kulture in utemeljitelja sociološke kulturologije k razumevanju in kritičnemu osmišljanju sodobne družbe. Med njimi velja še zlasti izpostaviti problematiko vzpona zgodovinske ravni, idejo o rasti življenja, sociološko razlago primitivizma, razmerje med znanostjo in tehniko na eni in človekom-maso kot specialistu na drugi strani, o barbarstvu specializacije, tako imenovanem "fahidiotizmu", ki je zavladal v zavesti in delovanju znanstvenikov ter v znanstvenih institucijah, nadalje na problematiko oblastništva, odnose ukazovanja in poslušnosti, vrednote, problem zapovedovanja in zgodovinske kamuflaže, utesnjenost in provincializem narodov, evropsko moralo itn. V zadnjem delu knjige se avtorica posveča Orteginemu odnosu do Evrope, ki je nadvse aktualen. Mislec je namreč med prvimi domislil združeno Evropo, ki bo ohranila vso pestrost in različnost nacionalnih kultur, seveda ob hkratni zavrnitvi "cirkusantskih nacionalizmov", ki ogrožajo uveljavljanje kulturnozgodovinske vloge Evrope v svetu. Hkrati pa ocenjuje, da so predvsem suverene nacio-

nalne države čedalje večji anahronizem, ki peha Evropo v nepotrebne napetosti, spore in spopade. V tem kontekstu okarakterizira nacionalizme kot izrazite ideologije človeka-mase.

V zaključku velja opozoriti, da je vrednost pričujočega dela dr. Vide Sruk nedvomno v tem, da je na tukajšnje (slovensko) teoretsko prizorišče 'zanesla' miselni opus doslej premalo poznanega, hkrati pa velikega španskega (evropskega) misleca. Še več, gre za pomembno delo, ki predstavlja tako rekoč most med slovensko in špansko kulturo ter še zlasti med družboslovnimi in humanističnimi vedami.

Avgust Lešnik

Maja Sunčič: V POSTELJI Z NAJBOLJŠO MED ŽENAMI: IMAGINARIJ ANTIČNE JUNAKINJE ALKESTIDE.

Ljubljana, Institutum Studiorum Humanitatis, 2006, 392 str.

Knjiga *V postelji z najboljšo med ženami: Imaginarij antične junakinje Alkestide* si postavlja vprašanje o povezavi med antično ženo, posteljo in zakonsko zvezo. Že sama naslovnica slikovno povzema poanto – postelja

in nadgrobni kamen – čeprav bolj podobni moderni kot antični obliki, povezujeta z Evripidovimi besedami, ki izrecno pravi, da bo na Alekestidinem nadgrobniku pisalo: "Tukaj počiva najboljša med ženami".

Avtorica se sprašuje o anatomiji zakonske zveze, mitoloških soprogah, zakonskih zvezah in povezavi predstavitev z realnostjo antičnega vsakdanjika. Na navidezna videz preprostenostavnem in soglasno sprejemtem primeru ženske idealnosti poskuša razvozlati široko mitološko mrežo zrcaljenj moških fantazem. Ženske in njihove postelje razkrivajo koncepte grške imaginacije o zvezi med moškim in žensko. Ker so reprezentacije namenjene razpravi in utrditvi moške identitete, nastopajo soproge kot predmeti menjave med moškimi, bodisi materialne kot pri sklenitvi zakonske zveze ali tekmovanju za žensko ali pa simbolične, ko si moški izmenjujejo besede in argumente o dobrih in slabih ženah.

Antična junakinja Alkestida, najboljša med ženami, je zaradi izjemne odličnosti in vzornosti izhodišče za raziskovanje ženske, postelje in zakonske zveze. Temeljno izhodišče analize je Evripidova drama *Alkestida*, ki je zaradi težavnosti interpretacije spodbudila nastanek obsežnega korpusa interpretacij. V 20. stoletju so raziskovalci pokazali veliko zanimanja za interpretacijo Evripidove drame, kar lahko razberemo tudi iz bogate bibliografije. Širok spekter interpretacij Evripidove drame nam ponuja vpogled v različne vidike avtorjeve obdelave mita. Novost te knjige je predvsem v zastavitvi izhodiščnega vprašanja, ki si tako kot dosedanj raziskovalci za temelj postavlja Evripidovo dramo: osnovni poudarek je na študiju imaginarija Alkestide, ki zajema različice mita v dolgem časovnem obdobju in problematizira ideološke kontekste najboljše med ženami. Če poskušamo razčleniti različice mita o Alkestidi in Admetu ter jih umestiti v širšo simbolno mrežo, ki bo zrcalila miselne predstave v dolgem časovnem obdobju, nam to omogoča vzpostavitev ideoloških vzorcev.

Za analizo imaginarija Alkestide je bila osrednja Evripidova drama *Alkestida*, ker gre za najdaljšo obdelavo mita v celoti. Dramo, ki jo večina interpretov uvršča v žanr tragedije in/ali satirske igre, Justina Gregory zaradi mešanice simpozijskega in karnevalskega (odvisno, iz kakšnega konteksta izhajamo) interpretira kot simpozijsko dramo. Celoten dramski zaplet temelji na zrcaljenju oziroma na "koncentrični" strukturi (igra odmevov). Jones pojav imenuje "paralelni miti". Paralelizem ali zrcaljenje lahko jemljemo zgolj kot okvir, v katerega so umeščene naracije o najboljši med ženami, Alkestidi – od poroke do pogreba in ponovne poroke. Evripidova obdelava mita o Alkestidi in Admetu združuje vidike smrti (pogrebne obreda) in simpozija, medtem ko tudi v drugih daljših predstavitev mita, na primer v *Alcestis Barcinonensis*, ni koncepta smrti in simpozija. Vzroke za Evripidovo predstavitev moramo iskati v specifični gledališči.

V antičnih besedilih in tudi v likovnem materialu je

Alkestida predstavljena kot ena redkih pozitivnih in idealnih žensk v mitologiji, o katere idealnosti je redko kdo podvomil: Alkestida je soglasno najboljša med ženami. Najstarejšo omembo vrle žene Alkestide najdemo pri Homerju (8. ali 7. stoletje pred našim štetjem). V *Iliadi* v Katalogu ladij je omenjen Evmel, Admetov in Alkestidin sin, ki ima pri Evripidu presunljivo tožbo na odru, v drugih različicah pa se ne pojavlja.

Za analizo dobre soproge Alkestide je najpomembnejša Evripidova drama (1.163 verzov). Leta 438 pred našim štetjem je bil Evripid na tragiškem tekmovanju drugi s tetralogijo *Kretčanke*, *Alkmajon v Psosisu*, *Telef* in *Alkestida*. Na četrtem mestu tetralogije je bila *Alkestida*, zgodba o soprogi, ki je umrla namesto svojega moža. Tega je zaradi izjemne gostoljubnosti iz žalovanja rešil Herakles in mu vrnil ženo od mrtvih. *Alkestida* je edina ohranjena drama, ki je nastala pred peloponeško vojno in po didaskalijah prva Evripidova igra, ohranjena v celoti. Glede na pričevanja naj bi bil Evripid v času, ko je napisal *Alkestido* v poznih štiridesetih letih in se je v gledališču predstavil že 17 let pred tem s *Peliadom*, dramo, ki tako kot *Alkestida* sodipada med tesalske legende. Pred Evripidom je mit o Alkestidi in Admetu obdelal Frinij, ki je verjetno vključil motiv Heraklove rokoborbe s Tanatosom. Burleskne vidike mita so obdelali tudi v komediji: Formis ali Formos, Epipharmov sodobnik, v srednji komediji pa Aristomen leta 388 pred našim štetjem. (*Admetus*) in Antifan (*Alcestis*).

Za razčlenitev Alkestide v imaginariju je izredno pomembna najdba papirusa z daljšim besedilom, ki se po mestu najdbe imenuje *Alcestis Barcinonensis*, *Barcelonska Alkestida*. Besedilo predstavlja tudi eno od dveh skrajnih časovnih točk, do katere opazujemo lik Alkestide v imaginariju (pozkasnejša je Fulgencijeva različica). Gre za poznorimsko pesnitev, ki jo datirajo v 4. stoletje našega štetja. Pesem je sestavljena iz 122 heksametrov (pesem je imela najmanj 124 vrstic) in je zapisana na šestih papirusih. Avtor pesnitve je verjetno poznal Evripidovo različico mita, saj je njegova interpretacija mita v mnogočem podobna. Osredotoča se na vprašanje neizbežnosti smrti in Admetov poskus, da bi se z Apolonovo pomočjo izognil smrti. Apolon mu svetuje, naj si poišče nadomestno truplo, kjer v nasprotju z drugimi interpretacijami kot možno žrtev navede tudi Admetova otroka. Mati in oče objokanega Admeta nečustvujoče zavrneta, medtem ko se žena Alkestida iz ljubezni takoj odloči, da se bo odpovedala življenju. Alkestida se, podobno kot pri Evripidu, sama pripravi na smrt in si sama izreče besede hvale. Admetu ne prepove poroke kot Evripidova *Alkestida*, ampak zahteva le, naj jo večno ljubi in naj je nikoli ne pozabi. Podobno kot pri Evripidu se izredno zavzame za svoja otroka in roti moža, naj bo dober do njiju, ker ju bo sicer prišla maščevati. Izrazitih zahtev po dedovanju njunega sina tukaj ni. Pomembna razlika v barcelonski pesmi je, da se Alkestida na koncu ne vrne od mrtvih, ampak ostane

mrtva. Različica mita je najdaljša ohranjena ob Evripidovi.

Alkestido omenjajo tudi v poklasičnem materialu, kar na zanimiv način priča o razvoju Alkestide kot o toposu dobre soproge v grškem imaginariju. Helenistična predstavitev v Kalimahovi (približno 305–240 pred našim štetjem) *Odi Apolonu* predstavlja vidik Admetove homoseksualne zveze z Apolonom. Uporabo virov v dolgem časovnem obdobju (8/7. stoletje pred našim štetjem – približno 5. stoletje našega štetja) avtorica utemeljuje s konceptom zgodovinopisja *la longue durée*, dolgega trajanja, ki je eden izmed postulatov šole *Annales*. V tradiciji šole *Annales*, ki sta jo leta 1929 ustanovila Marc Bloch (1886–1944) in Lucien Febvre (1878–1956), je koncept zgodovinopisja *longue durée* kasneje nadaljeval Fernand Braudel (1902–1985), ki je vztrajal pri pisanju totalne zgodovine in raziskovanju dolgih časovnih obdobj. Braudel je pokazal, da se čas giblje z različnimi hitrostmi; čas je razdelil na zemljepisni, družbeni in individualni. "Nekatere strukture, ki imajo dolgo življenjsko dobo, postanejo stabilne prvine neskončni vrsti generacij in ovirajo zgodovino, s tem da, da zavirajo in, da obvladujejo njeno iztekanje. Druge se hitreje izčrpajo. Toda vse so v isti sapi opora in ovira." Prej so zgodovinarji opazovali zgodovinski čas v perspektivi njegovega "vsakdanjega ritma", "kratkega časa in dogodka". Braudel dopolnjuje začetni odpor ustanoviteljev šole *Annales* do pozitivističnega zgodovinopisja, ki se osredotoča na politično zgodovino, vojne in države, velike moče, kronologijo, razvoj pa razlaga kot linearni.

Takšna analiza mitov o Alkestidi in Admetu v dolgem časovnem obdobju večini interpretov še vedno povzroča nepremostljive težave, saj vztrajajo pri delitvi na kratka časovna obdobja, se osredotočajo na posameznega avtorja in zagovarjajo nezdružljivost konceptov v celotni antiki, ker so se spreminjale države in ideologije. Z analizo Alkestide in Admeta v dolgem časovnem razponu avtorica pokaže, da se politični in ideološki konteksti sicer spreminjajo, vendar se podoba Alkestide v imaginariju kljub temu ne spreminja, saj moramo invencijo vzorne soproge Alkestide povezati z idejo strukture patriarhata, ki ga označuje dolgo trajanje.

Raziskovanje imaginarija antičnih žensk je preučevanje sanj o idealnosti in o idealnih modelih, ki jih v vsakdanjem življenju ni, ampak se pojavljajo kot kompenzacija in "tamponska cona", ki brani pred realnostjo. Alkestida uteleša najboljšo med soprogi, je izhodiščna točka za razpravo o idealnem modelu ženske, ki je ni (bilo), zato so si jo izmislili in postavili kot bran proti slabim imaginarnim in realnim sprogam.

Ena izmed prvih težav, ki jih povzroča raziskovanje imaginarija, je pravravno definicija imaginarija. Za Évelyne Patlagean je imaginarij vse tisto, kar je izven konkretne realnosti, torej področje lažnega in nedokazljivega. Vendar ne moremo reči, da je imaginarij imaginaren, torej namišljen. Imaginarij odseva sanje o ide-

alnosti, projicirane na družbo, vsebuje želje po uresničitvi idealnega stanja, ki ga v vsakdanjem življenju ni. Med realnostjo in imaginarijem je meja, ki je odvisna od posameznika, zgodovinskega obdobja in kulture: vsaka kultura ima svojo interpretacijo imaginarija ter določa odnos med otipljivo realnostjo in imaginarijem.

Imaginarij ima lastno strukturo in svoje principe evolucije, zato bi bilo absurdno zanikati njegovo povezavo z "zunano realnostjo". "Realnost" kot izhodiščna točka ima za raziskovanje imaginarija sekundarni pomen: bodisi realna ali izmišljena, delno ali povsem izmišljena dejstva in osebe se vpisujejo v idealno tipologijo. Imaginarij predstavlja idealno, zato se ne smemo spraševati, kakšna stopnja te idealne predstavitve je resnično obstajala, in ločevati imaginarnega od realnega, ampak vse jemati kot celoto. Imaginarij nastane kot odgovor na spremembo, kot "reakcija na nasilni vdor dejstev" v zavest duha, zato je imaginarij nekakšna "tamponska cona", ki brani pred realnostjo. Imaginarij je odvisen od "mentalne klime", zato je pri raziskovanju imaginarija nujna kontekstualizacija. Vsaka družba razvije svoje načine upora proti realnemu, tako da zanika ali sprevrta dokaze in njihov pomen, kar kaže na avtonomnost imaginarija in hkrati tudi na trajnost njegovih modelov. Na splošno vsak vidi tisto, kar hoče, in razume tisto, kar že ve. Značilnost imaginarija je tudi njegova globalnost, saj ga najdemo v vseh vidikih zgodovinskega življenja.

Ključna beseda, ki jo danes skoraj vsi uporabljajo, je kontekst. Po Vernantu lahko besedilo razumemo šele, ko razumemo tudi njegov kontekst, besedilo pa moramo brati kot ideološko naracijo, ki zrcali simbolno mrežo ideologije in se postavlja raziskovalcu kot uganka, ki jo mora dešifrirati, čeprav je pravravno reševanje ugank in iskanje "ključa" tista past, v katero se po Veynovem mnenju ne smemo ujeti, zaključuje avtorica, začenja pa z verzi iz Evripidove *Medeje*:

Vse drugo ženske nas
navdaja s strahom: boj in lesket orožja;
a če v postelji nam vzeta je čast,
nihče ne zmore bolj morilskih misli.

Karmen Medica

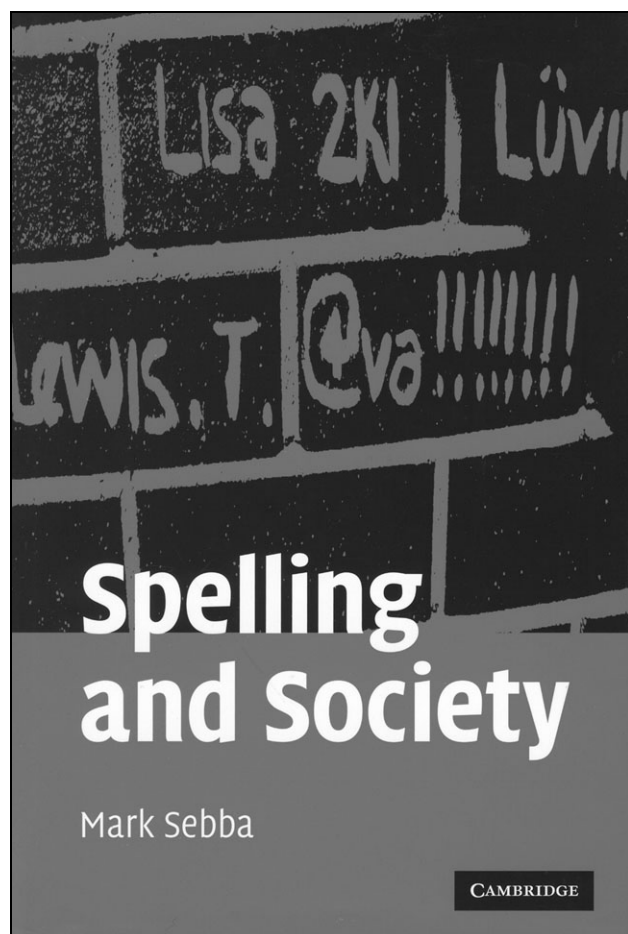
Mark Sebba: SPELLING AND SOCIETY.

THE CULTURE AND POLITICS OF ORTHOGRAPHY
AROUND THE WORLD.

Cambridge, Cambridge University Press, 2007, 189 str.

Orthography matters to people, claims Mark Sebba, a reader in Sociolinguistics and Language Contact at the University of Lancaster (UK) in his most recently published book about signs, which apart from linguistic meaning also carry a social meaning. Orthography thus matters to all of us: not only teachers, professional

writers and publishers are concerned with it, but also the general public. While most people simply want to be able to spell correctly, some decide to intentionally break the rules of established orthographies in various ways. Orthography, as seen by Sebba, is therefore a *social practice* rather than just a set of rules which seek to form a correct spelling system. Defined as such, orthography can find its home in the area of Literacy Studies in which new perspectives to understanding literacy have lately been developed, namely, seeing it not simply as a way of deciphering a script, but also as a skill which enables us to apply this knowledge to specific linguistic situations in everyday life. We do orthography as much as we use it: attempts to "regionalize" one's language in terms of orthography as noticed in Slovenian-written blogs and messengers, for example, are just another way of orthographic creativity in everyday life, not to mention other such practices discussed by the author (graffiti, archaic spelling, language symbolism etc.). In this sense, Sebba's study is the first of its kind: his positioning of orthography within sociolinguistics rather than simply linguistics is an attempt to fill in the niche in the studies of human symbols and communication that has so far been neglected.

Seven chapters that discuss orthography from several angles follow a short introduction in which major research concerns are explained. The first chapter deals with different approaches to orthography. The author distinguishes between two models of orthography, an autonomous and a sociocultural, but finally argues for the latter one. Contrary to the predominant model, which sees orthography as a somehow "neutral technology", independent of social contexts (Street, cited p. 14) and in the domain of phonology, the author rather supports the view that orthography is to be studied within the social and historical contexts (Chapter 2). Standard language orthography is therefore also context-dependent: correspondence between sounds and characters that stand for them is language-specific, so are the representation of vowel length, use of diacritics and the choice of specific characters. The letter <j> does not correspond to the same sound in every language (<j> in Slovenian and many Germanic languages, but <x> in Spanish), similarly, <š> makes sense in Slovenian but not in German, where more than one letter is used to represent the same sound. But despite the seeming strictness of language's orthographic system, creativity is allowed in several fields. A case study of the Spanish <k> appears to be an interesting indicator of this orthographic play. While the sound <k> is in Spanish usually represented using <c> or <qu>, some subculture groups prefer to use <k> to stress their "otherness" or, also because of a reference to a Basque <k> – using spelling system, a parody to the Spanish-word spelling. In such contexts, spellings like Miercoles Merkatu (for Miercoles Merkatu – Wednesday market) also bear a political message of Basque oppositionality towards the official state. Sebba claims that such attempts are a way of demonstrating one's "difference from" but at the same time also variability of language representation which, all in all, helps construct new identities and/or strengthen the existing ones as well as allowing for variations within a community.

In the third chapter, *Language contact, linguists, emergence of orthographies*, an interesting example from Manx is drawn to attention. Being a Gaelic language, the emergence of Manx's orthographic system is interesting as it was strongly influenced by conventions of the English spelling system, mainly as a result of bilingual priests and Bible translators who invented it in the 17th century. For an English speaker, Manx is comparable to its sister language Irish and is therefore quite simple to read.

But inventing orthographies is not only a matter of the past: as literacy has become one of the aims of different governments and organisations (UNESCO among them) throughout the world, development of writing systems is nowadays in the domain of professional linguists as well as social scientists and psychologists. As demonstrated by the author, this task is by no

means a simple one. For the potential users, it is in many cases significant – choosing the orthography of a majority language (such as Spanish in South America) in order to assign the minority language a similar status to the majority language, makes it look like the colonial language. This is of course contradicting to the wish of the ones who strive to distance their language from the colonial past (as for example Sranan English-Creole, where Dutch orthographic elements were omitted). This "ideological" element to which the whole of chapter 4 (*"Postcolonial orthographies"*) is dedicated seems to be, according to Sebba, incorporated in all orthographic systems and among other things, is proof for the author's initial position against the "autonomous" approach to orthography. In support of his position, many examples are given, ranging from Moldavian rejection of the Cyrillic alphabet in 1990, which was a clear introduction to the declaration of its independence from the USSR the following year, to the problem of loanwords, which comes with a range of dilemmas, one of which is also present in Slovenian. Should the famous Italian dish be spelt <pizza> or <pica>? If the first bears its etymological history with it, the second conforms to the standard orthographic conventions of Slovenian language. Some languages adapt all foreign words to the orthographic system of their own language, personal names included (<Niče> for Nietzsche in Serbian and <Šuberts> for Schubert in Latvian) while some keep the spelling of a word in its original form (<Spagetti> in German).

Chapter 5 introduces the reader to various orthographic problems which often appear when language users try to represent unstandardised variants of a language. Two case studies are given to demonstrate contrastive situations. The first one deals with Jamaican Creole, which is in fact not recognised as "writable", but is used as such by its speakers on various occasions. The author argues that the orthographic choices made in such situations represent an "informal ideology" (p. 126) of creating a language in a way that spelling emphasizes difference from Standard English (ex. <yuh> or <yu> for standard <you>). Differently, the Galician "war of orthographies" (p. 126) is about suffusion of the political and ideological. Two different viewpoints about the relation between Portuguese and Galician are discussed: differentiation, which sees Galician as a language independent from Portuguese, and reintegration which claims that structurally, Galician is in fact not a language, making it different from Portuguese. Each of these positions is associated with their own orthographic practices: differentialism is striving to distance Galician from Portuguese and thus uses aims to represent it as a language closer to Catalan, while reintegrationalism either combines graphemes of both languages (<ñ> as in Catalan, but also <nh> as in Portuguese) or uses "his-

torical-etymological" orthography which is in fact the one used for Portuguese standard language. This is a clear example of orthographies not just "reflecting" identities, but also creating them.

In the following chapter Mark Sebba turns from orthographies in the "context of language standardisation and elaboration" to the "subject of spelling reform in languages with established orthographies" (p. 131), which seems to be, unsurprisingly, an activity of extreme difficulty. This claim is supported with several examples of unsuccessful attempts to reform orthographies worldwide (as in Germany, for example). The exceptions are rare and motivated by a wish to establish either "symbolic renewal" (p. 155) of a nation (Cyrilic to Roman in Moldova) or are a consequence of powerful authorities. In such cases the agencies or governments who control education and/or the press may enforce the change regardless of public opinion.

In the last chapter, simply titled *Why do we spell?*, Sebba addresses two recent works that appeared in the British book market in early 2007, which question English spelling. Similarly, he describes the UK spelling competition problems and the concerns English people have because of the declination of knowledge of spelling at work due to the popularity of emails and text messages. This of course leads to the question of the purpose of spelling or, as the author puts it, "what is the compulsion to have a standardised, almost invariant system of orthography" (p. 159). The answer comes from his perspective on the sociocultural model, which sees orthography as being part of one's culture, in which humans tend to give meanings to activities in which they are involved. Sebba summarises that the themes that emerged from the discussion in the book are of social character. Identity, iconicity, interlinguality and authority are, despite the fact that each of them is independent, tightly connected with each other.

And just before the book provides us with an emergency *Glossary*, it is closed with a short paragraph, stylishly titled *So wot...?* in which one can read: "For those who want to know the message of this book, it is this. Orthographies are not simply remarkable technological achievements, though they are that. They are also complex social and cultural achievements /.../, microcosms of language itself, where the issue of history, identity, ethnicity, culture and politics which pervade language are also prominent" (p. 167).

It is because of this new approach that the book deserves at least a glimpse, though shame, *it costs an awful lot of moni*.

Ana Tominc